

म. ग्रं. सं. ठाणे

सन

विषय

पौशाणिक

लेखक

श्री. शैलानंद वामन

लेखक वडिकर

संग्रहालय क्रमांक

३३

पुस्तकाचे नांव

भारती शिवांतरासह रामायण-सुंदर

रामायण - सुंदर

33

सं. क्र. १८४

भारती शिवांतरासह रामायण-सुंदरकांड

(पौशाणिक)

स्वच्छप्रत

क.प्र. सं. ३५६

॥ श्रीः ॥

मोदवृत्ताबरोबर प्रसिद्ध झालेले

मराठी भाषांतरासह रामायण.

सुंदरकांड.

भाषांतर कर्ते

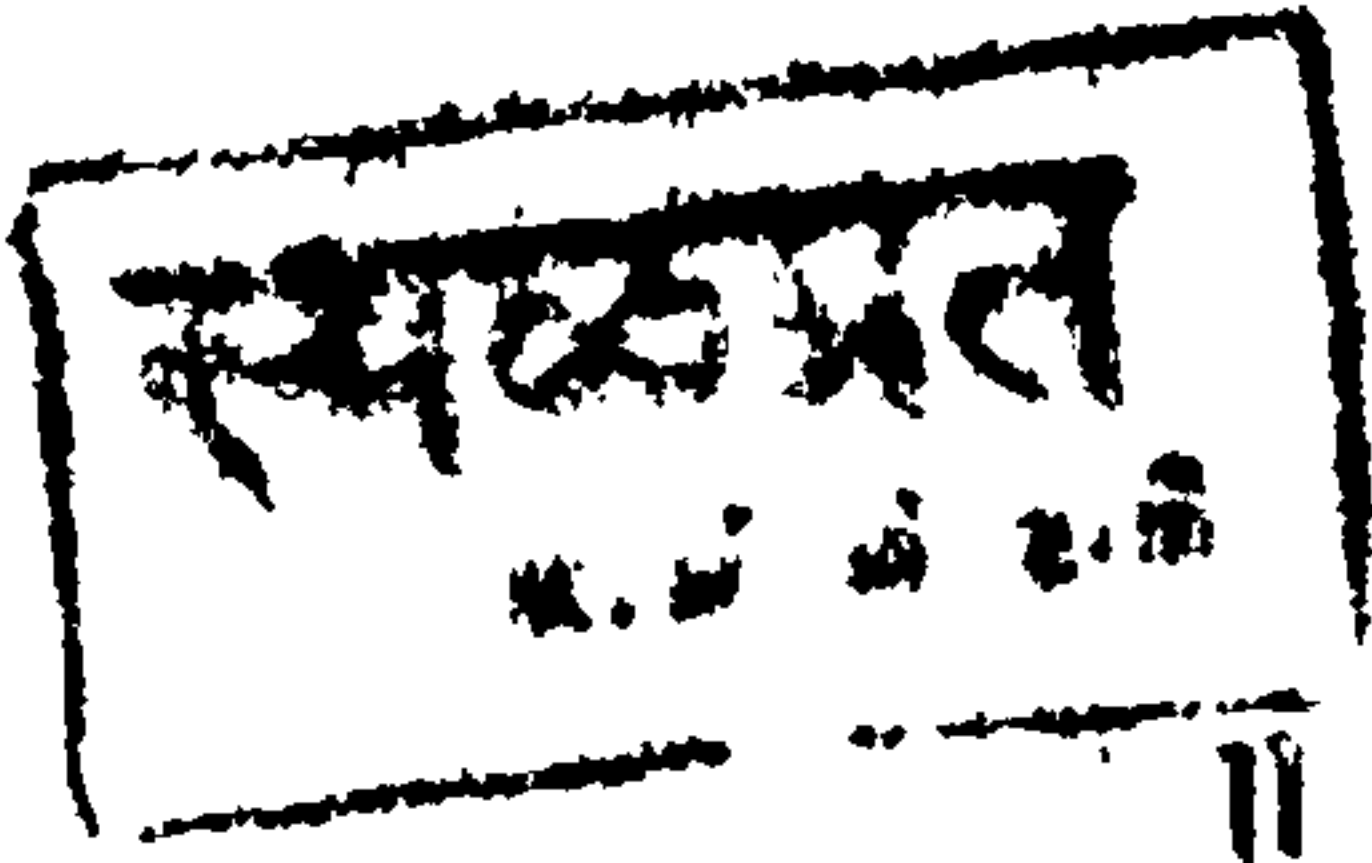
काशीनाथ वामन लेले

वाई मोदवृत्त छापखान्यांत छापिले.

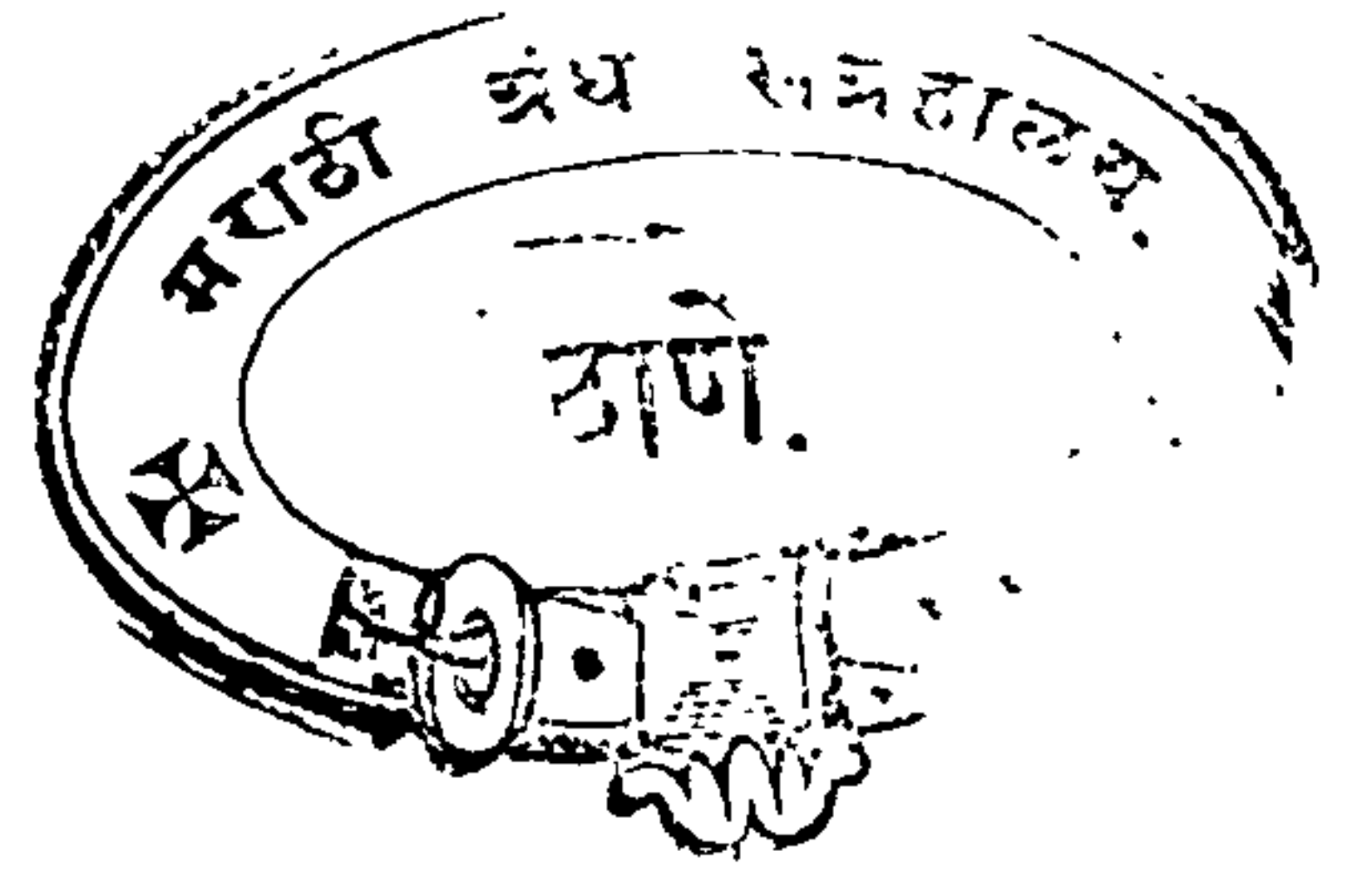
(मालकानें सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत.)

शके १८२१

किंमत २ रुपये.

॥ श्रीः ॥

श्रीमहामुनिबाल्मीकिप्रणीतं

श्रीरामायणम् ।

सुन्दरकाण्डम् ।

ततो रावणनीतायाः सीतायाः शत्रुकर्पणः । इयेष पद्मन्वेष्टुं चारणा-
चरिते पथि १ दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः । समुद्रशि-
रोश्रीयो गवां पतिरिवावभौ २ अथ वैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ।
धीरः सलिलकलेषु विचचार यथासुखम् ३ द्विजान्वित्रासयन्धीमानु-
रसा पादपान्हरन् । मृगाश्च सुबह्वृज्जिह्वन्प्रवृद्ध इव कंसरी ४ नीललोहि-
तमाञ्जिष्ठपद्मवर्णैः सितासितैः । स्वभावसिद्धैर्विमलैर्धातुभिः समलंकृतम् ५

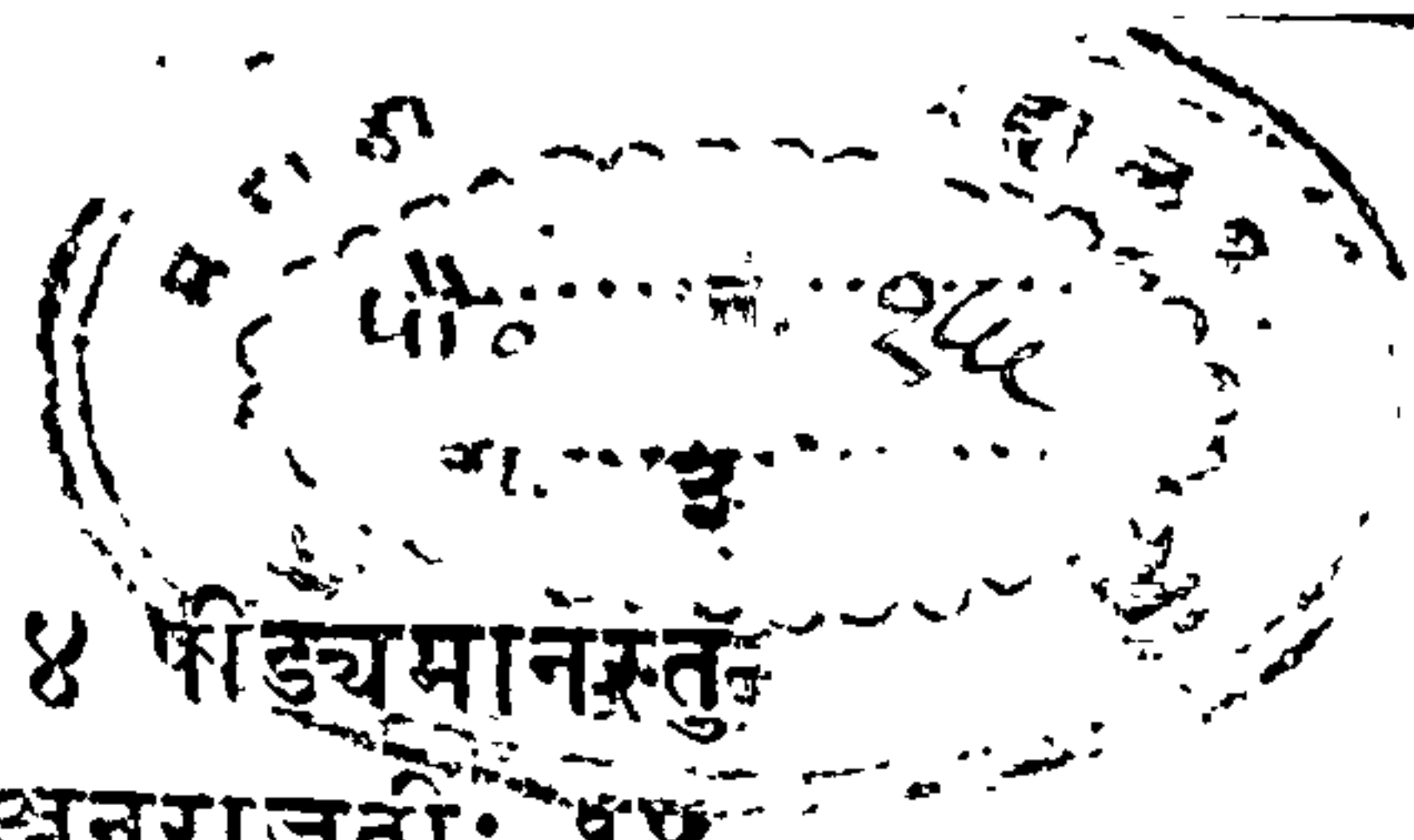
ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् । शृत्यातिहं
प्रणतपाल भवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ त्यक्त्वा सुदुस्त्वजसुरेप्सित-
राज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् । मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वन्द्वे
महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ रावणाने हरण करून नेलेल्या सीतेचे वसतिस्थान
हुडकून काढण्याकरितां शत्रुनाशक हनुमानाने चारण ज्या मार्गाने संचार करीत अस-
तात त्या आकाशमार्गाने जाण्याचे मनांत आगिले १. ज्याचे मस्तक आणि कंठ हीं उन्नत
आहेत असा तो दुष्कर आणि ज्यांत कोणाचेही साहाय्य होण्याचे संभवनीय नाही असे
कार्य करण्यास उद्युक्त झालेला वानर वृषभाप्रमाणे शोभू लागला २. प्रथमतः वैदूर्य-
रत्नासारिखा ज्याचा वर्ण आहे अशा कोमल तृणयुक्त आणि ह्यणूनच जलाप्रमाणे
मृदु असलेल्या प्रदेशावरून तो महाबलाढ्य धैर्यवान् हनुमान् अनायासे संचार करू
लागला ३. जातां जातां तो बुद्धिमान् हनुमान् पक्ष्यांना भय उत्पन्न करू लागला,
वक्षःस्थलाच्या योगाने वृक्ष बरोबर घेऊन जाऊ लागला आणि मदमत्त झालेल्या सिंहा-
प्रमाणे असंख्य मृगांचा वध करू लागला ४. नील, आरक्त, गुलाबी, शुभ्र, कृष्ण
आणि पद्मतुल्य रंगांच्या स्वतःसिद्ध निर्मल धातूंच्या योगाने भूषित असून ५ यथेष्ट

कामरूपिभिराविष्टमभीक्षणं सपरिच्छदैः । यक्षकिन्नरगन्धर्वदेवकल्पैः
 सपन्नगैः ६ स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवराद्युते । तिष्ठन्कपिवरस्तत्र
 हृदे नाग इवावधौ ७ स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे । भूतेभ्य-
 श्वाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ८ अञ्जलिं प्राङ्मुखं कुर्वन्पवना-
 यात्मयानये । ततो हि ववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ९ पुत्रगप्रव-
 रैर्दृष्टः पुवने कृतनिश्चयः । ववृधे रामवृद्धयर्थं समुद्र इव पर्वसु १०
 निष्प्रमाणशरीरः संल्लिलङ्घयिषुर्णवम् । बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां
 च पर्वतम् ११ स चचालाचलश्चाशु मुहूर्तं कपिपीडितः । तरूणां पुष्पि-
 ताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् १२ तेन पादपमुक्तेन पुष्पाघेण सुगन्धिना ।
 सर्वतः स वृतः शैला बभौ पुष्पमयो यथा १३ तेन चोत्तमवीर्येण पीड्य-

रूप धारण करणारे आणि परिवारासहवर्तमान असलेले देवतुल्य यक्ष, किन्नर, गंधर्व
 आणि पन्नग ह्यांनी वारंवार सेवित ६ असा एक सपाट प्रदेश त्या श्रेष्ठ पर्वतावर हनु-
 मानाला जातां जातां लागला आणि उत्तम उत्तम गजांनी आसमंताद्गाभी युक्त अस-
 लेल्या त्या श्रेष्ठ पर्वताच्या सपाट प्रदेशावर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् उभा राहिला
 असतां सरोवरामध्ये स्थित असलेल्या गजाप्रमाणे तो शांभू लागला ७. त्या प्रदेशावर
 गेल्यानंतर प्रथमतः सूर्य, इंद्र, वायु, ब्रह्मदेव आणि इतरही भूत ह्यांना हात
 जोडून नंतर त्याने पुढे जाण्याचे मनांत आणिले ८. प्राङ्मुख होऊन
 स्वतःचा जनक जो वायु त्याला उद्देशून हनुमानाने हात जोडिले आणि नंतर
 तो कुशल हनुमान् दक्षिण दिशेस जाण्याकरितां वृद्धिगत झाला ९. वानर-
 श्रेष्ठांनी उत्सुकतेने ज्याला अवलोकन केले आहे आणि ज्याने समुद्रांतून पोहून
 जाण्याचा निश्चय केला आहे असा तो हनुमान् पर्वदिवशीं वृद्धिगत होणाऱ्या समुद्रा-
 प्रमाणे रामाच्या अभ्युदयाकरितां वृद्धिगत झाला १०. साराश, ज्याला कांहीं प्रमा-
 णच नाही असे प्रचंड शरीर धारण करून समुद्र उल्लंघन करण्यास प्रवृत्त झालेला
 तो वानर हातांनी व पायांनी त्या पर्वताला पीडा देऊं लागला ११. ह्याप्रमाणे समुद्र
 उल्लंघन करण्यास उद्युक्त झाल्याकारणाने हनुमानाच्या अंगांत अविशाचा संचार
 झाल्यामुळे तो सहज संचार करित असतांनाच पीडित झालेला तो पर्वत एकाएकीं
 क्षणभर हालूं लागला आणि प्रफुल्लित अग्रांनी युक्त असलेल्या वृक्षांवरील सर्वही पुष्पे
 त्या पर्वताने एका क्षणांत पाडून टाकिलीं १२. ह्याप्रमाणे वृक्षांवरून सुगंधि पुष्पांच्या
 राशी वाऱ्याने चोहोंकडे पसरल्या असतां सर्व बाजूंनी तो पर्वत पुष्पांच्या योगाने व्याप्त
 झाल्यामुळे पुष्पमयच दिसूं लागला १३. इतकेच नव्हे; परंतु, महावीर्यवान् हनुमा-

सर्गः १]

महाराष्ट्रतात्पर्यसंभेतम् ।

मानः स पर्वतः । सलिलं संप्रसुस्त्राव मद्मत्त इव द्विपः १४ पीड्यमानं रुतुं
बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः । शीतीनिर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः १५
मुमोच च शिलाः शैलो विशालाः समनःशिलाः । मध्यमेनार्चिषा जुष्टो
धूमराजिरिवानलः १६ हरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः । गुह्य-
विष्टानि सत्त्वानि विनेदुर्विकृतैः स्वैरैः १७ स महान्सत्त्वसंनादः शैल-
पीडानिमित्तजः । पृथिवीं पूरयामास दिशश्चापवनानि च १८ शिरोभिः
पृथुभिर्नागा व्यक्तस्वस्तिक्लक्षणैः । वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दर्शनैः
शिलाः १९ तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तेर्महाशिलाः । जज्वलुः पाव-
कोद्दीप्ता विभिद्भुश्च सहस्रधा २० यानि त्वौषधजालानि तस्मिञ्जातानि
पर्वत । विषघ्नान्यपि नागानां न शक्नुः शमितुं विषम् २१ भिद्यतेयं
गिरिभूतैरिति मत्त्वा तपन्विनः । त्रस्ता विद्याधरास्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैः

नाच्या योगाने तो पर्वत दबू लागला असतां मत्त गजाच्या गंडस्थलांतून ज्याप्रमाणे
मृदाचा स्राव होऊं लागतो त्याप्रमाणे त्या पर्वतांतून उदकाचा स्राव होऊं लागला १४.
त्या बलाढ्य हनुमानाच्या योगाने तो पर्वत दडपून जाऊं लागला असतां पीतवर्ण,
कृष्णवर्ण आणि श्वेतवर्ण जलप्रवाह त्यांतून निघू लागले १५. हनुमानाच्या योगाने
पीडित होऊं लागलेल्या त्या पर्वतापासून मनःशिलेसहवर्तमान मोठमोठ्या विस्तीर्ण
शिला बाहेर पडू लागल्या आणि ह्मणूनच मध्यभागी ज्वालनें युक्त असलेल्या अग्नीच्या
धुराच्या लोटासारखा तो दिसू लागला १६. हनुमान वानराच्या योगाने पर्वताला
पीडा होऊं लागली असतां त्या पर्वतावर चौहाकडे गुहांतून असलेल्या प्राण्यांनाही
पीडा होऊं लागली आणि तेही विकारयुक्त शब्दांनी गर्जना करू लागले १७. पर्व-
ताला पीडा होऊं लागल्यामुळे एकाएकी श्वापदांनी ह्याप्रमाणे प्रचंड गर्जना केली
असतां दिशा आणि उपवन ह्यांसहवर्तमान सर्व पृथ्वी त्या ध्वनीनें दुमदुमून गेली १८.
स्पष्ट स्वस्तिक चिह्ने ज्यांवर आहेत अशा विशाल मस्तकांतून
नाग भयंकर अग्नि बाहेर टाकू लागले आणि दांतांच्या योगाने शिलांना दंश करू
लागले १९. ह्याप्रमाणे क्रुद्ध झालेल्या त्या विषयुक्त नागांनीं मोठमोठ्या शिलांना दंश
केला असतां त्या शिलाही अग्नीच्या योगाने प्रदीप्त होऊन जळू लागल्यामुळे त्यांचे
हजारों तुकडे तुकडे होऊं लागले २०. त्या पर्वतावर जे काहीं विषघ्न औषधिगण
उत्पन्न झाले होते तेही नागांचे विष शमन करण्यास समर्थ झाले नाहींत २१. ब्रह्म-
राक्षसप्रभृति महाभूते ह्या पर्वताचे तुकडे तुकडे उडवीत आहेत असें समजून विचारे
भयभीत झालेले विद्याधरही स्त्रीगणांसहवर्तमान त्या पर्वतावरून आकाशमार्गाने निघून

४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 मद् २२ पानभूमिगतं हित्वा हैममासनभाजनम् । पात्राणि च महार्हाणि
 कर्कांश्च हिरण्मयान् २३ लेह्यानुच्चावचान्भक्ष्यान्मांसानि विविधानि
 च । आर्षभाणि च चर्माणि सङ्गांश्च कनकत्सरून् २४ कृतकण्ठगुणाः
 क्षां वा रक्तमाल्यानुलेपनाः । रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे २५
 हारुणुपुरकेयूरपारिहायधराः स्त्रियः । विस्मिताः सस्मितास्तस्थुराकाशे
 रमणैः सह २६ एष पर्वतसंकाशो हनुमान्मारुतात्मजः । तितीर्षति महा-
 वेगः समुद्रं वरुणालयम् २७ रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन्कर्म दुष्क-
 रम् । समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति २८ इति विद्याधर
 वाचः श्रुत्वा तेषां तपस्विनाम् । तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् २९
 दुधुवे च स रोमाणि चकम्पे चानलोपमः । ननाद च महानादं सुमहा-
 निव तोषदः ३० आनुपूर्व्या च वृत्तं तल्लाङ्गूलं लोमभिश्चितम् । उत्प-

गेले २२. पानभूमीवर असलेलीं सुवर्णाचीं आसनें, सुवर्णपात्रें, दुसरे ठिकाणीं अस-
 लेलींही मोठीं मोठीं मूल्यवान् भांडीं, सुवर्णमय उदकपात्रें २३, नानाप्रकारचे लेह्य
 व भक्ष्य पदार्थ, नानाप्रकारचीं मांसं, वृषभचर्मांच्या तयार केलेल्या ढाली आणि
 मोन्याच्या सुठी लाविलेल्या तरवारी २४ हें सर्व टाकून देऊन कंठागध्ये माला धारण
 केलेले, रंगी बेरंगी फुलें व उट्या शरीरांवर असलेले आणि कमलतुल्य नेत्रांनीं युक्त
 असलेले मत्त विद्याधर आकाशमार्गानें चालते झाले २५. तेव्हां चंद्रहार, तोरड्या,
 बाजूवंद, गोठ वगैरे अलंकार धारण केलेल्या आणि गालांतल्या गालांत हंसत अस-
 लेल्या विद्याधरस्त्रियाही एकाएकीं विस्मयचकित झाल्या आणि आकाशामध्ये आप-
 आल्या पतींच्या शेजारीं जाऊन उभ्या राहिल्या २६. असो. " हा महावेगवान्
 पर्वतमाय वायुपुत्र हनुमान् वरुणाचें निवासस्थान जो समुद्र तो उल्लंघून जाण्यास उद्युक्त
 झाला आहे २७. सारांश, रामाकरितां आणि वानरांकरितां दुष्कर कर्म करण्यास
 उद्युक्त झालेला हा हनुमान् जाण्यास अशक्य असलेल्या समुद्राच्या पलीकडल्या
 ताराला जाण्याची इच्छा करीत आहे २८. " अशा प्रकारचीं आकाशामध्ये संचार
 करणाऱ्या तपस्व्यांचीं भाषणें कानावर आल्यानंतर विद्याधर खालीं पाहूं लागले तो
 त्या पर्वतावर असलेला तो अतर्क्य देह धारण करणारा वानरश्रेष्ठ त्यांच्या दृष्टीं
 पडला २९ तेजानें अग्नितुल्य असलेल्या त्या हनुमानानें आपलें अग. हालवून रोम
 हालविले आणि प्रचंड मेघाप्रमाणें मोठी गर्जनाही केली ३० व आरंभापासून
 एकसारखें वर्तुल आणि लोमांनीं व्याप्त असलेलें आपलें शेंपूट, पक्षिराज
 मऊड ज्याप्रमाणें सर्पांला वरचेवर उचलून खालीं टाकात असतो त्याप्रमाणें,

जे - ३३

स्यळप्रत

५ ० ६ २ ५

सर्गः १]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

तिष्यन्विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ३१ तस्य लाङ्गूलमाविद्धमतिवे-
गस्य पृष्ठतः । दृष्टो गरुडेनेव हियमाणो महोरगः ३२ बाहू संस्तम्भ-
यायास महापरिघसंनिभौ । आसमाद् कपिः कट्यां चरणां संकुक्रांच
च ३३ संहृत्य च भुजौ श्रीमांस्तथैव च शिरोधराम् । तेजः सत्त्वं तथा
वीर्यमाविवेश न वीर्यवान् ३४ मार्गमालोक्यद्दूराद्ध्वप्रणिहितेक्षणः ।
रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ३५ पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा
स कपिकुञ्जरः । निकुच्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन्महाबलः ३६ वानरा-
न्वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् । यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनवि-
क्रमः ३७ गच्छेत्तद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् । न हि द्रक्ष्यामि
यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् ३८ अनेनैव हि वेगान् गमिष्यामि
सुरालयम् । यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्यामि कृतश्रमः ३९ बद्ध्वा
राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् । सर्वथा कृतकार्योहमेष्यामि सह
सीतया ४० आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सुरायणाम् । एवमुक्त्वा

वारंवार उचलून भूमीवर हापटू लागला ३१. ह्याप्रमाणें त्याचें तें पष्ठभागी अस-
लेलें अत्यंत वेगयुक्त शेंपूट वारंवार भूमीवर आदळूं लागलें असतां गरुडाच्या तावडीति
सांपडलेल्या मोठ्या भुजंगाप्रमाणें दिसूं लागलें ३२. अशा रीतीनें शेंपूट खालीं वर
केल्यानंतर मोठ्या मोठ्या आडसरासारखे असलेले हात त्या हनुमान् वानरांनें पर्व-
तावर ठेविले आणि वर अवसान घेतल्यामुळें कटिप्रदेशाचे ठिकाणीं कुश बनून त्यानें
आपले पाय संकुचित केले ३३. नंतर त्या वीर्यवान् भव्य हनुमानानें खांद्यांजवळ
आपले हात सकुचित करून कंठप्रदेशाचे ठिकाणीं मानही संकुचित केली आणि
नंतर आपल्या अंगीं असलेलें तेज, शारीर बल आणि वीर्य, हें सर्व काहीं त्यानें एकत्र
केलें ३४. नंतर दूरचा मार्ग अवलोकन करण्याकरितां त्यानें आपली दृष्टि जरा वर
केली आणि आकाशाकडे पहात पहात हृदयामध्ये प्राणवायूंचा निरोध केला ३५.
नंतर पर्वतावर पाय घट्ट ठेवून व कान संकुचित करून उडी मारण्यास तयार झालेला
तो महाबलाढ्य कपिराज ३६ वानरश्रेष्ठ हनुमान् वानरांना ह्याणाला “ ज्याप्रमाणें
रामानें सोडिलेला बाण वायुगतीनें ३७ जाईल त्याप्रमाणें मी, रावणानें संरक्षण केलेल्या
लंका नगरीमध्ये जाईन आणि लंकेमध्ये जर ती जनककन्या सीता माझ्या दृष्टीं
पडली नाही तर ३८ याच वेगानें मी स्वर्गाला चालता होईन; परंतु, स्वर्गातही
प्रयत्न करून जर सीता माझ्या अवलोकनांत आली नाही ३९ तर राक्षसराज राव-
णाला मी बांधून आणीन आणि सर्वस्वीं कृतकार्य होऊन मी सीतेसहवर्तमान परत

६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् १
 तु हनुमान्वानरो वानरोत्तमः ४१ उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् ।
 सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ४२ समुत्पतति वेगात्तु वेगात्ते
 नगरोहिणः । संहृत्य विटपान्सर्वान्समुत्पेतुः समन्ततः ४३ स मत्तको-
 यष्टिभकान्पादपान्पुष्पशालिनः । उद्ग्रहचूरुवेगेन जगाम विमलेम्बरे ४४
 ऊरुवेगोत्थिता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः । प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धु-
 मिव बान्धवाः ४५ तमूरुवेगोन्मथिताः सालाश्वान्ये नगोत्तमाः । अनु-
 जग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ४६ सुपुष्पितात्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः
 कपिः । हनूमान्पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ४७ सारवन्तोथ ये वृक्षा
 न्यमज्जल्लुवगाम्भसि । भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ४८ स नाना-
 कुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्कुरकोरकैः । शुशुभे मेघसंकाशः स्वद्योतैरिव

येईन अथवा रावणासहवर्तमान लंकाच उपटून घेऊन येईन ” ४०. ह्याप्रमाणं वान-
 रांना सांगून तो कपिश्रेष्ठ व वेगवान् हनुमान् वानर दुसरें तिसरें कांहीं एक मनामध्ये
 न आणितां वेगानें उडाला आणि तो कपिश्रेष्ठ स्वतःला (उड्डाण करण्यांत) गरुडा-
 प्रमाणें मानूं लागला ४१, ४२. हनुमान् वेगानें उड्डाण करूं लागला असतां त्याच्या
 वेगामुळें त्या पर्वतावरील वृक्षही आपआपल्या सर्व शाखा एकत्र करून सर्व
 बाजूनीं उड्डाण करूं लागले ४३. ह्याप्रमाणें मत्त टिट्टिम पक्ष्यांनीं युक्त
 असलेले प्रफुल्लित वृक्ष आपल्या प्रचंड वेगानें बरोबर नेत नेत निर्मल आकाशामध्ये
 हनुमानानें उड्डाण केलें ४४. हनुमानाच्या मांड्यांच्या वेगामुळें जमीन उखळून बाहेर
 निघालेले वृक्ष एक मुहूर्तपर्यंत, दूर प्रदशाला निघालेल्या आपल्या बंधूच्या मागोंमाग
 ज्याप्रमाणें बांधव जात असतात त्याप्रमाणें, त्याच्या मागोंमाग गेले ४५. अथवा
 राजाच्या मागोंमाग ज्याप्रमाणें सैन्ये जातात त्याप्रमाणें मांड्यांच्या वेगामुळें उपटून
 बाहेर आलेले साल व इतरही मोठे मोठे वृक्ष त्या हनुमानाच्या मागोंमाग चालते
 झाले ४६ व ह्याप्रमाणें उत्कृष्ट रीतीनं ज्यांच्या अग्रशाखा प्रफुल्लित झाल्या आहेत
 असे असंख्य वृक्ष हनुमानाच्या बरोबर चालते झाले असतां पर्वताकृति बनलेल्या त्या
 हनुमानाची मुद्रा आश्चर्यकारक दिसूं लागली ४७. (हलके सालके वृक्ष तर शेंवट-
 पर्यंत त्याच्याबरोबर निघून गेलेच; परंतु, खैर वगैरेंसारखे) जे कांहीं जड जड वृक्ष
 होता ते तेवढे शेंवटपर्यंत बरोबर न जातां इंद्राच्या भीतीमुळें समुद्रामध्ये बुडून
 जाणाऱ्या पर्वताप्रमाणें जातां जातां वरुणालयरूप क्षारसमुद्रांत पडून बुडून गेले ४८.
 कळ्या व किंचित् किंचित् उमललेलीं पुष्पें ह्यांसहवर्तमान पूर्णपर्णें विकास पावलेल्या
 पुष्पांनीं व्याप्त झालेला तो मेघतुल्य हनुमान् काजव्यांनीं व्याप्त झालेल्या पर्वतासारखां

पर्वतः ४९ विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः । व्यवशी-
र्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ५० लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं माग-
रेपतत् । द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ५१ पुष्पौघेण सुग-
न्धेन नानावर्णेन वानरः । बभौ मेघ इवाद्यन्वै विद्युद्गणविभूषितः ५२
तस्य वेगसमुद्भूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत । ताराभिरिव रामाभिरुदिताभि-
रिवाम्बरम् ५३ तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रमारितौ । पर्वताग्राद्वि-
निष्क्रान्तौ पश्चास्याविव पन्नगौ ५४ पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं
महार्णवम् । पिपासुरिव चाकाशं दृष्टो स महाकपिः ५५ तस्य विद्यु-
त्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः । नयने विप्रकाशेत् पर्वतस्थाविवानलौ ५६
पिङ्गे पिङ्गाक्षमुखस्य बृहती परिमण्डले । चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्या-
विव स्थितौ ५७ मुखं नासिकया तस्य ताश्चया ताश्चमावभौ । संध्यया

शोभू लागला ४९ आणि त्याच्या वेगाच्या तडाक्यांतून ते प्रफुल्लित वृक्ष सुटल्यावर,
मित्राला पौनविण्याकरितां बरोबर गेलेले इतर मित्र ज्याप्रमाणे मध्यं जलप्रवाह आला
असतां परत फिरतात त्याप्रमाणे, समुद्राचे उदक मध्यंतरीं आल्याबरोबर आपलीं पुष्पें
टाकून देऊन उदकामध्ये गडप्प झाले ५०. वानराच्या वेगवायूने वृक्षांपासून सुटलेलीं
नानाप्रकारचीं अद्भुत पुष्पें फारच हलकीं असल्यामुळे सागरावरच पडून राहिलीं ५१
(आणि वृक्ष मात्र आंत बुडून गेले). असो. तो उड्डाण करणारा हनुमान् वानर
नानाप्रकारच्या सुगंधि पुष्पसमुदायांच्या योगानें विद्युद्गणविभूषित मेघाप्रमाणें दिसूं
लागला ५२ आणि त्याच्या वेगामुळे वृक्षांपासून निघालेल्या पुष्पांनीं आच्छादित
झालेले तें समुद्राचे उदक उदय पावलेल्या रमणीय ताऱ्यांच्या योगानें जसे आकाश शोभूं
लागते तसे शोभूं लागले ५३. हनुमानानें उड्डाण केले असतां आकाशामध्ये असलेले
व बोटे पसरलेले त्याचे हात पर्वतशिखरांपासून निघालेल्या पंचमुखी नागांप्रमाणें
दिसूं लागले ५४ आणि तो अंतरिक्षामध्ये असलेला महाकपि हनुमान् (अधोमुख
झाला असतां) तरंगसमुदायांनीं भरलेला महासागरच पिऊन टाकण्यास उद्युक्त झाल्या-
सारखा दिसे आणि (ऊर्ध्वमुख झाला असतां) आकाशच गडू करण्याच्या बेतांत
असल्यासारखा भासे ५५. आकाशमार्गानें संचार करणाऱ्या त्या हनुमानाचे विद्युल्लते-
प्रमाणें तेजस्वी असलेले नेत्र पर्वतावर लागलेले दोन वणवेच कीं काय असे भासूं
लागले ५६. आसमंताद्दगीं प्रभामंडलानें युक्त असलेले त्या कपिश्रेष्ठ हनुमानाचे
पिंगट वर्णाचे प्रचंड डोळे आकाशांत असलेले चंद्रसूर्यच कीं काय असे दिसूं लागले ५७.
संधिकालीन आकाशानें युक्त असलेले सूर्यमंडल ज्याप्रमाणें आरक्तवर्ण दिसूं लागते

८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । । सुन्दरकाण्डम् ।
समभिस्पृष्टं यथा स्यात्सूर्यमण्डलम् ५८ लाङ्गूलं च समाविद्धं पुत्रमा-
नस्य भाभने । अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवाच्छ्रितम् ५९ लाङ्गू-
लचक्रो हनुनाश्चक्रुर्दंष्ट्रानि कार्मजः । व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव
भास्करः ६० स्फिग्देशेनानिवासेन रराज स महाकपिः । महता दारि-
तेनेव भिरिर्भैरिकधातुना ६१ तस्य वानरस्त्रिंशस्य पुत्रानस्य सागरम् ।
कक्षान्तरगतो वायुर्जीभून इव गर्जति ६२ स्त्रे यथा निपतत्युल्का उत्त-
रान्ताद्विनिःसृता । दृश्यते मानुषन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ६३ पत-
त्पतङ्गसंक्राशो व्यायनः शुशुभे कपिः । प्रवृद्ध इवमातङ्गः कक्षयया बध्य-
मानया ६४ उपरिष्टाच्छरीरेण छायाया चावगाढया । सागरे धारुताविष्टा
नौरिवार्मात्तदा कपिः ६५ यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः । स तु
तस्याङ्गवेगेन मोन्माद इव लक्ष्यते ६६ सागरस्योर्भिजालानामुरसा शैलव-

त्याप्रमाणे ताभ्रवर्ण नासिकेच्या यांगाने त्याचे मुखही ताभ्रवर्ण दिसू लागले ५८. तो
वायुपुत्र हनुमान् आकाशामध्ये उड्डाण करीत असतांना अग्रभागीं आकडी वळून
उभारलेले त्याचे पुच्छ अंतरिक्षांत उभारलेल्या इंद्रध्वजाप्रमाणे शोभू लागले ५९.
पुच्छमडलाने आणि शुकुवर्ग दंष्ट्रांनी युक्त असलेला तो महाबुद्धिमान् वायुपुत्र हनु-
मान् प्रभामंडलाने युक्त असलेल्या सूर्यासारिखा दिसू लागला ६०. खाणींतून काढ-
लेल्या गैरिक धातूच्या विशाल शिलेने ज्याप्रमाणे एकादा पर्वत दिसत असतो त्याप्र-
माणे अत्यंत ताभ्रवर्ण असलेल्या ढगणाच्या यांगाने तो महाकपि हनुमान् शोभू
लागला ६१. तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् समुद्र उल्लंघन करू लागला असतां त्याच्या
खांकांमध्ये सांपडलेला वायु मेघाप्रमाणे गर्जना करू लागला ६२. आकाशामध्ये उत्तर
दिशेकडून निघालेली इतर लहान लहान उल्कांनी व्याप्त झालेली उल्का ज्याप्रमाणे
पडतां पडतां दृष्टीस पडते त्याप्रमाणे तो पुच्छयुक्त वानर दिसू लागला ६३. पूर्ण
वृद्धिगत झालेला गज मध्यभागीं बांधिल्या जाणाऱ्या रज्जूच्या योगाने जसा शोभू
लागतो तसा गमन करणारा सूर्यच कीं काय असा दिसत असलेला तो दीर्घ कपि
(काटिप्रदेशाला गुंडाळिलेल्या वस्त्राच्या योगाने) शोभू लागला ६४. शरीर ऊर्ध्व
भागीं असल्यामुळे आणि अधोभागीं सागरामध्ये स्वतःचे प्रतिबिंब पडले असल्यामुळे
तो कपि हनुमान् त्या वेळीं वायूच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या नौकेप्रमाणे दिसू लागला ६५.
समुद्रावरील ज्या ज्या प्रदेशावर तो महाकपि गेला तो तो प्रदेश त्याच्या शरीरवेगाने
उन्मादयुक्त झाल्यासारिखा दिसू लागला ६६. तो अतिवेगवान् महाकपि आपल्या
पर्वतप्राय दक्षःस्थलाच्या योगाने समुद्रांतील तरंगसमुदायांना ताडण करीत करीत

र्षणा । अभिज्ञंस्तु महावेगः पुप्लुवे स महाकपिः ६७ कपिवातश्च बलवान्-
 न्मेघवातश्च निर्गतः । सागरं भीमनिर्हादं कम्पयामासतुर्भृशम् ६८ विक-
 र्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि । पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव
 रोदसी ६९ मेरुमन्दरसंकाशानुद्रुतान्सुमहार्णवे । अत्यक्रामन्महावेगस्तरङ्गा-
 न्गणयन्निव ७० तस्य वेगमुद्धृष्टं जलं सजलदं तदा । अम्बरस्थं विबभ्राजे
 शरदभ्रमिवाततम् ७१ तिमिनक्रझषाः कूर्मादृश्यन्ते विवृतास्तदा । वस्त्रा-
 पकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ७२ क्रममाणं समीक्षयाथ भुजगाः
 सागरंगमाः । व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्णमिव मेनिरे ७३ दशयोजन-
 विस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता । छाया वानरसिंहस्य जवे चारुतराभ-
 वत् ७४ श्वेताभ्रघनराजीववायुपुत्रानुगामिनी । तस्य सा शुशुभे छाया
 पतिता लवणाम्भसि ७५ शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः ।
 वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ७६ येनासौ याति बलवान्वेगेन

समुद्र उल्लंघन करूं लागला ६७. हनुमान् कपीनें आपल्या गतीनें उत्पन्न केलेला
 प्रचंड वायु आणि मेघमंडलांतील बाहेर पडलेला वायु ह्या उभयतांनीं भयंकर गर्जना
 करणाऱ्या सागरांना अतिशय कंपित करून सोडिलें ६८. समुद्रांतील मोठमोठ्या
 लाटा उंच उंच होण्यास कारणीभूत होणारा तो श्रेष्ठ कपि हनुमान् पृथ्वी आणि
 आकाश आहेत ह्यापेक्षांही जास्त जास्त पृथक् करीतच कीं काय समुद्र उल्लंघन जाऊं
 लागला ६९ महासागरामध्यें मेरु आणि मंदर ह्या पर्वतांप्रमाणें उसळूं लागलेल्या
 प्रचंड लाटा मोजीत मोजीतच कीं काय तो महावेगवान् हनुमान् सागर ओलांडून जाऊं
 लागला ७०. त्या हनुमानाच्या वेगानें समुद्रांतून उसळलेलें आणि मेघमंडलापर्यंत
 उंच गेलेलें जल आकाशामध्यें असतांना शरदृतूतील विशाल मेघाप्रमाणें दिसूं लागले ७१.
 वस्त्र दूर केलें असतां प्राण्यांचीं शरीरें ज्याप्रमाणें उघडीं दिसतात त्याप्रमाणें त्या
 हनुमानाच्या वेगानें समुद्रांतून उसळून वर आलेले तिमिसंज्ञक जलजर प्राणां,
 सुसरी, मत्स्य आणि कूर्म उघडे दिसूं लागले ७२. आकाशांतून तो कपि-
 श्रेष्ठ हनुमान् जाऊं लागलेला अवलोकन करून समुद्रांतील भुजंगांना हा गरुडपक्षीच
 जात आहे कीं काय असें वाटूं लागलें ७३. दहा योजनें रुंद आणि तीस योजनें लांब
 असलेली त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाची छाया वेगामुळें फारच मनोहर दिसत होती ७४.
 वायुपुत्र हनुमान् आकाशांतून जाऊं लागला असतां समुद्रामध्यें पडलेली आणि
 त्याच्या बरोबर जाणारी त्याची ती छाया श्वेतवर्ण अभ्रांनीं युक्त झालेल्या मेघपंक्ती-
 प्रमाणें शोभूं लागली ७५. तो अत्यंत तेजस्वी व धिप्पाड महाकपि हनुमान् निरा-

३० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 कपिकुञ्जरः । तेन मार्गेण महसा द्रोणीकृत इवार्णवः ७७ आपाते पक्षि-
 सङ्घानां पक्षिराज इव ब्रजन् । हनुमान्मेघजालानि प्रकर्षन्मारुतो यथा ७८
 पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमञ्जिष्ठकानि च । कपिनाकृष्यमाणानि महाभ्राणि
 चकाशिरे ७९ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः । प्रच्छन्नश्च
 प्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ८० प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवगं त्वरितं तदा ।
 ववृषुस्तत्र पुष्पाणि देवगन्धर्वदानवाः ८१ तताप न हितं सूर्यः प्लवन्तं वानरे-
 श्वरम् । भिष्वे च तदा वायु रामकार्यार्थसिद्धये ८२ ऋषयस्तुष्टुबुधैर्न
 प्लवमानं विहायसा । जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो वनौकसम् ८३

धार आकाशांतून जात असतां पक्षयुक्त पर्वतच कीं काय असा शाभूं लागला ७६.
 ज्या मार्गानें वगावेगानें तो बलाढ्य कपिश्रेष्ठ हनुमान् जात होता त्या मार्गानें तो समुद्र
 एकदम (मेघांना हनुमानाचा धक्का बसत असल्याकारणानें त्यापासून होणाऱ्या जल-
 स्रावामुळें) कृत्रिम पर्जन्ययंत्रांतून पडणाऱ्या जलधारांनीं युक्त झाल्यासारिखा दिसत
 असे ७७. पक्षिगणांच्या मार्गानें पक्षिराज गरुडच जात आहे कीं काय अशा रीतीनें
 गमन करणारा तो हनुमान् वायुप्रमाणें आपल्याबरोबर मेघसमुदायांना ओढून नेऊं
 लागला ७८. श्वेतवर्ण, आरक्तवर्ण, नीलवर्ण आणि पाटलवर्ण अशीं मोठमोठीं अभ्रें
 वानर हनुमान् आढून नेऊं लागला असतां तीं वायूच्या योगानें आकृष्ट होत असल्या-
 सारखीं दिसूं लागलीं ७९ आणि वारंवार मेघसमुदायामध्ये प्रविष्ट होणारा व वारं-
 वार त्यांतून बाहेर पडणारा हनुमान् फिरून फिरून मेघांनीं आच्छादित होणाऱ्या व
 त्यांतून बाहेर पडणाऱ्या चंद्राप्रमाणें दिसूं लागला ८०. असो.
 ह्याप्रमाणें आकाशमार्गानें सत्वर उड्डाण करून जात असलेल्या त्या
 वानराला अवलोकन करून देव, गंधर्व, दानव ह्यांनीं त्या हनुमानावर पुष्पवृष्टि
 केली ८१. आकाशमार्गानें गमन करणाऱ्या त्या वानराधिपतीला सूर्यानें ताप
 दिला नाहीं आणि रामाचें कार्य सिद्धीस जावें इतदर्थ वायूनेंही (श्रमपरिहार होण्या-
 करितां) त्याची सेवा केली ८२. आकाशमार्गानें उड्डाण करून जात असलेल्या त्या
 हनुमानाची ऋषि स्तुति करूं लागले आणि देवगंधर्वही त्या वानराची प्रशंसा करण्या-
 करितां गायन करूं लागले ८३. नाग, यक्ष आणि नानाप्रकारचे राक्षस हे सर्वही

१ राजेरजवाड्यांच्या बागांतून नानाप्रकारचीं क्रीडास्थानें केलेलीं असतात आणि ह्या अनेक क्रीडा-
 स्थानांमध्ये, ज्यांत धरच्या बाजूला हजारों वसविलेल्या पाण्याच्या नळ्या नेल्या असून उच्छेस
 येईल तेव्हां कृत्रिम पर्जन्य पाडित. येण्याची व्यवस्था केलेली असते, असेंही एकादें क्रीडास्थान
 असतें.

१२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 मकार्यार्थी भीमकर्मा स्वमाप्लुतः ॥ श्रमं च प्लुवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातु-
 मर्हसि १३ हिरण्यगर्भो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः । उत्पपात जला-
 चूर्णं महाद्रुमलतावृतः १४ स सागरजलं भित्त्वा बभूवात्युच्छ्रितस्तदा ।
 यथा जलधरं भित्त्वा दीतरश्मिर्दिवाकरः १५ स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतः
 सलिलावृतः । दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः १६ शातकु-
 म्भमयैः शृङ्गैः सकिन्नरमहोरगैः । आदित्योदयसंकाशैरुल्लिखद्भिरिवा-
 म्बरम् १७ तस्य जाम्बूनदैः शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः । आकाशं शस्त्रसं-
 काशमभवत्काञ्चनप्रभम् १८ जातरूपमयैः शृङ्गैर्भ्राजमानैर्महाप्रभैः ।
 आदित्यशतसंकाशः सोभवद्भिरिसत्तमः १९ समुत्थितमसङ्केन हनुमा-
 नग्रतः स्थितम् । मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोयमिति निश्चितः १०० स
 तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः । उरसा पातयामास जीमूतमिव
 मारुतः १ स तदासादितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः । बुद्ध्वा तस्य हरेर्वेगं
 जहर्ष च ननाद च २ तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः । प्रीतो

आहे. तस्मात्, ह्या वानरराजाच्या श्रमाकडे लक्ष्य देऊन तूं उठावेस हें बरें ” १३-
 हें समुद्राचें भाषण श्रवण केल्यावर मोठमोठ्या वृक्षांनीं व लतांनीं व्याप्त झालेला तो
 सुवर्णमय मैनाकपर्वत उदकांतून सत्वर वर आला १४ आणि सागराचें उदक भेदून
 वर आलेला तो मैनाकपर्वत अतिशय उंच झाला असतां मेघाचा भेद करून बाहेर
 पडणाऱ्या उज्ज्वलकिरणयुक्त सूर्याप्रमाणें दिसूं लागला १५. सारांश, सागरानें आज्ञा
 केली असतां उदकानें आच्छादित झालेल्या त्या महात्म्या मैनाकपर्वतानें एका मुहूर्-
 तामध्ये आपलीं शिखरें प्रकट केलीं १६. तो मैनाकपर्वत सुवर्णमय शिखरांनीं युक्त
 होता. तीं शिखरें उदयाचलाप्रमाणें गंगनचुंबित होतीं आणि किन्नर व महोरग हे
 त्यांचे ठिकाणीं वास्तव्य करीत होते १७. शस्त्राप्रमाणें श्यामवर्ण असलेलें आकाश त्या
 पर्वतापासून निघालेल्या सुवर्णमय शिखरांनीं व्याप्त झाल्यामुळे सुवर्णासारिखें तेजस्वी
 दिसूं लागलें १८ आणि झळकूं लागलेल्या त्या महातेजस्वी सुवर्णमय शिखरांच्या
 योगानें तो श्रेष्ठ पर्वतही शेंकडां सूर्यासारिखा दिसूं लागला १९. ह्याप्रमाणें एकाएकीं
 आपल्यापुढें समुद्रामध्ये उद्भवलेल्या मैनाकपर्वताला अवलोकन केल्यावर हें एक विघ्नच
 उत्पन्न झालें आहे असा हनुमानाचा पक्का ग्रह झाला १०० व ह्मणूनच वायु ज्याप्रमाणें
 मेघाला उडवून लावितो त्याप्रमाणें त्या अत्यंत वेगवान् महाकपीनें समुद्रांतून अति-
 शय वर आलेल्या त्या मैनाकपर्वताला वक्षःस्थलाच्या योगानें खालीं पाडिलें १. ह्याप्र-
 माणें त्या कपीनें पर्वतश्रेष्ठ मैनाकाला खालीं पाडिलें असतां त्या वानराचा वेग त्याला

सर्गः १]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१३

हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् ३ मानुषं धारयन्रूपमात्मनः शिखरे
स्थितः । दुष्करं कृतवान्कर्म त्वमिदं वानरोत्तम ४ निपत्य मम शृङ्गेषु
सुखं विश्रम्य गम्यताम् । राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्धितः ५ स
त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः । कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः
सनातनः ६ सोयं तत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः संमानमर्हति । त्वन्निमित्तमने-
नाहं बहुमानात्प्रचोदितः ७ योजनानां शतं चापि कपिरेष स्वमाप्लुतः ।
तव सानुषु विश्रान्तः शेषं प्रक्रमतामिति ८ तिष्ठ त्वं हरिशार्दूल मयि
विश्रम्य गम्यताम् । तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बहु ९ तदास्वाद्य
हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोथ गमिष्यसि । अस्माकमपि संबन्धः कपिमुख्य
त्वयास्ति वै ११० प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः ११ वेगवन्तः
पुवन्तो ये पुवगा मारुतात्मज । तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकु-

समजून आल्यांमुळें तो मैनाकपर्वत हर्षयुक्त होऊन गर्जना करू लागला २. इतकेंच नव्हे; परंतु, मनाला हर्ष वाटून प्रसन्न झालेला तो पर्वत पुनरपि वर आला आणि मनुष्यरूप धारण करून आपल्या शिखरावर स्थित झाल्यानंतर अंतरिक्षामध्ये असलेल्या त्या वीर कपीला ह्मणाला “ हे वानरश्रेष्ठा, तूं हें दुर्घट कर्म केलें आहेस ३, ४. ह्याकरितां माझ्या शिखरांवर तूं खुशाल उतरून विश्रांति घे आणि मग पुढें जा. रामाच्या कुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या सगरांनीं समुद्राला वाढविलें आहे ५ आणि ह्मणून तो सागर रामहिताविषयीं उद्युक्त झालेल्या तुझा आदरसत्कार करीत आहे. कारण, एकाद्यानें आपल्यावर उपकार केला असतां त्याच्यावर प्रत्युपकार करावा हा सनातन धर्म आहे ६. ह्यास्तव, त्या उपकाराकरितां प्रत्युपकाराची इच्छा करणाऱ्या ह्या समुद्राचा तुझ्याकडून मान राहणें योग्य आहे. ‘ शंभर योजनें उल्लंघून जाण्याचा उद्देश मनांत धरून ह्या कपीनें आकाशामध्ये उड्डाण केलें आहे. करितां, तुझ्या शिखरांचे ठिकाणीं विश्रांति घेतल्यावर अवशिष्ट राहिलेल्या मार्गाचें ह्यानें आक्रमण करावें ’ ह्मणून तुझ्याकरितां ह्यानें बहुमानानें मला विनंति केली आहे ७, ८. तस्मात्, हे वानरश्रेष्ठा, तूं जरा स्वस्थ रहा आणि माझे ठिकाणीं विश्रांति घेऊन मग पुढें जा. सारांश, हीं सुगंधी व स्वादिष्ट असलेलीं अनेक प्रकारचीं मुळें, कंद व फळें ९ सेवन करून विश्रांति घेतल्यानंतर, हे वानरश्रेष्ठा, तूं पुढें जावेस. शिवाय, हे वानरश्रेष्ठा, तुझ्याशीं आमचा संबंधही आहे ११०. मोठे मोठे गुण तुझे अंगीं असल्यामुळें तू त्रैलोक्यामध्ये प्रख्यात आहेस ११. हे वायुपुत्रा, हे वानरश्रेष्ठा, उड्डाण करणारे जे कांहीं वेगवान् वानर आहेत त्यांमध्ये तूं मुख्यांतीलही मुख्य आहेस असें मी समजतो १२.

१४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

अर १२ अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोपि विजानता । धर्मं जिज्ञास-
मानेन किं पुनर्यादृशो भवान् १३ त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महा-
त्मनः । पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर १४ पूजिते त्वयि धर्मज्ञे
पूजां प्राप्नोति मारुतः । तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कार-
णम् १५ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोभवन् । तेपि जग्मुर्दिशः सर्वा
गरुडा इव वेगिनः १६ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः । भूतानि
च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया १७ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शत-
क्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण ततः शतसहस्रशः १८ स मामुपगतः क्रुद्धो
वज्रमुद्यम्य देवराट् । ततोहं सहसा क्षिप्तः श्वसनन महात्मना १९ अस्मि-
ल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम । गुप्तपक्षः समग्रश्च तव पित्राभिर-
क्षितः २० ततोहं मानयामि त्वां मान्योसि मम मारुते । त्वया ममैष
संबन्धः कपिमुख्य महागुणः २१ अस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव
च । प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हामि महामते २२ श्रमं मोक्षय पूजां च

धर्माची अपेक्षा धरणाच्या विचारी पुरुषाला साधारण अतिथीही खरोखर पूज्य आहे, मग तुझ्यासारख्याची तर गोष्ट कशाला पाहिजे ? १३. हे वानरश्रेष्ठा, तू देवांमध्ये वरिष्ठ असलेल्या महात्म्या वायूचा पुत्र असून वेगाने त्याची बरोबरी करणारा आहेस १४ आणि तुज धर्मवेत्त्या पुत्राची पूजा झाली असतां वायूचीही पूजा झाल्या- सारखे होणार आहे. तस्मात्, तू मला पूज्य आहेस. ह्याविषयीं आणखीही एक कारण तू श्रवण कर १५. बा हनुमाना, पूर्वी कृतयुगामध्ये पर्वत पक्षयुक्त होते आणि ते वेगवान् गरुडपक्ष्याप्रमाणे सर्व दिशेस गमनही करीत असत १६. एकदां ते उड्डाण करून गेले असतां ऋषीसहवर्तमान देवगण आणि इतरही प्राणी ह्यांना त्यांच्या पडण्याची शंका येऊन भय उत्पन्न झाले १७. तेव्हां सहस्रनयन इंद्र क्रुद्ध झाला आणि वज्राच्या योगाने त्याने पर्वतांच्या पक्षांचे लक्षावधि तुकडे करून टाकिले १८. शेवटीं तो क्रुद्ध झालेला देवराज वज्र उगारून माझ्याकडेही आला असतां महात्म्या वायूने मला एकाएकीं आकाशांत उडवून दिले १९ आणि, हे वानरश्रेष्ठा, ह्या समुद्रामध्ये टाकिले. अशा रीतीने तुझ्या पित्याने संपूर्ण शरीर व पक्ष ह्यांसहवर्तमान माझे रक्षण केले २०. ह्यामुळे मी तुला मान देत आहे आणि ह्मणू- नच, हे वायुपुत्रा, तू मला मान्य आहेस. हे वानरश्रेष्ठा, तुझ्याशीं हा माझा संबंध फारच महत्त्वाचा आहे २१. तेव्हां ज्याअर्थी असा प्रकार आहे त्याअर्थी, हे महाबुद्धिमान् हनुमाना, ह्या प्रत्युपकाररूप कार्याविषयीं तू प्रसन्न मनाने समुद्राच्या

गृहाण हरिसत्तम । प्रीतिं च मम मान्यस्य प्रीतोस्मि तव दर्शनात् २३
 एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् । प्रीतोस्मि कृतमातिथ्यं मन्युर-
 षोपनीयताम् २४ त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते । प्रतिज्ञा च
 मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरा २५ इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य
 हरिपुंगवः । जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान्प्रहसन्निव २६ स पर्वतसमु-
 द्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः । पूजितश्चोपपन्नाभिराशीर्भिरभिनन्दितः २७
 अथोर्ध्वं दूरमाप्लुत्य हित्वा शैलमहार्णवौ । पितुः पन्थानमासाद्य जगाम
 विमलेश्वरे २८ भूयश्चोर्ध्वं गतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् । वायुसूनु-
 निरालम्बो जगाम कपिकुञ्जरः २९ तद्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदु-
 ष्करम् । प्रशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः १३० देवताश्चाभव-
 न्हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा । काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च

व माझा मनोरथ परिपूर्ण कर २२. तात्पर्य, हे वानरश्रेष्ठा, श्रम परिहार करून तू
 माझ्या सत्काराचा स्वीकार कर; मी तुझ्या दर्शनामुळे संतुष्ट झालो आहे आणि
 वायुसंबंधामुळे माझे ह्मणणे मान्य करणेच तुला यथार्थ आहे. तस्मात्, तू एवढा माझा
 मनोरथ परिपूर्ण कर ” २३. ह्याप्रमाणे मैनाकाने सांगितले असता तो वानरश्रेष्ठ त्या
 पर्वतश्रेष्ठाला ह्मणाला “ मी संतुष्ट झालो आहे आणि तूही माझा सत्कार केला आहेस.
 आतां (तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणे मला वेळ मोडतां येत नाहीं) ह्याबद्दल तू क्रोध करू-
 नको २४. माझी कार्य करण्याची वेळ थोडी आहे, दिवसही जात चालला आहे
 आणि येथे मध्यंतरीं थांबावयाचे नाहीं ह्मणून मीं प्रतिज्ञा केली आहे ” २५. असें
 ह्मणून त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाने पर्वताला हाताने स्पर्श केला आणि हंसल्यासारिखें
 करीत करीत पुनरपि आकाशाचे अवलंबन करून तो वीर्यवान् हनुमान् पृढे चालता
 झाला २६. पर्वत आणि समुद्र ह्यांनीं ह्याप्रमाणे बहुमानपूर्वक त्याला अवलोकन केले,
 त्याचा सत्कार केला आणि योग्य आशीर्वादांनीं त्याचे अभिनंदनही केले २७. नंतर
 पर्वत व महासागर ह्यांना सोडून त्या हनुमानाने उंच उड्डाण केले आणि ह्याप्रमाणे
 आपल्या पित्याच्या मार्गाचे अवलंबन करून तो निर्मल आकाशामध्ये गमन करू
 लागला २८. नंतर पहिल्यापेक्षांही उंच उड्डाण करून त्या पर्वताकडे पहात पहात
 तो निराधार वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ चालता झाला २९. तेव्हां हनुमानाचे अत्यंत
 दुष्कर असें तें दुसरेंही कर्म पाहून सर्व देव, सिद्ध आणि महर्षि त्याची
 स्तुति करू लागले १३० मनोहर मध्यभागाने युक्त असलेल्या त्या सुवर्ण-
 मय मैनाकपर्वताचे तें उत्थानरूप कर्म पाहून सहस्रनयन इंद्रासहवर्तमान तेथे

१६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

वामवः ३१ उवाच वचनं धीमान्परितोषात्सगद्गम् । सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं
स्वयमेव शचीपतिः ३२ हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोस्मि ते भृशम् ।
अभयं ते प्रयच्छामि गच्छ सौम्य यथासुखम् ३३ साह्यं कृतं ते सुमह-
द्विश्रान्तस्य हनूमतः । क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ३४ राम-
स्यैष हितायैव याति दाशरथेः कपिः । सत्क्रियां कुर्वता शक्त्या तोषि-
तोस्मि दृढं त्वया ३५ स तत्प्रहर्षमलभद्विपुलं पर्वतोत्तमः । देवतानां पतिं
दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ३६ स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा ।
हनुमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ३७ ततो देवाः सगन्धर्वाः
सिद्धाश्च परमर्षयः । अब्रुवन्सूर्यसंकाशां सुरसां नागमातरम् ३८ अयं
वातात्मजः श्रीमान्प्लवते सागरोपरि । हनूमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्न-
माचर ३९ राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् । दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं
वक्त्रं कृत्वा नभः स्पृशम् १४० बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य

असलेले देवही संतुष्ट झाले ३१. नंतर बुद्धिमान् इंद्र उत्कृष्ट मध्यप्रदेशानें युक्त अस-
लेल्या त्या पर्वतश्रेष्ठाला संतोषामुळे हास्यपूर्वक हणाला ३२ “ हे सुवर्णमय
पर्वतराजा, मी तुझ्यावर अत्यंत संतुष्ट झालो आहे. मी तुला अभय देतो. हे विनयसं-
पन्न, तू खुशाल चालता हो ३३. शंभर योजनेपर्यंत आकाशमार्गानें जाण्यास उद्युक्त
झालेला आणि जातां जातां श्रमलेला हनुमान् निर्भय असतांनाही त्याला भीति उत्पन्न
झाली असेल असें समजून तू त्याला फारच मोठें साहाय्य केलेस ह्यामुळे मी तुझ्यावर
संतुष्ट झालो आहे ३४. दशरथपुत्र रामाच्याच हिताकरितां हा कपि चालला आहे.
आणि ह्याचा यथाशक्ति सत्कार करण्यास तू उद्युक्त झाल्यामुळे मलाही अतिशय
संतुष्ट केले आहेस ” ३५. देवराज इंद्र संतुष्ट झाला आहे असें पाहून त्या पर्वतश्रेष्ठाला
फारच हर्ष झाला ३६. इंद्रानें “ तुला अभय आहे ” असा वर दिल्यानंतर तो
मैनाकपर्वत पूर्वीप्रमाणेच जलामध्ये मग्न झाला आणि हनुमान्ही त्याच्याशीं बोलण्या-
करितां क्षणभर थांबून सागराचें उल्लंघन करीत पुढें चालला ३७. तदनंतर गंधर्वा-
सहवर्तमान देव, सिद्ध आणि महर्षि तेजानें सूर्याप्रमाणें असलेल्या सुरसानामक नाग-
मातेला हणाले ३८ “ हा भव्य वायुपुत्र हनुमान् समुद्रावरून जात आहे त्याला तू
एक क्षणभर विघ्न कर ३९. सारांश, कराल दंष्ट्रा आणि पिंगटवर्ण नेत्र ह्यांनीं युक्त
असें अत्यंत भयंकर पर्वतप्राय राक्षसरूप धारण करून व आकाशाला स्पर्श करण्या-
सारखें मुख मोठें करून तू ह्याला विघ्न आण १४०. आह्याला ह्याचें बल आणि
विशेषतः ह्याचा पराक्रम जाणण्याची इच्छा आहे; तेव्हां युक्ति योजून हा तुला जिंक-

पराक्रमम् । त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ४१ एवमुक्त्वा तु सा
 देवी देवतैरभिसत्कृता । समुद्रमध्ये सुरसा विभ्रती राक्षसं वपुः ४२
 विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् । प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमु-
 वाच ह ४३ मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभः । अहं त्वां भक्षयि-
 ष्यामि प्रविशदं ममाननम् ४४ वर एष पुग दत्तो मम धात्रेति
 सत्त्वरा । व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः ४५ एवमुक्तः
 सुरसया प्रहृष्टवदनो ब्रवीत् । रामो दशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्ड-
 कावनम् ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ४६ अस्य कार्य-
 विषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः । तस्य सीता हता भार्या रावणेन यश-
 स्विनी ४७ तस्याः सकाशं दूतोहं गमिष्ये रामशासनात् । कर्तुमर्हसि
 रामस्य साह्यं विषयवासिनि ४८ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टका-
 रिणम् । आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ४९ एवमुक्त्वा हनु-
 मता सुरसा कामरूपिणी । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष दरो मम १५०

णार किंवा जेरीस येणार हें काय होतें तें पाहूं ” ४१. ह्याप्रमाणें देवांनीं आदरपूर्वक
 तिची विनंति केली असतां त्या सुरसा देवीनें विकृत, विरूप आणि सर्वांना भय उत्पन्न
 करणारें असें राक्षसरूप धारण केलें आणि आकाशमार्गानें जाणाऱ्या हनुमानाचा मार्ग
 आडवून धरून त्याला ती ह्मणाली ४२, ४३ ‘ ईश्वरांनीं तुज वानरश्रेष्ठाला माझे भक्ष्य
 नेमिलें आहे. ह्यास्तव, मी तुला भक्षण करणार; ह्या माझ्या मुखामध्ये तूं प्रविष्ट हो ४४.
 कारण, जो समोर येईल तो तुझ्या मुखामध्ये प्रविष्ट होईल ह्मणून विधात्यानें
 मला हा पूर्वीं वरच देऊन ठेविला आहे ” असें ह्मणत ह्मणत आपलें विशाल मुख
 पसरून ती सुरसा सत्वर त्या वायुपुत्राच्या पृष्ठें उभी राहिली ४५. परंतु, सुरसेनें
 त्याच्याशीं असें भाषण केल्यावर प्रसन्न मुद्रें तो हनुमान् तिला ह्मणाला “ राम-
 नामक दशरथपुत्र, भ्राता लक्ष्मण आणि भार्या विदेहराजकन्या ह्यांसह वर्तमान दंडका-
 रण्यामध्ये प्रविष्ट झाला होता ४६. राक्षसाशीं वैर बांधून राहिलेला तो राम मायावी
 मृगाचा वध करण्याविषयीं आसक्त झाला असतां त्याची यशस्विनी भार्या सीता
 रावणानें हरण करून नेली आहे ४७. तिच्या समीप रामाच्या आज्ञेवरून मी दूत
 जात आहे. तस्मात्, हे रामप्रदेशवासिनी, रामाच्या कार्याला मदत करणें हेंच तुला
 योग्य आहे ४८. अथवा (माझी सुटका तुला करणेंच नसेल तर) सीतेला आणि
 उदार कृत्यें करणाऱ्या रामाला अवलोकन करून मी तुझ्या मुखाकडे परत येईन, हें
 मी तुला प्रतिज्ञेवर खरें सांगून ठेवितों ” ४९. ह्याप्रमाणें हनुमानानें विनंति केली

१८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 तं प्रयान्तं समुद्दीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना सा
 नागमाता हनुमतः ५१ निविश्य वदनं मेघ गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष
 पुरा इतो मम भ्रात्रेति सत्वस ५२ व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा
 मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानस्पुंगवः ५३ अब्रवीत्कुरु
 वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यमि । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमाय-
 ताम् ५४ दशयोजनविस्तारो हनुमानभवत्तदा । चकार सुरसाप्यास्यं
 विंशयोजनमायतम् ५५ तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः स बुद्धिमान् ।
 दीर्घजिह्वं सुरसया सुभीमं नरकोपमम् ५६ स संक्षिप्यत्मनः कायं
 जीमूत इव मारुतिः । तस्मिन्मुहूर्ते हनुमान्वभूवाङ्घ्रिमात्रकः ५७ साभि-
 पद्याथ तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाबलः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वच-
 नमब्रवीत् ५८ प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोस्तु ते । गमिष्ये यत्र
 वैदेही सत्यश्रामीद्वरस्तव ५९ तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव ।

असतां यथेष्टरूप धारण करणारी ती सुरसा त्याला हणाली “ माझ्या तावडीतून सुटून
 कोणीही जाणार नाही हा तर मला वर मिळालेला आहे ” १५०. असे सुरसा सांगत अस-
 तांनाही जेव्हा ती हनुमान् पुढे जाऊ लागला तेव्हा हनुमानाचे बल किती आहे हे पहाण्याची
 इच्छा धरून ती नागमाता सुरसा त्याच्या तोंडाकडे पाहून हणाली ५१ “ हे वानर-
 श्रेष्ठा, आतां माझ्या मुखामध्ये प्रवेश करून नंतर तू चालतां हा. कारण, विधात्यांमै मला हा
 पूर्वी वरच दिलेला आहे. ” असे त्याला सांगतांक्षणीं ५२ सुरसा आपलें प्रचंड मुख पसर-
 रून मारुतीपुढे उभी राहिली. परंतु, ह्याप्रमाणें सुरसा त्याला बोलली असतां वानर-
 श्रेष्ठ हनुमान् क्रुद्ध होऊन ५३ तिला हणाला “ तर मग ज्या मुखानें तूं मला सहन
 करशील तें आपलें मुख एकदां हवें तेवढें पसर. ” ह्याप्रमाणें तो हनुमान् क्रुद्ध होऊन
 दहा योजनें लांब असलेल्या त्या सुरसेला हणाला ५४ आणि स्वतःही दहा योजनें
 मोठा झाला; परंतु, सुरसेनें आपलें मुख वीस योजनें मोठें केलें १५५. तेव्हां दीर्घ
 जिह्वेनें युक्त, अत्यंत भयंकर आणि नरकाच्याच उपमेला योग्य असें तें त्या सुरसेचे
 पसरलेंलें मुख अवलोकन करून त्या बुद्धिमान् वायुपुत्र ५६ मारुतीनें आपलें शरीर
 लहान केलें. इतकेच नव्हे; परंतु, तो हनुमान् तत्क्षणीं अगदीं अंगुष्ठायेवढाच झाला ५७.
 नंतर तो महाबलाढ्य व भव्य हनुमान् तिच्या मुखामध्ये प्रविष्ट होऊन व पुनरपि
 बाहेर पडून अंतरिक्षामध्ये स्थित झाल्यावर हणाला ५८ “ हे दाक्षायणि, नमो नमः !
 (तूझ्या हणण्याप्रमाणें) मी तूझ्या मुखामध्ये प्रविष्ट झालों होतो. आतां मी जिकडे
 विदेहराजकन्या सीता आहे तिजकडे जातां. तुला मिळालेला वर खरा झाला ” ५९.

सर्गः १]

महाराष्ट्रनाट्यसमेतम् ।

१९

अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम् १६० अर्थसिद्धयै हरिश्रेष्ठ गच्छ
सौम्य यथासुखम् । समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ६१ तत्तृतीयं
हनुमता दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । साधुसाध्विति भूतानि प्रशंससुस्तदा
हरिम् ६२ स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् । जगामाकाशमा-
विश्य वगेन गरुडापमः ६३ सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते ।
चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ६४ सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवा-
हनैः । विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ६५ वज्राशनिसमस्पर्शैः
पावकैरिव शोभिते । कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्धिरधिष्ठिते ६६ वहता
हव्यमत्यन्तं सेविते चित्रभानुना । ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ६७
महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले । विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनि-
षेविते ६८ देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे । विताने जीवलाकस्य
विमले ब्रह्मनिर्मिते ६९ बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वृते । जगाम वायु-
मार्गे च गरुत्मानिव मारुतिः १७० हनुमान्मेघजालानि प्राकर्षन्मारुतो

असौ. ह्याप्रमाणे राहुमुखापासून मुक्त झालेल्या चंद्राप्रमाणे आपल्या मुखांतून पार
घडलेल्या त्या वानराला अवलोकून केल्यावर सुरसादेवी आपले नेहमीचे रूप धारण
करून त्याला ह्मणाली १६० “ हे वानरश्रेष्ठा, कार्यसिद्धीकरितां तूं आतां खुशाल
जा आणि, हे विनयसंपन्न हनुमाना, महात्म्या रघुवशज रामाशीं सीतेचा समागम
करून दे ” ६१ असो. हनुमानाचे अत्यंत दुष्कर असें हे तिसरें कर्म आढळून आल्या-
वर “ शाबास, शाबास ! ” ह्मणून त्या दानराची सर्व पाण्यांनीं प्रशंसा केली ६२.
ह्याप्रमाणे वरुणाचे निवासस्थान असलेल्या दुस्तर सागरापाशीं आल्यानंतर तो गरुड-
तुल्य हनुमान् आकाशमध्ये वगानें उड्डाण करून चालता झाला ६३. जलधारा, पक्षी,
संगीताचार्य, गंधर्व आणि इंद्रवज्र ह्यांनीं युक्त ६४; सिंह, गज, व्याघ्र, पक्षी आणि
उरग हीं वाहनें ज्यांना लाविलेलीं आहेत अशा दाटीदाटीनें चाललेल्या निर्मल विमा-
नांनीं भूषित ६५; वज्र व विद्युलता ह्यांच्या आघाताप्रमाणे ज्यांचा स्पर्श भयंकर
अशा अग्नींनीं शोभित; पुण्यवान् आणि महाभाग्यवान् अशा स्वर्ग जिंकिलेल्या लोकांनीं
अधिष्ठित ६६, देवांकडे एकसारखें हव्य नेणाऱ्या अग्नीनें आश्रित; ग्रह, नक्षत्रे, चंद्र,
सूर्य आणि तारागण ह्यांनीं विभूषित ६७; महर्षिगण, गंधर्व, नाग आणि यक्ष ह्यांनीं
व्याप्त; अलग, निर्मल, विश्वाला आश्रयभूत; विश्वावसुनामक गंधर्वराजानें सेवित ६८;
देवराजाच्या गजांनीं व्याप्त; मंगलावह; चंद्रसूर्यांचा मार्ग; जीवलोकावर बांधिलेली
ब्रह्मनिर्मित निर्मल चांदणी ६९; वीरांनीं वारंवार सेवित आणि विद्याधरगणांनीं व्याप्त

२० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

यथा ७१ कालागुरुसवर्णानि रक्तपीतसितानि च । कपिना कृष्यमा-
णानि महाभ्राणि चक्राशिरं ७२ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः
पुनः । प्रावृषीन्दुरिवाभाति निष्पतन्प्रविशंस्तथा ७३ प्रदृश्यमानः सर्वत्र
हनूमान्मारुतात्मजः । भेजेम्बरं निरालम्बं पक्षयुक्त इवाद्रिराट् ७४ पुव-
मानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा
कामरूपिणी ७५ अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता । इदं
मम महासत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ७६ इति संचिन्त्य मनसा च्छाया-
मस्य समाक्षिपत् । छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः ७७ समा-
क्षितोस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः । शतिलोमेन वातेन महानौरिव
सागरे ७८ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्तदा कपिः । ददर्श स महास-
त्त्वमुत्थितं लक्षणांभमि ७९ तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननाम् ।

अशा वायुमार्गरूप आकाशांतून तो वायुपुत्र हनुमान् वायुप्रमाणे मेघसमुदाय आकर्षण करीत करीत गरुडासारिखा चालता झाला १७०, ७१. रक्तवर्ण, पीतवर्ण, श्वेतवर्ण आणि कृष्णागुरुतुल्यवर्ण अशीं मोठीं मोठीं अभ्रे वायुपुत्र हनुमानाच्या मार्गोमाग त्याच्या वेगामुळे जाताना झळकू लागलीं ७२. पुन्हां पुन्हां मेघजालामध्ये प्रविष्ट होत असतांना आणि फिरून फिरून बाहेर पडत असतांना तो हनुमान् पर्जन्यकालीं मेघपटलांत वारंवार प्रविष्ट होणाऱ्या व पुनरपि त्यांतून बाहेर निघणाऱ्या चंद्राप्रमाणे शोभू लागला ७३ व सर्व ठिकाणांहून दृष्टी पडणारा तो वायुपुत्र हनुमान् पक्षयुक्त पर्वतराजच कीं काय असा लोकांना भासत असतांना निराधार आकाशाचेंच अवलंबन करून राहिला ७४. आकाशांतून उड्डाण करणाऱ्या त्या हनुमानाला अवलोकन केल्यावर यथेष्ट रूप धारण करणारी सिंहिकानामक अति वृद्ध राक्षसी मनामध्ये विचार करू लागली ७५ कीं “ बराच काल लोटल्यानंतर आज आपणाला भोजन मिळणार आहे. कारण, पुष्कळ दिवसांनीं हा मोठा प्राणी माझ्या तावडीत सांपडला आहे ” ७६. असा मनामध्ये विचार करून त्या सिंहिका राक्षसीने त्या हनुमानाची छाया पकडली. तेव्हां छाया आकृष्ट होत असतांना हनुमान् वानर मनामध्ये ह्मणाला ७७ “ मला एकाएकी ओहोड लागली असून माझा पराक्रमही एकदम कुठित झालेला आहे व ह्यामुळे सागरामध्ये उलट दिशेच्या वाऱ्याने ज्याप्रमाणे नौकेची स्थिति होते त्याप्रमाणे माझी स्थिति झाली आहे ” ७८. असें चिंतन करून तो कपि बाजूला आणि खाली वर पाहू लागला असतां समुद्रामध्ये वर आलेला एक मोठाच प्राणी त्याच्या दृष्टी पडला ७९. तेव्हां कराल वदनाने युक्त असलेली राक्षसी आढळल्या-

सर्गः १]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२१

कपिराज्ञा यथाख्यातं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् १८० छायाग्राहि महावीर्यं
तदिदं नात्र संशयः । स तां बुद्धार्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान्कपिः ८१
व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः । तस्य सा कायमुद्दीक्ष्य वर्धमानं
महाकपेः ८२ वक्त्रं प्रसारयामाम पातालाम्बरसंनिभम् । घनराजीव गर्जन्ती
वानरं समभिद्भवत् ८३ ददर्श स ततस्तस्या विकृतं सुमहन्मुखम् । कायमात्रं
च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ८४ स तस्या विकृते वक्त्रे वज्रसंहननः
कपिः । संक्षिप्य मुहुरात्मानं निपपात महाकपिः ८५ आस्ये तस्या निमज्जन्तं
दृशुः सिद्धचारणाः । ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा ८६
ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनः
संपातविक्रमः ८७ तां तु दिष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य सः ।
कपिप्रवीरो वेगेन ववृधे पुनरात्मवान् ८८ हतहत्सा हनुमता पपात विधु-

वर मारुति मनामध्ये ह्यणाला “ अद्भुत आकारानें युक्त, महावीर्यवान् आणि छायेच्या योगानें वस्तु ग्रहण करण्यास समर्थ असा जो प्राणी वानरराजानें मला सांगितला होता तो हाच असावा ह्यांत संशय नाही. ह्याप्रमाणें छायाकर्षणाचा अनुभव आल्यामुळें त्या बुद्धिमान् कपीनें त्या सिंहिकेला ओळखिलें ८०, ८१ आणि पर्जन्यकालीं वृद्धिगत होणाऱ्या मेघाप्रमाणें प्रचंड शरीरानें युक्त असलेला तो कपि वृद्धिगत होऊं लागला. तेव्हां वृद्धिगत होणारें त्या महाकपीचें शरीर अवलोकन करून ८२ त्या सिंहिकेनें पाताल आणि आकाश ह्यांतील मध्यभागासारिखे असलेलें आपलें मुख पसरिलें आणि मेघपंक्तीप्रमाणें गर्जना करीत करीत ती त्या वानराकडे धांवली ८३. ह्याप्रमाणें ती हनुमानाच्या अंगावर धावून गेली असतां तिचें तें अक्राळविक्राळ अजस्र मुख अवलोकन करून तिचा नखशिखांत देह आणि मर्मस्थानें हीं त्या बुद्धिमान् महाकपीनें निरखून पाहिलीं ८४. नंतर आपला देह अतिशयच संकुचित करून त्या वज्रतुल्य दृढशरीरी महाकपि हनुमानानें तिच्या अक्राळविक्राळ मुखामध्ये उडी घातली ८५. ह्याप्रमाणें तिच्या मुखामध्ये तो कपि बुडून जाऊं लागला असतां पौर्णिमेचे दिवशीं राहूनें ग्रस्त होत असलेल्या चंद्राप्रमाणें सिद्धचारणांनीं त्याला अवलोकन केलें ८६. तिच्या मुखामध्ये प्रविष्ट झाल्यानंतर गतीनें मनाच्या उड्डाणाची बरोबरी करणारा तो वानर तीक्ष्ण नखांनीं तिच्या मर्मस्थानांचे लचके काढून वेगावेगानें बाहेर पडला ८७. असो. सुदैव, धैर्य आणि प्रसंगावधान ह्यांच्या योगानें अशा प्रकारें तिचा वध करून तो जितेंद्रिय कपिश्रेष्ठ पुनरपि वेगावेगानें वृद्धिगत होऊं लागला ८८ व हनुमानानें जिचें काळीज काढून नेलें आहे अशी

२२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 राम्भामि । स्वयंभुवैव हनुमान्सृष्टस्तस्या निपातने ८९ तां हतां वानरे-
 णाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् । भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः पुवगो-
 त्तमम् १९० भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् । साधयार्थमभि-
 प्रेतमारिष्टं पुवतां वर ९१ यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव ।
 धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स कर्मसु न सीदति ९२ स तैः संपूजितः पूज्यः
 प्रतिपन्नप्रयाजनैः । जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ९३ प्रात-
 भृयिष्ठपारस्तु सर्वतः परिलोकयन् । योजनानां शतस्यान्ते वनराजीं ददर्श
 सः ९४ ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् । द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठां
 मलयोपवनानि च ९५ सागरं सागरानूपान्सागरानूपजान्द्रुमान् । साग-
 रस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयत् ९६ स महामेघसंकाशं समी-
 क्ष्यात्मानमात्मवान् । निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ९७
 कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः । मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने

ती सिंहिकाराक्षसी समुद्रामध्ये (त्याच्या हातूनच) मरण पावली. कारण, तिचा वध
 करण्याकरितांच ब्रह्मदेवानें हनुमानाला उत्पन्न केला होता ८९. वानरानें मारिलेली
 आणि ह्मणूनच एकाएकी पडलेली ती सिंहिका अवलोकन करून आकाशामध्ये
 संचार करणारे प्राणी त्या वानरश्रेष्ठाला ह्मणाले १९० “ हे उड्डाण करणाऱ्यांमध्ये
 श्रेष्ठ हनुमाना, तूं आज ह्या मोठ्या राक्षसीचा वध केलास हें एक प्रचंडच कृत्य
 केलेंस. आतां तूं आपला मनोरथ निर्विघ्नपणें सिद्धीस ने ९१. हे वानराधिपते,
 धैर्य, प्रसंगावधान, मति आणि दक्षता हे चार गुण तुझ्याप्रमाणें ज्याचे ठिकाणीं अस-
 तात तो उपस्थित झालेल्या कार्यासंबंधानें कधींही पंचाइतीत पडत नाही ” ९२.
 ह्याप्रमाणें स्तुतीस पात्र असलेल्या कपीची हातीं घेतलेल्या कार्याला अनुमोदन देऊन
 त्यांनीं प्रशंसा केली असतां तो कपि हनुमान् गरुडाप्रमाणें आकाशाचेंच अवलंबन करून
 पुढें चालला ९३ आणि जवळ जवळ पलीकडल्या तीराशीं पांचल्यावर तो चात्रांकडे दृष्टि
 फेकूं लागला असतां शंभर योजनांच शेवटीं एक वनपंक्ति त्यानें अवलोकन केली ९४.
 आकाशामध्ये उड्डाण करीत असतांनाच त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानानें नानाप्रकारच्या
 वृक्षांनीं भूषित असं एक बेट आणि मलयसंज्ञक पर्वतसंबंधीं उपवनें पाहिलीं ९५ व
 सागर, समुद्रतीरावरील प्रदेश, त्या प्रदेशावरील वृक्ष आणि नद्यांची मुखें हींही त्यानें
 अवलोकन केलीं ९६. तदनंतर मोठ्या मेघासारखें आणि ह्मणूनच जसें कांहीं
 आकाश व्याप्त करणारें असें आपलें शरीर अवलोकन करून तो जितेंद्रिय बुद्धि-
 मान् हनुमान् मनामध्ये विचार करूं लागला असतां ९७ “ माझी शरीरवृद्धि आणि

सर्गः १]

महागङ्गातात्पर्यसंग्रहम् ।

२३

महामतिः ९८ ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरमनिभम् । पुनः प्रकृति-
मापेद् वीतमोह इवात्मवान् ९९ तद्रूपमसिंक्षिप्य हनुमान्प्रकृतौ स्थितः ।
त्रीन्क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः २०० स चारुनानाविधरूप-
धारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् । परैरशक्यं प्रतिपन्नरूपः समीक्षि-
तात्मा समवेक्षितार्थः १ ततः स लम्बस्य गिरेः मृच्छे विचित्रकूटे
निपपात कूटे । सकेतकांडालकनारिकंलं महाभ्रुकूटप्रतिमो महात्मा २
ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि । कपिस्तु तस्मि-
न्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् ३ स सागरं दानवपन्न-
गायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् । निपत्य तीरं च महोदधेस्तदा
ददर्श लङ्काममरावतीमिव ४ [२०४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

वेग अवलोकन करितांक्षणींच राक्षस आश्चर्यबुद्धीनें मलापाहण्यास उत्सुक होतील ”
असे त्या महाविचारी हनुमानाला वाटलें ९८. तेव्हां वासनेच्या तावडींत
सांपडल्यामुळें प्राप्त झालेला मोह नाहीसा झाला असतां जीवन्मुक्त
योगी ज्याप्रमाणें जीव ब्रह्मैक्यानुभवरूप स्वभावाचे अवलंबन करितो
त्याप्रमाणें तें आपलें पर्वतप्राय शरीर संकुचित करून हनुमान् स्वाभाविक
शरीराचें अवलंबन करून राहिला ९९. सारांश, बलीचें वीर्य हरण करणारा श्रीहरी
ज्याप्रमाणें तीन पावलें टाकिल्यावर वृद्धिंगत केलेलें शरीर संकुचित करून राहिला
त्याप्रमाणें हनुमानही तें आपलें रूप अतिशय संकुचित करून व स्वाभाविक वानर-
रूपाचें अवलंबन करून राहिला २००. दुसऱ्यांना प्राप्त होण्यास अशक्य अशा त्या
समुद्राच्या परतीराला गेल्यानंतर आपलें वृद्धिंगत झालेलें अतिप्रचंड शरीर अवलोकन
करून व हातीं घेतलेल्या कार्याचा विचार करून नानाप्रकारचें मनोहर रूप
धारण करण्यास समर्थ असलेल्या त्या हनुमानानें आपलें नेहमीचें रूप
धारण केलें १. तदनंतर मोठ्या मेघाटलाप्रमाणें असलेला तो महात्मा हनुमान्
केवडे, भोकरी आणि नारळी ह्या वृक्षांनीं व इतर लहान लहान विचित्र शिखरांनीं
युक्त असलेला लंबसंज्ञक त्रिकूटाचलाच्या समृद्ध शिखरावर उतरला २. तात्पर्य,
समुद्रतीराला जाऊन पोचल्यानंतर त्या श्रेष्ठ पर्वताच्या शिखरावर असलेली लंका
अवलोकन करून व आपलें अतिप्रचंड रूप सोडून देऊन तो कपि पशुपक्षांना त्रस्त
करीत करीत त्या पर्वतावर येऊन उतरला ३ व ह्याप्रमाणें दानव आणि पन्नग ह्यांनीं
युक्त असून मोठ्या मोठ्या तरंगसमुदायांनीं भरून गेलेल्या सागराचें स्वपराक्रमानें उल्लं-

२४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

स सागरवनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः
स्वस्थो ददर्श ह १ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् । अभिवृष्टस्त-
तस्तत्र वर्षा पुष्पमयो हरिः २ योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमवि-
क्रमः । अनिःश्वसन्कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ३ शतान्यहं योज-
नानां क्रमेयं सुबहून्यपि । किं पुनः सागरस्यान्तं संख्यातं शतयोजनम् ४
स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः । जगाम वेगवाल्लङ्कां लङ्क-
यित्वा महादधिम् ५ शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च ।
मधुमन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ६ शैलांश्च तरुसंछन्नान्वनरा-
जांश्च पुष्पिताः । अभिचक्राम तेजस्वी हनूमान्प्लवगर्षभः ७ स तस्मिन्न-
चले तिष्ठन्वनान्युपवनानि च । स नगाग्रै स्थितां लङ्कां ददर्श पवना-
त्मजः ८ सरलान्कर्णिकारांश्च खजूगंश्च सुपुष्पितान् । प्रियालान्मुचु-

घन करून पर्वतशिखरावर उतरल्यानंतर महासागराच्या पैलतीरीं अमरावतीप्रमाणें
असलेली लंका त्यानें अवलोकन केली २०४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत
श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं पहिला सर्ग समाप्त झाला ॥१॥

दुस्तर सागराचें उल्लंघन करून त्रिकूटाचल पर्वताच्या शिखरावर जाऊन स्वस्थ
बसलेल्या त्या महाबलाढ्य हनुमानानें लंका अवलोकन केली १. तदनंतर वृक्षापासून
निघालेल्या पुष्पवृष्टीचा हनुमानावर सर्व बाजूंनीं वर्षाव झाला असतां त्या ठिकाणीं तो
वीर्यवान् कपि पुष्पमयच बनून गेला २. तो महापराक्रमी भव्य हनुमान् एकदम शंभर
योजनं समुद्र उल्लंघन जरी गेला होता तरी त्याला थकवा मुळींच आलेला नव्हता
आणि हाणूनच पूर्वापेक्षां अधिक वेगानें त्याचा श्वासांझ्यासही चालू झाला नव्हता ३.
इतकेंच नव्हे; परंतु, “ योजनांची मी अशीं पुष्कळ शतकं उल्लंघन करून जाण्यास
समर्थ आहे; मग परिमित शंभर योजनेंच असलेल्या समुद्राच्या पैलतीराची कथा
काय ! ” असाही विचार त्याच्या मनामध्ये चाललाच होता ४. असो. वीर्यवानां-
मध्ये श्रेष्ठ आणि उद्दाम करणाऱ्यांमध्ये ही वरिष्ठ असा तो वेगवान् वानर महासागराचें
उल्लंघन केल्यानंतर (पर्वतशिखरावर उतरून) लंकेकडे निघाला ५. कोमल तृष्णांनीं
युक्त असलेले नीलवर्ण प्रदेश आणि मध, सुगंध व वृक्ष ह्यांनीं युक्त असलेलीं वनें
अवलोकन करीत करीत मध्यमार्गानें तो जाऊ लागला ६. तो तेजस्वी वानरश्रेष्ठ
हनुमान् वृक्षांनीं व्याप्त झालेले पर्वत आणि प्रफुल्लित झालेल्या वनपंक्ति ओलांडून
जाऊ लागला ७. प्रथमतः त्या त्रिकूटाचलपर्वतावर तो वायुपुत्र बसला असतांना वनें,
उपवनें आणि पर्वतशिखरावर असलेलीं लंका हीं त्यानें अवलोकन केलीं ८. तात्पर्य,

लिन्दांश्च कुटजान्केतकानपि ९ प्रियङ्गुगन्धपूर्णांश्च नीपान्मसच्छदां-
स्तथा । असनान्कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् १० पुष्पधारनिब-
द्धांश्च तथा मुकुलितानपि । पादपान्विहगाकीर्णान्पवनाधृतमस्तकान् ११
हंसकारण्डवाकीर्णान्वापीः पद्मोत्पलावृताः । आक्रीडान्विविधान्त्रम्या-
न्विविधांश्च जलाशयान् १२ संततान्विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः ।
उद्यानानि च रम्याणि द्दश कृपिकुञ्जरः १३ समासाद्य च लक्ष्मिवा-
ल्लङ्कां रावणपालिताम् । परिखाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् १४
सीतापहरणात्तेन रावणेन सुरक्षिताम् । समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्र-
धन्वभिः १५ काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम् । गृहैश्च गिरि-
संकाशैः शारदाम्बुदसंनिभैः १६ पाण्डुराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसं-
वृताम् । अट्टालकशतकीर्णां पताकाध्वजशोभिताम् १७ तोरणैः काञ्च-
नैर्दिव्यैर्लतापङ्क्तिविराजितैः । ददर्श हनुमाल्लङ्कां देवो देवपुरीमिव १८

सुरु, प्रफुल्लित पांगारे, खर्जूर, चार, ईडलिव, कुडे, केवडे, वाघटी, सुगंधयुक्त कळंब, सांतवण, असाणा, कांचन, प्रफुल्लित कण्हेर ९, १० आणि त्याचप्रमाणे पुष्पभारांनी व कळ्यांनी भरलेले, पक्ष्यांनी व्याप्त झालेले आणि वायूमुळे चचल अग्रांनी युक्त झालेले इतरही वृक्ष ११, हंस व कारंडव पक्ष्यांनी आणि नानाप्रकारच्या कमलांनी व्याप्त असलेल्या वापी, नानाप्रकारचे रमणीय क्रीडापर्वत, सर्व ऋतूंमध्ये पुष्पांनी व फलांनी युक्त असलेल्या नानाप्रकारच्या वृक्षांनी गजबजून गेलेले अनेक प्रकारचे जलाशय व मनोहर उपवने त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाने अवलोकन केली १२, १३. नंतर रावणाने संरक्षण केलेल्या लंकेसमीप तो भव्य हनुमान् जाऊन पांचला. ती लंका अनेक प्रकारच्या कमलांनी भरलेल्या खंदकांनी भूषित झालेली होती १४. आंत सीतेला हरण करून आणून ठेविले असल्यामुळे त्या रावणाने सभांवती संचार करणाऱ्या प्रचंड धनुर्धारी राक्षसांच्या योगाने तिचे संरक्षण केले होते १५. सुवर्णप्राकाराने ती महानगरी रम्य लंका व्याप्त झालेली होती आणि शरदृतूतील मेघाप्रमाणे दिसत असलेल्या पर्वतप्राय गृहांनी ती युक्त होती १६. मोठमोठ्या शुभ्रवर्ण रस्त्यांनी ती व्याप्त झालेली होती, शंकडां वाड्यांनी गजबजून गेलेली होती, पताका आणि ध्वज ह्यांच्या योगाने ती सुशोभित झालेली होती १७ आणि लतागणांनी भूषित केलेल्या सुवर्णमय दिव्य तोरणांनी ती शृंगारिलेली होती. अशा प्रकारची ती लंका, अमरावती नगरी अवलोकन करणाऱ्या इंद्राप्रमाणे, हनुमानाने अवलोकन केली १८ शुभ्रवर्ण शुभ गृहांनी भरून गेलेली आणि पर्वताच्या माथ्यावर असलेली ती लंका भव्य हनुमानाने आकाशातील

२६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं राघायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः । ददर्श स कपिः श्रीमान्पु-
रीमाकाशगामिव १९ पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा ।
पुवमानामिवाकाशे ददर्श हनुमान्कपिः २० वप्रप्राकारजघनां विपुला-
म्बुवनाम्बराम् । शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टालकावतंसकाम् २१ मनसव
कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा । द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास
वानरः २२ कैलासनिलयप्रख्यमालिखन्तमिवाम्बरम् । ध्रियमाणमिवा-
काशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः २३ संपूर्णां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिवातस्याश्व
महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य स । रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास
वानरः २४ आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः । न हि युद्धेन
वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि २५ इमां त्वविषमां लङ्कां दुर्गां रावणपा-
लिताम् । प्राप्यापि सुमहाबाहुः किं करिष्यति राघवः २६ अवकाशो
न साम्नास्तु राक्षसेष्वभिगम्यते । न दानस्य न भेदस्य नैव
युद्धस्य दृश्यते २७ चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां तरस्विनाम् । वालि-

नगरीप्रमाणं अवलोकन केली १९. विश्वकर्माने निर्माण केलेली आणि राक्षमाधिपति
रावणाने संरक्षण केलेली ती लंका आकाशामध्ये उडतच आहे कीं काय असे त्या
हनुमान् वानराने अवलोकन केले २०. किल्ले व तट हा जिचा कटिप्रदेश आहे, सागर
आणि वने हीं जिचीं वस्त्रे आहेत, शतघ्नी व शूल हे जिचे केश आहेत आणि मोठ-
मोठे वाडे हीं जिचीं कर्णभूषणे आहेत २१ अशी ती विश्वकर्माने जशी कांहीं मना-
च्याच योगाने निर्माण केलेली लंका अवलोकन केल्यावर हनुमान् वानर तिच्या उत्तर
द्वाराशीं गेला आणि विचार करू लागला २२. कैलासस्थानाप्रमाणे उंच असलेले ते
उत्तर द्वार जसे कांहीं गगनचुंबित होते आणि उंच उंच असलेल्या उत्कृष्ट गृहांच्या
योगाने जसे कांहीं आकाशालाच धारण करून राहिल्यासारखे दिसत होते २३.
असो. सर्पांनीं भरून गेलेली गुहाच कीं काय अशा रीतीने घोर राक्षसांनीं भरून
गेलेली ती लंका, तिच्यातील कडेकोट बंदोबस्त, तिच्या भोंवतीं असलेला सागर आणि
भयंकर शत्रू रावण इतकीं लक्ष्यात आणून हनुमान् वानर आपल्याशींच विचार करू
लागला २४ (तो ह्जणाला) “ वानर जरी येथे आले तरी त्यांचा कांहीं एक उपयोग
होणार नाही. कारण, युद्ध करून लंका जिणे देवांनाही शक्य नाही २५. पर्वता-
वरील सपाट प्रदेशावर असलेल्या ह्या रावणरक्षित दुर्गम लंकमध्ये येऊन सुद्धां अत्यंत
बेहावागळीं राम, करणार काय ? २६. राक्षसांचे ठिकाणीं साम, दान व भेद ह्यांपैकीं
कोणतेच साम्य नाही आणि त्यांच्याशीं युद्ध करूनही कांहीं उपयोग होईलसे दिसत

सर्गः २]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२७

पुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः २८ यावज्जानामि वैदेहीं यदि
जीवति वा नवा । तत्रैव चिन्तयिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम् २९.
ततः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः । गिरेः शृङ्गे स्थितस्तस्मिन्ना-
मस्याभ्युदयं ततः ३० अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी ।
प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ३१ महौजसो महावीर्या बलवन्तश्च
राक्षसाः । वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ३२ लक्ष्यालक्ष्येण
रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया । प्राप्तकालं प्रवेष्टुं मे कृत्यं साधयितुं
महत् ३३ तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षी सुरासुरैः । हनूमांश्चिन्त-
यामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ३४ केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनका-
त्मजाम् । अदृष्ट्वा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ३५ न विनश्येत्कथं कार्यं
रामस्य विदितात्मनः । एकामेकस्तु पश्येयं रहितं जनकात्मजाम् ३६
भूताश्वार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः । विक्रुवं दूतमासाद्य तमः

नाहीं २७. वालिपुत्र अंगद, नील, मी व विचारी राजा सुग्रीव ह्या कायत्या बलाढ्य चार
वानरांचीच गति येथे होण्यासारखी आहे २८. असो. तूर्त आधीं विदेहराजकन्या सीता जिवंत
आहे किंवा नाहीं ह्याचा शोध केला पाहिजे. त्या जनककन्येला अवलोकन केल्यानंतर मग
तेथेंच मला जो काय विचार करावयाचा तो करीन ” २९. असें मनांत आणिल्या-
नंतर त्या पर्वताच्या शिखरावर स्थित असलेल्या त्या कपिश्रेष्ठ हनुमान् वानरानें
रामाच्या अभ्युदयासंबंधानें सुमारें एक मुहूर्तपर्यंत विचार केला ३०. (तो ह्मणाला)
“ ह्या रूपानें राक्षसांच्या नगरीमध्ये माझा प्रवेश होणें शक्य नाहीं. कारण, बलाढ्य
व क्रूर राक्षसांनीं तिचें रक्षण केलेलें आहे ३१. महातेजस्वी, महावीर्यवान् आणि
बलाढ्य जे राक्षस त्या सर्वांना फसवून मला सीतेचा शोध लाविला पाहिजे ३२.
चक्षुरिंद्रियाला अगोचर आणि कृत्यामुळेंच अनुपमेय असें रूप धारण करून रात्रीं
हातीं घेतलेलें मोठें कृत्य सिद्धीस नेण्याकरितां लंकानगरीमध्ये प्रवेश करणें मला
उचित दिसतें ” ३३. असा विचार केल्यानंतर देवदैत्यांनाही जिच्यावर हल्ला करितां
येणार नाहीं अशा प्रकारची ती लंकानगरी अवलोकन करून आणि वारंवार सुस्कारे
टाकून हनुमान् विचार करूं लागला ३४. (तो ह्मणाला) “ दुरात्म्या राक्षसाधि-
पति रावणाच्या स्वतः दृष्टीस न पडतां जनककन्या मैथिली कोणत्या उपायानें माझ्या
दृष्टी पडेल ? ३५. उदार अंतःकरणानें युक्त असलेल्या रामाचें कार्य न विघडतां
एकांतामध्ये एकट्या सीतेशीं माझ्या एकट्याची कशी भेट होईल ! ३६. सूर्योदय
झाला असतां ज्याप्रमाणें अंधकार नाहींसा होतो त्याप्रमाणें अयोग्य दूताचें अवलं-

२८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

सूर्योदये यथा ३७ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते । घातय-
न्तीह कार्याणि दृताः पण्डितमानिनः ३८ न विदग्धेत्कथं कार्यं
वैहृद्यं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न भवेद्द्वया ३९
माये दृष्टे तु रक्षाभी रामस्य विदितात्मनः । भवेद्द्वयर्थमिदं कार्यं राव-
णानर्थमिच्छतः ४० न हि शक्यं क्वचित्स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः । अपि
राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ४१ वायुरप्यत्र नाज्ञातश्चरदिति मति-
र्मम । नह्यत्राविदितं किंचिद्रक्षसां भीमकर्णाम् ४२ इहाहं यदि
निष्ठाभि स्वन रूपेण संघृतः । विनाशमुपयास्यामि भर्तुरर्थश्च हास्यति ४३
तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः । लङ्कामभिपतिष्यामि राघव-
स्यार्थमिद्वय ४४ रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् । प्रविश्य
भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ४५ इति निश्चित्य हनुमान्सूर्यस्या-
स्नमयं कपिः । आचकाङ्क्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ४६ सूर्ये

वन केल्यामूळ देश व काल विरुद्ध झाल्याकारणानं जवळ जवळ सिद्धीस गेलेलींहीं
कार्ये नाहीशीं होत असतात ३७. कार्याकार्याविषयीं स्वामीनें मंत्र्यासहवर्तमान
जरी एकदा विचार निश्चित केला असला तरी अयाग्य दृष्टाशीं गांठ पडल्यावर त्या
विचारापासून कांहीं एक निष्पन्न होत नाही. कारण, शहाणपणाच्या घमेडींत अस-
णार दून स्वामिकार्यांचा घात करितात ३८. तेव्हां काय केले असतां कार्यविघात
होणार नाही, कसे वागले असतां बुद्धिभ्रंश होणार नाही आणि कोणता
उपाय योजिला असतां मीं केलेले हें समुद्राचें उल्लंघन व्यर्थ होणार नाही ? ३९
मी राक्षसांच्या दृष्टीस पडलों असतां रावणाच्या नाशाची इच्छा करणाऱ्या
महात्म्या रामाचें हें कार्य व्यर्थ होईल ४०. राक्षसांच्या समजण्यांत न येतां
राक्षसरूपानेही मला कोठे राहतां येणें शक्य नाही; मग दुसरें रूप धारण
करून रहातां येण्याची शोष्ट पाहिजे कशाला ! ४१. काणाच्या समजण्यांत न येतां
वायूलाही ह्या ठिकाणीं संचार करितां येणार नाही असें मला वाटते.
कारण, भयंकर कर्म करणाऱ्या राक्षसांना अज्ञात असें कांहीं एक नाही ४२ मी स्वतः-
च्याच रूपाचें अवलंबन करून जर (दिवसां) येथें राहिन तर माझा नाश होईल
आणि स्वामिकार्यांचाही विघात होईल ४३. तस्मात्, लघुत्वाचें अवलंबन करून मी
स्वतःच्याच रूपानें रामाचें कार्य सिद्धीस नेण्याकरितां रात्रीं लंकमध्ये जाईन ४४.
जिच्यामध्ये प्रवेश होणं अत्यंत दुर्घट आहे अशा त्या रावणाच्या नगरीमध्ये रात्रीं
प्रवेश करून आंतील सर्व घरांमध्ये मी जाईन आणि जनककन्या सीता अवलोकन
करीन " ४५. ह्याप्रमाणें निश्चय केल्यावर वैदेहीच्या दर्शनाविषयीं उत्सुक झालेला

सर्गः २]

महाराष्ट्रतात्पर्यसंमतम् ।

२९

चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः । वृषदंशकमात्रोथ बभूवाद्भुत-
दर्शनः ४७ प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्णमुत्पत्य वीर्यवान् । प्रविवेश पुरीं रम्यां
प्रविभक्तमहापथाम् ४८ प्रमादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चनसंनिभैः ।
शातकुम्भनिभैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ४९ सप्तभौमाष्टभौमैश्च स ददर्श
महापुरीम् ५० स्थलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः । तैस्तैः
शुशुभिरं तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ५१ काञ्चनानि विचित्राणि तोर-
णानि च रक्षसाम् । लङ्कामुद्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ५२
अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः । आसीद्विषण्णो हृष्टश्च
वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ५३ स पाण्डुराविद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बू-
नदजालतोरणाम् । यथास्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमवलैः

तो वीर हनुमान् वानर सूर्यास्ताची वाट पाहूं लागला ४६. नंतर सूर्यास्त झाल्यावर
वायुपुत्र हनुमानानें आपला देह अगदीं संकुचित केला आणि विचित्र रूप धारण
करणारा तो हनुमान् अगदीं मांजराएवढा झाला ४७. रात्र पडल्याबरोबर तो वीर्य-
वान् हनुमान् सत्वर उडी मारून प्रशस्त अशा मोठमोठ्या मार्गांनीं युक्त असलेल्या
रम्यनगरीमध्ये प्रविष्ट झाला ४८. मोठमोठ्या वाड्यांच्या रांकांनीं ती नगरी लांबल-
चक झालेली होती आणि सुवर्णतुल्य स्तंभांनीं व सुवर्णसदृश जाळ्यांनीं ती गंधर्वनग-
रासारखी दिसत होती ४९. अशाप्रकारची सात, सात आठ आठ मजली हवेल्यांनीं
युक्त असलेली ती प्रचंड नगरी त्या हनुमानानें अवलोकन केली ५०. सुवर्णभूषित
आणि स्फटिकांनीं व्याप्त अशा अनेक प्रकारच्या स्थलामुळें त्या लंकेतील राक्षसांची
घरे सुशोभित झालेलीं होती ५१. इतकेंच नव्हें; परंतु, राक्षसांच्या घरांचे दारांसमीप
जीं सुवर्णमय अद्भुत तोरणे होती त्यांनीं तर सर्व बाजूंनीं भूषित असलेल्या त्या
लंकेला प्रभामयच करून सोडिलेली होती ५२. अशा प्रकारें विचित्र आकारानें युक्त
असलेली ती अतर्क्य लंका अवलोकन करून सीतेच्या दर्शनाकरितां उत्सुक झालेला
तो हनुमान् खिन्न झाला व आनंदितही झाला (येवढ्या मोठ्या नगरीमध्ये
सीतेचा शोध कसा लागणार असें मनांत येऊन तो खिन्न झाला आणि अद्भुत नगरी
दृष्टीं पडल्यामुळें तो आनंदितही झाला) ५३. जिकडे तिकडे सफेती दिल्यामुळें
शुभ्र आणि एकमेकांशीं खेटून राहिलेल्या सात सात मजली वाड्यांच्या रांका ज्या
नगरीमध्ये आहेत, उत्तम प्रकारच्या सुवर्णजालांनीं व तोरणांनीं जी नगरी युक्त आहे
आणि रावणाच्या बाहुत्रलानें सुरक्षित असूनही भयंकर सामर्थ्ययुक्त राक्षसांनींही
जिन्नें विशेष रक्षण केलेलें आहे अशा त्या प्रख्यात नगरीमध्ये

३० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
सुपालिताम् ५४ चन्द्रोपि साचिव्यमिवास्य कुर्वस्तारागणैर्मध्यगतो
विराजन् । ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकानुत्तिष्ठतेनेकसहस्ररश्मिः ५५
शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्रच्छमानं व्यवभासमानम् । ददर्श चन्द्रं स
कपिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ५६ [२६०] इत्यार्षे श्रीमद्रा-
मायणं वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसंनिभे । सत्त्वमास्थाय मेधावी हनु-
मान्मारुतात्मजः १ निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः । रम्य-
काननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् २ शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनै-
रुपशोभिताम् । सागरोपमनिर्घोषां सागरानिलसेविताम् ३ सुपुष्टबल-
संपुष्टां यथैव विटपावतीम् । चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वारतारणाम् ४
भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव । तां सविद्युद्धनाकीर्णां ज्योति-
र्गणनिषेविताम् ५ चण्डमारुतनिर्हादां यथा चाप्यमरावतीम् । शात-

हनुमानाने प्रवेश केला ५४. इतक्यांत हनुमानाला साहाय्य करण्याकरितांच कीं
काय हजारीं किरणांनीं युक्त असलेला आणि स्वतः तारांगणांचे मध्यभागीं असून
तारांगणांच्या योगाने झळकत असलेला चंद्रही चंद्रिकारूप छताच्या योगाने लोकांना
व्याप्त करून वर येऊं लागला ५५. तेव्हां शंखासारखी ज्याची प्रभा आहे, दुग्ध
अथवा कमलतंतु ह्याप्रमाणे ज्याचा वर्ण आहे आणि सरोवरांत पोहणाऱ्या हंसाप्रमाणे
जो भासत आहे असा चंद्र त्या वानरवीर हनुमानाने अवलोकन केला ५६. ह्याप्रमाणे
महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं दुसरा
सर्ग समाप्त झाला ॥ २ ॥

उंच उंच शिखरांनीं युक्त आणि ह्यूनच लोंबत असलेल्या मेघाप्रमाणे दिसणाऱ्या
त्या लंबनामक पर्वतावर धैर्य धरून राहिलेला तो बुद्धिमान् व महाबलाढ्य कपिश्रेष्ठ
वायुपुत्र हनुमान् रात्रीं लंकेमध्ये प्रविष्ट झाला. ती लंका रावणाने रक्षिलेली असून
रमणीय वने व उदक ह्यांची तिच्यामध्ये समृद्धि होती १, २. शरदतूतील मेघां-
प्रमाणे असलेल्या गृहांच्या योगाने तिला शोभा आलेली होती, सागराप्रमाणे तिच्या-
मध्ये घोष चाललेला होता, समुद्रावरील वायु तिच्यामध्ये वहात होता ३, अलका-
नमरीप्रमाणे उत्तम रीतीने पोषण केलेल्या सैन्याने तिचे रक्षण केलेले होते, मुख्य
मुख्य द्वारांतून सुंदर मत्त गज ठेविलेले होते, शुभ्रवर्ण द्वारांनीं व तारणांनीं ती युक्त
होती ४, सर्पांनीं व्याप्त झालेल्या भोगवती नगरीप्रमाणे ती शुभ नगरी सुरक्षित होती,
विद्युलतनें युक्त असलेल्या मेघांनीं ती गजबजलेली होती, तारांगणांनीं ती युक्त होती ५,

कुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ६ किङ्किणीजालघोषाभिः पताका-
भिरलंकृताम् । आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ७ विस्मया-
विष्टहृदयः पुरीमालोक्य सर्वतः । जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैदूर्यकृतवदिकैः ८
मणिस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः । ततहाटकनिर्युहै राजतामल-
पाण्डुरैः ९ वैदूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः । चारुसंजवनो-
पेतैः स्वमिवोत्पतितैः शुभैः १० क्रौञ्चबर्हिणमंघुष्टै राजहंसनिषेवितैः ।
तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः परिनादिताम् ११ वस्वोकसारप्रतिष्ठां समीक्ष्य
नगरीं ततः । स्वमिवोत्पतितां लङ्कां जहर्षहनुमान्कपिः १२ तां समीक्ष्य
पुरीं लङ्कां राक्षसाधिपतेः शुभाम् । अनुत्तमामृद्धिमतीं चिन्तयामास
वीर्यवान् १३ नेयमन्येन नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् । रक्षिता रावण-
बलैरुद्यतायुधपाणिभिः १४ कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महाकपेः ।

प्रचंड वायूचा शब्द तिच्यामध्ये सुरू होता, सुवर्णमय प्रचंड प्राकाराने अमरावती
नगरीप्रमाणे ती परिवेष्टित होती ६ आणि लहान लहान घटांचा घोष ज्यामध्ये आहे
अशा पताकांनी ती भूषित झालेली होती. अशा प्रकारच्या लंकेंसमीप जातांक्षणीं
आनंदित झालेला तो हनुमान् एकदम प्राकारावर ह्मणजे तिच्या भोंवतीं असलेल्या
तटावर जाऊन बसला ७ आणि सर्व बाजूंनी नगरी अवलोकन करितांक्षणीं तो अंतः-
करणामध्ये चकित झाला. वैदूर्यरत्नांच्या देवड्या ज्यामध्ये बांधिलेल्या आहेत अशीं
सुवर्णमय द्वारे त्या नगरीला होती ८; हिरे, स्फटिक आणि मोत्ये त्यांना लाविलेलीं होती,
रत्नखचित फरश्यांनी तीं भूषित झालेलीं होती, उत्कृष्ट सुवर्णाचे गज त्यांतून
बसविलेले हांते, त्यांचे ऊर्ध्व प्रदेश रौप्यमय असल्यामुळे निर्मल व शुभ्र होते ९,
वैदूर्यरत्नांच्या जिन्घांनी तीं युक्त होती, त्यांतील मध्यप्रदेश धूलिरहित असून स्फटि-
कांनी तयार केलेला होता आणि मनोहर सभास्थानांनी युक्त, क्रौंच व मयूरपक्षी
ह्यांनी नादित व राजहंसांनी आश्रित अशा आकाशामध्ये उडून गेलेल्याच कीं काय
शुभ गृहांनी तीं भूषित झालेलीं होती. असो. नृत्यगीतसंबंधीं वाद्ये व भूषणे ह्यांच्या
घोषामुळे सर्व बाजूंनी नादित झालेली १०, ११ आणि ह्मणूनच अलकापुरीप्रमाणे
असलेली ती लंकानगरी आकाशामध्ये उडुण करूनच राहिली आहे कीं काय अशी
अवलोकन करून हनुमान् वानराला हर्ष झाला १२. धनधान्यांनी समृद्ध आणि अनु-
पम अशी ती राक्षसाधिपति रावणाची शुभ लंकानगरी अवलोकन करून वीर्यवान्
हनुमान् आपल्याशीं विचार करूं लागला १३. (तो ह्मणाला) “ उगारलेलीं आयुधें
ह्यातांमध्ये तयार ठेवून असलेल्या रावणसैन्यांनीं जिचे रक्षण केलेलें आहे अशा ह्या

३२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मेन्दुद्विविदयोरपि १५ विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च
 कुशपर्वणः । ऋक्षस्य कपिमुख्यस्य मम चैव गतिर्भवेत् १६ समीक्ष्य
 च महाबाहो राघवस्य पराक्रमम् । लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत्प्राति-
 मान्कपिः १७ तां रत्नवसनांपतां गोष्ठागारावतंसिकाम् । यन्त्रागार-
 स्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् १८ तां नद्यतिमिरां दीपैर्भास्वरैश्च
 महाग्रहैः । नगरीं राक्षसेन्द्रस्य स ददर्श महाकपिः १९ अथ सा हरि-
 शार्दूलं प्रविशन्तं महाकपिम् । नगरीं स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् २०
 सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावणपालिता । स्वयमेवोत्थिता तत्र विष्णु-
 ताननदर्शना २१ पुरस्तात्तस्य वीरस्य वायुसूनोरतिष्ठत । मुञ्चमाना महा-
 नादमब्रवीत्पवनात्मजम् २२ कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वना-
 लय । कथयस्व्ह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते २३ न शक्यं खल्वियं
 लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया । रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः २४

लंका नगरीवर दुसऱ्याचा एकाएकीं हल्ला होणें शक्य नाहीं १४. कुमुद, अंगद, महा-
 कपि सुषेण, मैद आणि द्विविद ह्यांचा फार तर मोठ्या संकटानें ह्या नगरीमध्ये प्रवेश
 होईल १५ आणि विशेष आयास न पडतां दर्भाच्या पेऱ्याप्रमाणें ज्याचे लोम आहेत
 असा जो सूर्यपुत्र कपिश्रेष्ठ वानर त्याची आणि माझी मात्र ह्या नगरीमध्ये गति
 होणारी आहे ” १६. ह्याप्रमाणें विचार केल्यानंतर महापराक्रमी रामाचा व लक्ष्म-
 णाचा पराक्रम मनामध्ये आणून तो हनुमान् वानर आनंदित झाला १७. रत्नखचित
 प्राकाररूप वस्त्रांनीं युक्त, गांठे व गृहें ह्या कर्णभूषणांनीं संपन्न आणि तोफा ठेवण्याचे
 बुरूज ह्या स्तनांनीं युक्त असलेली तरुण स्त्रीच कीं काय अशी १८ ती राक्षसाधिपति
 रावणाची उज्ज्वल महाग्रहांनीं व दीपांनीं अंधकारग्रहित झालेली नगरी वानरश्रेष्ठ
 हनुमानानें अवलोकन केली १९. तदनंतर वानरश्रेष्ठ महाकपि वायुपुत्र हनुमान् आंत
 प्रवेश करूं लागला असतां स्वतःचें ह्मणजे अधिष्ठाऱ्या देवतेचें रूप धारण करून
 नगरीनें त्याची भेट घेतली २०. सारांश, त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाला अवलोकन
 करून ती रावणरक्षित लंका स्वतःच उठली आणि अक्राळविक्राळ मुद्रा धारण
 करून २१ त्या वीर वायुपुत्र हनुमानाच्या पुढें येऊन उभी राहिली.
 इतकेंच नव्हे; परंतु, प्रचंड गर्जना करीत करीत ती त्या वायुपुत्राला ह्मणाली २२
 “ हे वनचरा, तूं कोण आणि कोणत्या कार्याकरितां येथें आला आहेस हें मला
 जिवंत आहेस तोंच काय तें खरें खरें सांग २३ हे वानरा, सर्व बाजूंनीं रावणाच्या
 सैन्यांनीं रक्षिलेल्या ह्या लंकेमध्ये तूझा प्रवेश होणें खरोखर शक्य नाहीं ” २४

सर्गः ३ ।

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

३३

अथ तामब्रवीद्वीरो हनुमानग्रतः स्थिताम् । कथयिष्यामि तत्तत्त्वं घन्मां
त्वं परिपृच्छसे २५ का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेवतिष्ठमे । किमर्थं चापि
मां क्रोधान्निर्भर्त्सयसि दारुणे २६ हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरू-
पिणी । उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् २७ अहं राक्षसग-
जस्य रावणस्य महात्मनः । आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् २८
न शक्यं मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरीमिमाम् । अद्य प्राणैः परित्यक्तः
स्वप्स्यसे निहतो मया २९ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव पृथंगम ।
सर्वतः परिरक्षामि अतस्ते कथितं मया ३० लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनु-
मान्मारुतात्मजः । यत्नवान्स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ३१ स तां
स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुंगवः । आवभाषेथ मेधावी सत्त्ववान्पुत्रग-
र्षभः ३२ द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां सादृप्राकारतोरणाम् । इत्यर्थमिह
संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ३३ वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि

ह्यानंतर समोर उभ्या राहिलेल्या त्या लंकादेवतेला वीर हनुमान् हणाला “ तूं जें
मला विचारीत आहेस तें मी काय तें खरें खरें तुला सांगेन २५; परंतु, हे क्रूर.
भयंकर नेत्रांनी युक्त अससेली अशी तूं कोण ह्या नगरीच्या द्वाराशीं उभी राहिली
आहेस आणि कशाकरितां तूं क्रोधानें माझी निर्भर्त्सना करीत आहेस ? (हें आधीं
कळूं दे) ” २६. हें हनुमानाचें भाषण श्रवण केल्यावर ती यथेष्ट रूप धारण कर-
णारी लंका क्रुद्ध झाली आणि कठोर शब्दांनी त्या वायुपुत्राला हणाली २७
“ मी स्वतः अजिंक्य असून महात्म्या राक्षसाधिपति रावणाच्या आज्ञेचें परिपालन
करणारी आहे आणि (त्याच्या आज्ञेने) ह्या नगरीचें मी रक्षण करीत आहे २८.
तस्मात्, माझी अवज्ञा करून ह्या नगरीमध्ये तुझा प्रवेश होणें शक्य नाही. आज तूं
माझ्याहातून वध पावशील आणि येथें गतप्राण होऊन निद्रा करशील २९ हे वानरा,
मी स्वतःच लंकानगरी आहे आणि सर्व बाजूंनी मी आपलें रक्षण करीत आहे; हें
मीं तुला तूं विचारिलेले कथन केले ” ३०. लंकादेवतेचें हें भाषण श्रवण केल्यावर
तो वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमान् तिचा पराजय करण्याविषयीं उद्युक्त झाला आणि
दुसरा पर्वतच कीं काय अशा रीतीनें तो तेथें अचल होऊन राहिला ३१. नंतर
अक्राळविक्राळ स्त्रीरूप धारण केलेल्या त्या लंकादेवतेकडे पाहून तो धैर्यवान् वानर-
श्रेष्ठ व वानराधिपति विचारी हनुमान् हणाला ३२ “ ब्रुज, तट व वेशी ह्यांसह-
वर्तमान लंकानगरी अवलोकन करावी एवढ्याकरितां मी येथें आलों आहे आणि ती
अवलोकन करण्याविषयीं मला फार उत्कंठा आहे ३३. मारांश, ह्या लंकेमध्ये अस-

३४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

घ । सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टुमागमनं हि मे ३४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
लङ्का सा कामरूपिणी । भूय एव पुनर्वाक्यं वभाषे परुषाक्षरम् ३५
मात्रनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसंश्वरपालिताम् । न शक्यं ह्यद्य ते द्रष्टुं पुरीयं
वानराधम ३६ ततः स हरिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् । दृष्ट्वा पुगी-
निमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ३७ ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का
भयंकरम् । तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ३८ ततः स हरिशा-
दूला लङ्कया ताडितो भृशम् । ननाद सुमहानादं दीर्यवान्मारुतात्मजः ३९
ततः संवर्षयामास वानहस्तस्य सोढुःश्रीः । मुष्टिनाभिजघानैनां हनुभा-
न्क्रोधमूर्च्छितः ४० स्त्री चेति मन्यमानेन नातिच्छाद्यः स्वयं कृतः । सा तु
तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी ॥ पत्ता सहसा भूमौ विह्वताननद-
र्शिता ४१ ततस्तु हनुमान्वीरस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् । कृपां चकार
तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं च ताम् ४२ ततो वै भृशमुद्दिशा लङ्का सा
गद्गदक्षरम् । उवाचागर्दितां वाक्यं हनुमन्तं प्लुङ्गमम् ४३ प्रसीद सुमहा-

लेलीं वने, उपवने, अरण्यं आणि श्रेष्ठ श्रेष्ठ गृहं अवलोकन करण्याकरितां माझे यथे
आगमन झाले आहे ” ३४. हे त्या हनुमानाचे भाषण श्रवण केल्यावर ती यथेष्ट
रूप धारण करणारी लंकादेवी पुनरपि वठोर शब्दांनी त्याला हणाली ३५ “ हे
दुर्बुद्धे, हे वानराधमा, मला जिंकल्याचाचून राक्षसाधिपति रावणाने रक्षिलेली ही
नगरी आज तुझ्या दृष्टी पडणे शक्य नाही ” ३६ ह्यावर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् त्या
निशाचरीला हणाला “ हे भद्रे, मी आपला ही नगरी अवलोकन करून आल्या
आगमने (निमूढाणे) परत जाईन ” ३७. अंत हनुमानाने सांगितल्यानंतर त्या लंकेने
भयंकर गर्जना केली आणि वेगावेगाने त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाला तिने एक चपराक
लगाविली ३८. ह्याप्रमाणे लंकेने त्याला अतिशय जाराने ताडण केले असतां
त्या दीर्यवान् वानरश्रेष्ठ वायुपुत्र हनुमानाने फारच मोठी गर्जना केली ३९ आणि
नंतर क्रोधाने व्याप्त झालेल्या त्या हनुमानाने डाव्या हाताची मूठ वळून त्या गृहीच्या
योगाने “ ही स्त्री आहे ” असे समजून विशेष क्रोध न आणिताने तिला एक तडाका
दिला; परंतु, त्या प्रहाराच्या योगाने ती अक्काळविकाल मुद्रने युक्त असलेली निशा-
चरी विह्वल झाली आणि एकाएकी भूमीवर पडली ४०, ४१. तेव्हां आपल्या मुष्टि-
प्रहाराने भूमीवर पाडिलेल्या त्या लंकेला अवलोकन केल्यावर ती स्त्री आहे असे
जनांत येऊन त्या तेजस्वी वीर हनुमानाच्या अंतःकरणानध्यं दया उत्पन्न झाली ४२.
तो इतक्यांत अत्यंत उद्दिष्ट झालेली ती लंका गर्भ सोडून देऊन स्फुंदत स्फुंदत त्या

वाहो त्रायस्व हरिमत्तम । समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्वन्तो महाबलाः ४४
 अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव पुर्वंगम । निर्जिताहं त्वया वीर विक्रमेण
 महाबल ४५ इदं च तथ्यं शृणु मे ब्रुवन्त्या वै हरीश्वर । स्वयं स्वयं-
 भुवा दत्तं वरदानं यथा मम ४६ यदा त्वां वानरः कश्चिद्विक्रमाद्दशमा-
 नयन्तु । तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ४७ स हि मे समयः
 सौम्य प्रातःद्य तव दर्शनात् । स्वयंभूविहितः सत्यो न तस्यास्ति व्यति-
 क्रमः ४८ क्षीतानिभित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः । रक्षसां चैव सर्वेषां
 विनाशः सस्रुपागतः ४९ तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् ।
 विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छामि ५० प्रविश्य शापोपहतां
 हरीश्वरः पुरीं शुभां राक्षसमुख्यपालिताम् । यहच्छया त्वं जनकात्मजां
 सतीं विमार्गं सर्वत्र गतां यथासुखम् ५१ [२११] इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
 यणं वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

स निर्जित्य पुरीं लङ्कां श्रेष्ठां तां कामरूपिणीम् । विक्रमेण महा-

हनुमान् वानराला हणाली ४३ “ हे अत्यंत महापराक्रमी वानरश्रेष्ठा, प्रसन्न हो
 आणि माझे रक्षण कर. हे सौम्या, सत्त्वशील असलेले महाबलाढ्य पुरुष शास्त्रमर्षा-
 देला अनुसरून चालत असतात ४४. हे महाबलाढ्य वीर वानरा, मी स्वतः लंका-
 नगरी असून तू गाझा पराजय केलेला आहेस ४५. हे वानराधिपते, हें तथ्य मी तुला
 कथन करीन आहे तें तू श्रवण कर. ‘ पराक्रमाने जेव्हां कोणी वानर तुझा पराजय
 करील तेव्हां राक्षसांना भय प्राप्त झालें आहे असे तू समज ’ हणून स्वतः ब्रह्मदेवानें
 मला वरदान दिलें होतें ४६, ४७. तो ब्रह्मदेवानें ठरविलेला सत्य समय, हे सौम्या,
 आज तुझ्या भेटीमुळें प्राप्त झाला आहे; त्याचें उल्लंघन हाणें शक्य नाही ४८. सारांश,
 सीतेच्या निमित्तानें दुरात्म्या रावणराजाचा आणि त्याजबरोबर सर्वही राक्षसांचा
 विनाशकाल आला आहे ४९ तस्मात्, वानरश्रेष्ठा, रावणरक्षित नगरीमध्ये तू प्रवेश
 कर आणि जीं जीं कार्ये ह्या नगरीमध्ये उरकून घेण्याची तुझी इच्छा असेल ती
 सर्व तू उरकून घे ५०. तात्पर्य, तू दानराधिपति मुख्य मुख्य राक्षसांनीं
 संरक्षण केलेल्या परंतु शापग्रस्त झालेल्या ह्या शुभ नगरीमध्ये प्रवेश कर आणि ह्या
 तिकडे जाऊन साध्वी जनककन्येला तू आपल्या इच्छेप्रमाणें खुशाल शोधून काढ ५१.
 ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडपैकीं
 तिसरा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३ ॥

यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या त्या श्रेष्ठ लंकानगरीला स्वपराक्रमानें जिंकल्यानंतर तो

३६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

तेजा हनुमान्कपिसत्तमः १ अद्वारेण महावीर्यः प्राकारमवपुप्लुवे ।
निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः २ प्रविश्य नगरीं लङ्कां
कपिराजहितंकरः । चक्रथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धानि ३
प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां नारुतात्मजः । स महापथमास्थाय मुक्त-
पुष्पदिराजितम् ४ ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः । हसि-
तात्कृष्टनिन्दैस्तूर्यवौषपुरस्कृतैः ५ वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभू-
षितैः । गृहमेधैः पुरी रम्या बभासे घौस्वाम्बुदैः ६ प्रज्ज्वाल तदा
लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः । मिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः ७
वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषितैः । तां चित्रमाल्याभरणां कपिराज-
हितंकरः ८ राघवार्थं चरञ्छ्रीमान्दर्शं च ननन्द च । भवनाद्भवनं गच्छन्द-

महातेजस्वी, महावैर्यवान् व महावीर्यवान् वानराधिपति कपिश्रेष्ठ हनुमान् रात्रीं मल-
त्याच द्वाराने प्राकारावर उडी मारुक्त मेला आणि लंकेमध्ये प्रविष्ट झाला १, २-
ह्याप्रमाणे लंकानगरीमध्ये जरी त्याने प्रवेश केला तरी वानरराज सुग्रीवाचे हित कर-
णाऱ्या त्या हनुमानाने प्रथमतः डावा पाय लंकेमध्ये ठेविला. कारण, ह्या रीतीने ठेवि-
लेला तो वामपाद शत्रूंच्या मस्तकींच ठेविल्यासारखा होता ३. रात्रीं तो वैर्यवान् वायु-
पुत्र हनुमान् लंकेमध्ये प्रविष्ट झाल्यानंतर वर आंथरलेल्या पुष्पांनी सुशोभित झालेल्या
राजमार्गाचे अवलंबन करून चालला ४. नृत्यसंगीतक्षिप्यक वाद्यांच्या ध्वनींनी मिश्र
झालेल्या हास्यांच्या उत्कृष्ट ध्वनींनी युक्त असलेल्या त्या रमणीय लंकानगरीमध्ये तो
हनुमान् वानर प्रविष्ट झाला असतां ५. मेवांच्या योगाने ज्याप्रमाणे आकाश रम्य
दिसते त्याप्रमाणे वज्र, अंकुश इत्यादि आयुधांचीं चित्रे ज्यांत क्राडिलेली आहेत
आणि रत्नसूचित खिडक्यांनी जीं विभूषित झालेली आहेत अशा गृहांच्या योगाने
ती नगरी त्याला रमणीय भासू लागली ६. कमलांचा व स्वस्तिकांचा आकार ज्यांना
दिलेला आहे अशा शुभ्र मेघसदृश, चित्रविचित्र व शुभ राक्षसगणांच्या गृहांनी आणि
सर्वबाजूंनी अत्यंत विभूषित अशा वर्धमानसंज्ञक आकारांनी युक्त असलेल्या
गृहांनी ती नगरी झळकत होती व रामकार्याकरिता संचार करणाऱ्या व
वानरराजसुग्रीवाचे हित करणाऱ्या भव्य वानराने चित्रविचित्र पुष्पभूषणांनी युक्त

१ प्रयाणकाले स्वगृहप्रवेशे विवाहकालेपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वापतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निद-
ध्याङ्घ्रिं नृपालयम् ॥ अर्थः—प्रयाणसमयीं, स्वगृहीं प्रवेश कर्तव्य असतांना आणि विवाहार्थं गमन
कर्तव्यकीं उजवा पाय पुढे टाकून जावे; परंतु, राजवाड्यांत अथवा शत्रूंच्या नगरामध्ये प्रवेश कर्तव्य
असल्यास डावा पाय प्रथम पुढे टाकावा.

दर्शकपिकुञ्जरः ९ विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः । शुश्राव रुचिरं
गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् १० स्त्रीणां मदनविद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ।
शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निःस्वनम् ११ सोपाननिनदांश्वापि भव-
नेषु महात्मनाम् । आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेडितांश्च ततस्ततः १२ शुश्राव
जपतां तत्र मन्त्रात्रक्षोगृहेषु वै । स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान्दर्शसः १३
रावणस्तवसंयुक्ताङ्गजतां राक्षसानपि । राजमार्गं समावृत्य स्थितं
रक्षोगणं महत् १४ ददर्श मध्यमे गुल्मे राक्षसस्य चरान्वहन् । दीक्षि-
ताञ्जटिलान्मुण्डङ्गोजिनाम्बरवाससः १५ दर्भमुष्टिप्रहरणान्त्रिकुण्डायु-
धांस्तथा । कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि १६ एकाक्षानेकवर्णांश्च
चलदकपयोधरान् । करालान्भुग्नवस्त्रांश्च विकटान्वामनांस्तथा १७
धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् । परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्र-

असलेली ती नगरी अवलोकन करून तिचें अभिनंदनही केलें. नंतर ह्या घराहून
त्या घरावर जातां जातां कपिश्रेष्ठ हनुमानानें नानाप्रकारच्या आकृतींनीं युक्त
असलेलीं घरे ठिकठिकाणीं अवलोकन केलीं आणि मंद्र, मध्य व तार ह्या
स्वरांनीं भूषित असलेलें मनोहर गायनही त्यानें श्रवण केलें ७, ८, ९, १०. स्वर्गा-
तील अप्सराच कीं काय अशा दिसत असलेल्या व मदनानें व्याकुल झालेल्या स्त्रियांच्या
तोरड्यांचा व कमरपट्ट्यांचा शब्द त्याच्या कानावर येऊं लागला ११. जिन्याच्या
पायन्यावरून खालीं घरंगळत जाणाऱ्या भूषणांचे ध्वनि, मोठमोठ्या लोकांच्या घरां-
मध्ये चाललेली टाळ्यांची गर्जना आणि ठिकठिकाणीं होत असलेले सिंहनाद त्याच्या
कानावर येऊं लागले १२. राक्षसांच्या गृहांमध्ये अध्ययन करीत असलेल्यांचे मंत्र
त्याला ऐकू येऊं लागले आणि वेदाध्ययनाविषयीं रत असलेले राक्षसही त्याच्या दृष्टीं
पडूं लागले १३. मोठ्यामोठ्यानें गर्जना करून रावणाची प्रशंसा करणारे राक्षसही
त्याच्या अवलोकनांत आले; राजमार्ग व्याप्त करून राहिलेले प्रचंड राक्षससैन्य त्याच्या
दृष्टीं पडलें १४; मधल्या चौकामध्ये राक्षसांचे अनेक हेरही कांहीं जटा धारण करून
कांहीं दीक्षा घेऊन कांहीं मस्तकें मुंडून आणि कांहीं गोचर्म व कृष्णाजिन परिधान
करून संचार करीत असतांना त्यानें पाहिले १५. कांहीं दर्भमुष्टिरूप आयुधें हातांत
घेतलेले, कांहीं अग्निकुंडरूप आयुधांनीं युक्त असलेले, कांहीं कूट व मुद्गर हीं आयुधें
हातीं घेतलेले, कांहीं दंडरूप आयुधें धारण केलेले १६, कांहीं एकाक्ष, कांहीं एक-
वर्ण, कांहीं स्फुरण पावणाऱ्या एका स्तनांनीं युक्त, कांहीं दिसण्यांत अक्राळविक्राळ,
कांहीं फाटकीं वस्त्रे नेसलेले, कांहीं भयंकर अवयवांनीं युक्त असलेले, कांहीं खुजे १७,

१८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ४

कवचोज्वलान् १८ नातिस्थूलात्त्रातिह्रशात्त्रातिदीर्घातिह्रस्वकान् ।
नातिगौरात्त्रातिछण्णात्त्रातिकुञ्जान् वामनान् १९ विरूपान्वहुरूपांश्च
सुरूपांश्च सुवर्चसः । ध्वजिनः पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् २०
शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशानिधारिणः । क्षेपणीपाशाहस्तांश्च ददर्श स
महाकपिः २१ स्रग्विणस्त्वनुलितांश्च वराभरणभूषितान् । नानावपस-
मायुक्तान्यथास्वैरचरान्वहून् २२ तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाव-
लान् । शतसाहस्रनव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः २३ रक्षाधिसतिनिर्दिष्टं
ददर्शान्तःपुराग्रतः । स तदा तद्गुहं दृष्ट्वा महाहाटकृतोरणम् २४ राक्षसे-
न्द्रस्य विख्यातमद्भिर्मूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् । पुण्डरीकावतंभाभिः परिखाभिः
समावृतम् २५ प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः । त्रिविष्टपनिर्भ-
दिव्यं दिव्यनादविनादितम् २६ वाजिहंसितसंघुष्टमद्भुतैश्च ह्यैस्तथा ।

कांहीं धनुर्धारी, कांहीं खड्गपाणी, कांहीं बंदुका व मुसलें हीं आयुधें धारण करणारे,
कांहीं परिव.ज्ञान उच्च आयुध हातांत घेतलेले, कांहीं चित्रविचित्र कवचांनीं शकृत
असलेले १८, कांहीं विशेष स्थूल नसलेले, कांहीं विशेष कृश नसलेले, कांहीं
विशेष उच्च नसलेले, कांहीं विशेष टंगगे नसलेले, कांहीं विशेष गौरवर्ण नसलेले,
कांहीं विशेष कृष्णवर्ण नसलेले, कांहीं विशेष कुबडे नसलेले, कांहीं विशेष
ठेंगू नसलेले १९, कांहीं कुरूप, कांहीं अनेक रूपें धारण केलेले, कांहीं
सुरूपा, कांहीं चांगले तेजस्वी, कांहीं ध्वज घेतलेले, कांहीं पताका घेतलेले
आणि कांहीं नानाप्रकारचीं आयुधें धारण केलेले राक्षस त्यानें अवलोकन केले २०.
शक्ति आणि वृक्ष हीं आयुधें, पट्ट, वज्र, गोकणी आणि पाशा हातामध्ये धारण केलेले
राक्षस त्या महाकपि हनुमानानें अवलोकन केले २१. तसेच माला धारण केलेले,
अगाला उट्टि लावलेले, उत्कृष्ट उत्कृष्ट अलंकारांनीं भूषित झालेले, नानाप्रकारचें वेष
घेतलेले, इच्छेप्रमाणें संचार करणारे आणि तीक्ष्ण शूल व वज्र धारण करणारे असेही
अनेक महाबलाढ्य राक्षस त्यानें पाहिले. आणि रावणाच्या अंतःपुराचे समीप त्या
राक्षसाधिपतीच्या हुकमानें लक्षपूर्वक मधल्या चौकाचें रक्षण करणारें एक लक्ष सैन्य
त्यानें पाहिलें व हें स्थान अवलोकन केल्यानंतर उत्कृष्ट सुवर्णमय तारणांनीं युक्त २२,
२३, २४ आणि पर्वताच्या माथ्यावर असलेले राक्षसाधिपतीचें प्रख्यात गृह त्यानें
अवलोकन केलें. श्वेतकमलांनीं भूषित झालेल्या खंदकांनीं व कोटांनीं तें अगदीं परि-
बेष्टित झालेले हातें असं त्या महाकपि हनुमानाच्या नजरेस आलें. तदनंतर स्वर्गतुल्य,
दिव्य, दिव्य ध्वनींनीं नादित २५, २६, वाज्यांच्या खंकाळण्यांनीं नादयुक्त, अद्भुत

सर्गः ५]

महाराष्ट्रतारपर्यसमेतम् ।

३९

रथैर्यानिर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः २७ वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्र-
निचयांपमैः । भूषितै रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः २८ रक्षितं सुम-
हार्वायैर्यातुधानैः सहस्रशः । राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः २९
स हेमजान्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् । परार्धकालागुरु-
चन्दनार्हं स रावणान्तःपुरमाविवेश ३० [३४१] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं मुहुरुद्रमन्तम् । ददर्श
धीमान्भुवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् । लोकास्य पापानि
विनाशयन्तं महादधिं चापि समेधयन्तम् । भूतानि मर्वाणि विराजयन्तं
ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् २ याभाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था यथा
प्रदोषेषु च मागरस्था । तथैव तांषु च पुष्करस्था रराज मा चारुनि-
शाकरस्था ३ हंसा यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दकन्दरस्थः ।

अश्व, रथ, दुमरीही वाहनं, विमानं, अश्व, एवढाल शुभ गज २७, शुभ भेषसमुदाया-
प्रमाणे दिसत असलेले व शृंगारिलेले चौदनी हत्ती व मत्त पशुपक्षी ह्यानी भरलेले,
मनोहर द्दारांनी युक्त २८ व अत्यंत वीरवान् असलेल्या हजारों राक्षसांनी रक्षण
केलेले जे त्या राक्षसाधिपतीचं सुरक्षित गृह त्यांत हनुमान् दानराने प्रवेश केला २९
व गृहामध्यं प्रवेश केल्यानंतर तो वानर रावणाच्या अंतःपुरामध्येही गेला. त्या अंतः-
पुराभांवती हेम व जांबूाद ह्या दोन प्रकारच्या सुवर्गाचा एक तट बांधिलेला होता, त्याचा
ऊर्ध्वभाग मोठ्या मोठ्या मूलवान् मोठ्यांनी व हिऱ्यांनी भूषित केलेला होता आणि
उत्कृष्ट कृष्णागुरु व चंदन ह्यांच्या योगाने त्याचें पूजन केलें होतें ३०. ह्याप्रमाणे
महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं चवथा
सर्ग समाप्त झाला ॥ ४ ॥

तदनंतर तारामगाच्या व आकाशाच्या मध्यभागी आलेला, एकतारखी चांद्रिका
प्रकट करणारा आणि सूर्यापुळें प्रकाशयुक्त किरणांनी संपन्न असलेला चंद्र गाठ्यामध्ये
भ्रमण करणाऱ्या मत्त वृषाभाप्रमाणे त्या विचारी हनुमानाने अवलोकन केला १. सारांश,
लोकांच्या मानसिक दुःखांचा नाश करणारा, महासागराला वृद्धिंगत करणारा आणि
सर्व भूतांना प्रकाशित करणारा चंद्र आकाशाचे मध्यभागी येत असलेला त्याने अवलोकन
केला २. भूमीवर मंदरपर्वताचे ठिकाणी जी शोभा दिसते, रात्री सागराचे ठिकाणी
जी दृष्टी पडते आणि त्याचप्रमाणे उदकामध्ये कमलांचे ठिकाणी जी अवलोकनांत
येत ती शोभा मनोहर चंद्राचे ठिकाणी दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागली ३; रुप्याच्या पिंज-

४० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोपि वभ्राज तथाम्बरस्थः ४ स्थितः
 ककुद्भानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोर्ध्वशृङ्गः । हस्तीव जाम्बून-
 दबद्धशृङ्गो विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ५ विनष्टशीताम्बुतुषारपङ्के
 महाग्रहग्राहविनष्टपङ्कः । प्रकाशलक्ष्म्याश्रयनिर्मलाङ्को रराज चन्द्रो भग-
 वाञ्छुशाङ्कः ६ शिलातलं प्राप्य यथा मृगेन्द्रो महारणं प्राप्य यथा
 गजेन्द्रः । राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथा प्रकाशो विरराज चन्द्रः ७
 प्रकाशचन्द्रोदयनष्टदोषः प्रवृद्धरक्षः पिशिताशदोषः । रामाभिरामेरित-
 चित्तदोषः स्वर्गप्रकाशो भगवान्प्रदोषः ८ तञ्त्रीस्वराः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः
 स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सुपृक्ताः । नक्तंचराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तु-
 मत्यद्भुतरौद्रवृत्ताः ९ मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्च भद्रास-
 नसंकुलानि । वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान्स कपिः

न्यामध्ये असलेला हंस जसा शोमतो, मंदरपर्वताच्या गुहंत राहिलेला सिंह जसा
 दिसतो आणि मदमत्त गजावर आरूढ झालेला वीर जसा चमकतो तसा आकाशांत
 असलेला चंद्र झळकू लागला ४; तीक्ष्ण शृंगांनी युक्त असलेला वशिंड्या बैल, उन्नत
 शिखरांनी युक्त असलेला श्वेतवर्ण महापर्वत अथवा दंतांना सुवर्णभूषणें घातलेला
 हत्ति जसा शोमतो तसा परिपूर्ण कलंकरूप हरिणशृंगांनी युक्त असलेला चंद्र शोभू
 लागला ५; शीतोदकबिंदुरूप पंक ह्मणजे अर्थात् धुकें ज्यांत नाहीं अशा निर्मल आका-
 शामध्ये प्राप्त झालेला भगवान् चंद्र फारच शोभू लागला. कारण, सूर्याच्या किरणसं-
 क्रमणानें त्यानें पृथ्वीवरील अंधकाररूप पंक नाहींसा केला होता आणि प्रकाशसंपत्ति
 असल्यामुळें त्याच्यावरील कृष्णचिह्न स्पष्ट चमकत होतें ६. गुहेच्या बाहेरील शिलात-
 लाचें अवलंबन केल्यामुळें (ह्मणजे गुहेच्या बाहेर येऊन झोकांत उभा राहिल्यामुळें)
 जसा सिंह शोभू लागतो, प्रचंड रणभूमीमध्ये आलेला गजेन्द्र जसा दिसतो आणि
 राज्यावर आलेला नरेन्द्र जसा चमकू लागता तसा सूर्यप्रकाश प्राप्त झालेला चंद्र झळकू
 लागला ७. प्रकाशयुक्त चंद्र वर आल्यामुळें गृहांतीलही अंधकार ज्यानें नाहींसा
 केला आहे, राक्षसांचे मांस भक्षणरूप दोष ज्यानें वृद्धिंगत केले आहेत आणि विला-
 सिनी स्त्रियांच्या मनांतील वल्लभविषयक क्लिबिष ज्यानें नाहींसें केलें आहे असा सुख
 साधनभूत पूज्य रात्रिसमय फारच मनोहर दिसू लागला ८. श्रवणेंद्रियाला सुखावह
 असे तंतुवाद्यांचे ध्वनि सुरू झाले, स्त्रिया पतींशीं अगदीं संमीलित होऊन निद्रा घेऊं
 लागल्या आणि अत्यंत आश्चर्यकारक व भयंकर वर्तन करणारे निशाचरही विहार
 करण्यास प्रवृत्त झाले ९. ऐश्वर्यानें व मद्यपानानें मत्त झालेले लोक ज्यामध्ये आहेत

कुलानि १० परस्परं चाधिकमाक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिविक्षिपन्ति ।
 मत्तप्रलापानधिविक्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति ११ रक्षांसि
 वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति । रूपाणि
 चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति १२ ददर्श
 कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथापरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः । सुरूपवक्त्राश्च तथा
 हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः १३ महागजैश्चापि तथा
 नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः । रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्हृदा
 भुजंगैरिव निःश्वसद्भिः १४ बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान्संश्रद्धधानाञ्ज-
 गतः प्रधानान् । नानाविधानान् रुचिराभिधानान्ददर्श तस्यां पुरि यातु-
 धानान् १५ ननन्द दृष्ट्वा स च तान्सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान् ।
 विद्योतमानान्स च तान्सुरूपान्ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् १६ ततो

रथ, अश्व व चांगल्या चांगल्या बैठकी ह्यांनी जीं गजबजून गेलेलीं आहेत, लोकांची
 ज्यांत अतिशय गर्दी झालेली आहे आणि वीरश्रीनें जीं व्याप्त झालेलीं आहेत अशीं
 राक्षसांचीं गृहे त्या बुद्धिमान् हनुमान् वानराच्या दृष्टीं पडूं लागलीं १०. मत्त झालेले
 राक्षस एकमेकांशीं जोराजोरानें उत्तरें प्रत्युत्तरें करूं लागले, आपले लठ लठ दंड
 एकमेकांसमोर थोपटूं लागले, उन्मत्त भाषणें करूं लागले आणि एकमेकांची निर्भ-
 र्त्सनाही करूं लागले ११. राक्षस एकमेकांच्या वक्षःस्थलावर प्रहार करूं
 लागले, हस्तादि अवयव स्त्रियांवर टाकूं लागले, चित्रविचित्र रूपें धारण करूं
 लागले आणि प्रचंड धनुष्यें आकर्षण करूं लागले १२. कांहीं राक्षसस्त्रिया
 अंगांना उठ्या लावूं लागल्या, कांहीं पुनरपि निद्रा घेऊं लागल्या, मनोहर रूपानें व
 मुखानें युक्त असलेल्या अशा कांहीं हसूं लागल्या आणि दुसऱ्या कांहीं क्रुद्ध होऊन
 सुस्कारे टाकूं लागल्या असें त्या हनुमानाच्या दृष्टीं पडूं लागले १३. फुस्कारे टाकीत
 असलेल्या सर्पांच्या योगानें ज्याप्रमाणें सरोवरे शोभूं लागतात त्याप्रमाणें मुसमुसणाऱ्या
 वीरांच्या योगानें, गर्जना करणाऱ्या महावीरांच्या योगानें आणि अत्यंत पूज्य अशा
 विभीषणप्रभृति महासज्जनांच्या योगानें ती लंकानगरी शोभूं लागली १४. त्या लंका-
 नगरीमध्ये बुद्धि हा ज्यामध्ये मुख्य गुण आहे, ज्यांचें भाषण मनोहर आहे, जे
 श्रद्धालु आहेत आणि जगतामध्ये जे मुख्य आहेत असे नानाप्रकारचीं रूपें व मनो-
 हर नांवें धारण करणारे राक्षस हनुमानानें अवलोकन केले १५. आल्हा अंगांत
 असलेला जो सामर्थ्यगुण त्याला अनुरूप ह्मणजे आपणासारखे समर्थ, बहुगुणसंपन्न
 व सुस्वरूप असे राक्षस अवलोकन करून हनुमानाला आनंद झाला आणि कांहीं

४२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

वरार्हाः सविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः । प्रियेषु पानेषु च
सक्तभावा ददर्श तारा इव सुस्वभावाः १७ स्त्रियो ज्वलन्ती-
स्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः । ददर्श काश्चित्प्रमदो-
पगूढा यथा विहंगा विहगोपगूढाः १८ अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपवि-
ष्टास्तत्र प्रियाङ्गु सुमुखोपविष्टाः । भर्तुः परा धर्मपरा निविष्टा ददर्श
धीमान्मदनोपविष्टाः १९ अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्पराधर्या-
स्तपनीयवर्णाः । पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिरा-
ङ्गवर्णाः २० ततः प्रियान्प्राप्य मनोभिरामान्सुप्रीतियुक्ताः सुमनोभि-
रामाः । गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः २१
चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्त्रमाला वक्राः सुपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः । विभू-

राक्षस जरी विरूप होते तरी तेजाने झळकू लागल्यामुळे त्याला ते सुस्वरूपच भासू लागले १६. तदनंतर उत्कृष्ट अलंकार वगैरे धारण करण्यास योग्य, नेत्रकटाक्षादि शुद्ध हावभावांनी युक्त, अंतःकरणाने उदार, नक्षत्रांप्रमाणे सुस्वरूप आणि प्रियांचे ठिकाणी व मद्यांचे ठिकाणी आसक्त अशा त्या राक्षसांच्या स्त्रियाही त्याने अवलोकन केल्या १७. स्वरूपाने अगदी जशा कांहीं जळत असलेल्या, लजेने व्याप्त झालेल्या, पक्षी ज्याप्रमाणे पक्षिणींना आलिंगन देतात त्याप्रमाणे पतींनी गाढ आलिंगन दिलेल्या आणि हर्षाने व्याप्त झालेल्या अशा कांहीं स्त्रिया मध्यरात्रीचे सुमारास त्याने अवलोकन केल्या १८. आपआपल्या वाड्यांच्या गच्च्यांवरून बसलेल्या, इतकेंच नव्हे परंतु, पतींना पराकाष्ठेच्या प्रिय असल्यामुळे त्यांच्या अंकांवर अत्यंत सुखाने बसलेल्या, भर्तृसेवारूप धर्माचरणाविषयी तत्पर असलेल्या आणि मदनाने ग्रस्त झालेल्या अशा दुसऱ्याही कांहीं विवाहित स्त्रिया त्या बुद्धिमान् हनुमानाने तथे अवलोकन केल्या १९ कांहीं स्त्रिया वरचे आंग उघडे टाकिलेल्या, कांहीं स्त्रिया सुवर्णरेषे-प्रमाणे तेजस्वी व सडपातळ असलेल्या, कांहीं स्वरूपाने उत्तम असलेल्या, कांहीं सुवर्णासारख्या कांतीने युक्त असलेल्या, कांहीं चंद्रासारख्या आह्लादकारक वर्णाने युक्त असलेल्या, कांहीं प्रियांचा वियोग झालेल्या आणि कांहीं मनोहर देहकांतीने युक्त असलेल्या स्त्रिया हनुमानाने अवलोकन केल्या २०. तदनंतर मनाप्रमाणे सुंदर पति मिळाल्यामुळे अत्यंत प्रातियुक्त होऊन आपआपल्या प्रियपतींशीं रममाण होणाऱ्या, पुष्पांच्या योगाने रमणीय दिसू लागलेल्या, घरामध्ये आनंदाने असलेल्या आणि आपआपल्या पतींना अत्यंत मनोहर वाटणाऱ्या अशाही कांहीं स्त्रिया त्या कपिश्रेष्ठ हनुमानाने अवलोकन केल्या २१. चंद्रासारख्या तेजस्वी मुखपंक्ति, उत्कृष्ट पापण्यांनी युक्त अस-

षणानां च ददर्श मालाः शतहृदानामिव चारुमालाः २२ नत्वेव सीतां
परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् । लतां प्रफुल्लामिव
साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाभिजाताम् २३ सनातने वर्तमानि सान्नि-
विष्टां रामेक्षणीं तां मदनाभिविष्टाम् । भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यः
पराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् २४ उष्णादितां सानुसृतास्रकण्ठीं पुरा वरा-
होत्तमनिष्ककण्ठीम् । सुजातपक्षमामभिरक्तकण्ठीं वने प्रवृत्तामिव नील-
कण्ठीम् २५ अव्यक्त्तरेखामिव चन्द्रलेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ।
क्षतप्ररूढामिव वर्णरेखां वायुप्रभुशामिव हेमरेखाम् २६ सीतामपश्यन्
नुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य । बभूव दुःखोपहतश्चिरस्य पुवं-
गभो मन्द इवाचिरस्य २७ [३६८] इत्यार्षेः श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

लेल्या मनोहर नेत्रांच्या वक्र पंक्ति आणि विद्युल्लतांच्या मनोहर समुदायाप्रमाणे झळ-
कत असलेल्या भूषणांच्या पंक्ति त्या हनुमानाने अवलोकन केल्या २२. परंतु, विधा-
त्याने मनाच्याच योगाने उत्पन्न केलेली, परम कुलीन, धर्ममार्गाने चालणाऱ्या राजकु-
लामध्ये उत्पन्न झालेली आणि चांगल्या ठिकाणी उगवलेल्या प्रफुल्लित वेळीप्रमाणे
शोभत असलेली कुशोदरी सीता त्याच्या दृष्टी पडली नाही. २३. सनातन पातिव्रत्य-
धर्माने चालणारी, रामाचे चिंतन करणारी, रामाविषयक कामवासनेने युक्त असलेली,
भर्त्याच्या उदार मनामध्ये खिलून राहिलेली, उत्कृष्ट स्त्रियांपेक्षाही नेहमी अधिक
असलेली २४, वियोगतापान पीडित झालेली, अश्रूंनी कंठ दाटून आलेली, पूर्वी
रामचंद्रासमीप असतांना उत्कृष्ट भूषणांना पात्र आणि ह्याणूनच उत्तम अलंकारांनी
भरलेल्या कंठाने युक्त असलेली, मनोहर पापण्या व मधुर स्वर ह्यांनी युक्त असून
मयूरीप्रमाणे वनामध्ये वास्तव्य करण्यास प्रवृत्त झालेली २५, पतीचा वियोग झाला
असल्यामुळे अभ्राने अस्पष्ट झालेल्या चंद्रलेखेप्रमाणे दिसत असलेली, धुळीने भर-
लेल्या सुवर्णरेषेप्रमाणे भासत असलेली, क्षत पडल्यामुळे वृद्धिंगत झालेल्या बाणजन्य
व्रणाप्रमाणे रामाला दुःखदायक झालेली आणि वायूच्या योगाने लवलेली सुवर्णरे-
षाच कीं काय अशी दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागलेली २६. वक्त्यांमध्ये श्रेष्ठ व प्रजाधिपति
रामाची पत्ति सीता जेव्हा पुष्कळ वेळ शोध करूनही दृष्टी पडेना तेव्हा हनुमान् वानर
दुःखाकुल होऊन एकाएकीं जसा कांहीं मंद झाल्यासारखा दिसू लागला २७. हा प्र-
माणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापेकी
पांचवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५ ॥

४४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

स निकामं विमानेषु विचरन्कामरूपधृक् । विचचार कपिलङ्कां
 लाघवेन समन्वितः १ आससाद् च लक्ष्मीवात्राक्षमेन्द्रनिवेशनम् ।
 प्राकारेणार्कदर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् २ रक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव
 महद्हनम् । समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ३ रूप्यकोपहितैश्चि-
 त्रैस्तारणैर्ह्रस्वभूषणैः । विचित्राभिश्च कक्ष्यामिद्वारैश्च रुचिरावृतम् ४
 गजास्थितैर्महापात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः । उपस्थितमसंहायैर्हयैः स्यन्द-
 नयापिभिः ५ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतीः । घोषवद्भिर्विचित्रैश्च
 मदा विचरितं रथैः ६ बहुरत्नममाकीर्णं परार्ध्यासनभूषितम् । महार-
 थममावापं महारथमहासनम् ७ दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः ।
 विविधैर्वहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ८ विनीतैरन्तपालैश्च रक्षाभिश्च
 सुरक्षितम् । मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ९ मुदितप्रमदा-
 रत्नं राक्षमेन्द्रनिवेशनम् । वराभरणसंहादैः समुद्रस्वननिःस्वनम् १०

यथेष्ट रूप धारण करणारा तो चलाख हनुमान् स्वेच्छेनें सात सात मजली हवेल्या
 हिंडतां हिंडतां सर्व लंका फिरला १. हिंडतां हिंडतां तो भव्य हनुमान् सूर्यासारिख्या
 तेजस्वी आणि ह्यणूनच उज्ज्वल अशा प्राकाराने परिवेष्टित असलेल्या राक्षसाधिपति
 रावणाच्या गृहासमीप गेला २ आणि सिंहांनीं रक्षण केलेल्या महावनाप्रमाणे
 भयंकर राक्षसांनीं रक्षण केलेले तें गृह अवलोकन करितां करितां पुनरपि तो
 कपिश्रेष्ठ हनुमान् सीतेला शोधून काढण्याविषयीं चळवळ करूं लागला ३. रूप्यानें
 मढविलेल्या व सुवर्णानें भूषित केलेल्या अद्भूत तोरणांनीं, आश्चर्यकारक चौकांनीं
 आणि मनोहर द्वारांनीं तें गृह युक्त होतें ४; गजारूढ झालेले महात, कधींही
 थकवा न येणारे शूर आणि अप्रतिहत गतीनें युक्त असलेले रथवाहक अश्व त्या
 गृहासमीप होते ५; सिंह व व्याघ्र ह्यांच्या चर्मांनीं आच्छादित, घंटांच्या योगानें
 घोषयुक्त आणि हस्तिदंती सोन्याचीं व रूप्याचीं चित्रे धारण करणारे नानाप्रकारचे
 रथ एकसारखे तेथून हिंडत होते ६; असंख्य रत्नांनीं तें व्याप्त झालेले होतें, उत्कृष्ट
 आसनांनीं तें भूषित झालेले होतें, मोठे मोठे रथखाने त्याच्या भोंवतीं बांधिलेले होते
 आणि महारथी तेथे सर्वदां वास्तव्य करीत होते ७; प्रेक्षणीय व अत्यंत सुंदर अशा
 नानाप्रकारच्या हजारों पशुपक्ष्यांच्या योगाने तें सर्व बाजूंनीं भरलेले होतें ८; हद्दींचे
 रक्षण करणाऱ्या नम्र राक्षसांनीं तें सुरक्षित होतें आणि मुख्य मुख्य उत्कृष्ट स्त्रियांनीं तें
 सर्व बाजूंनीं गजबजून गेलेले होतें ९. तें राक्षसाधिपति रावणाचें गृह उत्कृष्ट भूषणांच्या
 ध्वनीमुळे समुद्रासारखी गर्जनाच करीत आहे कीं काय असें भासत होतें आणि

तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्च वरचन्दनैः । महाजनसमाकीर्णं सिंहैरिव मह-
द्वनम् ११ भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खवोषविनादितम् । नित्यार्चितं पर्वसु तं
पूजितं राक्षसैः सदा १२ समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रसमनिःस्वनम् ।
महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् १३ महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स
महाकपिः । विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् १४ लङ्काभरण-
मित्येव सोमन्यत महाकपिः । चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः १५
गृहाद्गृहं राक्षसानामुद्यानानि च सर्वशः । वीक्षमाणोप्यसंत्रस्तः प्रासा-
दांश्च चचार सः १६ अवप्लुत्य महावेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । ततो-
न्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् १७ अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भ-
कर्णनिवेशनम् । विभीषणस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः १८ महो-
दरस्य च तथा विरूपाक्षस्य चैव हि । विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्माले-
स्तथैव च १९ बहुदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः । शुकस्य च

त्यांतील स्त्रीरत्ने आनंदित झालेली होती १०. छत्रचामरादि प्रसिद्ध राजचिह्नांनी आणि मुख्य मुख्य उत्कृष्ट चंदनांनी ते संपन्न होते आणि सिंहांनी व्याप्त झालेल्या महावनाप्रमाणे ते महाजनांनी व्याप्त झालेले होते ११. तेथे नौबदी झडत होत्या, मृदंगाची थाप एकसारखी सुरू होती, शंखांचा घोष दुमदुमून राहिलेला होता, पर्वदिवशीं यज्ञाकरितां त्यांत सोमरस तयार करण्यांत येत असे, नेहमीं त्याचें अर्चन होत असे आणि राक्षस त्याची सर्वदां पूजा करीत असत १२. महात्म्या रावणाच्या त्या प्रचंड गृहामध्ये मोठ्या मोठ्या रत्नांचें सामान भरलेलें होतें आणि समुद्राप्रमाणे ते गंभीर दिसत असून समुद्राप्रमाणे ध्वनीही त्यांत चालूं होता १३. अशा प्रकारचें गज, अश्व व रथ ह्यांनी व्याप्त, आकारानेही झळकत असलेलें आणि मोठ्या मोठ्या रत्नांनी भरून गेलेलें ते गृह त्या महाकपि हनुमानानें अवलोकन केलें असतां १४ हें लंकेचें भूषणच आहे असें त्या महाकपीला वाटलें आणि तो हनुमान् रावणाच्या त्या घराजवळूनच संचार करूं लागला १५. तदनंतर त्या घरावरून ह्या घरावर ह्या रीतीने राक्षसांचे वाडे, घरे आणि बागा हें सर्व पहाण्याकरितां तो हनुमान् निर्भयपणें लंकेमध्ये संचार करूं लागला १६. प्रथमतः त्या महावेगवान् हनुमानानें प्रहस्तनामक राक्षसाच्या घरावर उडी मारिली आणि नंतर त्या वीर्यवान् हनुमानानें महापार्श्वनामक राक्षसाच्या घरावर उड्याण केलें १७. नंतर कुम्भकर्णाच्या मेघतुल्य घरावर उडी मारून त्या महाकपीनें विभीषणाच्या घरावर उड्याण केलें १८ आणि नंतर महोदर, विरूपाक्ष विद्युज्जिह्व व विद्युन्माली ह्यांच्या घरांवर उड्या टाकीत टाकीत १९

४६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ॥

महावेगः सारणस्य च धीमतः २० तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरि-
यूथपः । जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः २१ रश्मिकेतोश्च
भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च । वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः २२
धूम्राक्षस्याथ संपातेर्भवनं मारुतात्मजः । विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य
विघनस्य च २३ शुकनाभस्य चक्रस्य शठस्य कपटस्य च ।
ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य लोमशस्य च रक्षसः २४ युद्धोन्मत्तस्य
मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य सादिनः । विद्युज्जिह्वद्विजिह्वानां तथा हस्ति-
मुखस्य च २५ करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । पुव-
मानः क्रमेणैव हनुमान्मारुतात्मजः २६ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महा-
यशाः । तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महांकपिः २७ सर्वेषां समतिक्रम्य
भवनानि समन्ततः । आससादाथ लक्ष्मीवान्नाक्षमेन्द्रनिवेशनम् २८ राव-
णस्योपशायिन्यां ददर्श हरिसत्तमः । विचरन्हरिशार्दूलो राक्षसीर्विच्छंत-
क्षणाः २९ शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणः । ददर्श विविधान्गुल्मां-
स्तस्य रक्षःपतेर्गृहे ३० राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणाद्यतान् । रक्ता-

तो महावेगवान् महाकपि शेवटीं बहुदंष्ट्र, शुक व बुद्धिमान् सारण ह्यांच्याही घरांवर
रून उड्या टाकीत चालला २०. त्याचप्रमाणे तो वानरमेनाधिपति हनुमान् इंद्रजि-
ताच्या घरावर गेला आणि नंतर जंबुमाली व सुमाली ह्यांच्याही घरांवर त्या वानर-
श्रेष्ठाने उड्याण केले २१. त्याचप्रमाणे तो महाकपि रश्मिकेतु, सूर्यशत्रु आणि वज्र-
काय ह्यांच्या घरांवर उड्या टाकून गेल्यानंतर २२ धूम्राक्ष, संपाति, विद्युद्रूप, भीम,
घन व विघन ह्यांच्याही घरांवर त्या वायुपुत्राने उड्याण केले २३ आणि नंतर शुक-
नाभ, चक्र, शठ, कपट, ह्रस्वकर्ण, दंष्ट्र, लोमशराक्षस २४, युद्धोन्मत्त, मत्त, ध्वजग्रीव,
सादी, विद्युज्जिह्व, द्विजिह्व, हस्तिमुख २५, कराल, विशाल आणि शोणिताक्ष ह्यांच्याही
घरांवर तो वायुपुत्र हनुमान् क्रमाक्रमाने उड्याण करीत करीत गेला २६. त्या त्या
मोठ्या मूल्यवान् घरांवर गेल्यानंतर त्या महायशस्वी महाकपीने त्या समृद्ध राक्षसांची
संपत्ति अवलोकन केली २७ आणि ह्याप्रमाणे वरकड सर्व राक्षसांचीं घरे सर्व बाजूनीं
हिंडल्यानंतर तो तेजःपुंज हनुमान् राक्षसाधिपति रावणाच्या घराकडे आला २८.
नंतर संचार करितां करितां वानरराज व वानरश्रेष्ठ हनुमानाने विकृत मुद्रांनीं युक्त
अशा राक्षसी रावणाचे शयनस्थान रक्षण करीत असलेल्या अवलोकन केल्या २९.
आणि त्याचप्रमाणे त्या राक्षसाधिपतीच्या गृहामध्ये शूल, मुद्गर, शक्ति व तोमर हीं
आयुधे धारण करणारे नानाप्रकारचे दुसरेही राक्षसीचे समुदाय त्यानें अवलोकन

ऋतेतान्मितांश्वापि हरींश्वापि महाजवान् ३१ कुलीनान् रूपसंपन्नान्ग-
जान्परगजारुजान् । शिक्षितान्गजशिक्षायामैरावतसमान्युधि ३२ निह-
न्तृन्परसैन्यानां गृहे तस्मिन्ददर्श सः । क्षरतश्च यथा मेघान्स्त्रवतश्च यथा
गिरीन् ३३ मेघस्तनितनिर्घोषान्दुर्धर्षान्समरे परैः । सहस्रं वाहिनीस्तत्र
जाम्बूनदपरिष्कृताः ३४ हेमजालैरविच्छिन्नास्तरुणादित्यसंनिभाः । ददर्श
राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ३५ शिविका विविधाकाराः स कपि-
मरुतात्मजः ३६ लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च । क्रीडा-
गृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानि च ३७ कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृ-
हकमेव च । ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ३८ समन्दरसम-
प्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् । ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ३९
अनन्तरत्ननिचयं निधिजालं समन्ततः । धीरनिष्ठितकर्मान्तं गृहं भूतप-
तेरिव ४० अर्चिर्भिश्वापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च । विरराज च

केले ३०. तदनंतर आयुधें उगारून सज्ज असलेले मोठमोठे धिप्पाड राक्षस, आरक्त-
वर्ण, श्वेतवर्ण व पांढुरक्या रंगाचे महावेगवान् अश्व ३१ आणि कुलीन, रूपवान्,
गजशिक्षेमध्ये शिकविलेले, युद्धामध्ये ऐरावतार्ची बरोबरी करणारे, शत्रूकडील
गजांचा नाश करणारे, शत्रुसैन्याचा घात करणारे, मदस्त्राच चालला असल्यामुळें
वृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें अथवा जलस्त्रावांनीं युक्त असलेल्या पर्वताप्रमाणें भासणारे,
मेघाप्रमाणें गर्जना करणारे व समरंगणामध्ये शत्रूंना जिंकण्यास अशक्य असे गज त्या
गृहामध्ये त्यानें अवलोकन केले; त्याचप्रमाणें सुवर्णांचे अलंकार घातलेल्या हजार सेना
त्यानें तेथें अवलोकन केल्या ३२, ३३, ३४. सुवर्णालंकारांच्या समुदायांनीं गजबजून
गेलेल्या आणि बालसूर्याप्रमाणें उज्ज्वल दिसत असलेल्या नानाप्रकारच्या पालख्या
राक्षसाधिपति रावणाच्या गृहामध्ये त्या वायुपुत्र कपीनें अवलोकन केल्या ३५, ३६.
त्याचप्रमाणें चित्रें काढिलेले दिवाणखाने ज्यांत आहेत अशीं गृहे, अद्भुत लतागृहे,
क्रीडास्थानें, क्रीडेकरितां काष्ठांचे तयार केलेले पर्वत ३७, रम्य असें रतिगृह आणि
दिवसा विहार करण्याचें स्थल त्या राक्षसाधिपति रावणाच्या निवासस्थानामध्ये
त्यानें अवलोकन केलें ३८. सारांश, मंदरपर्वतसमान, मयूरपक्ष्यांच्या निवासस्थानांनीं
गजबजलेले, ध्वजदंडांनीं व्याप्त झालेले, अनंत रत्नांच्या समुदायांनीं भरलेले, सभोवतीं
द्रव्यभांडारांचा समूहच कीं काय असें भोवतालून भासणारें आणि पुण्यवानांनीं
आचरिलेल्या तपश्चर्येचें फलच कीं काय असें अनुभवाला येणारें व कुबेराच्या गृहाची
बरोबरी करणारें तें उत्कृष्ट गृह त्यानें अवलोकन केलें ३९, ४०. रत्नांचा प्रभाव व

४८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
तद्देश्म रश्मिवानिव रश्मिभिः ४१ जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि
च । भाजनानि च शुभ्राणि ददर्श हरियूथपः ४२ मध्वासवकृतक्लेदं
मणिभाजनसंकुलम् । मनोरममसंवाधं कुबेरभवनं यथा ४३ नूपुराणां
च घोषेण काञ्चीनां निःस्वनेन च । मृदङ्गतलनिर्घोषैर्घोषवद्भिर्विनादि-
तम् ४४ प्रासादसंघातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् । सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान्प्र-
विवेश महागृहम् ४५ [८१३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

स वेश्मजालं बलवान्ददर्श व्यसक्तवैदूर्यसुवर्णजालम् । यथा महत्प्रा-
वृषि मेघजालं विद्युद्दिनच्छं सविहंगजालम् १ निवेशनानां विविधाश्च
शालाः प्रधानशङ्खायुधचापशालाः । मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श
वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः २ गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरैश्चापि सुपू-
जितानि । सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपिर्ददर्श स्ववलार्जितानि ३ तानि
प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि । महीतले सर्वगुणो-

रावणाचें तेज ह्यांच्या योगानें तें गृह, किरणांच्या योगानें शोभणाऱ्या सूर्याप्रमाणं,
शोभूं लागलें ४१; शय्या, आसनें आणि स्वच्छ पात्रें हीं सर्व सुवर्णमयच त्या वानर-
सेनाधिपतीनें तथें अवलोकन केलीं ४२ आणि शेवटीं मध व आसव ह्यांच्या योगानें
आर्द्र, रत्नपात्रांनीं गजबजलेलें, कुबेराच्या गृहाप्रमाणें विस्तीर्ण व मनोहर ४३, तोरड्यांचा
ध्वनि, कमरपट्ट्यांचा शब्द आणि मृदंगावर झडत असलेल्या थापांचा नाद ह्यांच्या योगानें
व इतरही घोषयुक्त वाद्यांच्या योगानें नादित ४४, प्रासादसमूहांनीं युक्त, शेंकडों
उत्कृष्ट स्त्रियांनीं भरून गेलेलें आणि विस्तीर्ण चौकांनीं युक्त असलेलें असें जें प्रचंड
गृह त्यामध्ये हनुमानानें प्रवेश केला ४५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीम-
द्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं सहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६ ॥

वैदूर्यरत्नखचित सुवर्णांच्या खिडक्या ज्यांत बसविलेल्या आहेत आणि ज्यामध्ये
पक्ष्यांचे समुदाय आहेत असा गृहसमुदाय, पर्जन्यकालांतील विद्युल्लतेनें व पक्षिसमुदा-
यानें युक्त असलेल्या प्रचंड मेघजालाप्रमाणें, त्या बलाढ्य वानरानें अवलोकन केला १.
उत्कृष्ट शंख, आयुधे व धनुष्ये ह्यांच्या योगानें शोभणाऱ्या नानाप्रकारच्या गृहपांक्ति
आणि त्याचप्रमाणें पर्वततुल्य उंच उंच घरांवर असलेल्या मनोहर व विशाल गच्छ्या
त्यानें अवलोकन केल्या २ नानाप्रकारच्या संघर्षांनीं झळकत असलेलीं, देवदैत्यांनाही
अत्यंत मान्य असलेलीं, कोणत्याही दोषानें लिप्त नसलेलीं आणि रावणानें स्वतःच्या
बलानें संपादिलेलीं गृहे त्या वानरानें अवलोकन केलीं ३. लंकाधिपति रावणाचीं जीं

त्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ४ ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं
काञ्चनचारुरूपम् । रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ५
महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् । नानातरूणां
कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसावकीर्णम् ६ नारीप्रवेकरिव दीप्यमानं
तडिद्धिरम्भोधरमर्च्यमानम् । हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतं
विमानम् ७ यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् ।
ददर्श युक्तीकृतचारुमेघचित्रं विमानं बहुरत्नचित्रम् ८ महीकृता
पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः । वृक्षाः कृताः पुष्पवि-
तानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम् ९ कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि
तथा सुपुष्पा अपि पुष्करिण्यः । पुनश्च पद्मानि सकेसराणि वनानि
चित्राणि सरावराणि १० पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्नप्रभाभिश्च

गृहे हनुमानाने अवलोकन केलीं त्यांची रचना प्रयत्नपूर्वक चांगल्या रीतीने केलेली होती; प्रत्यक्ष मयासुरानेच निर्माण केलेली आहेत कीं काय अशीं तीं अद्भुत दिसत होती आणि ह्या भूतलावरील सर्व गुणांनीं तीं संपन्न होती ४. तदनंतर मेघासारखे उन्नत, सुवर्णासारखे उज्ज्वल, मनोहर, अप्रतिम, मुख्य गृहांमध्येही उत्कृष्ट व आपल्या सामर्थ्याला अनुरूप असें एक त्या राक्षसाधिपति रावणाचें गृह त्यानें अवलोकन केलें ५. वैभवाने झळकत असलेले, अनेक प्रकारच्या रत्नांनीं भरलेले, अनेक वृक्षांच्या पुष्पांनीं व्याप्त झालेले आणि पुष्पपरागांनीं व्याप्त झालेल्या पर्वतशिखरांप्रमाणे दिसत असलेले तें गृह भूतलावर पाडिलेला स्वर्गच कीं काय असें भासत होतें ६. स्त्रीरत्नांमुळे दीप्यमान असलेले तें वैभवसंपन्न गृह विद्युलतांनीं झळकत असलेल्या मेघाप्रमाणे अथवा श्रेष्ठ श्रेष्ठ हंसपक्ष्यांनीं युक्त असलेल्या आकाशांतल उत्कृष्ट विमानाप्रमाणे दिसत होतें ७. नंतर अनेक धातूंनीं चित्रविचित्र झालेल्या पर्वतशिखराप्रमाणे, अथवा ग्रह व चंद्र ह्यांच्या योगाने सुशोभित झालेल्या आकाशाप्रमाणे, किंवा अनेक वर्णांनीं युक्त व मनोहर मेघाप्रमाणे, आश्चर्यकारक असलेले बहुरत्नखचित पुष्पक विमान त्यानें अवलोकन केलें ८. त्या पुष्पकविमानांतील भूमि पर्वतपंक्तीनें भरून काढिलेली होती; आंतील रत्नमय पर्वत तशाचप्रकारच्या वृक्षसमुदायांनीं भरलेले होते; ते वृक्ष पुष्पसमूहांनीं भरून काढिलेले होते; आणि तीं पुष्पेही पराग व पाकळ्या ह्यांनीं भरून काढिलेलीं होती ९ आंतील गृहे शुभ्रवर्ण केलेलीं होती; पुष्करिणी उत्कृष्ट पुष्पांनीं युक्त केलेल्या होत्या; त्यांतील कमले कंसरांनीं भरलेलीं होती आणि अद्भुत वने व सरावरेही त्यामध्ये होती १० असो हनुमानाने जें पुष्पकसंज्ञक मोठें उज्ज्वल

विघूर्णमानम् । वेश्मोत्थानामपि चोच्चमानं महाकपिस्तत्र महाविमानम् ११ कृताश्च वैदूर्यमया विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः । चित्राश्च नानावसुभिर्भुजङ्गा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः १२ प्रवालजाम्बूनद्रपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्वापक्षाः । कामस्य साक्षादिव भान्ति रक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः १३ नियुज्यमाना व गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः । बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता १४ इतीव तद्गृहमभिगम्य शोभमानं सविस्मयो नगमिव चारुकन्दरम् । पुनश्च तत्परममुनन्धि सुन्दरं हिमात्यं नगमिव चारुकन्दरम् १५ ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन्पुरीं दग्धमुखबाहुपालिताम् । अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितां पतिगुणवेगनिर्जिताम् १६ ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां

विमान अवलाकन केलें तें रत्नप्रभांच्या बांगानें झळकत हांतें आणि उत्कृष्ट गृहांनाही मागें टाकणारें हांते ११. त्या विमानांत वैदूर्य रत्नाचे, रूप्याचे आणि पांढऱ्याचे पक्षी केलेले हांते; नानाप्रकारच्या द्रव्यांनीं नानाप्रकारचे भुजंग बनविलेले हांते आणि दिसण्यांत खरोखरीचेच असे शुभ अवयवांनीं युक्त असलेले अश्वही त्यांत करून बगविलेले हांते १२. पांढऱें व सुवर्ण ह्यांचीं पुष्पें ज्यांच्या पक्षांमध्ये आहेत, लालें ज्यांनीं आपल वक्र पंख मंक्रुचित केलेले आहेत आणि ज्यांचे पंख उत्कृष्ट असून (कामोद्दीपक असल्यामुळे) मदनाचे प्रत्यक्ष पंखचकीं काय असे भासत आहेत अशा प्रकारचे उत्कृष्ट चंचूनीं युक्त असलेले पक्षी तेथें केलेले हांते १३. लक्ष्मीच्या अभिषेकाकडे ज्यांची योजना झालेली आहे असे कमलकंसरांनीं व उत्कृष्ट शूडांनीं युक्त असलेले व कमलपत्रें शूडेमध्ये घेतलेले गज त्या विमानामध्ये हांते आणि त्याचप्रमाणे आपल्या उत्कृष्ट हातांमध्ये जिनें कमलें धारण केलेलीं आहेत अशी लक्ष्मी देवाही तेथें बनविलेल्या कमलयुक्त मरावरांमध्ये केलेली होती १४. ह्याप्रमाणें मनाहर्ग गृहांनीं युक्त असलेला पर्वतच कीं काय अथवा वसंतऋतूमध्ये रम्य ढाल्यांनीं युक्त असलेला अत्यंत सुगंधी सुंदर वृक्षच कीं काय अशा त्या सुशोभित गृहासमीप जाऊन हनुमान् विस्मिन झाला १५. तदनंतर रावणानें आपल्या बाहूबलानें रक्षण केल्या त्या मान्य नगरीमध्ये उड्या टाकीत टाकीत तो हनुमान् संचार करूं लागला अगतां पतीच्या गुणांचें एकसारखें स्मरण होत असल्यामुळे क्षुब्ध, अत्यंत दुःखित व अत्यंत मान्य अशी जनककन्या सीता जेव्हां त्याच्या दृष्टीं पडना तेव्हां तो दुःखित झाला १६. तदनंतर नानाप्रकारांनीं ज्यांचें अंतःकरण मस्कृत झालेले आहे आणि

सर्गः ८]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

५१

सुवर्त्मनः १ अपश्यतोभवदतिदुःखितं मनः सचक्षुषः प्रविचरतो महा-
त्मनः १७ [४३०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो महद्भिमानं अणिरत्नचित्रितम् ।
प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श भीमान्पवनात्मजः कपिः १ तदप्रमेय-
प्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साधिवति विश्वकर्मणा । दिवं गते वायुपथे
प्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्म तत् २ न तत्र किञ्चिन्न कृतं प्रय-
त्नतो न तत्र किञ्चिन्न महार्घरत्नवत् । न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि
न तत्र किञ्चिन्न महाविशेषवत् ३ तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमा-
धानविचारचारिणम् । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशे-
षनिर्मितम् ४ मनः समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरामदं मारुततुल्यगामि ।
महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामश्रयमुदासिवालयम् ५ दिश-

ज्याच्या मनाला चांगलें वळण लागलेलें आहे असा तो सन्मार्गवर्ती महात्मा हनुमान्
लक्ष्य लावून संचार करीत असतांनाही जनककन्या जेव्हां त्याच्या दृष्टीं पडेना तेव्हां
त्याच्या मनाला अतिशय दुःख झालें १७. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीम-
द्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं सातवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७ ॥

तो बुद्धिमान् वायुपुत्र हनुमान् त्या रावणाच्या गृहासमीप बसला असतांना त्या
गृहामध्ये एक मोठें विमान त्यानें अवलोकन केलें. तें विमान उत्कृष्ट रत्नांनीं व्याप्त
होतें आणि उत्कृष्ट सुवर्णाच्या खिडक्या त्यांत केलेल्या होत्या १. अप्रतिम चित्रांनीं
वर्गें सुशोभित केलेलें, विश्वकर्मांनीं स्वतः निर्माण केलेलें आणि आकाशगामी वायु-
मार्गामध्ये लटकत असलेलें तें विमान सूर्याच्या मार्गाचें चिन्हच होऊन राहिलेलें होतें २.
प्रयत्नपूर्वक न केलेलें, अमूल्य रत्नें नसलेलें आणि उत्कृष्ट गुण ज्यांत नाहींत असें त्यांत
कांहींएक नव्हतें व त्यांत ज्या विशेष गोष्टी होत्या त्यांचा देवांचे ठिकाणींही अभावच
होता ३. तप आणि समाधि ह्यांच्या योगानें प्राप्त झालेल्या पराक्रमानें तें विमान
रावणानें संपादन केलेलें होतें; आंत बसणाऱ्याच्या मनास वाटल त्या प्रदेशांत संचार
करण्यास तें समर्थ होतें; नानाप्रकारच्या रचना त्यांत केलेल्या होत्या आणि दिव्य
विमानामध्ये असलेल्या सर्व कांहीं विशेष गोष्टी त्यामध्ये बनविलेल्या होत्या ४.
यजमानाच्या इच्छेप्रमाणें तें शीघ्र गमन करणारें होतें; पापी जनांना तें लब्ध हाणें
अशक्य होतें; गमनामध्ये तें वायूची बरोबरी करणारें होतें आणि महात्मे, अत्यंत
संपन्न, कीर्तिमान् व अत्यंत सुखी अशा पुण्यवान् लोकांनाच मिळण्यास तें

५२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम्
षमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् । मनोभिरामं
शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ६ वहन्ति यत्कुण्डलशो-
भितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः । विवृत्तविध्वस्तविशाललो-
चना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ७ वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वस-
न्तमामादपि चारुदर्शनम् । स पुष्पकं तत्र विमानमुत्तमं ददर्श तद्धानर-
वीरसत्तमः ८ [४३८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये सुन्दरकाण्डेष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विमलमायतम् । ददर्श भवनश्रेष्ठं हनुमान्मा-
रुतात्मजः १ अर्धयोजनविस्तीर्णमायतं योजनं महत् । भवनं राक्षसे-
न्द्रस्य बहुप्रामादमंकुलम् २ मार्गमाणस्तु वैदेहीं मीनामायतलोचनाम् ।
सर्वतः पश्चिक्काम हनुमानरिसूदनः ३ उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवला-

पात्र होते ५. विशिष्ट गतीचें अवलंबन करून तें विमान राहिलेलें होते; आकाशरूप
विशेष प्रदेशामध्ये तें ठेविलेलें होते; आश्चर्यकारक वस्तूंच्या समुदायाचें तें एक भांडा-
रच होते; नानाप्रकारच्या दालनांनीं तें भूषित केलेलें होते; पहाणाऱ्याचें मन तें
रमविणारं होते; शब्दतूतील चंद्राप्रमाणें तें निर्मल होते आणि आश्चर्यकारक वस्तूंनीं
भरलेलें पर्वताचें शिखरच कीं काय असें तें भासत होतें ६. कुंडलांच्या योगानें ज्यांचीं
मुखें सुशांभित झालेलीं आहेत आणि पापणीही न हालणारे असे विशाल व तारवट-
लेले डोळे ज्यांचे आहेत अशा प्रकारचे बहुभक्षक, महावेगवान्, आकाशगामी
व निशाचर असें हजारां भूतगण त्याचे वाहक होते ७. असो. त्या वानर-
वीरांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या हनुमानानें अशा प्रकारचें उत्कृष्ट पुष्पक विमान जें तेंथें
अवलोकन केलें तें वसन्तऋतूतील शोभपेक्षांही दिसण्यांत मनोहर होते आणि वसन्त-
ऋतूतील पुष्पसमुदायांच्या योगानें त्याची आकृति तर फारच सुंदर झालेली होती ८.
ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडा-
पैकीं आठवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ८ ॥

लंकेच्या मध्यभागीं असलेलें आणि गृहसमुदायांनीं व्याप्त झालेलें जें मोठें गृह
त्यामध्ये निर्मल आणि विस्तीर्ण असें एक उत्कृष्ट गृह वायुपुत्र हनुमानानें अवलोकन
केलें १ तें गृह राक्षसाधिपति रावणाचें असून अनेक राजवाड्यांनीं घेरलेलें होते
आणि त्या प्रचंड गृहाची रुंदी अर्धे योजन असून लांबी एक योजन होती २. दीर्घ
नेत्रांनीं युक्त असलेली विदेहराजकन्या सीता शोधण्याकरितां शत्रुनाशक हनुमान्
चोहोंकडे फिरला ३ तेव्हां फिरतां फिरतां राक्षसांचेंच ज्यामध्ये वास्तव्य आहे

कथम् । आसमादाथ लक्ष्मीवान्नाक्षसेन्द्रनिवेशनम् ४ चतुर्विषाणैर्द्विरद्वै-
स्त्रिविषाणैस्तथैव च । परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदायुधैः ५ राक्षसी-
भिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् । आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्या-
भिरावृतम् ६ तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिङ्गिलझषाकुलम् । वायुवेगसमाधूतं
पन्नगैरिव सागरम् ७ या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चन्द्रे हरिवाहने । सा
रावणगृहे रम्या नित्यमेवानपायिनी ८ या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य
वरुणस्य च । तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ९ तस्य हर्म्यस्य
मध्यस्थवेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् । बहुनिर्यूहमयुक्तं ददर्श पवनात्मजः १०
ब्रह्मणोर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा । विमानं पुष्पकं नाम सर्वर-
त्नविभूषितम् ११ परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् । कुबेरमो-
जसा जित्वा लेभे तद्राक्षमेश्वरः १२ ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिर-
ण्मयैः । सुकृतै राजितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया १३ मेरुमन्दरसंका-

असें उत्तम उत्तम घर तो हनुमान टिपीत चालला असतां शेंवटीं राक्षसाधिपति राव-
णाचेंही तें घर त्या भव्य हनुमानाला लागलें ४. चार, तीन व दोन दांतांनीं युक्त
असलेले गज जरी तेथंभरलेले होते तथापि त्या घरांत खेंचाखेंच झालेलीं नव्हती आणि
हातामध्ये आयुधें सज्ज ठवून राक्षस त्याचें रक्षण करीत होते ५. राक्षसजातीय भार्या
आणि पराक्रमानें जिंकून आणिलेल्या राजकन्या ह्यांच्या योगानें तें रावणाचें गृह व्याप्त
झालेलें होतें ६. सारांश, नक्र, मकर, तिमिङ्गिल व इतरही मत्स्य ह्यांनीं व्याप्त, वायु-
वेगानें क्षुब्ध आणि भुजंगांनीं युक्त अशा सागराप्रमाणें तें दिमत होतें ७ कुबेर, चंद्र
आणि गरुड ह्यांचे ठिकाणीं जी शोभा आहे ती मनोहर शोभा कधींही नष्ट न होतां
रावणाचें घरीं नित्य होती ८ आणि लंकेंतील राक्षसांच्या गृहांमध्ये असलेली संपत्ति
राजा कुबेर, यम आणि वरुण ह्यांच्या संपत्तिप्रमाणें होती इतकेंच नव्हे परंतु, किंब-
हुना जास्तही होती ९. त्या गृहाचे मध्यभागीं उत्कृष्ट रीतीनें तयार केलेलें आणि
अनेक मत्त गजांनीं युक्त असलेलें विमान वायुपुत्र हनुमानानें अवलोकन केलें १०. तें
पुष्पकनामक विमान सर्व रत्नांनीं भूषित झालेलें होतें व तें दिव्य विमान पूर्वीं विश्व-
कर्म्यानें स्वर्गामध्ये ब्रह्मदेवाकरितां तयार केलेलें होतें ११. तें विमान ब्रह्मदेवापासून
कुबेराला पराकाष्ठेच्या तपश्चर्येनें प्राप्त झालें हातें; परंतु, राक्षसाधिपति रावणानें तर तें
पराक्रमानें कुबेराला जिंकूनच प्राप्त करून घेतलेलें हातें १२. लांडगे ज्यावर काढलेले
आहेत अशा सोन्यारुप्यांच्या उत्कृष्ट स्तंभांनीं तें विमान झळकत असून कांतीनें जसें
कांहीं पेटलेलेंच होते १३ मेरुमंदरतुल्य गगनचुंबित अद्भुत गृहांनीं आणि शुभ अशा

५४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 शैरुह्निखंदिरिवाम्बरम् । कूटागारैः शुभागारैः सर्वतः समलंकृतम् १४
 ज्वलनार्कप्रतीकाशैः सुकृतं विश्वकर्मणा । हेमसोपानयुक्तं च चारुप्रव-
 र्वेदिकम् १५ जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि । इन्द्रनील-
 महानीलमणिप्रवरवेदिकम् १६ विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः ।
 निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् १७ चन्दनेन च रक्तेन
 तपनीयनिभेन च । सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ विमानं पुष्पकं
 दिव्यमारुरोह महाकपिः १८ तत्रस्थः सर्वतो गन्धं पानभक्ष्यान्नसंभवम् ।
 दिव्यं समूर्च्छितं जिघ्रन्रूपवन्तमिवानिलम् १९ स गन्धस्तं महासत्त्वं
 बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् । इत एहीत्युवाचैव तत्र यत्र स रावणः २०
 ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शिवाम् । रावणस्य महाकान्तां
 कान्तामिव वरस्त्रियम् २१ मणिमांपानत्रिकृतां हेमजालविराजिताम् ।
 स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् २२ मुक्तावज्रप्रवालैश्च रूप्य-

विहा गृह्णातीं तं विमान सर्व बाजूनीं अलंकृत केलेलें होतें १४. विश्वकर्मानें उत्तम
 रीतीनें तयार केलेलें तें विमान सूर्य व अग्नि ह्यांच्याप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या
 सुवर्णमय व स्फाटिकमय जाळ्यांनीं व खिडक्यांनीं युक्त हातें; सोन्याचे जिने त्यांत
 केलेले होतें; सुंदर आणि श्रेष्ठ अशा बसावयाच्या जागा त्यांत तयार केलेल्या
 होत्या आणि इन्द्रनील महानील व इतरही श्रेष्ठ रत्ने ह्यांच्याही जागा त्यांत
 बनविलेल्या होत्या १५, १६. नानाप्रकारचीं पोंवळीं, महामूल्यवान् रत्ने व
 निरुपम मोत्यें ह्यांच्या योगानें तयार केलेल्या फरशीनें तें विमान झळकत
 होतें १७. आरक्तवर्ण आणि सुवर्णवर्ण अशा अत्यंत सुगंधी चंदनानें तें युक्त
 असून बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी होतें. अशा प्रकारच्या दिव्य पुष्पकविमानामध्यें तो
 महाकपि हनुमान् आरूढ झाला १८ व ह्याप्रमाणें त्या विमानांत आरूढ झालेला तो
 हनुमान् पान- भक्ष्य व अन्न एतद्विषयक, दिव्य व मूर्तिमान् वायुच कीं काय अशारी-
 तीनें सर्व प्रदेशांत व्याप्त होऊन राहिलेला गंध सर्व बाजूनीं घेऊ लागला १९.
 ज्याप्रमाणें एकादा बंधु दुसऱ्या आपल्या उत्कृष्ट बंधूला हाक मारीत असतो त्याप्रमाणें
 तो गंध त्या महावीर्यवान् हनुमानाला इकडे ये ह्मणून जिकडे रावण होता तिकडे
 जसा कांहीं हाकच मारू लागला. (सारांश, दिव्य गंधामुळें रावणाचें शयनगृह येथेंच
 कोठें तरीं असावें अशी हनुमानानें अटकळ केली) २०. तदनंतर तो हनुमान् तेथून
 निघाला असतां उत्कृष्ट स्त्रीप्रमाणें प्रिय असलेल्या अत्यंत रमणीय व विशाल अशा
 त्या रावणाच्या कल्याणकारक दिवाणखान्याकडे त्याचें लक्ष्य गेलें २१. त्या दिवाण-

चार्माकरैरपि । विभूषितां मणिस्तम्भैः सुवहुस्तम्भभूषिताम् २३
 समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात्सुविभूषितैः । स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं
 सं स्थितामिव २४ महत्या कुशयास्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया ।
 पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहशालिनीम् २५ नादितां मत्तविहगै-
 र्दिव्यगन्धाधिवासिताम् । परार्ध्यास्तरणांपेतां रक्षोधिपनिष्विताम् २६
 धूम्रामगुरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् । पत्रपुष्पोपहारेण कल्मा-
 षीमिव सुप्रभाम् २७ मनसो मोदजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् ।
 तां शोकनाशनीं दिव्यां श्रियः संजननीमिव २८ इन्द्रियाणी-
 न्द्रियार्थैस्तु पञ्च पञ्चभिरुत्तमैः । तर्पयामास मातेव तदा रावणपा-
 लिता २९ स्वगायं दे लोकोयमिन्द्रस्यापि पुरी भवेत् । सिद्धिर्वैयं परा

खान्याल! रत्नांचे जिने विशेव रीतीने केलेले होते; सुवर्णजालामुळे त्याला शोभा आलेली होता; स्फटिकांच्या योगाने त्यांतील भूमि मढविलेली होती; मध्ये मध्यं हस्ति-
 दंत, मोत्ये, हिरे, पोंवळीं, रौप्य व सुवर्ण ह्यांची चित्रं बसविलेली होती; रत्नस्तंभांनीं तो भूषित असून इतरही पुष्कळ स्तंभांच्या योगाने त्याला सुशोभित केलेले होते २२, २३; सरळ, एकसारखे, अतिशय उंच आणि सर्व बाजूंनीं भूषित अशा स्तंभांनीं तो दिवा-
 णखाना युक्त असल्यामुळे अतिशय उंच पक्षांच्या योगाने तो स्वर्गलोकीं जाण्यासच निघाला आहे कीं काय असा भासत होता २४. पृथ्वीवरील वस्तूंचीं रूपे हें चिन्ह ज्याच्यावर काढिलेले आहे असा एक माठा गालिच्या त्या, राष्ट्र व गृहे ह्यांनीं युक्त असलेल्या पृथ्वीमारिख्या, विस्तीर्ण दिवाणखान्यामध्ये पसरलेला हाता २५; मत्त पक्ष्यांनीं तो नादित झालेला होता; दिव्य गंधांचा त्यांत जिकडे तिकडे घमघमाट सुटलेला होता; मोठ्या मोठ्या मूल्यवान् बैठकी त्यांत घातलेल्या होत्या; राक्षसाधिपति रावण त्यांत होता २६; वस्तुतः हंसपक्ष्याप्रमाणे शुभ्र व निर्मल असूनही कृष्णागुरूचा धूप जळत असल्यामुळे तो धूम्रवर्ण बनलेला होता आणि पत्रे व पुष्पे ह्यांची तेथे समृद्धि असल्यामुळे वसिष्ठांच्या चित्रविचित्रवर्ण गायीप्रमाणे त्याची कांति उत्कृष्ट झालेली होती २७. आंत असणाऱ्याच्या दहाची कांति उत्कृष्ट करून त्याच्या मनाला आनंद देणाग, त्याचा शोक नाहीसा करणारा आणि वैभवाची दिव्य खाणच कीं काय असा भासणारा तो दिवाणखाना होता २८. (शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध ह्या) उत्कृष्ट शंभू विषयांच्या योगाने हनुमानाचीं पांचही ज्ञानेंद्रिये त्या रावणभक्षित दिवाणखान्यानें मातेप्रमाणे तृप्त केलीं असतां २९ “ हा कां स्वर्गलोक आहे ? कां देवलोक आहे ? किंवा इंद्राची अमरावती नगरी आहे ? अथवा ही कांहीं पराका-

हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ३० प्रध्यायत इवापश्यत्प्रदीपांस्तत्र काञ्च-
नान् । धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ३१ दीपानां च प्रकाशेन
तेजसा रावणस्य च । अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यत ३२ ततो-
पश्यत्कुशासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम् । सहस्रं वरनारीणां नानावेषवि-
भूषितम् ३३ परिवृत्तेर्धरात्रे तु पाननिद्रावशंगतम् । क्रीडित्वापरतं
रात्रौ प्रसुप्तं बलवत्तदा ३४ तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दान्तरभूषितम् ।
निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ३५ तासां संवृतदान्तानि मीलि-
ताक्षीणि मारुतिः । अपश्यत्पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ३६ प्रबु-
द्धानीव पद्मानि तामां भूत्वा क्षपाक्षये । पुनः संवृतपत्राणि रात्राविव
बभुस्तदा ३७ इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः । अम्बुजानीव
फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ३८ इति वामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः ।
मनं हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ३९ सा तस्य शुशुभे शाला

ष्ठेची गंधर्वमाया आहे ? ” असें मारुतीला वाटू लागले ३०. तदनंतर तेथे असलेले
सुवर्णदीप, अट्टल जुगारांनीं जुगारीनें जिंकल्यामुळे विचार करीत बसलेल्या जुगाराप्र-
माणं, त्यानें अवलोकन केले ३१ आणि दीपांचा प्रकाश, रावणाचें तेज व भूषणांच्या
प्रभा यांच्या योगानें तो दिवाणखाना त्याला जसा कांहीं पडलेलाच भासूं लागला ३२.
नंतर अनेकवर्णांचीं वस्त्रें व माला धारण करून नानाप्रकारचे वेष व भूषणें धारण
केलेल्या हजार उत्कृष्ट स्त्रिया मालिच्यावर निजलेल्या त्याच्या दृष्टी पडल्या ३३.
मध्यरात्रीचा समय झाल्यावर मद्यपान आणि निद्रा यांच्या अधीन झालेल्या त्या
स्त्रिया रात्रीं क्रीडा करून श्रमल्यामुळे फारच गाढ निद्रिस्थ झालेल्या होत्या ३४.
त्या हजार स्त्रियांना गाढ झोंप लागली असल्यामुळे त्यांच्या नूपुरप्रभृति भूषणांचा
ध्वनि अगदीं बंद पडलेला होता आणि ह्यामुळे शब्दरहित हंस व भ्रमर ज्यामध्ये
आहेत अशा प्रचंड पद्मवनाप्रमाणें तो स्त्रीसमुदाय शोभत होता ३५. त्या उत्कृष्ट
स्त्रियांचीं मारुतीनें अवलोकन केलेंलीं मुखें कमलगंधानें युक्त होतीं; कांहीं मुखांवरील नेत्र
अर्धवट मिटलेले असून तीं ग्लानी आल्यासारिखीं दिसत होतीं आणि कांहीं मुखांवरील
नेत्र पूर्णपणें मिटलेले होते ३६. त्या स्त्रियांचीं मुखें रात्र उजाडल्यावर कमलांपमाणें
विकसित होऊन पुनरपि रात्र पडली असतां पाकळ्या मिटलेल्या कमलांपमाणें मिटत
होतीं ३७ प्रफुल्लित कमलांची ज्याप्रमाणें मत्त भ्रमर वारंवार इच्छा करीत असतात
त्याप्रमाणें ते एकसारखे ह्या मुखकमलांची इच्छा करीत आहेत ३८ असेंही त्या
भव्य महाकपीला कमलांशीं त्यांचें साम्य दिसून आल्यामुळे वाटू लागले आणि

ताभिः स्त्रीभिर्विगजिता । शरदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ४०
 स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः । यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ता-
 राभिरिव संवृतः ४१ याश्च्यवन्तेम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः । इमास्ताः
 संगताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ४२ ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां
 शुभार्चिषाम् । प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ४३ व्यावृत्तक-
 चपीनस्रकप्रकीर्णवरभूषणाः । पानव्यायामकालेषु निद्रापहतचेतसः ४४
 व्यावृत्ततिलकाः काश्चित्काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः । पार्श्वे गलितहाराश्च
 काश्चित्परमयोषितः ४५ मुक्ताहारवृताश्चान्याः काश्चित्प्रस्रस्तवाससः ।
 व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ४६ अकुण्डलधराश्चान्या
 विच्छिन्नमृदितस्रजः । गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ४७
 चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुद्भ्रताः । हंसा इव बभुः सुप्ताः

गुणांमध्येही तीं कमलांचीच बरोवरी करणारीं आहेत असें त्या हनुमानाचें मत झालें ३९. असा. शरदृतमध्ये निर्मल झालेलें नभामंडल ज्याप्रमाणें तारागणांनीं सुशोभित दिसतें त्याप्रमाणें त्या रावणाची ती शयनशाला त्या स्त्रियांच्या यांगानें सुशोभित झालेली होती ४०. नक्षत्राधिपति श्रीमान् चंद्रमा तारांच्या योगानें व्याप्त झाला असतां जसा शोभतौ तसा तो राक्षसाधिपति रावण त्या स्त्रियांनीं परिवेष्टित झाला असल्यामुळें शोभूं लागला ४१. ज्या तारा आकाशापासून च्युत होत असतात त्याच ह्या, पदरीं कांहीं पुण्यांश शिलक असल्यामुळें, सर्व एकत्र जमलेल्या आहेत असें त्या वानराला वाटलें ४२. कारण, त्या ठिकाणीं ज्या स्त्रिया होत्या त्यांची देहकांति, रूप आणि उज्ज्वलता हीं उत्कृष्ट कांतीनें युक्त असलेल्या मोठ्या तारांप्रमाणें फारच स्पष्ट रीतीनें झळकत होती ४३. पान आणि गायनप्रभृति क्रीडा चालल्या असतांना निद्रेनें घेरून गेलेल्या त्या स्त्रियांचे केश आणि भव्य माला इकडे तिकडे उडवल्या असून त्यांच्या अंगांवरील श्रेष्ठ श्रेष्ठ भूषणेंही अस्ताव्यस्त झालेलीं होती ४४. कांहीं उत्कृष्ट स्त्रियांचे तिलक नाहीसे झाले होते; कांहींच्या पायांतील तोरड्या गळून गेलेल्या होत्या आणि कांहींच्या कंठांतील हारही बाजूला पडले होते ४५. कांहींच्या गळ्यांतील मोत्यांचे हार तुटलेले होते; कांहींचीं वस्त्रें गळालेलीं होती आणि कमरपट्टे अस्ताव्यस्त झाले असल्यामुळें कांहीं, भार वाहून थकलेल्या घोड्यांप्रमाणें अस्ताव्यस्त लोळत पडल्यासारख्या दिसत होत्या ४६. कांहींचीं कुंडले जाग्यावर नव्हतीं; कांहींच्या माळां चुरगळून तुटून गेलेल्या होत्या आणि ह्यामुळें त्या स्त्रिया गजेद्रांनीं तुडविलेल्या महावनांतील प्रफुल्लित लतांप्रमाणें दिसत होत्या ४७ चंद्राच्या लहान मोठ्या

५८ महामृनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । | सुन्दरकाण्डम् ।
 स्तनमध्येषु योषिताम् ४८ अपरासां च वैदूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः ।
 हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ४९ हंसकारण्डवापेताश्चक्र-
 वाकोपशांभिताः । आपगा इव ता रज्जुर्जघनैः पुलिनैरिव ५० किङ्कि-
 णीजालसंकाशास्ता हेमविपुलान्बुजाः । भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता
 नद्य इवावभुः ५१ मृदुष्वङ्गेषु कासांचित्कुचाश्रेषु च संस्थिताः । वभूवु-
 भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ५२ अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुत-
 कल्पिताः । उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ५३ ताः पताका
 इवोद्धृताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः । नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रजिरे ५४
 ववल्गुश्चात्र कासांचित्कुण्डलानि शुभार्चिषाम् । मुखमारुतसंकम्पैर्मन्दं
 मन्दं च योषिताम् ५५ शर्करासवगन्धः स प्रकृत्या सुरभिः सुखः । तासां
 वदननिःश्वामः मिषवे रावणं तदा ५६ खणाननशङ्काश्च काश्चिद्रा-

किरणांप्रमाणं ज्यांची प्रभा आहे असे कांहीं स्त्रियांचे वर आलेले मोत्यांचे हार त्या
 स्त्रियांच्या स्तनांमध्ये निद्रिस्थ झालेल्या हंसाप्रमाणे शोभू लागले ४८. दुसऱ्या
 स्त्रियांच्या वैदूर्यरत्नमाला स्तनांच्या मध्यभागी आल्या असल्यामुळे बदकांप्रमाणे दिसत
 हात्या आणि इतर स्त्रियांच्या कंठांतील सोन्याचे पदर चक्रवाक पक्ष्यांप्रमाणे दिसत
 हांते ४९. हंस, कारंडव आणि चक्रवाक ह्या पक्ष्यांनी सुशोभित झालेल्या नद्या
 ज्याप्रमाणे वाळवंटामुळे झळकत असतात त्याप्रमाणे त्या स्त्रिया काटिप्रदेशामुळे चमकत
 होत्या ५०. घुंगुरांप्रमाणे ज्यांचे डोळे मिटलेले आहेत अशा त्या स्त्रिया निद्रिस्थ
 झालेल्या नद्याच कीं काय अशा दिसत होत्या. कारण, सुवर्णभूषणरूप असंख्य कमलांनी,
 स्वप्नविषयकसुरतक्रीडारूप मकरांनी आणि कांतिरूप तीरांनी त्या युक्त होत्या ५१.
 कांहीं स्त्रियांच्या कोमल अवयवांचे ठिकाणी आणि कांहींच्या स्तनाग्रांचे ठिकाणी
 गडबडीमध्ये उठलेले भूषणाचे ओरखडेही उत्कृष्ट भूषणांप्रमाणेच शोभू लागले ५२
 कांहींच्या वस्त्रांचे पदर मुखांतील वायूने कंपित होत असल्यामुळे मुखाच्या वर वर
 वारंवार उडतच राहिलेले होते ५३. ह्यामुळे रावणभार्यांच्या मुखांसमीप नानाप्रकारच्या
 सुवर्णतंतूंनी बनविलेल्या वस्त्रांच्या उत्कृष्ट तेजस्वी पताकाच फडफडत आहेत कीं काय
 असे ते वस्त्रांचे पदर झळकू लागले ५४. उत्कृष्ट कांतीने युक्त अललेल्या
 कांहीं स्त्रियांचीं कुंडले मुखवायूच्या संपर्कामुळे हळू लागून हळू हळू वाजू
 लागली ५५. त्यांच्या मुखांतून बाहेर पडणारा निःश्वास शर्करासवाच्या
 गंधाने युक्त असून स्वभावतःच सुगंधी व सुखावह होता आणि तो रावणाची सेवा
 करीत होता. (सारांश, त्यांच्या मुखांपासून निघालेला सुगंधी व सुखावह वायु

सर्गः ९]

महाराष्ट्रतात्पर्यममेतम् ।

५२

वणयोषितः । मुखानि च सपत्नीनामुपाजिघ्रन्पुनः पुनः ५७ अत्यर्थं
सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः । अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरं-
स्तदा ५८ बाहू उपनिधायान्याः पारिहार्याविभूषिताः । अंशुकानि च
रम्याणि प्रमदास्तत्र शिशिरे ५९ अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः
काचित्पुनर्भुजम् । अपरा त्वङ्गुमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा कुचौ ६०
ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः । परस्परनिविष्टाङ्गुचो मदस्ने-
हवशानुगाः ६१ अन्योन्यस्याङ्गुसंस्पर्शात्प्रीयमाणाः सुमध्यमाः । एकी-
कृतभुजाः सर्वाः सुषुप्तस्तत्र योषितः ६२ अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला-
ग्रथिता हि सा । मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ६३ लतानां
माधवे मामि फुल्लानां वायुसंवनात् । अन्योन्यमालाग्रथितं संसक्तकु-

रावणाकडे जात होता) ५६. (मद्यपानाचा मद आणि निद्रा ह्यांनी घेरून गेलेल्या)
कांहीं रावणस्त्रिया रावणाचीच मुखे आहेत असे समजून वारंवार आपल्या सव-
तींच्याही मुखांचा वास घेऊं लागल्या ५७. तेव्हां रावणाचे ठिकाणीं मन अतिशय
आसक्त झालें असल्यामुळे सर्वस्वीं परतंत्र बनलेल्या उत्कृष्ट स्त्रियाही (सवतींनीं आपल्या
मुखांचा वास घेतल्यामुळे क्रुद्ध न होतां त्या) सवतींचें प्रियच करूं लागल्या; (तात्पर्य,
त्याही निद्रेनें व मद्यपानजन्य मदनें घेरल्या असल्यामुळे रावणच आपल्या मुखांचा
वास घेत आहे असें समजून उलट त्या सवतींच्या मुखांचा वास घेऊं लागल्या व
त्या सवतीही रावणच आपल्या मुखांचा वास घेत आहे असें समजून लागल्या) ५८.
गोट, तोडे वगैरे अलंकार धारण केलेल्या दुसऱ्या कांहीं तरुण स्त्रिया उशाला
हात घेऊन तेथें निजल्या होत्या आणि कांहीं उशाखालीं वस्त्रें घेऊन निजल्या
होत्या ५९. एक दुसरीच्या वक्षस्थलावर शयन करीत आहे, तिचा हात
उशाशीं घेऊन दुसरीच कोणी निजली आहे, एक दुसरीच्या मांडीवर डोकें
ठेवून शोंप घेत आहे आणि तिच्याही स्तनावर पडून दुसरी शयन करीत आहे ६०
अशा रीतीनें एकमेकींच्या मांड्यांवर, बरगड्यांवर, कमरेवर आणि पाठीवर मस्तक
ठेवून पडलेल्या त्या स्त्रिया मद व रावणसंबंधीं प्रेम ह्यांच्या अधीन झाल्या अस-
ल्यामुळे एकमेकींच्या अंगावर पडल्या होत्या ६१. एकमेकींच्या अंगसंगामुळे आनं-
दित होणाऱ्या त्या सर्वही अत्यंत सुंदर स्त्रिया हातांनीं एकमेकींना आलिंगन देऊन
तेथें शयन करीत होत्या ६२. एकमेकींच्या हस्तरूप दोऱ्यांनीं ग्रथित झालेली ती
स्त्रियांची माला, सूत्रामध्ये ग्रथित केलेली पुष्पमाला मत्त भ्रमरांनीं युक्त झाली असतां
जशी शोभते तशी शोभूं लागली ६३. रावणाच्या स्त्रियांचा तो समुदाय, वैशाखमासामध्ये

६० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
सुमोच्चयम् ६४ प्रतिवेष्टितसुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् । आसीद्वन-
मिवोद्धृतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ६५ उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां
योषितां तदा । विवकं शक्यमाधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ६६ रावणे
सुखमंविष्टे ताः स्त्रियो विविधप्रभाः । ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रेक्षन्तो-
निमिषा इव ६७ राजर्षिर्विप्रदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः । रक्षसां
चाभवन्कन्यास्तस्य कामवशंगताः ६८ युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन
हताः स्त्रियः । समदा मद्नेनैव मोहिताः काञ्चिदागताः ६९ न तत्र
काञ्चित्प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नैः गुणेन लब्धाः । न चान्यकामापि
न चान्यपूर्वा विना वरार्हा जनकात्मजां तु ७० न चाकुलीना न च

वायूच्या संपर्कामुळें प्रफुल्लित झालेल्या लतांच्या वनाप्रमाणें दिसत होता. कारण, एक-
मेकींचा संबंध झाला असल्यामुळें माळी ज्याप्रमाणें माला गुंफितो त्याप्रमाणें त्या
स्त्रियांची एक मालाच गुंफिल्यासारखी दिसत होती; त्यांच्या अंगावरील भूषणसमुदाय
हेच त्या वनांतील परस्पर संलग्न झालेल्या पुष्पराशींप्रमाणें दिसत होते; वल्लभांच्या
स्कंधांभोंवतीं त्यांनीं आपल्या भुजांचें आलिंगन दिलें असल्यामुळें वृक्षाला वेष्टन
करून राहिलेल्या लतांप्रमाणें त्या शोभत होत्या आणि एकमेकींचे केशपाश
वगैरे एकमेकींवर पडले असल्यामुळें त्या भ्रमरांनीं भरून गेलेल्या लतांप्रमाणें भासतही
होत्या ६४, ६५ त्या स्त्रियांचीं भूषणें वगैरे जरी प्रथम योग्य ठिकाणीं चांगल्या रीतीनें
व्यवस्थित घातलेलीं होती तरी त्या निद्रेच्या वगैरे अधीन झाल्यामुळें भूषणें, अवयव,
आणि माला हिच्या कोणत्या आणि तिच्या कोणत्या हें स्पष्टपणें ठरविणें अशक्य
झालें होतें ६६. रावण सुखानें निजला असतांना त्या दिवाणखान्यामध्ये जळत अस-
लेले सुवर्णदीप, डोळ्याचें पातें न लववितां त्या नानाप्रकारच्या कांतीनें युक्त असलेल्या,
स्त्रियांकडे पहात बसलेले कांहीं पुरुषच आहेत कीं काय असे भासूं लागले ६७.
राजर्षि, विप्र, दैत्य, गंधर्व आणि राक्षस ह्यांच्या कन्या मदनार्थीन हाऊन त्या राव-
णाच्या भार्या झालेल्या होत्या ६८ युद्धाची इच्छा धरणाऱ्या रावणानें त्यांपैकीं पृष्कळ
स्त्रिया युद्धामध्ये हरण करून आणिलेल्या होत्या आणि मदनानेंच मोहित झाल्यामुळें
कांहीं तरुणी स्त्रिया आपोआपच त्यांच्याकडे आलेल्या होत्या ६९. सारांश, रावण
जरी सामर्थ्यवान् होता तरी त्यांतील कांहीं तरुणी स्त्रिया त्यानें बलात्कारानें आणिलेल्या
नसून ऐश्वर्यप्रभृति गुण त्याचे अंगीं असल्यामुळें त्याला त्या आपोआपच प्राप्त झालेल्या
होत्या. प्रथमतः दुसऱ्यानें स्वीकारिलेली अशी एकही स्त्री त्यांमध्ये नसून श्रेष्ठ रामालाच
पान अशा जनककन्या सीतेवांचून दुसऱ्याची इच्छा करणारीही स्त्री तेथें दुसरी कोणी

हीनरूपा नादक्षिणा, नानुपचारयुक्ता । भार्याभिवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ७१ बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी । इमा महाराक्षसराजभार्याः सुजातमभ्येति हि साधुबुद्धेः ७२ पुनश्च सोचिन्तयदात्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता । अथाय-
मस्यां कृतवान्महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ७३ [५११] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥९॥

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् । अवेक्षमाणो हनुमा-
न्ददर्श शयनासनम् १ दान्तकाञ्चनचित्राङ्गुर्वैदूर्यैश्च वरासनैः । महार्हा-
स्तरणोपैतरूपपद्मं महाधनैः २ तस्य चैकतमे देशे दिव्यमालोपशोभि-

नव्हती. (सारांश, तेथे असलेल्या सर्वही स्त्रिया रावणाचे ठिकाणीच आसक्त होत्या आणि फक्त एक जनककन्या सीतेचे मात्र मन बिलकुल त्याच्यावर नसून रामाचेच ठिकाणी आसक्त झालेले होते) ७०. असो. त्या स्त्रियांमध्ये कुलीन नसलेली, कुरूप, दुःशील, उत्तम भूषणे—वस्त्रं वगैरे नसलेली, हलक्यामनाची आणि षड्भाला अप्रिय अशी एकही त्या रावणाची भार्या नव्हती ७१. त्या स्त्रिया अवलोकन केल्या-
नंतर सद्बुद्धि वानराधिपति हनुमानाच्याही मनांत प्रथम “ ह्या प्रचंड राक्षसराज राव-
णाच्या भार्या आहेत. तेव्हां ह्यांच्याप्रमाणे जर राघवाची धर्मपत्नी झाली असेल (ह्यणजे तिलाही जर ह्यांच्याचप्रमाणे रावणाचा उपभोग घडला असेल) तर मात्र ह्या रावणाचे चांगलेच झाले ह्यणावयाचे. (कारण, रावणाने आपल्या पत्नीचा उपभोग घेतला असे रामाला कळल्यावर ती मेली असे समजून राम तिच्याविषयी उदासीन राहिल आणि तसे झाले असतां अर्थातच रावणाचा वध त्याच्या हांतून होणार नाही) ” असे आले ७२; परंतु, नंतर लगेच “ लंकाधिपति महात्म्या रावणाने मायिकरूप धारण करून जरी सीतेच्या संबंधाने अपहार करण्याचे निघ अनार्य कर्म केले आहे तरी गुणांनी सीता इतर स्त्रियांपेक्षा निःसंशय अधिक आहे (आणि ह्यणूनच रावणाचा तिला उपभोग घडण्याचा संभव नाही) ” असेही त्याने आपल्या मनामध्ये निश्चित ठरविले ७३. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकी नववा सर्ग समाप्त झाला ॥ ९ ॥

त्या दिवाणखान्यामध्ये हनुमान् पाहून लागला असतां. दिव्यस्थानतुल्य असा एक पलंग ठेवण्याचा उत्कृष्ट चौरंग त्याच्या दृष्टी पडला. तो चौरंग स्फटिकाचा असून रत्नांनी भूषित केलेला होता १. त्या चौरंगावर स्त्रियांचे मोठे मोठे मूल्यवान् पलंग ठेविलेले होते. त्या पलंगांचे अवयव हस्तिदंती व सुवर्णाचे असे चित्रयुक्त केलेले असून

महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
तम् । ददर्श पाण्डुरं छत्रं ताराधिपतिसंनिभम् ३ जातरूपपरिक्षितं
चित्रभानोः समप्रभम् । अशोकमालाविततं ददर्श परमासनम् ४ बाल-
व्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः । गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपि-
तम् ५ परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् । दामभिर्वरमाल्यानां
समन्तादुपशोभितम् ६ तस्मिञ्जीमूतसंकाशं प्रदीप्तोज्ज्वलकुण्डलम् । लोहि-
ताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ७ लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना ॥
संध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिदुणम् ८ वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं काम-
रूपिणम् । सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ९ क्रीडित्वोपरतं रात्रौ
वराभरणभूषितम् । प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम् १० पीत्वा-
प्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः । भाम्बरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ११

वैदूर्यप्रभृति रत्ने जडलेलीं मोठीं मोठीं मूल्यवान् आस्तरणेंही त्यांच्यावर घातलेलीं
हांतीं २. त्या चौरंगावर एका बाजूला दिव्य मालांनीं सुशोभित आणि चंद्रासारिखें
आल्हादकारक श्वेतवर्ण छत्र हनुमानानें अवलोकन केलें ३. नंतर त्याच चौरंगावर एके
ठिकाणीं एक उत्कृष्ट पलंग त्याच्या दृष्टीं पडला. तो सुवर्णानें मढविलेला होता; त्याची
प्रभा अग्नीप्रमाणें होती आणि अशोकपुष्पांच्या मालांनीं तो युक्त होता ४. हातां-
मध्ये चौऱ्या घेऊन स्त्रिया त्या पलंगासभोंवतीं वारीत उभ्या राहिल्या होत्या; नानाप्र-
कारच्या सुगंधांनीं तो पलंग युक्त होता आणि उत्कृष्ट प्रकारच्या धूपानें तो धुपवि-
लेला होता ५. उत्कृष्ट आस्तरणें त्यावर पसरलेलीं होतीं; लोकरीचीं वस्त्रं आणि अजिनें
ह्यांनीं तो व्याप्त झालेला होता आणि उत्कृष्ट पुष्पांच्या मालांनीं तो सर्व बाजूनीं सुशो-
भित केलेला होता ६. त्या पलंगावर शयन करीत असलेला रावण त्यानें अवलोकन
केला. तो मेघासारिखा दिसत होता; देदीप्यमान व उज्ज्वल कुंडलें त्यानें धारण केलेलीं
होतीं; त्याचे नेत्र आरक्तवर्ण होते; बाहु दीर्घ होते; सुवर्णतंतूनीं निर्माण केलेलीं वस्त्रें त्यानें
परिधान केलेलीं असल्यामुळे ७ आणि आरक्तवर्ण सुगंधी चंदन त्याच्या अंगाला चोपडला
असल्यामुळे विद्युल्लतेसहवर्तमान असलेल्या आकाशातील संध्याकाळच्या आरक्तवर्ण मेघा-
प्रमाणें तो दिसत होता ८; तो यथेष्ट रूप धारण करणारा व सौंदर्यसंपन्न असून दिव्य
भूषणांनीं व्याप्त झाला असल्यामुळे वृक्षसमुदाय आणि झुडपें ह्यांनीं युक्त असलेला मंदर-
शर्वतत्र गाढ निद्रिस्थ झाला आहे कीं काय असा दिसत होता ९. उत्कृष्ट भूषणांनीं
तो भूषित झालेला असून सुरतक्रीडा करून श्रांत झालेला होता; राक्षसकन्यांना तो
प्रिय असून राक्षसांनाही सुखावह होता १० आणि मद्यपान करून व सुरतक्रीडा
करून तो पडला होता. अशाप्रकारें महाकपि हनुमानानें त्याला अवलोकन केलें;

निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरोत्तमः । आसाद्य परमोद्धिम्नः सोपा-
सर्पत्सुभीतवत् १२ अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः । क्षीवं राक्ष-
सशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः १३ शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनं
शुभम् । गन्धहस्तिनिमंदिष्टं यथा प्रस्रवणं महत् १४ काञ्चनाङ्गदसंनद्धौ
ददर्श स महात्मनः । विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ १५
ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ । वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरि-
क्षतौ १६ पीनौ समसुजातांसौ संगतौ बलसंयुतौ । सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ
स्वङ्गुलीयकलाक्षितौ १७ संवृतौ परिधाकारौ वृत्तौ करिकरापमौ ।
विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ १८ शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन
सुगन्धिना । चन्दनन परार्धेन स्वनुलिसौ स्वलंक्तौ १९ उत्तमस्त्रीवि-
मृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ । यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ २० ददर्श

परंतु, उज्ज्वल पलंगावर निद्रिस्थ झालेल्या आणि भुजंगाप्रमाणे निःश्वास टाकीत अस-
लेल्या त्या वीरराक्षसाधिपति रावणाच्या समीप गेल्यानंतर तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् अत्यंत
उद्धिम्न झाला व अतिशय भयभीत झाल्याप्रमाणे तो एकदम दूर झाला ११, १२. नंतर
एका जिन्यावर चढून व त्याच्या मधल्या पायरीवर बसून तो महाकपि हनुमान् मत्त-
होऊन पडलेल्या राक्षसश्रेष्ठ रावणाकडे पाहून लागला १३. मत्त गज नेहमी ज्याच्या
संनिध असतो अशा प्रचंड जलप्रवाहाप्रमाणे ते शयन करणाऱ्या राक्षसाधिपति राव-
णाचे शुभ शयनस्थान शोभत होते १४. त्या हनुमानाने महात्म्या राक्षसाधिपति राव-
णाचे इंद्रध्वजतुल्य अमे पसरलेले हात सुवर्णबाहुभूषणांनी युक्त झालेले अवलोकन
केले १५. युद्धामध्ये ऐरावत गजाच्या दंताग्रानीं पडलेल्या क्षतांच्या खुणा त्यांच्यावर
होत्या; इंद्राच्या वज्रामुळे त्यांच्या पुष्ट स्कंधांवर ओरखडे उठलेले होते; विष्णूच्या
सुदर्शनचक्रामुळे पडलेल्या क्षतांच्याही खुणा त्यांच्यावर होत्या १६; ते बाहु जात्याच
पुष्ट असून त्यांवरील स्कंध सारखे व उत्कृष्ट होते; त्या बाहूंचे ठिकाणी बल असून त्यांचे
स्नायुही दृढ होते; त्यांचीं नखे व अंगुष्ठ सुलक्षणांनी युक्त होते; उत्कृष्ट उत्कृष्ट
आंगठ्या त्या हातांत घातलेल्या होत्या १७; आच्छादित असलेल्या त्या बाहूंचा
आकार अडसरांप्रमाणे असून गजशुंडेप्रमाणे ते वर्तुल हांते; शुभ्र शय्येवर पसरले अस-
ल्यामुळे ते पंचमुखी नागांप्रमाणे दिसत होते १८; सशाच्या रक्ताप्रमाणे अत्यंत लाज,
अतिशयच गार आणि फारच सुगंधी अशा महामूल्यवान् चंदनाची उटी त्यांना लावि-
लेली असून उत्तमप्रकारचे अलंकार त्यांवर घातलेले होते १९. उत्कृष्ट स्त्रियांचा
आलिंगनादि सर्पक त्यांना झालेला हाता, उत्तम उत्तम सुगंध त्यांना लाविलेले हाते

६४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 म कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ । मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रुषि-
 ताविव २१ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यामुभाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेचल-
 संकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः २२ चूतपुंनागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः ।
 मृष्टान्नरमसंयुक्तः पानगन्धपुरःसरः २३ तस्य राक्षसराजस्य निश्वकाम
 महामुखात् । शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् २४ मुक्ताम-
 गिविचित्रेण काञ्चनेन विराजता । मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिता-
 ननम् २५ रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारंशोभिता । पीनायतविशालेन
 वक्षमाभिविराजता २६ पाण्डुरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् । महा-
 हरेण सुसंवीतं पतिनाञ्चरवासना २७ माधुराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं
 भुजङ्गवत् । गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसृष्टामिव कुञ्जरम् २८ चतुर्भिः
 काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानं चतुर्दिशम् । प्रकाशीकृतमर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव २९

आणि यक्ष, पन्नग, गंधव, दव व दानव ह्यांना ते भय उत्पन्न करणारे होते २०. असो. अशाप्रकारचे त्या रावणाचे शय्येवर असलेले बाहु मंदरपर्वताच्या गुहेमध्ये अंगाला उगी लावून निद्रिस्थ झालेल्या महासर्पाप्रमाणे त्या कपीने अवलोकन केले २१. त्या सर्व गुणांनी परिपूर्ण असलेल्या उभयतां बाहूंच्या योगाने तो पर्वततुल्य राक्षसाधिपति रावण शिखरांच्या योगाने शोभणाऱ्या मंदरपर्वताप्रमाणे शोभू लागला २२. आम्रगंधाप्रमाणे आणि उंडीच्या वासाप्रमाणे त्याच्या शरीराला सुवास येत होता; उत्कृष्ट बकुलाप्रमाणे त्याचा श्वास सुगंधि होता आणि षड्रसांनी युक्त असलेल्या उत्तम अन्नाचा व मद्याचा गंध त्याचे ठिकाणी येत होता २३. त्या शयन करीत असलेल्या राक्षसाधिपति रावणाच्या प्रचंड मुखातून निघालेला निःश्वास जसा कांहीं तें अंतःपुर भरूनच टाकीत होता २४. त्याचे मस्तकीं मोत्ये व रत्ने जडल्यामुळे चित्रविचित्र बनलेला आणि, तो रावण स्वतः निद्रावस्थेत असल्यामुळे, अस्ताव्यस्त झालेला सुवर्णाचा मुकुट झळकत होता २५. पुष्ट, रुंद आणि विशाल असं त्याचें वक्षःस्थल रक्तचंदनाने चोपडलेले असून उत्कृष्ट हाराने झळकत होते २६. आरक्तवर्ण नेत्रांनी युक्त असलेल्या त्या रावणाने नेसलेला पांढरा पीतांबर अस्ताव्यस्त झालेला होता आणि महामूल्यवान् अशा पीतवर्ण उत्तरीय वस्त्राने तो अगदीं गुरफटून गेलेला होता २७. उडदाच्या राशीप्रमाणे असलेला आणि भुजंगाप्रमाणे फों फों करीत शय्येवर पडलेला तो रावण गंगेच्या अगाध उदकामध्ये निद्रिस्थ झालेल्या गजाप्रमाणे शोभत होता २८. चारी दिशेस ठेविलेल्या चार सुवर्ण दीपांचा प्रकाश त्याच्यावर पडत असल्यामुळे विद्युलतांच्या समुदायांनीं सर्व अवयव प्रकाशित

पादमूलगताश्वापि ददर्श सुमहात्मनः । पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षः-
 पतेर्गृहे ३० शशिप्रकाशवदना वरकुण्डलभूषणाः । अल्लानमाल्याभरणा
 ददर्श हरियूथपः ३१ नृत्यवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्गुणाः । वराभ-
 रणधारिण्यां निषण्णा ददशे कपिः ३२ वज्रवैदूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु
 योषिताम् । ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च ३३ तासां चन्द्रा-
 पमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः । विराजत विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ३४
 मद्व्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः । तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुता-
 स्तनुमध्यमाः ३५ अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्यशालिनी । विन्यन्त-
 शुभसर्वाङ्गी प्रसुता दरवर्णिनी ३६ काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुता संप्र-
 काशते । महानदीप्रकीर्णैव नलिनी पोतमाश्रिता ३७ अन्या कक्षगते-
 नैव मङ्गुकेनासितेक्षणा । प्रसुता भामिनी भाति बालपुत्रैव वत्सला ३८

झालेल्या मेघाप्रमाणें तो दिसत होता २९. भार्या ज्याला प्रिय आहेत आणि ज्याचें
 शरीर फारच मोठें आहे अशा त्या रावणाच्या पायाशीं असलेल्या त्याच्या भार्याही
 त्या हनुमानानें अवलोकन केल्या आणि त्याचप्रमाणें त्या राक्षसाधिपतीच्या गृहा-
 मध्ये ३० चंद्राप्रमाणें तेजस्वी मुखानें युक्त, श्रेष्ठ कुण्डलें व भूषण धारण केलेल्या व
 कधीही न कोमंजणारीं पुष्पभूषणें घातलेल्या देवकन्या त्या दानरसेनाधिपति हनुमा-
 नानें अवलोकन केल्या ३१ नृत्य आणि वाद्यें ह्यांमध्ये निपुण आणि श्रेष्ठ भूषणें धारण
 करणाऱ्या रावणाच्या प्रिय स्त्रिया त्या राक्षसाधिपतीच्या हातांवर आणि मांड्यांवर
 शयन करित पडलेल्या हनुमानानें अवलोकन केल्या ३२. हिरे आणि वैदूर्यमणि ज्यांत
 बसविलेले आहेत अशीं स्त्रियांचीं सुवर्णकुण्डलें आणि रावणाच्या हातांतील बाह्यभूषणें
 हीं दान्हीं स्त्रियांच्या कानापाशींच हनुमानानें अवलोकन केलीं ३३. त्यांच्या चंद्र-
 तुल्य मुखानीं आणि अद्भुत शुभ कुण्डलांनीं तो मंचक तारागणांनीं झळकणाऱ्या
 आकाशाप्रमाणें झळकत होता ३४. सुरतक्रीडाविषयक व्यायाम झाल्यामुळें श्रमलेल्या
 त्या राक्षसाधिपतीच्या कुशोदरी स्त्रिया ठिकठिकाणीं निद्रिस्थ पडल्या होत्या ३५. ब्रह्म-
 देवानें जिंच सर्व अवयव उत्कृष्ट रीतीनं रचलेले होते अशी एक नृत्य करणाऱ्या विषची
 तत्पर असलेली उत्कृष्ट स्त्री मनोहर असे हावभाव करितां करितांच झोंपीं गेलेली
 होती ३६. हातांमध्ये वीणा घेऊन निद्रिस्थ झालेली एक स्त्री महानदीमध्ये जिचां
 पुष्पें व पानें अस्ताव्यस्त पडलीं आहेत अशी कमलिनीच नांवचा आश्रय करून
 राहिला आहे कीं काय अशाप्रकारें दिसत होती ३७. खाकेमध्ये मङ्गुकवाद्य तसेंच
 असून झोंपीं गेलेली दुसरी एक कृष्णनयना स्त्री आपलें लहान मूल कुशीं।

६६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

पटहं चारुसर्वाङ्गी न्यस्य शेते शुभस्तनी । चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्व-
ज्येव कामिनी ३९ काचिद्वीणां परिन्द्य सुप्ता कमललोचना । वरं प्रिय-
तमं गृह्य सकामेव हि कामिनी ४० विपश्चीं पग्निगृह्यान्या निर्यता नृत्य-
शालिनी । निद्रावशमनुप्राप्ता मत्कान्तेव भामिनी ४१ अन्या कनकसं-
काशैर्दुर्गानैर्मनोरमैः । मृदङ्गं परिविद्ध्याङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ४२
भुजपाशान्तरस्थेन कक्षगेन क्लृशोदरी । पणवेन महानिन्या सुप्ता मदक्ल-
तश्रमा ४३ डिण्डिमं पग्निगृह्यान्या तथैवासक्तडिण्डिमा । प्रसुप्ता तरुणं
वत्समुपगुह्येव भामिनी ४४ काचिदाडम्बरं नारी भुजसंभोगपीडि । म् ।
कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमाहिता ४५ कलशीमपविद्ध्यान्या प्रसुप्ता
भाति भामिनी । वसन्ते पुष्पशबला मालेव पग्निमार्जिता ४६ पाणिभ्यां

घेऊन निजलेल्या पुत्रवत्सल स्त्रीप्रमाणे भासत होती ३८. जिचे सर्व अवयव मनोहर असून स्तन उत्कृष्ट आहेत अशी एक स्त्री, पुष्कळ दिवसांनी गांठ पडल्यामुळे प्रियाला गाढ आलिंगन घेऊन शयन करणाऱ्या कामिनीप्रमाणे डग्गा कवटाळून शयन करित होती ३९. विषयोपभोगाची इच्छा झालेली कामिनी स्त्री ज्याप्रमाणे अत्यंत प्रिय अशा आपल्या वल्लभाला कवटाळून झोपीं जाते त्याप्रमाणे कोणी एक कमललोचना स्त्री वीणा कवटाळून निद्रिस्थ झाली होती ४० ज्याप्रमाणे एकादी स्त्री आपल्या वल्लभासहवर्तमान शयन करित पडलेली असते त्याप्रमाणे दुसरी एक नृत्यामध्ये निष्णात असलेली व वर्तमाने शुद्ध असलेली स्त्री शंजारी सतार घेऊन शयन करित पडलेली होती ४१. सुवर्णप्रमाणे उज्वल, मृदु आणि पुष्ट अशा अवयवांच्या योगाने मृदंग कवटाळून धरून मदाने डोळे तारवटून गेलेली दुसरी एक स्त्री निद्रा घेत पडली होती ४२. जिच्या स्वरूपाला नांव ठेवण्यास कोठेही जागा नाही व जिचे उदर कृश आहे अशी एक मदमत्त झालेली स्त्री स्वाकेमध्ये असलेले पणव वाद्य दान्ही हातांनी कवटाळून धरून झोप घेत होती ४३. पाठीशी एक डिण्डिम वाद्य बांधून व दुसरे एक डिण्डिम वाद्य पुढे कवटाळून धरून एक स्त्री शयन करित होती; ती, पाठीशी तरुण पतीला घेऊन व पुढे लहान मूल घेऊन निद्रा करित असलेल्या स्त्रीप्रमाणे दिसत होती ४४. कमलपत्राप्रमाणे जिचे नेत्र विशाल आहेत अशी एक मदमाहित झालेली स्त्री आडंबर वाद्याला बाहूंचे वट्ट आलिंगन घेऊन निजलेली होती ४५. आपले जलपात्र झोपेमध्ये अंगावर सांडून दुसरी एक स्त्री तेथे शयन करित पडली होती ती वसत ऋतूमध्ये टवटवी घेण्याकरिता पाणी शिंपडून ठेविलेल्या चित्रविचित्र पुष्पांच्या मालेप्रमाणे दिसत होती ४६. निद्रेच्या तडाक्यांत सांपडलेली

सर्गः १०]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

६७

च कुचौ काचित्सुवर्णकलशोपमौ । उपगुह्यावला सुप्ता निद्रावलमुपा-
गता ४७ अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुमदृशानना । अन्यामालिङ्ग्य
सुश्रोणीं निद्रावशमुपागता ४८ आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वर-
स्त्रियः । निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ४९ तासामे-
कान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे । ददर्श रूपसंपन्नमथ तां स कपिः
स्त्रियम् ५० मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम् । विभूषयन्तीमिव
च स्वश्रिया भवनोत्तमम् ५१ गौरीं कनकवर्णाभामिष्टामन्तःपुरश्वरीम् ।
कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ५२ स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां
भारुतात्मजः । तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसंपदा ॥ हर्षेण महता युक्तो
ननन्द हरियूथपः ५३ आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड
जगौ जगाम । स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन्स्वां प्रकृतिं कपी-
नाम् ५४ [५६५] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

दुसरी एक अबला सुवर्णकलशासारिखे आपले स्तन आपल्याच हातांनीं घट्ट धरून
शयन करीत होती ४७. निद्रेनें घेरलेली आणि पूर्णचंद्राप्रमाणे आह्लादकारक मुख व
कमलपत्राप्रमाणे विशाल नेत्र ह्यांनीं युक्त असलेली एक स्त्री दुसऱ्याच एका सुंदरीला
कवटाळून निद्रिस्थ झाली होती ४८. कामुक स्त्रिया ज्याप्रमाणे आपल्या स्तनांनीं
आपल्या कामुक पतींना दृढ आलिंगन देऊन निद्रा घेत असतात त्याप्रमाणे नानाप्र-
कारचीं वाये कवटाळून धरून उत्कृष्ट उत्कृष्ट स्त्रिया तेथे निद्रा घेत होत्या ४९. नंतर
त्यांच्या शय्यांपासून दुसरीकडे पसरलेल्या एका शुभ शय्येवर शयन करीत असलेली
ती रूपवती मुख्य स्त्री त्या हनुमानाने अवलोकन केली ५०. मोठे आणि रत्ने ह्यांनीं
युक्त असलेल्या भूषणांनीं उत्कृष्ट रीतीनें भूषित झालेली, आपल्या कांतीच्या
योगाने त्या उत्कृष्ट गृहाला जशी कांहीं शोभा आणीत असलेली ५१, सुवर्णा-
प्रमाणे उज्ज्वल, गौरवर्ण, पतीला प्रिय, अतःपुराची मालकीण, रूपाने सुंदर व अलं-
कारांनीं भूषित होऊन शयन करीत असलेली ती मंदोदरी अवलोकन करिताक्षणीं तिचे
रूपा व यौवन ह्यांवरून त्या महापराक्रमी वायुपुत्र हनुमानाचा “ ही सीता असावी ”
असा तर्क झाला आणि त्यामुळे त्या वानरसेनाधिपति हनुमानाला मोठा हर्ष होऊन
तो मनामध्ये प्रसन्नही झाला ५२, ५३. सारांश, वानरांना योग्य असा आपला जातिस्व-
भाव दर्शविण्यास उद्युक्त झालेला तो हनुमान् आपले पुच्छ आपटू लागला,
त्याचे चुंबन घेऊं लागला, मनामध्ये आनंदित होऊन क्रीडा करूं लागला, गाऊं

६८

महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा । जगाम चापरां चिन्तां
सीतां प्रति महाकपिः १ न गमेण वियुक्ता मा स्वप्नुमर्हति भाविनी । न भोक्तुं
नाप्यलंकर्तुं न पानमुपमेवितुम् २ नान्यं नग्मुपस्थातुं सुराणामपि चेश्व-
रम् । नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि ३ अन्येयमिति निश्चित्य
भूयस्तत्र चचार सः । पानभूमौ हरिश्रेष्ठः सीतासंदर्शनात्सुकः ४ क्रीडि-
तेनापराः छान्ता गतिनेन च तथापराः । नृत्येन चापराः छान्ताः पानवि-
प्रहतास्तथा ५ मुरजेषु मृदङ्गेषु चेलिकासु च संस्थिताः । तथास्तरण-
मुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ६ अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः ।
रूपसंलापशीलेन सुकृतीतार्थभाषिणा ७ दशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्या-
भिधायिना । रताधिकेन संयुक्तां ददर्श हरियूथपः ८ अन्यत्रापि वर-

लागला, इकडे तिकडे धावाधाव करूं लागला आणि खाबावर चढून फिरून जमि-
नविरही उड्या मारूं लागला ५४. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण-
संज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं दहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १० ॥

* तदनंतर तो तर्क सोडून देऊन तो महाकपि हनुमान् स्वस्थ राहिला आणि
सीतेसंबंधाने मनामध्ये दुसरीच एक चिन्ता करूं लागला १. " रामाचा वियोग झाला
असल्यामुळे त्या सीतास्त्रीला गाढ झोप लागणं शक्य नाही व भोग्य वस्तूंचा उपभोग
वेगं, अलंकार धारण करणे आणि मद्यपानाचे सेवन करणे ह्याही गोष्टी तिच्या हातून
घडणं शक्य नाहीत २. शिवाय, देवाधिपति जरी झाला तरी रामावांचून दुसऱ्या पुरुषाचे
अवलंबन तिच्या हातून कधीही होणार नाही. कारण, देवांमध्येही रामाची बरोबरी
करणारा कोणी नाही " ३. असा विचार मनांत आणून " ही कोणी तरी दुसरी
असावी " असा त्याने निश्चय केला आणि सीतेच्या दर्शनाकरिता उत्सुक झालेला
तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् पुनरपि त्या पानभूमीवर इकडे तिकडे संचार करूं लागला ४.
तेव्हा कांहीं स्त्रिया सांगल्या वगैरे खळन, कांहीं गाऊन आणि कांहीं नृत्य करून
श्रमल्यामुळे आणि कांहीं मद्यपानाच्या मदने घेरून टाकिल्यामुळे निद्रिस्थ झालेल्या
त्याने पाहिल्या ५ आणि त्याचप्रमाणे मृदंग, मुरज, व चेलिका हीं वाद्ये वाजवीत
वाजवीत बसल्या असतांनाच झोपे गेलेल्या स्त्रिया आणि तशाच मोठ्या मोठ्या
रुजाम्यांवर निद्रिस्थ झालेल्या दुसऱ्याही कांहीं स्त्रिया त्याने अवलोकन केल्या ६.
सारांश, झोपेमध्ये एकमेकींच्या सौंदर्याबद्धाने बोलत असून योग्य
रीतीने गायनाचा अर्थ बोलून दाखविणाऱ्या, स्थल व काल ह्यांना अनुरूप असे
योग्य भाषण करणाऱ्या, उत्कृष्ट रीतीने सुरतक्रीडा करणाऱ्या आणि अलंकारांनी

सर्गः ११]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

६९

स्त्रीणां रूपसंलापशायिनाम् । सहस्रं युवतीनां तु प्रसुप्तं स ददर्श ह ९
देशकालाभियुक्तं तु युक्तवाक्याभिधायि तत् । रताविरतसंयुतं ददर्श
हरियूथपः १० तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः । गोष्ठं महति
मुख्यानां गत्रां मध्ये यथा वृषः ११ स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परि-
वृतः स्वयम् । करेणुभिर्यथारण्ये परिकीर्णो महाद्विपः १२ सर्वकामैरु-
पेतां च पानभूमिं महात्मनः । ददर्श कपिशार्दूलस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे १३
मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः । तत्र न्यस्तानि मांसानि
पानभूमौ ददर्श सः १४ रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वप्यभक्षितान् ।
ददर्श कपिशार्दूलो मयूरान्कुक्कुटांस्तथा १५ वराहवार्धीणसकान्दधिभौ-
वर्चलायुतान् । शल्यान्मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत १६ कृक-
लान्विविधांश्छागाञ्छशकानर्धभक्षितान् । महिषानेकशल्यांश्च च्छेदांश्च

भूषित झालेल्या हजार स्त्रिया त्या पानभूमीवर असल्याचें त्या वानरसेनाधिपति हनुमा-
नानें अवलोकन केलें ७, ८ आणि त्याचप्रमाणें एकमेकींच्या सौंदर्याविषयीं शोभेमध्ये
वादविवाद करणाऱ्या अशा दुमऱ्याही एक हजार श्रेष्ठ तरुणी स्त्रिया शोभ घेत पड-
लेल्या त्यानें दुसरीकडे अवलोकन केल्या ९. ह्या ज्या स्त्रिया वानरसेनाधिपति हनुमा-
नानें अवलोकन केल्या त्या स्थल व समय ह्यांना उचित असें योग्य भाषण करणाऱ्या
व सुरतक्रीडनंतर गाढ शोभ लागलेल्या त्यानें अवलोकन केल्या १०. मोठ्या मोठ्यांत
श्रेष्ठ गायींच्या मध्यभागीं शोभणाऱ्या बैलाप्रमाणें महापराकामी राक्षसाधिपति रावण
त्या स्त्रियांमध्ये शोभत होता ११ सारांश, हत्तिणींनीं परिवेष्टिलेला महागज ज्याप्र-
माणें अरण्यामध्ये शोभतो त्याप्रमाणें तो राक्षसाधिपति रावण स्वतः त्या स्त्रियांनीं
परिवेष्टित झाला असल्यामुळे शोभूं लागला १२. त्या राक्षसाधिपति महात्म्या राव-
णाच्या गृहामध्ये त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानानें अवलोकन केलेली पानभूमि सर्व भोग्य
पदार्थांनीं युक्त होती १३. मृग, महिष आणि वराह ह्यांचीं मांसं त्या पानभूमिमध्ये
वेगळीं वेगळीं ठेविलेलीं त्यानें अवलोकन केलीं १४. त्याचप्रमाणें विस्तीर्ण सुवर्ण
पात्रांमध्ये कोणीही न उद्यावितं ठेविलेले मयूर व कुक्कुट त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानानें
अवलोकन केले १५ व तसेच सचळखार व दही घालून तयार केलेले वराह, वार्धीणस
शल्य, मृग आणि मयूर ह्यांचें मांस हनुमानानें तेथें पाहिलें १६. सगड, नानाप्रकारचे

१ कृष्णप्रीवो रक्तशिरा. श्वेतपक्षो दिहड्गमः । स वै वार्धीणसः प्रोक्तः ॥ विष्णुधर्म ॥ त्रि.पिबं
रिवन्धियक्षीणं श्वेतं वृद्धप्रज.पतिम् । वार्धीणसं च तं प्राहुर्याशिकाः श्राद्धव.र्मणि ॥ त्रि.पिब ह्यणजे
मुख व दोन्ही कान पाणी पित्तवेळीं ज्याचे पाण्याला लागतात तो.

७० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 कृतनिष्ठितान् १७ लेह्यानुद्यावचान्पेयान्भोज्यान्युच्चावचानि च १८ तथा-
 म्ललवणोत्तसैर्विविधै रागस्वाण्डवैः । महानपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः १९
 पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि । कृतपुष्पापहारा भूरधिकां
 पुण्यति श्रियम् २० तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टशयनासनैः । पानभूमि-
 र्चिना वह्निं प्रदीप्तेनापलक्ष्यते २१ बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः ।
 मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् २२ दिव्याः प्रसन्ना विविधाः
 सुराः कृतसुरा अपि । शर्करासवनाध्वीकाः पुष्पासवफलासवाः २३
 वासचूर्णैश्च विविधैर्वृष्टास्तैस्तैः पृथक्पृथक् । संतता शुशुभे भूमिर्मा-
 ल्यैश्च बहुमंस्थितैः २४ हिरण्यमयैश्च कलशैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि । जाम्बू-
 नदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता २५ राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु

चोकड, अर्धवट खाल्लेले ससे, महिष आणि शिजवून तयार केलेले एकशक्य व छंद ह्या
 नांवांचे मासे १७ आणि बरं वाईट लेह्य, पेय व भोज्य पदार्थ त्यानें तेथें अवलोकन केले १८.
 जिह्वाजाड्य नाहींसें करगारा लवणरस व अम्लरस ज्यांमध्ये आहेत असे नानाप्रकारचे
 रागखांडव, अस्ताव्यस्त पडलेल्या भारी किंमतीच्या मोठ्या मोठ्या तोरड्या व बाहु-
 भूषणें १९ आणि पानपात्रांतून पडलेलीं नानाप्रकारचीं फलें ह्यांच्या योगानें त्या
 पुष्पांची अरास केलेल्या भूमीला अधिकच शोभा आलेली होती २०. उत्तम प्रकारें
 तयार केलेल्या शक्या व आसनें ठिकठिकाणीं ठेविलेलीं असल्यामुळें ती पानभूमि अग्नी-
 वांचूनच प्रदीप्त झाल्यासारखी दिसत होती २१. नानाप्रकारचे पदार्थ ज्यांत मिश्र
 केलेले आहेत आणि उत्तम प्रकारचे मसाले घालून जीं तयार केलेलीं आहेत अशीं
 पटाईत आचान्यांनीं शिजविलेलीं मासें त्या पानभूमिमध्ये वेगळीं वेगळीं ठेविलेलीं
 होती २२ ; नानाप्रकारच्या दिव्य व स्वच्छ सुरा, तयार केलेल्या सुरा आणि साख-
 रेपःसून, मधापासून, पुष्पांपासून व फलांपासून तयार केलेलीं आसनें त्या ठिकाणीं ठेवि-
 लेलीं होती २३. नानाप्रकारचीं द्रव्यें घालून तयार केलेले व वेगवेगळे ठेविलेले अने-
 कप्रकारचे स्वच्छ अरगजे आणि नानाप्रकारच्या आकृतींनीं युक्त असलेलीं पुष्पें
 ह्यांच्या योगानें ती भूमि व्याप्त झाल्यामुळें शोभत होती २४. सुवर्णकलश, स्फाटिक-
 पात्रें आणि दुसरेही सुवर्णमय कण्डलु ह्यांच्या योगानें ती पानभूमि आच्छादिलेली
 होती २५ सोन्यारुप्याच्या कुंभांतून प्रतिबिंबित झालेली आणि पेयद्रव्यांच्या योगानें

१ सितामध्वादिमधुरां द्राक्षादादिमज्जे रसः । विरलश्चेत्कृतो रागः सान्द्रश्चेत्खाण्डवः स्मृतः ॥
 अर्थः—खडीसाखर, मध वगैरे पदार्थ घालून मधुर केलेला द्राक्षें व डाळिंबें यांचा रस पातळ अस-
 ल्यास त्याला राग असें झणतात आणि घट्ट असल्यास त्याला खांडव असें झणतात.

च । पानश्रेष्ठां तथा भूमिं कपिस्तत्र ददर्श ह २६ सोपश्यच्छातकृम्भानि
सीधोर्मणिमयानि च । तानि तानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः २७
क्वचिदधोवशेषाणि क्वचित्पीतान्यशेषतः । क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि
स ददर्श ह २८ क्वचिभक्ष्यांश्च विविधान्क्वचित्पानं विभागतः । क्वचिद-
धोवशेषानि पश्यन्वै विचचार ह २९ शयनान्यत्र नारीणां शून्यानि बहुधा
पुनः । परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुता वराङ्गनाः ३० काश्चिच्च वस्त्र-
मन्यस्य अपहृत्योपगुह्य च । उपगम्यावला सुता निद्रावलपराजिता ३१
तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् । नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य
मन्दमिवानिलम् ३२ चन्दनस्य च शीतस्य सीधोर्मधुरसस्य च । विवि-
धस्य च माल्यस्य पुष्पस्य विविधस्य च ३३ बहुधा मारुतस्तस्य गन्धं
विविधमुद्ग्रहन् । स्नानानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः ॥ प्रवधौ
मुरभिर्गन्धां विमानं पुष्पके तदा ३४ श्यामावशतास्तत्रान्याः काश्चि-
त्कृष्णा वराङ्गनाः । काश्चित्काञ्चनवर्णाङ्गुः प्रमदा राक्षसालये ३५

उत्कृष्ट झालेली ती भूमि हनुमान् वानरानें अवलोकन केली २६ नानाप्रकारच्या
आकृतींनीं युक्त असलेलीं सांन्याचीं व हिऱ्याचीं मद्यपात्रें मद्यानें भरलेलीं त्या महाकपि
हनुमानानें तेथें अवलोकन केलीं २७. कांहीं ठिकाणीं अर्धवट प्यायलेलीं, कांहीं
ठिकाणीं सर्व पिऊन टाकिलेलीं आणि कांहीं ठिकाणीं मुळींच न प्यायलेलीं
मद्यपात्रें त्यानें अवलोकन केलीं २८ आणि त्याचप्रमाणें कांहीं ठिकाणीं
नानाप्रकारचे भक्ष्य पदार्थ, कांहीं ठिकाणीं वेगळीं वेगळीं ठविलेलीं पेय द्रव्यें
व कांहीं ठिकाणीं अर्धवट पिऊन टाकिलेलीं पेयें अवलोकन करीत करीत तो
संचार करूं लागला २९. ह्या ठिकाणीं स्त्रियांच्या पुष्कळ शय्या मांक्रळ्याच पडलेल्या
होत्या. कांहीं श्रेष्ठ श्रेष्ठ स्त्रिया एकीमेकीला कवटाळून निजल्या होत्या ३०. निद्रेनें
घेरून टाकिल्यामुळे कोणी एक स्त्री दुमरीचेंच वस्त्र तिसकावून घेऊन व तें पांघरून
तिच्या शय्येवर जाऊन निजलेली होती ३१. वाऱ्याची मंदमंद झुळुक लागत आहे
कीं काय अशारीतीनें त्या स्त्रियांच्या शरीरावरील वस्त्रें व चित्रविचित्र पुष्पें त्यांच्या
श्वासवायूच्या योगानें किंचित् हलत होती ३२. शीत चंदन, मद्य, मध, नानाप्रकारच्या
माला आणि नानाप्रकारचीं पुष्पें ३३ ह्यांचा अनेकप्रकारचा सुवास ठिकठिकाणीं
अनेक मार्गांनीं नेऊन पांचविणारा वायु तेथें वहात होता आणि ह्यांमुळे पुष्पक
विमानामध्ये स्नानाला योग्य अशा चंदनांचा व धूपांचा सुगंध व्याप्त होऊन राहि-
लेला होता ३४. त्या राक्षसांच्या निवासस्थानामध्ये कांहीं स्त्रिया श्यामवर्ण होत्या;

तामां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमृष्टितम् । पद्मिनीनां प्रसुतानां रूपमा-
सीयथैव हि ३६ एवं सर्वमशेषेण रावणान्तःपुरं कपिः । ददर्श स महा-
तेजा न ददर्श च जानकीम् ३७ निरीक्षमाणश्च ततस्ताः स्त्रियः स महा-
कपिः । जगाम महतीं शङ्कां धर्ममाध्वमशङ्कितः ३८ परदागधरोधम्य
प्रसुतस्य निरीक्षणम् । इदं खलु ममात्यये धर्मलोपं करिष्यति ३९ न हि
मे परदारणां दृष्टिर्विषयवर्तिनी । अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरिग्रहः ४०
तस्य प्रादूरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः । निश्चिन्तैकान्तचित्तस्य कार्य-
निश्चयदर्शिनी ४१ कामं दृष्ट्वा मया सर्वा विश्वन्ता रावणस्त्रियः । न तु
मं मनसा किञ्चिद्वैकृत्यमुपपद्यते ४२ मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां
प्रवर्तनं । शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ४३ नान्यत्र हि मया
शक्या वैदेही परिमार्गितुम् । स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा संपरिमार्गणे ४४

कांहीं गौरवर्म होत्या; कांहीं उष्कृष्ट स्त्रिया कृष्णवर्ण हांत्या आणि कांहीं तरुगी
स्त्रियांची कांति सुवर्णाप्रमाणं होती ३५. मदनाने व्याप्त करून टाकिलेले त्या स्त्रियांचे
रूप त्या निद्रेच्या अधीन झाल्यामुळे गाढ निद्रा लागलेल्या कमलिनीचे रूप जसे
दिसवे तसे दिसू लागले ३६. ह्याप्रकारे रावणाचे अंतःपुर त्या महातेजस्वी हनुमान्
कर्पाने अगदीं झाडून सर्व अवलोकन केले; परंतु, जनककन्या सीता तेथे त्याच्या
कोठेच दृष्टी पडली नाही ३७. ह्याप्रमाणे तो महाकपि हनुमान् त्या स्त्रियांकडे पाहू
लागला असता धर्माविषयीं भयभीत होऊन त्याला मोठीच शका आली (व तो
मनामध्ये ह्मणाला) ३८ “ धर्मानं वागणान्या व कुलीन अशा ज्या परस्त्रिया निद्रिस्थ
असलेल्या मीं पाहिल्या त्या ह्या माझ्या पदाण्याच्या योगाने खगेरुमाझा अतिशय धर्म-
लोप होईल ३९. बरे, आज माझ्या दृष्टीच्या अटोकांत नुसत्या परस्त्रियाच आल्या
आहेत असंही नसून परस्त्रियांचा स्वीकार करणारा हा अति पापी रावणही येथे माझ्या
दृष्टी पडला आहे ” ४०. असा विचार मनामध्ये आणीत आहे तो संदेहरहित सिद्धांत
समजण्याकडे ज्याच्या चित्ताची प्रवृत्ति आहे अशा त्या विवेकी हनुमानाच्या मनामध्ये
पुनरपि दुसरा एक विचार आला आणि त्याच्या योगाने बऱ्यावाईटविषयीं त्याच्या मनाची
खात्री झाली ४१ (तो ह्मणाला) “ निःशंकरणे पडलेल्या ह्या सर्व रावणस्त्रिया
मीं हव्या तशा पाहिल्या खऱ्या; परंतु, ह्या पहाण्यामुळे माझ्या मनामध्ये कांहींएक
विकार उत्पन्न झालेला नाही ४२. बऱ्यावाईट स्थितीमध्ये कोणत्याही इंद्रियाची
प्रवृत्ति हाण्याचे मन हेच कारण आहे आणि ते माझे मन तर अगदीं स्वस्थ आहे ४३.
स्त्रीसमुदायाशिवाय दुसऱ्या ठिकाणीं मला विदेहराजकन्येचा शोध लागणे शक्य

यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत्परिमार्गते । न शक्यं प्रमदा नष्टा मृगीषु
परिमार्गितुम् ४५ तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया । रावणान्तः-
पुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ४६ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च
वीर्यवान् । अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ४७ तामपश्यन्क-
पिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । अपक्रम्य तदा वीरः प्रस्थातुमुपचक्रमे ४८
स भूयः सर्वतः श्रीमान्मारुतिर्यत्नमाश्रितः । आपानभूमिमुत्सृज्य तां
विचेतुं प्रचक्रमे ४९ [६१४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितो लतागृहांश्चित्रगृहान्निशागृहान् ।
जगाम सीतां प्रतिदर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् १ स
चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन्नघुनन्दनस्य ताम् । ध्रुवं न
सीता ध्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली २ सा राक्ष-

नाहीं. कारण, शोधण्याचा प्रसंग आला असतां नेहमीं स्त्रियांचेच ठिकाणीं स्त्रिया
आढळून येत असतात ४४. ज्या प्राण्याची जी जाति असेल त्याच जातीचा आश्रय
करून तो प्राणी रहात असतो. तस्मात्, नाहींशा झालेल्या स्त्रीचा शोध मृगींमध्ये
लागणे शक्य नाही ४५. ह्यास्तव, शुद्ध मनानें मीं हें रावणाचें अंतःपुर सर्व धुंडा-
ळून काढिलें आहे; परंतु, येथें कोठेही जनककन्या दृष्टीं पडत नाहीं ४६. सारांश,
तो वीर्यवान् हनुमान् सीतेला पाहूं लागला असतां देवकन्या, गंधर्वकन्या आणि
नागकन्या त्याच्या अवलोकनांत आल्या; परंतु, जनककन्या सीता त्याच्या आढळ-
ण्यांत आलीच नाहीं ४७. ह्याप्रमाणें इतर उत्कृष्ट स्त्रिया अवलोकनांत येऊन सीता
जेव्हां तेथें त्याच्या दृष्टीं पडेना तेव्हां तो वीर ती पानभूमि सोडून दुसरीकडे जाव-
यास उद्युक्त झाला ४८. तात्पर्य, सर्व बाजूंनीं प्रयत्नपूर्वक तें स्थान अवलोकन केल्या-
नंतर पानभूमि सोडून देऊन पुनरपि तो हनुमान् त्या सीतेचा शोध करूं लागला ४९.
ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडा-
पैकीं अकरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ११ ॥

त्या रावणाच्या गृहामध्ये असलेला तो हनुमान् सीतेच्या दर्शनाविषयीं उत्सुक
होऊन रात्रीं ज्यांमध्ये वस्ति करण्यांत येते अशा आश्चर्यकारक लतागृहांमध्ये तो गेला;
परंतु, मनोहर मुद्रेनें युक्त असलेली ती सीता त्याच्या दृष्टीं पडली नाहीं १. ह्याप्रमाणें
रघुनंदन रामाची ती प्रिया जेव्हां त्याच्या दृष्टीं पडेना तेव्हां तो महाकपि हनुमान् मना-
मध्ये ह्जाला " ज्याअर्थीं मिथिलराजकन्या सीता मी शोधित असतां नाहीं माझ्या हृदयें

सानां प्रवरेण बाला स्वशीलसंरक्षणतत्परा सती । अनेन नूनं प्रति दुष्टक-
र्मणा हता भवेदार्यपथे परे स्थिता ३ विरूपरूपा विकृता विवर्चसो
महानना दीर्घविरूपदर्शनाः । समीक्ष्य ता राक्षसराजयोषितो भयाद्विनष्टा
जनकेश्वरात्मजा ४ सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहत्य कालं मह
वानरैश्चिरम् । न मेस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च
वानरः ५ दृष्टमन्तःपुरं सर्वदृष्टा राक्षसयोषितः । न सीता दृश्यते साध्वी
वृथा जातो मम श्रमः ६ किं नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति संगताः ।
गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्ददस्व नः ७ अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि
तामहं जनकात्मजाम् । ध्रुवं प्रायमुपासिष्ये कालस्य व्यतिवर्तने ८ किं
वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः । गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च
समागताः ९ अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् । भूयस्तत्र विचे-

पडत नाही त्याअर्थी ती निःसंशय जिवंतच नाही २. उत्कृष्ट पतिव्रतामागर्चिं
अवलंबन करणारी आणि स्वतःच्या शीलाचें रक्षण करण्याविषयीं दक्ष असलेली ती साध्वी
बाला खरोखर दुष्ट कर्म करणाऱ्या त्या राक्षसश्रेष्ठ रावणानें मारून टाकिली असावी ३;
अथवा मुद्देनें कुरूप, अक्राळविक्राळ, निस्तेज आणि प्रचंड मुख व दीर्घ आणि विरूप
नेत्र ह्यांनीं युक्त असलेल्या त्या राक्षसराज रावणाच्या स्त्रिया अवलोकन करून ती
जनककन्या भीतीनेंही मृत्यु पावली असेल ४. समुद्राचें उल्लंघन करून येण्याचा जो
पराक्रम मीं केला तो सीतेचें दर्शन न झाल्यामुळे निष्फल झाला असून वानरांसहवर्त-
मान हिंडल्यामुळे ठरलेली मुदत टळूनही बरेच दिवस झाले आहेत. तेव्हां आतां सुग्री-
वाच्या समीप माझे गमन होणें नाही. कारण, तो वानर बलाढ्य असून त्याची
शिक्षाही फारच कडक आहे ५. सर्व अंतःपुर अवलोकन केले आणि सर्व राक्षस-
स्त्रिया अवलोकन केल्या; तथापि, साध्वी सीता दृष्टीं पडत नाही. ह्यामुळे, माझे श्रम
व्यर्थ झाले आहेत ६. मी तेथें गेल्यावर सर्व वानर एकत्र जुळून मला काय बरे विचा-
रितील ? “ हे वीरा, तूं तेथें जाऊन काय केलेस ? हें आह्मांला सांग ” असें विचारि-
तील ७. परंतु, ती जनककन्या सीता जर माझ्या दृष्टीं पडलीच नाही तर मी तरी
त्यांना काय सांगूं ? सारांश विनाकारण मुदत टळून गेल्यामुळे मला आतां निःसंशय
अन्नपानाचा त्याग करूनच प्राण सोडिला पाहिजे ८. समुद्र मी उल्लंघिला; परंतु, तेथें
परत गेल्यावर एकत्र जुळलेले वानर मला काय हणतील ? तो वृद्ध जाम्बवान् काय
हणेल ? आणि तो अंगद तरी काय हणेल ? ९. (छेः ! पण असा खेद करणें
उपयोगी नाही) उत्साह धरणें हेंच ऐश्वर्याचें मूळ आहे आणि उत्साह हेंच उत्कृष्ट

सर्गः १२]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

७५

ष्यामि न यत्र विचयः कृतः १० अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ।
करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति सः ११ तस्मादनिर्वेदकरं यत्नं
चेष्टेहमुत्तमम् । अदृष्टांश्च विचेष्यामि देशान्नावणपालितान् १२ आपा-
नशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च । चित्रशालाश्च विचिता भूयः
क्रीडागृहाणि च १३ निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः । इति
संचिन्त्य भूयोपि विचेतुमुपचक्रमे १४ भूमीगृहांश्चैत्यगृहान्गृहातिगृह-
कानपि । उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन्गच्छन्पुनः क्वचित् १५ अपवृण्वंश्च
द्वाराणि कपाटान्यवग्रह्यन् । प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्निव १६
सर्नमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः १७ चतुरङ्गुलमात्रोपि नाव-
काशः स विद्यते । रावणान्तःपुरे तस्मिन्त्यं कपिर्न जगाम सः १८ प्राका-
रान्तर्गवीथ्यश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः । श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्वे तेना-
वलोकितम् १९ राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा । दृष्टा

सुखाचें कारण आहे. तस्मात्, ज्या ठिकाणीं शोध केलेला नाही तेथें तिला पुनरपि मी शोधीन १०. सर्व गोष्टींची प्रवृत्ति होण्याला उत्साह हेंच एक नेहमीचें कारण आहे आणि प्राणी जें कांहीं कर्म करीत असतो तेंही उत्साहामुळेच सफल होत असतें ११. तस्मात्, उत्साहकारक अशा उत्कृष्ट यत्नाचें अवलंबन करून रावणानें रक्षण केलेले जे प्रदेश मीं अवलोकन केलेले नाहीत ते मी आतां शोधून काढीन १२. पानशाला शोधिल्या; पुष्पगृहें पाहिलीं; चित्रशाला हृडकल्या आणि क्रीडागृहेंही अवलोकन केलीं १३; इतकेंच नव्हे परंतु, गृहांतील आरामस्थानांचे मार्ग व पुष्पकादि विमानेही सर्वप्रकारें धुंडाळून पाहिलीं. असा विचार करून तो पुनरपि सीतेचा शोध करण्यास उद्युक्त झाला १४. तळघरें, चिरेबंदी वाडे आणि स्वैरक्रीडा करण्याकरितां घर सोडून जवळच तयार केलेलीं दुसरीं घरें ह्यांवर उंच उंच उड्या मारून, पुनरपि खालीं येऊन, उभा राहून, कोठें कोठें पुन्हां पुन्हां जाऊन १५, दारें उघडून, खिडक्या लावून, आंत शिरून, बाहेर पडून, उड्या टाकून व उड्या मारून १६ सर्व प्रदेशावर त्या महाकपि हनमानानें संचार केला १७. रावणाच्या अतःपुरांतील तर चार बोटें सुद्धां जागा, जेथें तो हनुमान् गेलेला नाही अशी, शिलक राहिली नाही १८. किल्ल्यांतील मार्ग, मोठमोठ्या वृक्षांचे पार, खंदक आणि पुष्करिणी हें सर्व कांहीं त्यानें अवलोकन केलें. १९. कुरूप आणि अक्राळविक्राळ अशा नानाप्रकारचीं रूपें धारण करणाऱ्या राक्षसी त्यानें पाहिल्या; परंतु, त्या ठिकाणीं ती जनककन्या सीता त्या हनुमानाच्या कोठेंही दृष्टी

७६. महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा २० रूपेणाप्रतिमा लोके परा
विद्याधरस्त्रियः । दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी २१ नागकन्या
वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । दृष्ट्वा हनुमता तत्र न तु सा जनका-
त्मजा २२ प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः । दृष्ट्वा हनुमता
तत्र न सा जनकनन्दिनी २३ सोपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वर-
स्त्रियः । विषसाद् महाबाहुर्हनुमान्मारुतात्मजः २४ उद्योगं वानरेन्द्राणां
पुवनं सागरस्य च । व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपगतः २५ अव-
तीर्य विमानाच्च हनुमान्मारुतात्मजः । चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचे-
तनः २६ [६४०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

विमानात्तु स संक्रम्य प्राकारं हरियूथपः।हनुमान्वेगवानासीद्यथा विद्यु-
द्वनान्तरे १ संपरिक्रम्य हनुमान्रावणस्य निवेशनान् । अदृष्ट्वा जानकीं
सीतामब्रवीद्वचनं कपिः २ भूयिष्ठं लोलिता लङ्घ्वा रामस्य चरता प्रियम् ।

पडली नाही २० रूपाने जगतामध्यं अप्रतिम अशा विद्याधरांच्या उत्कृष्ट स्त्रिया हनु-
मानाच्या पहाण्यांत आल्या; परंतु, रघुवंशज रामाला आनंद देणारी ती सीता
त्याला आढळली नाही २१. उत्कृष्ट कटिप्रदेशांनी आणि पूर्णचंद्राप्रमाणे आल्हाद-
कारक मुखांनी युक्त असलेल्या नागकन्या तेथे हनुमानाच्या दृष्टी पडल्या; परंतु, ती
जनककन्या त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आली नाही २२. त्याचप्रमाणे राक्षसाधिपति रावणाने
नागांना जिंकून बलात्काराने हरण करून आणिलेल्या दुसऱ्या नागकन्याही त्या हनु-
मानाच्या अवलोकनांत आल्या; परंतु, ती जनककन्या सीता त्याला आढळली नाही २३.
ज्ञापमाणे त्या आजानुबाहु महापराक्रमी वायुपुत्र हनुमानाला उत्कृष्ट स्त्रिया दिसत
असूनही जेव्हां ती सीता त्याच्या दृष्टी पडेना तेव्हां तो खिन्न झाला २४ आणि
वानराधिपतींचा उद्योग व सागराचे उल्लंघन व्यर्थ झाल्याचे अवलोकन करून तो वायु-
पुत्र पुनरपि चिन्ताक्रांत झाला २५. सारांश, पुनरपि विमानामध्ये चढून उतरल्यावर
त्या वायुपुत्र हनुमानाचे चित्त शाक्यस्त झाले आणि तो चिन्ता करू लागला २६.
ज्ञापमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडा-
पैकी बारावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १२ ॥

तो वेगवान् वानरसेनाधिपति हनुमान् विमानावरून तटावर गेला असतां मेघा-
मध्ये असलेल्या विद्युल्लतेप्रमाणे शोभू लागला १. परंतु, रावणाचीं गृहे हिंडूनही
जेव्हां जनककन्या सीता हनुमानाच्या दृष्टी पडेना तेव्हां तो कपि आपल्याशीं

सर्गः १३]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

७७

न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ३ पल्वलानि तटाकानि
सरांसि सरितस्तथा । नद्योन्पवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ लोलिता
वसुधा सर्वा न च पश्यामि जानकीम् ४ इह संपातिना सीता रावणस्य
निवेशने । आख्याता गृधराजेन न च सा दृश्यते तु किम् ५ किं तु
सीताथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा । उपतिष्ठेत विवशा रावणेन हृता
बलात् ६ क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः । विभ्यतो रामबा-
णानामन्तरा पतिता भवेत् ७ अथवा हियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ।
मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ८ रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां
पीडितेन च । तथा मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्याया ९ उपर्युपरि
सा नूनं सागरं क्रमतस्तदा । विचेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा १०
आहो क्षुद्रेण चानेन रक्षन्ती शीलमात्मनः । अबन्धुर्भक्षिता सीता राव-
णेन तपस्विनी ११ अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा । अदुष्टा दुष्ट-

क्षणाला २ “ रामाचें प्रिय करण्याकरितां लंका मीं बहुतेक धुंडाळून काढिली; परंतु,
सर्व उत्कृष्ट अवयवांनीं युक्त असलेली ती विदेहराजकन्या सीता कोठें माझ्या दृष्टीं
पडत नाही ३. तळीं, तडाग, सरोवरे, ओढे, नद्या, नदीतीरावरील वने आणि दुर्गम
पर्वत अशी सर्व पृथ्वी मीं धुंडाळून काढिली; परंतु, जनककन्या सीता माझ्या दृष्टीं
पडली नाही ४. गृधराज संपातीनें सीता येथें रावणाच्या गृहामध्ये नेली ह्मणून
सांगितलें आहे; परंतु, ती दृष्टीं पडत नाही हें काय ! ५. विदेहवंशाशीं संबद्ध अस-
लेली मिथिलाधिपति जनकराजाची कन्या सीता अनाथ झाल्यामुळें जरी रावणानें
बलात्कारानें हरण करून नेली आहे तरी ती त्याचें अवलंबन करून राहिल हें तर
असंभवनीयच आहे ६. मला वाटतें सीतेला घेऊन तो राक्षस आकाशमार्गानें सत्वर
जाऊं लागला असतांना रामबाणांचें त्याला भय वाटल्यामुळें त्याच्या हातांतून ती
कोठेंतरी मार्गामध्येच पडलेली आहे ७. अथवा सिद्धांनीं सेवित अशा आकाशमार्गानें
रावण सीतेला हरण करून नेत असतांना सागराकडे पाहून त्या साध्वीनें प्राण सोडिला
असावा असें मला वाटतें ८. रावणाच्या मांड्यांचा वेग आणि त्याच्या हातांचें
आवळणें ह्यांच्या योगानें मला वाटतें त्या विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेल्या साध्वीला
मृत्यु आला असावा ९. रावण समुद्राचें उल्लंघन करून जात असतांना त्याच्या हांतून
सुटण्याकरितां तडकडत असलेली ती जनककन्या सीता खरोखर समुद्रांत
पडली असेल १० किंवा आपलें शील रक्षण करणारी ती बिचारी अनाथ सीता
ह्या क्षुद्र रावणानें कदाचित् खाऊनही टाकिली असेल ११ अथवा ज्यांचा हेतु दुष्ट

७८

महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् ।

[सुन्दरकाण्डम् ।

भावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति १२ अथवा निहता मन्ये रावणस्य निवेशने । भृशं लालप्यते वाला पञ्जरस्थेव सारिका १३ जनकस्य कुले जाता रामपत्नी सुमध्यमा । कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् १४ विनष्टा वा प्रणष्टा वा मृता वा जनकात्मजा । रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् १५ निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने । कथं नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे १६ अस्मिन्नेवंगते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् । भवदिति मतिं भूयो हनुमान्प्रविचारयन् १७ यदि सीता-मदृष्ट्वाहं वानरेन्द्रपुरीमितः । गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति १८ ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति । प्रवेशश्चैव लङ्काया राक्षसानां च दर्शनम् १९ किं वा वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वापि संगताः । किष्किन्धामनुसंप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ २० गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि-पुरुषं वचः । न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् २१

आहे अशा त्या राक्षसाधिपतीच्या भार्यांनीच त्या कृष्णनयना सुशील सीतेचा कदाचित् फन्ना उडविला असेल १२. अथवा पिंजऱ्यांत ठेविलेली सारिका ज्याप्रमाणे एकसारिखी भाषण करीत असते त्याप्रमाणे रावणाच्याच गृहामध्ये कोठेंतरी गुप्त ठिकाणी ठेविलेली ती बाला सीता राम राम ह्मणून एकसारखा कंठशोष करून घेत असेल १३. छे: ! कमलपत्राप्रमाणे विशाल नेत्रांनी युक्त असलेली ती सुंदरी ज्याअर्थी जनकाच्या कुलामध्ये उत्पन्न झालेली आहे आणि रामाची पत्नी आहे त्याअर्थी ती रावणाला कोठून वश होणार ! १४. भार्या ज्याला प्रिय आहे अशा रामाला “ जनककन्या सीता कोठे असेल; परंतु पत्ता लागत नाही; अथवा ती नाहीशी झाली आहे किंवा ती मृत झाली आहे असे निवेदन करणेही योग्य नाही १५. खरें खरें वर्तमान निवेदन करू लागलों तर त्यांतही दोष आहे आणि निवेदन न केलें तरी दोष आहे ! तेव्हां आतां करावें कसे ? मला तर हा मोठा बिकट प्रसंग दिसत आहे १६. तस्मात्, आपण हातीं घेतलेल्या कार्याची अशाप्रकारे स्थिति झाली असतांना कालाला अनुरूप आणि योग्य असे काय होईल ह्याविषयी हनुमान् पुनरपि विचार करू लागला १७. (तो ह्मणाला) “ सीतेला अथलोकन केल्यावांचून मी जर येथून वानरराज सुग्रीवाच्या नगरीमध्ये गेलों तर माझा त्या जाण्यामध्ये पुरुषार्थ तो काय ? १८. सागराचें हें मीं केलेलें उल्लंघन, लंकेमध्ये केलेला प्रवेश आणि राक्षसांचें दर्शन हें सर्वच व्यर्थ होईल १९. मी किष्किंधानगरीमध्ये गेल्यावर एकत्र जुळलेले वानर, सुग्रीव अथवा ते दशरथपुत्र रामलक्ष्मण मला ह्मणतील काय ? २० ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाकडे जाऊन “ सीता

सर्गः १३]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

७९

परुषं दारुणं तीक्ष्णं क्रूरमिन्द्रियतापनम् । सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स
न भविष्यति २२ तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् । भृशानुरक्त-
मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः २३ विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोपि मरि-
ष्यति । भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति २४ पुत्रान्मृतान्सर्माक्षयाथ
न भविष्यन्ति मातरः । कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः २५
कृतज्ञः सत्यसंधश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः । रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्य-
क्ष्यति जीवितम् २६ दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी । पीडिता
भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् २७ वालिजेन तु दुःखेन पीडिता
शोककरिंता । पञ्चत्वमागता राज्ञी तारापि न भविष्यति २८ मातापि-
त्राविनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च । कुमारोप्यङ्गदस्तस्माद्विजहिष्यति जीवि-
तम् २९ भर्तृजेन तु दुःखेन अभिभूता वनौकसः । शिरांस्यभिहनिष्यन्ति
तलैर्मुष्टिभिरेव च ३० सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना । लालिताः
कपिनाथेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ३१ न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु

माझ्या दृष्टीं पडली नाही ” असे कठोर भाषण जर मीं त्याच्याशीं केलें तर तो
प्राण सोडील २१. कठोर, भयंकर, असह्य, उग्र आणि इंद्रियांना संताप देणारें असें
सीतेसंबंधीं दुर्भाषण ऐकिल्यावर तो प्राण ठेवणार नाही २२. विपन्नावस्थेंत सांपडून
मृत्यु पावलेल्या त्या रामाला अवलोकन केल्यावर त्याचे ठिकाणीं अत्यंत अनुरक्त
असलेला विचारी लक्ष्मणही प्राण सोडील २३. आपले भ्राते नाहीसें झाल्याचें ऐकून
भरतही मरून जाईल आणि भरत मेल्यानें पाहून शत्रुघ्नही जीव ठेवणार नाही २४.
पुत्र मृत झाल्याचें अवलोकन करून कौसल्या, सुमित्रा व कैकेयी ह्या त्यांच्या माता
निःसंशय प्राणत्याग करतील २५. रामाची तशी अवस्था झाल्याचें पाहून कृतज्ञ व
सत्यवचनी वानरराज सुग्रीव प्राण देईल २६ आणि त्याच्यानंतर खिन्न, क्षुब्ध, दीन,
दुःखित आणि पतिशोकानें व्याप्त झालेली विचारी रुमाही जीविताचा त्याग
करील २७. वालीच्या मृत्युमुळे उत्पन्न झालेल्या दुःखानें व्याप्त होऊन शोकानें
जर्जर झालेली आणि ह्मणूनच मरणाच्या दारीं बसलेली राजपत्नी ताराही इहलोक
सोडून जाईल २८. मातापितरांचा नाश आणि सुग्रीवाचा मृत्यु ह्यांच्या योगानें
कुमार अंगदही आपल्या जीविताचा त्याग करील २९. राजाच्या मृत्युमुळे उत्पन्न
झालेल्या दुःखानें वानर व्याप्त होतील आणि हातांनीं व मुठींनीं आपआपलीं डोकीं
बडवून घेऊं लागतील ३०. सौम्य भाषण करून, देणग्या देऊन आणि मानमान्यता
राखून वानराधिपति यशस्वी सुग्रीवानें ज्यांचे लाड पुरविले आहेत असे वानर प्राण-

८० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
वा पुनः । क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ३२ सपुत्रदाराः
सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः । शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेषु विषमेषु च ३३
विषमुद्धन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा । उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति
वानराः ३४ घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । इक्ष्वाकुकुलनाशश्च
नाशश्चैव वनौकसाम् ३५ सोहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः ।
न हि शक्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ३६ मद्यगच्छति चेहस्थे
धर्मात्मानौ महारथौ । आशया तौ धरिष्येते वानराश्च तरस्विनः ३७
हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः । वानप्रस्थो भविष्यामि
अदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ३८ सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके । चित्तिं
कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ३९ उपविष्टस्य वा सम्यग्लिङ्गिनं
साधयिष्यतः । शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ४० इदम-
प्यृषिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः । सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्प-

त्याग करितील ३१. वने, पर्वत, अथवा गुप्त स्थलं ह्यांमध्ये एकत्र जुळून श्रेष्ठ श्रेष्ठ
वानर पुनरपि क्रीडा करितांना दृष्टी पडनासे होतील ३२. कारण, सर्वही श्रेष्ठ वानर
राजाच्या मरणामुळे पुत्र, स्त्रिया व अमात्य ह्यांसहवर्तमान दुःखाकुल होतील
आणि पर्वतशिखरांपासून सपाट अथवा विषम प्रदेशावर उड्या घेतील ३३. सारांश,
वानर विषप्राशन करितील, गळ्याला फांस लावून घेतील, अग्नीमध्ये उड्या
घालतील, उपवास करून प्राण सोडतील अथवा शस्त्राने आपली मस्तके तोडून टाकि-
तील ३४. तात्पर्य, मी तेथे गेलों असतां इक्ष्वाकुकुलाचा नाश आणि वानरांचा घात
असा घोर अनर्थ प्राप्त होईल ३५. तस्मात्, मी येथून किष्किंधा नगरीला परत
जाणारच नाहीं आणि सीता दृष्टी पडल्यावांचून सुग्रीवाला तोंड दाखविणंही मला
उचित होणार नाहीं ३६. मी तिकडे न जातां येथेच राहिलों ह्यणजे ते धर्मात्मे
व महारथी रामलक्ष्मण आणि वेगवान् वानर आशेनें जीव धरून राहतील ३७. ह्या-
करितां जनककन्या जर दृष्टी पडली नाहीं तर वृक्षमूलाचा आश्रय करून मी आपला
इकडेच वानप्रस्थ बनून राहीन आणि जितेंद्रिय राहून हातांत अथवा मुखांत येऊन
पडलेल्या फलादिकांवर आपली उपजीविका करित जाईन ३८. अथवा फळें, मुळें
व उदक ह्यांची जेथें समृद्धि आहे अशा एकाद्या समुद्रतीरासमीप असलेल्या प्रदेशा-
वर चिता रचून प्रज्वलित झालेल्या अग्नीमध्ये मी प्रवेश करीन ३९. किंवा प्रायोपवे-
शनाचा संकल्प करून प्राणत्याग करण्याकरितां मी बसलों असतां पक्षी व श्वापदे
माझें शरीर भक्षण करून टाकितील ४०. अथवा हाही एक मरणाचा उपाय ऋषींना

श्यामि जानकीम् ४१ सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी ।
 प्रभन्ना चिररात्राय मम सीतामपश्यतः ४२ तापसो वा भविष्यामि
 नियतो वृक्षमूलिकः । नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वासितेक्षणाम् ४३
 यदि तु प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् । अङ्गदः सहितः सर्वैर्वा-
 नरैर्न भविष्यति ४४ विनाशे बहवो दोषा जीवन्प्राप्नोति भद्रकम् ।
 तस्मात्प्राणान्धरिष्यामि ध्रुवो जीवति संगमः ४५ एवं बहुविधं दुःखं
 मनसा धारयन्बहु । नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ४६
 ततो विक्रममासाद्य धैर्यवान्कपिकुञ्जरः ४७ रावणं वावधिष्यामि दशग्रीवं
 महाबलम् । काममस्तुं हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ४८ अथ
 वैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरिसागरम् । रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतं-
 रिव ४९ इति चिन्तासमापन्नः सीतामनधिगम्यताम् । ध्यानशोकपरी-
 तात्मा चिन्तयामाम वानरः ५० यावत्सीतां न पश्यामि रामपत्नीं यश-

अभिमत आहे असें मला वाटते. ह्यास्तव, जनककन्या जर माझ्या दृष्टीं पडली नाहीं तर मी स्वस्थ मनानें उदकामध्ये उडी घालीन ४१. कारण, सीता जर माझ्या दृष्टीं पडली नाहीं तर अक्षय, उत्कृष्ट आणि चोहोंकडे गाजलेली माझी कीर्तिपरंपरा कायमचीच नाहींशी होणार ४२. अथवा जितेंद्रिय राहून व वृक्षमूलाचा आश्रय करून मी येथें तपस्वीच बनून राहीन. कृष्णवर्ण नेत्रांनीं युक्त असलेली ती सीता जर दृष्टीं पडली नाहीं तर मी येथून परत जाणार नाहीं ४३. त्या सीतेचा शोध लागल्या- शिवाय मी जर येथून परत जाईन तर सर्व वानरांसहवर्तमान अंगद प्राणत्याग करील ४४. छे ! प्राणत्याग करण्यामध्ये पुष्कळच दोष असून पुरुष जिवंत राहिला असतां त्याचें कधीं तरी कल्याण होतेंच. तस्मात्, मी प्राण धारण करून राहीन. कारण, पुरुष कायम राहिल्यास त्याला इष्ट असलेली गोष्ट कधीं तरी निःसंशय प्राप्त होतच असते ” ४५. ह्याप्रमाणें नानाप्रकारचें दुःख मनामध्ये आणूं लागलेला तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् शोकांतून पार पडेना ४६. तथापि तो धैर्यवान् वानरश्रेष्ठ धैर्य धरून आपल्याशींच झणाला ४७ “ चिंता नाहीं, सीतेचें हरण झालें आहे नां ? खुशाल होऊं दे ! मी महाबलाढ्य दशानन रावणाचा वध करीन ? झणजे सीतेबद्दल सूड तरी उगविल्यासारखें होईल ४८; अथवा ह्या रावणाला समुद्रावरून फेंकून देऊन पशुपतीकडे ज्याप्रमाणें पशु नेतात त्याप्रमाणें मी रामाकडे घेऊन जाईन ” ४९ ह्याप्रमाणें सीतेचा शोध न लागल्यामुळें चिंताक्रांत झालेला तो वानर पुनरपि काळजी व दुःख ह्यांनीं झन्न व्याप्त झाल्यामुळें चिंता करूं लागला ५०. “ यशस्विनी रामपत्नी सीतेचा जोपर्यंत

८२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 स्विनीम् । तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिन्तामि पुनःपुनः ५१ संपातिवचना-
 चापि रामं यद्यानयाम्यहम् । अपश्यन्नाघवां भार्या निर्दहन्मर्ववानरान् ५२
 इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः । न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते
 नरवानराः ५३ अशोकवनिका चापि महतीयं महाद्रुमा । इमामधिगमि-
 ष्यामि न हीयं विचिता मया ५४ वसुन् रुद्रांस्तथादित्यानश्विनौ मरुतांपि
 च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ५५ जित्वा तु राक्षसा-
 न्द्वीमिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् । संप्रदास्यामि रामाय सिद्धीमिव तप-
 स्विने ५६ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्ताविग्रथितेन्द्रियः । उदतिष्ठन्महा-
 बाहुर्हनुमान्मारुतात्मजः ५७ नमोस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै
 जनकात्मजायै । नमोस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलभ्यां नमोस्तु चन्द्राग्निमरुद्-
 गणभ्यः ५८ स तेभ्यस्तु नमस्कृत्वा सुग्रीवाय च मारुतिः । दिशः सर्वाः
 समालोक्य संशोकवनिकां प्रति ५९ स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां
 शुभाम् । उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ६० ध्रुवं तु रक्षाव-

शोध लागला नाही तोपर्यंत मी ही लंकानगरी वारंवार शोधून ५१ (सीता येथे
 खास आहे ह्या) संपातीच्या वचनावर विश्वास ठवून मी जर रामाला येथे घेऊन
 आलों आणि भार्या जर त्याच्या दृष्टी पडली नाही तर तो सर्व वानरांना दग्ध करून
 टाकील ५२. तस्मात्, मी येथेच नियमित आहाराचे अवलंबन करून व इन्द्रियसंय-
 मन करून राहीन. तेथे गेल्यावर माझ्याकरिता त्या सर्व वानरांचा नाश होण योग्य
 नाही ५३. मोठ्या मोठ्या वृक्षांनी युक्त असलेले हे प्रचंड अशोकवन मी पहातो. हे
 मीं अद्यापि शोधिलेले नाही ५४. वसु, रुद्र, आदित्य, अश्विनीकुमार आणि मरुद्गण
 ह्यांना नमस्कार करून मी, राक्षसांचा शोक वृद्धिंगत करणारा, अशोक वनांत जाईन ५५
 आणि तपश्चर्येने प्रसन्न झालेल्या देवता ज्याप्रमाणे तपस्वी पुरुषाला तपाचे फल देत
 असतात त्याप्रमाणे राक्षसांना जिंकून, इक्ष्वाकुकुलाला आनंद देणारी सीता मी
 रामाला अर्पण करीन ” ५६. ह्याप्रमाणे मुहूर्तपर्यंत विचार करून मन चिन्ता-
 क्रांत झालेला तो महापराक्रमी वायुपुत्र हनुमान् उठला (आणि ह्मणाला) ५७
 “ लक्ष्मणासहवर्तमान राम, ती देवी जनककन्या, रुद्र, इंद्र, यम, वायु, चंद्र,
 अग्नि आणि मरुद्गण ह्यांना नमस्कार असा ” ५८. ह्याप्रमाणे त्या रामादिकांना
 व सुग्रीवाला नमस्कार करून व सर्व दिशा अवलोकन करून तो मारुति अशोकवना-
 मध्ये गेला ५९. प्रथमतः त्या शुभ अशोकवनामध्ये जाण्याचे ठरविल्यानंतर पुढे काय
 करावयाचे त्याविषयी तो वायुपुत्र वानर आपल्याशीं ह्मणाला ६० “ सर्व संस्कारांनीं

सर्गः १४]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

८३

हुला भविष्यति वनाकुला । अशोकवनिका पुण्या सर्वसंस्कारमंस्कृता ६१
रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् । भगवानपि विश्वात्मा नाति-
क्षोभं प्रवायति ६२ संक्षिप्तोयं मयात्मा च रामार्थे रावणस्य च । सिद्धिं
दिशन्तु मे सर्वे देवाः सर्षिगणास्त्वह ६३ ब्रह्मा स्वयंभूर्भगवान्देवाश्चैव
तपस्विनः । सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ६४ वरुणः पाश-
हस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च । अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः सर्व
एव च ६५ सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः । दास्यन्ति
मम ये चान्धेप्यदृष्टाः पथि गोचराः ६६ तदुन्नमं पाण्डुरदन्तमव्रणं
शुचिस्मितं पद्ममलाशलोचनम् । द्रक्ष्ये कदार्यावदनं कदा न्वहं प्रमन्न-
ताराधिपतुल्यदर्चनम् ६७ क्षुद्रेण हीनेन नृशंसमूर्तिना सुदारुणालंकृत-
वेषधारिणा । बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेय सा
भवेत् ६८ [७०८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणं वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् । अवप्लुतो महा-

युक्त असें तं उत्कृष्ट अशोकवन वृक्षसमूहायांनीं व्याप्त असून खरोखर राक्षसांनीं भर-
लेलें असेल ६१. ह्या वनामध्ये नमिलेले रक्षक खरोखर वृक्षांचें रक्षण करीत आहेत
आणि भगवान् वायुही विशेष जोरानें यथे वहात नाहीं ६२. रामाकरितां आणि राव-
णाकरितां मीं हें आपलें शरीर संकुचित केलें आहे. ह्या ठिकाणीं ऋषिगणांसह सर्व
देव माझा मनोरथ सिद्धीस नेवोत ६३. त्याचप्रमाणें भगवान् स्वयंभु ब्रह्मदेव, तपस्वी,
देव, अग्नि, वायु, वज्रपाणि इंद्र ६४, हातामध्ये पाश धारण करणारा वरुण, चंद्र,
सूर्य, महात्मे अश्विनीकुमार व सर्व मरुद्गण माझा यत्न सिद्धीस नेवोत ६५.
सर्व भूतें, भूताधिपति आणि माझ्या दृष्टीस न पडलेल्या अशा मार्गातील
देवता मला सिद्धि देतील ६६ उन्नत नासिका, शुभ्र दंत, पवित्र हास्य,
पद्मपत्रामारिखे विशाल नेत्र आणि निर्मल चंद्रासारिखी कांति ह्यांनीं युक्त असलेलें
तें साध्वीचें अखंड मुख माझ्या केव्हां बरें दृष्टीं पडेल ! ६७. क्षुद्र, नीच, दुष्ट
आणि अत्यंत भयंकर असूनही विश्वमनीय वेष धारण करणाऱ्या रावणांनं बलात्कारानें
हरण करून नेलेली ती बिचारी अबला आज कशी बरें माझ्या दृष्टीं पडेल ! ” ६८.
ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडा-
पैकीं तरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १३ ॥

एक मुहूर्तपर्यंत विचार करून आणि मनानें सीतेची भेट घेऊन तो महातेजस्वी

८४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

तेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः १ स तु मंहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महा-
कपिः । पुष्पिताग्रान्वसन्तादौ ददर्श विविधान्द्रुमान् २ सालानशोका-
न्भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् । उद्दालकान्नागवृक्षांश्चूतान्कपिमुखा-
नपि ३ तथाभ्रवणसंपन्नां लताशतममन्विताम् । ज्यामुक्त इव नाराचः
पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ४ स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ।
राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ५ विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां
चित्रकाननाम् । उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्वली ६ वृतैर्नाना-
विधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलापगैः । कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषवि-
ताम् ७ प्रहृष्टमनुजां काले मृगपक्षिमदाकुलाम् । मत्तवर्हिणसंगुष्टां
नानाद्विजगणायुताम् ८ मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् ।
सुखप्रसुप्तान्विहगान्बोधयामास वानरः ९ उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैर्वतैः
समाहताः । अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्पवृष्टयः १० पुष्पावकीर्णः

हनुमान् त्या रावणाच्या गृहापासून उडी मारून अशोकवनाचे भोंवतीं असलेल्या फोटावर गेला १. प्राकारावर जाऊन तो महाकपि बसला असता त्याच्या सर्वांगावर रोमांच उठले आणि तेथून त्याने वसंत ऋतूचे आरंभीं प्रफुलित झालेले नानाप्रकारचे वृक्ष हणजे साल, भव्य अशोक, प्रफुलित चंपक, उद्दालक, नागकेसरवृक्ष आणि आकृतीने वानरांच्या मुखासारखीं फळें धारण करणारे आम्रवृक्ष अवलोकन केले २, ३. नंतर शेंकडों लतांनी व आंबरायांनी युक्त असलेल्या त्या बागेत प्रत्येकेपासून सुटलेल्या बाणाप्रमाणे त्याने उडी मारिली ४ आणि ह्याप्रमाणे त्या आश्चर्यकारक अशोकवनामध्ये प्रवेश केल्यानंतर त्या बलाढ्य हनुमानाने ते वन अवलोकन केले. ते पक्षिगणांनी नादित झालेले होते; रौप्यवर्ण आणि सुवर्णवर्ण वृक्षांनी ते सर्व बाजूंनी व्याप्त झालेले होते; आश्चर्यकारक असून अद्भुत वृक्षसमुदायांनी आणि पशुसमुदायांनी व पक्ष्यांनी ते युक्त होते आणि उदय पावलेल्या सूर्याप्रमाणे ते झळकत होते ५, ६. त्याचप्रमाणे पुष्पफलांनी युक्त असलेल्या नानाप्रकारच्या वृक्षांनी ते युक्त असून मत्त भृंग व कोकिल त्यांत नेहमीं वास्तव्य करीत होते. ७. त्यांतील लोक सर्वदा आनंदित होते; मत्त झालेल्या मयूरांनी ते नादित झालेले होते; वानाप्रकारच्या पक्ष्यांनी ते युक्त होते आणि मदमत्त झालेल्या इतरही पशुपक्ष्यांनी ते व्याप्त होते ८. असो. तो वानर हनुमान् निर्दोष आणि सौंदर्यसंपन्न अशा त्या राजकन्येचा शोध करूं लागला असता स्वस्थ निजलेल्या पक्ष्यांची त्याने झोप मोडिली ९ आणि पक्षांच्या योगाने पक्षिगण उड्डाण करूं लागले असता

सर्गः १४]

महाराष्ट्रात्पर्यसमेतम् ।

८५

शुशुभे हनूमान्मारुतात्मजः । अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो
गिरिः ११ दिशः सर्वाभिधावन्तं वृक्षखण्डगतं कपिम् । दृष्ट्वा सर्वाणि
भूतानि वसन्त इति मेनिरे १२ वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथ-
ग्विधैः । रराज वसुधा तत्र प्रमदं विभूषिता १३ तरस्विना ते तरव-
स्तरसा बहु कम्पिताः । कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा १४
निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः । निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव
पराजिताः १५ हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः । पुष्पपत्रफला-
न्याशु मुमुक्षुः फलशालिनः १६ विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया
द्रुमाः । बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेन विनिर्धुताः १७ विधूतकेशी युवति-
र्यथा मृदितवर्णका । निपीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता १८ तथा
लाङ्गूलहस्तैस्तु चरणाभ्यां च मर्दिता । तथैवाशोकवनिका प्रभञ्जव-
नपादपा १९ महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः । यथा प्रावृषि

त्यांच्या पंखांच्या वायूंनीं ताडित झाल्यामुळे वृक्षांपासून अनेक वर्णांच्या व
नानाप्रकारच्या पुष्पवृष्टि होऊं लागल्या १०. तेव्हां पुष्पांनीं भरून गेलेला तो वायु-
पुत्र हनुमान् पुष्पमय पर्वताप्रमाणें त्या अशोक दनांत शोभूं लागला ११. वनामध्ये
येऊन सर्व दिशेंस धांवाधांव करूं लागलेल्या त्या कपीला अवलोकन केल्यावर वनां-
तील सर्व प्राणी तो वसंत ऋतुच (वानररूपानें) आला असावा असें मानूं लागले १२.
(त्याच्या धांवाधांवींमुळे) वृक्षांपासून पडलेल्या नानाप्रकारच्या पुष्पांनीं व्याप्त झालेली तेथील
भूमि अलंकार घातलेल्या तरुणी स्त्रीप्रमाणें चमकूं लागली १३. तो बलाढ्य कपि संचार
करूं लागला असतां त्याच्या वेगानें अतिशय कंपित झालेले वृक्ष चित्रविचित्र पुष्पांचा वर्षाव
करूं लागले १४ आणि अग्रांचीं पानें झडून जाऊन पुष्पें व फलेंही ज्यांचीं झडून गेलेलीं
आहेत असे तेथील वृक्ष, जुगारींत हरल्यामुळे वस्त्रें व भूषणें शरीरापासून काढून ठेविलेल्या
जुगाराप्रमाणें दिसूं लागले १५. फलांनीं भरलेले ते उत्कृष्ट वृक्ष, वेगवान् हनुमानाच्या
योगानें कंपित झाले असतां त्यांनीं एकदम पुष्पांचा, पानांचा व फलांचा त्याग
केला १६ आणि वायुपुत्र हनुमानानें कंपित केलेले ते सर्वही वृक्ष पक्षिगणांनींही
शून्य झाल्यामुळे त्यांचीं नुसतीं खोडेंच तेथें दिसूं लागलीं १७. जिच्या अंगाला
लाविलेली उटी चोळवटून गेलेली आहे, शुभ दंतांनीं युक्त असलेल्या जिच्या अधरो-
ष्ठाचें पान केलेलें आहे व (सुरतक्रीडेच्या बहरांत) जिला नखांनीं व दातांनीं क्षतें
पडलेलीं आहेत अशी केश अस्ताव्यस्त झालेली तरुणी स्त्री ज्याप्रमाणें दिसत
असते १८ त्याप्रमाणें आंतील वृक्ष मोडून पडून पुच्छ, हस्त आणि पाद ह्यांच्या

८६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 वेगेन मेघजालानि मारुतः २० स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनो-
 रमाः । तथा काञ्चनभूमीश्च विचरन्दृशे कपिः २१ वापीश्च विविधा-
 काराः पूर्णाः परमवारिणा । महाहैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः २२
 मुक्ताप्रवालमिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रै-
 स्तीरजैरुपशोभिताः २३ बुद्धपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपशोभिताः । नत्यू-
 हरुतसंघुटा हंममारसनादिताः २४ दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सरिद्धिश्च
 ममन्ततः । अमृतोपमनोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः २५ लताशतैरव-
 तताः मंतानकुसुमावृताः । नानागुल्मावृतवनाः करवीरकृतान्तराः २६
 ततोम्बुधरसंकाशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् । विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः
 परिवारितम् २७ शिलागृहैरवततं नानावृक्षममावृतम् । ददर्श कपि-
 शार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम् २८ ददर्श च नगात्तम्मान्नदीं निपतितां

योगाने चोळवटून गेलेली ती अशोकवनिका दिसूं लागली १९. पर्जन्यकालामध्यं वायु
 ज्याप्रमाणे आपल्या वेगाने अभ्रपटलं उडवून देतो त्याप्रमाणे मोठ्या मोठ्या लतांचीं
 झांकरें आपल्या वेगाच्या योगाने त्या कपीने उडवून दिलीं २०. त्या वनामध्ये संचार
 करितां करितां रौप्यमय, सुवर्णमय व रत्नमय मनाहर स्थल त्या कपीने अवलोकन
 केलीं २१. त्याचप्रमाणे नानाप्रकारच्या आकृतींनीं युक्त, उत्कृष्ट उदकाने परिपूर्ण
 आणि ठिकठिकाणीं मोठ्या मोठ्या मूल्यवान् रत्नांच्या पायऱ्यांनीं युक्त अशा वापीही
 त्याने अवलोकन केल्या २२. त्या वापीतील वाळु मोत्यांची व पोवळ्यांची होती;
 आंतील फरशी स्फटिकाची होती; तीरावरील चित्रविचित्र सुवर्णवृक्षांनीं त्यांना शोभा
 आलेली होती २३; प्रफुल्लित झालेले नानाप्रकारचे कमलसमुदाय त्यांमध्ये होते;
 चक्रवाक पक्षांच्या योगाने त्यांना शोभा आलेली होती; जलकाक, हस व सारस पक्षी
 ह्यांच्या ध्वनीने त्या नादित झालेल्या होत्या २४; वृक्षयुक्त, दीर्घ आणि अमृततुल्य
 उदकाने परिपूर्ण अशा पवित्र नद्यांनीं समावृतीं त्या व्याप्त होत्या २५; शंकडों लता
 त्यांवर पसरलेल्या होत्या; कल्पवृक्षांच्या पुष्पांनीं त्या आच्छादिलेल्या होत्या; नाना-
 प्रकारच्या झांकरांनीं त्यांतील उदक आच्छादिलेले होते आणि त्यांत
 मधून मधून नेवतीचींही पुष्पे होती २६. तदनंतर मोठ्या मोठ्या शिखरांनीं युक्त
 असा विचित्रकूट पर्वत वानरश्रेष्ठ हनुमानाने तेथे अवलोकन केला. तो दिसण्यांत मेघा-
 सारिखा असून शिखरांच्या योगाने सर्व बाजूंनीं व्याप्त झालेला होता २७; त्याच्यावर
 जिकडे तिकडे शिलागृहे असून नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं तो आच्छादिलेला होता
 आणि तो जगतामध्ये रम्य होता २८. रागारागाने प्रियाच्या अंकावरून उठून भूमीवर

कपिः । अङ्गुलिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् २९ जलेन पतिता-
 ग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् । वार्यमाणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ३०
 पुनरावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः । प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां
 पुनरुपस्थिताम् ३१ तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः । ददर्श
 कपिशार्दूलो हनूमान्मारुतात्मजः ३२ कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन
 वारिणा । मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ३३ विविधैर्मृगस-
 ङ्क्षुश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वक-
 र्मणा ३४ काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् । ये कंचित्पादपा-
 स्तत्र पुष्पोपगफलापगाः ३५ सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ।
 लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् ३६ काञ्चनीं शिंशपामेकां ददर्श
 स महाकपिः । वृतां ह्रममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ३७ सोपश्य-
 द्भूमिभागांश्च नगप्रस्रवणानि च । सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिसंनि-

शयन करीत पडलेल्या प्रियप्रमाणें त्या पर्वतापासून निघालेली एक नदी त्या कपीनें
 अवलोकन केली २९. ज्यांचीं अग्रें उदकामध्यें गलेलीं आहेत अशा तीरस्थ वृक्षांनीं
 सुशोभित असलेली ती नदी, पतीवर क्रुद्ध होऊन जाऊं लागल्यामुळें प्रिय बांधव जिचें
 निवारण करीत आहेत अशा तरुणी स्त्रीप्रमाणें दिसत होती ३०; वृक्षाग्रांची वगैरे
 आडकाठी आल्यामुळें त्या नदीचें उदक कोठें कोठें परत फिरल्यासारखें झालें होतें
 आणि त्यामुळें प्रथमतः रागावून निघालेली परंतु, मागून प्रसन्न झाल्यावर पतिसंनिध
 आलेली स्त्रीच कीं काय अशी ती नदी त्या महाकपीला दिसली ३१. त्या पर्वतासमीपच
 नानाप्रकारच्या पक्षिगणांनीं युक्त असलेलीं सरोवरे त्या कपिश्रेष्ठ वायुपुत्र हनुमानानें
 अवलोकन केलीं ३२. त्याचप्रमाणें शीत जलानें परिपूर्ण अशी एक तयार केलेली
 वापीही तेथें त्यानें अवलोकन केली. त्या वापीला उत्कृष्ट रत्नांच्या पायऱ्या केलेल्या
 हात्या; मोत्यांच्या वाळूनें ती सुशोभित झालेली होती ३३; नानाप्रकारच्या पशुसमु-
 दायानीं ती मनोहर दिसत होती; सभोवतीं असलेल्या चित्रविचित्र वनांनीं ती युक्त
 होती आणि विश्वकर्मानें निर्माण केलेल्या प्रचंड राजवाड्यांनीं ३४ व कृत्रिम वनांनींही
 ती सर्व बाजूनीं भूषित झालेली होती. तेथें जे कांहीं वृक्ष होते ते सर्व पुष्पांनीं व
 फलांनीं भरलेले होत ३५; त्यांचा आकार छत्राप्रमाणें होता आणि त्या सर्वांनाही
 खालीं मांठे मांठे रुप्याचे पार बांधिलेले असून त्यांवर सोन्याचे पार बांधिलेले होते.
 असंख्य लतावेलींनीं व असंख्य पत्रांनीं आच्छादित ३६ आणि सभोवतीं सुवर्णमय
 पारांनीं परिवेष्टित असा एक सुवर्णवर्ण शिंशपावृक्ष (ह्यणजे शिसवा) त्या महाकपीनें

८८ महापुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

भान् ३८ तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव महाकपिः । अमन्यत तदा वीरः
काञ्चनोस्मीति सर्वतः ३९ तान्काञ्चनान्वृक्षगणान्मारुतेन प्रकम्पितान् ।
किङ्किणीशतनिर्घोषान्दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ४० सुपुष्पिताग्रान्रुचिरांस्त-
रुणाङ्कुरपल्लवान् । तामारुह्य महावेगः शिंशपां पर्णसंवृताम् ४१ इतो
द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम् । इतश्चेतश्च दुःखार्ता संतपन्तीं
यदृच्छया ४२ अशोकवनिका चयं दृढं रम्या दुरात्मनः । चन्दनैश्चम्पकै-
श्चापि बकुलैश्च विभूषिता ४३ इयं च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता ।
इमां सा राजमहिषी नूनमेप्यति जानकी ४४ सारामा राजमहिषी राघ-
वस्य प्रिया सदा । वनसंचारकुशला ध्रुवमेप्यति जानकी ४५ अथवा
मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा । वनमेप्यति साद्येह रामचिन्तासुक-
र्षिता ४६ गमशोकाभिर्मन्ता सा देवी वामलोचना । वनवासरता नित्य-

अवलोकन केला ३७ व त्याचप्रमाणे भूपदेश, पर्वतावरील जलप्रवाह आणि अग्नीसा-
रिखे उज्ज्वल असे दुसरेही सुवर्णवृक्ष त्यानें अवलोकन केले ३८. मेरुपर्वताच्या प्रभे-
प्रमाणे असलेल्या त्या वृक्षांच्या प्रभेमुळे तो वीर महाकपि हनुमान् आपले शरीर सर्व
बाजूंनीं सुवर्णमयच आहे असें समजून लागला ३९. साहजिक फलाप्रमाणे लहान लहान
घंटा ज्यांना आहेत असे सुवर्णवृक्षसमुदाय वायूनें कंपित आणि हलूनच शेंकडां घंटा-
नादांनीं युक्त झालेले अवलोकन करून त्याला आश्चर्य वाटले ४०. कारण, ते सुवर्ण-
मय वृक्षगण मनोहर असून प्रफुल्लित अग्रे आणि कोमल अंकुर व पल्लव ह्यांनींही युक्त
होते. असो. पर्णानीं आच्छादिलेल्या त्या शिंशपा वृक्षावर तो महावेगवान् हनुमान्
आरूढ झाला (आणि मनामध्ये हलाला) ४१ “ रामदर्शनाविषयी उत्सुक आणि
हलूनच दुःखाकुल व संतप्त झालेली विदेहराजकन्या सीता स्वेच्छेनें इकडे तिकडे
हिंडतां हिंडतां कदाचित् ह्या बाजूला आलेली माझ्या दृष्टीं पडेल ४२. त्या दुरात्म्या
रावणाची ही अशोकवनिका अत्यंत रम्य असून चंदन, चंपक व बकुल वृक्ष ह्यांनीं
विभूषित आहे ४३ आणि तिच्यामध्ये द्विजगणांनीं आश्रय केलेले असें हे रम्य सरो-
वरही आहे. तस्मात्, ती राजपत्नी जानकी निःसंशय ह्या सरोवराकडे येईल ४४.
रामाला सर्वदां प्रिय परंतु, सांप्रत त्याचा वियोग झालेली ती राजपत्नी जानकी
वनामध्ये संचार करण्यांत निरढावली असल्यामुळे निःसंशय इकडेही येईल ४५. सारांश,
हरणाच्या बछड्याप्रमाणे जिचे नेत्र आहेत अशी ती रामाच्या चित्तेनें अत्यंत कुश
झालेली जानकी आज ह्या वनांत (आपल्या शोधार्थ कोणी आले आहे कीं काय हे)
पाहण्याकरितां तरी येथे येईल ४६. मनोहर नेत्रांनीं युक्त, वनवासाविषयी तत्पर व

सर्गः १५]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

८९

मेष्यते वनचारिणी ४७ वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा । रामस्य दयिता
भार्या जनकस्य सुता सती ४८ संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति
जानकी । नदीं चेमां शुभजलां संध्यार्थे वरवर्णिनी ४९ तस्याश्चाप्यनु-
रूपेयमशोकवनिका शुभा । शुभायाः पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य संमता
५० यदि जीवति सा देवी ताराधिपतिभानना । आगमिष्यति सावश्य-
मिमां शीतजलां नदीम् ५१ एवं तु गत्वा हनुमान्महात्मा प्रतीक्षमाणो
मनुजेन्द्रपत्नीम् । अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ५२
[७६०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे
चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

स वीक्षमाणस्तत्रस्थां मार्गमाणश्च मैथिलीम् । अवेक्षमाणश्च महतीं
सर्वां तामन्ववैक्षत १ संतानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् । दिव्यगन्ध-
रसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् २ तां स नन्दनसंकाशां मृगपक्षिभिरावृ-
ताम् । हर्म्यप्रासादसंवाधां कोकिलाकुलनिःस्वनाम् ३ काञ्चनात्पलप-

रामाच्या शोकामुळे संतप्त झालेली ती सीता देवी वनामध्ये संचार करणारी असल्यामुळे
नित्य इकडे येत असेल ४७. ती जनकाची कन्या साध्वी रामभार्या पूर्वी नेहमी वना-
मध्ये संचार करणाऱ्या मृगपक्ष्यादिकांना पहाण्याची इच्छा करीत असेल ४८. संध्या-
काळचे कर्म करण्याचे मनांत आणून त्याकरिता ती श्रेष्ठ स्त्री जानकी ह्या पवित्र
उदकाने युक्त असलेल्या नदीवर निःसंशय येईल ४९. राजाधिराज रामाची जी प्रियपत्नी
तिला योग्य अशी ही शुभ अशोकवनिका आहे ५०. चंद्राप्रमाणे आल्हादकारक जिचे
मुख आहे अशी ती देवी सीता जर जिवंत असेल तर ह्या शीतजलाने भरलेल्या नदी-
प्रत अवश्य येईल ५१. राजपत्नीला शोधण्याकरितां अशोकवनिकेमध्ये गेलेला तो
महात्मा हनुमान् पानांनीं गच्च भरलेल्या प्रफुल्लित शिंशपा वृक्षामध्ये दडून बसून
मनामध्ये ह्याप्रमाणे विचार करून पाहू लागला तो पहातां पहातां तेथील सर्व काही
त्याच्या दृष्टीं पडले ५२. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक
आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं चवदावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १४ ॥

शिंशपावृक्षावर बसून इकडे तिकडे दृष्टि फंकीत असलेला तो हनुमान् मैथि-
लीचा शोध लावण्याकरितां खालीं पाहू लागला असतां ती सर्व भूमि त्यानें अवलो-
कन केली १ कल्पलतांनीं युक्त असलेल्या वृक्षांनीं त्या भूमीला शोभा आलेली
होती, दिव्य गंध आणि रस ह्यांनीं ती युक्त असून सर्व बाजूंनीं शृंगारिलेली होती २,
मृग आणि पक्षी ह्यांनीं ती गजबजून गेलेली असून नदनवनाप्रमाणे दिसत होती,

आभिर्वापीभिरुपशोभिनाम् । बह्वासनकुथोपतां बहुभूमिगृहायुताम् ४
 सर्वतुकुसुमै रम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः । पुष्पितानामशोकानां श्रिया
 सूर्यादयप्रभाम् ५ प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत । निष्पत्रशाखां
 विहगैः क्रियमाणमिवासकृत् ६ विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतं-
 सक्रैः ७ समूलपुष्परचितैरशोकैः शोकनाशनैः ७ पुष्पभारातिभारैश्च स्पृश-
 द्भिरिव मेदिनीम् । कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ८ संदशः
 प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः । पुंनागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ९
 विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः । शातकुम्भनिभाः केचित्क-
 चिदग्निशिखप्रभाः १० नीलाञ्जननिभाः कचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ।
 नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा ११ अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं

कांकिलपक्ष्यांच्या शब्दानें ती दुगदुमून गेलेली असून मोठ्यामांठ्या इमारती व वाडे
 ह्यांची तेथें गर्दी झालेली होती ३; अनेक प्रकारच्या सुवर्णकमलांनीं युक्त असलेल्या
 वापींच्या योगानें ती सुशोभित झालेली होती; अनेक प्रकारचीं आसनें व आस्तरणें
 तेथें घातलेलीं होती; पुष्कळ मजल्यांच्या गृहांनीं ती युक्त होती ४; सर्व ऋतूंतिल मनोहर
 पुष्पांनीं व प्रफुल्लित वृक्षांनीं ती युक्त असून प्रफुल्लित अशोक वृक्षांच्या कांतीमुळें
 तिची प्रभा सूर्यासारिखी दिसत होती ५; आणि अशोकपुष्पांच्या योगानें ती जशी
 कांहीं प्रदीप्त झाल्यासारिखीच भासत होती. अशी जी अशोकवनांतील भूमि त्या
 शिंशपावृक्षावर बसून मारुतीनें अवलोकन केली तिच्यांतील वृक्ष पक्ष्यांच्या योगानें
 वारंवार पानें व खांद्या ह्यांनीं रहित होत होते ६; कारण, पुष्पें ज्यांना कर्णभूषणा-
 प्रमाणें शोभा देत होतीं असे शोकडों अद्भुत पक्षी वारंवार तेथील वृक्षांवर येऊन
 बसत असल्यामुळें त्यांचीं पानें व शाखा आच्छादून जात असत; मुळें व पुष्पें ह्यांनीं
 युक्त असलेले शोकनाशक अशोकवृक्ष ७, पुष्पसमुदायांचा ज्यांना अति-
 शय भार झालेला आहे आणि ह्मणूनच भूमीला जे स्पर्श करीत आहेत
 असे प्रफुल्लित कर्णिकार वृक्ष आणि प्रफुल्लित पलाशवृक्ष ह्यांनीं युक्त असलेला ८
 तो प्रदेश त्यांच्या प्रभेमुळें सर्व बाजूंनीं जसा कांहीं पेटल्यासारिखाच दिसत
 होवा. उंडणी, सांतवण, चाफा आणि भोंकरी असे ९ मुळें खोल गेलेले पुष्कळच
 प्रफुल्लित वृक्ष तेथें शोभत होते; कांहीं सुवर्णासारिखे उज्ज्वल, कांहीं अग्नीच्या ज्वालेसा-
 रिखे देदीप्यमान १० आणि कांहीं कज्जलतुल्य असे हजारां अशोकवृक्ष तेथें होते.
 मनोहर शोभनें युक्त, दिव्य व अचिंत्य असें एक उपवन त्या अशोकवनामध्ये त्या
 हनुमानानें अवलोकन केलें तें देवांचें उपवन नन्दन व कुबेराचें अद्भुत उपवन चैत्ररथ

सर्गः १५]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

९३

रम्यश्रिया युतम् । द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् १२ पुष्प-
रत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा । सर्वतुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः १३
नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणद्विजैः । अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनो-
हरम् १४ शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् । अशोकवनि-
कायां तु तस्यां वानरपुंगवः १५ म ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जि-
तम् । मध्ये स्तम्भसहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् १६ प्रवालकृतसोपानं
तप्तकाञ्चनवेदिकम् । मुष्णन्तमिव चक्षुषि द्योतमानमिव श्रिया १७ निर्मलं
प्रांशुभावत्वाद्दुल्लिखन्तमिवाम्बरम् । ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समा-
वृताम् १८ उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः । ददर्श शुक्लप-
क्षादौ चन्द्रेस्वामिवामलाम् १९ मन्दप्रख्यायमानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ।
पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः २० पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टे-

ह्यांनाही मागे टाकणारे होते. पुष्परूप ज्योतिर्गणांनीं तें युक्त असल्यामुळे दुसरें आका-
शच कीं काय असें दिसत होते ११, १२; पुष्परूप शेंकडों रत्नांनीं युक्त असल्यामुळे
तें अद्भुत वन पांचवा सागरच कीं काय असें भासत होते; मधुर गंध आणि सार्वका-
लिक पुष्प ह्यांनीं युक्त असलेल्या वृक्षांनीं तें उपवन अगदीं खेचलेलें होते १३; नाना-
प्रकारच्या ध्वनींनीं युक्त असलेल्या मृगसमुदायांनीं व पक्ष्यांनीं तें उपवन रम्य झालेलें
होतें; अनेक प्रकारचे सुगंध त्यांत सुटलेले होते; उत्कृष्ट गंधांनीं तें युक्त असून मनो-
हर होते १४ आणि सुगंधांनीं भरून गेलें असल्यामुळे तें दुमरा पर्वतराज गंधमादनच
कीं काय असें भासत होते. असो. त्या अशोकवनिकेमध्ये त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानानें १५
जवळच एक चिरेबंदी भव्य वाडा अवलोकन केला. मध्ये असलेल्या सहस्रस्तंभांच्या
आधारानें तो राहिलेला होता; कैलासपर्वताप्रमाणें तो श्वेतवर्ण होता १६; पोंवळ्यांचे
जिने त्यांत केलेले होते; शुद्ध सुवर्णाच्या भुया त्यांत केलेल्या होत्या; कांतीनें झळ-
कत असल्यामुळे तो डोळे दिपवीत होता १७ आणि निर्मल असून उंच असल्यामुळे
आकाश विदीर्णच करीत आहे कीं काय असा तो दिसत होता. तदनंतर राक्षसींनीं परि-
वेष्टित, मलिन वस्त्र परिधान केलेली १८, उपवासानें कृश झाल्यामुळे शुक्लपक्षाच्या
आरंभीं असणाऱ्या निर्मल चंद्रकलेप्रमाणें भासत असलेली आणि वारंवार दुःखाचे
सुस्कारे टाकीत असलेली दीन सीता लांबून त्याच्या दृष्टीं पडली १९ धुराच्या लोटानें व्याप्त
झालेल्या अग्नीची ज्वाला ज्याप्रमाणें सुंदर प्रभेनें युक्त असूनही सरासरीच दृष्टोत्पत्तीस यत
असते त्याचप्रमाणें मनोहर कांतीनें युक्त असलेल्या त्या सीतेचें रूपही सरासरीच.
मारुतीला ओळखूं येत होते २०. उत्कृष्ट प्रकारचे एक जीर्ण पीत वस्त्र तिनें परिधान

१.२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
नात्तमवाससा । सपङ्कामनलंकारां विपद्नामिव पद्मिनीम् २१ पीडितां
दुःखसंतप्तां परिक्षीणां तपस्विनीम् । ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहि-
णीम् २२ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च । शोकध्यानपरां दीनां
नित्यं दुःखपरायणाम् २३ प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ।
श्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणेनावृतामिव २४ नीलनागाभया वेण्या जघनं
गतयैकया । नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव २५ सुखार्हां दुःख-
संतप्तां व्यसनानामकोविदाम् । तां विलोक्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां
कृशाम् २६ तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः । हियमाणा तदा
तेन रक्षमा कामरूपिणा २७ यथारूपा हि दृष्टा सा तथारूपेयमङ्गना ।
पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् २८ कुर्वतीं प्रभया देवीं सर्वा
वितिमिरा दिशः । तां नीलकण्ठीं विम्बांष्टीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् २९

केलेलें होतें व अंगावर विशेषसे अलंकार नसल्यामुळें ती पंकयुक्त आणि कमलरहित कमलिनीप्रमाणें दिसत होती २१. रावणानें पीडित, दुःखसंतप्त आणि अतिशय क्षीण झालेली ती विचारी सीता मंगलतुल्य केतुग्रहानें पीडित झालेली रोहिणीच कीं काय अशी दिसत होती २२. तिचें मुख अश्रूंनीं भरून गेलेलें होतें; ती दीन असून उपवासामुळें कृश झालेली होती आणि एकसारखी शोक व काळजी करीत असून ती अनाथ झालेली सीता नेहमीं अतिशय दुःख करीत होती २३. आपणाला प्रिय असलेलें कोणीच दृष्टीं न पडतां राक्षसास्त्रियांचा ममुदायच कायता तिच्या दृष्टीं पडत असल्यामुळें मृगांच्या कळपांतून चुकून श्वानसमूहानें परिवेष्टित झालेल्या हरिणीप्रमाणें तिची स्थिति झाली होती २४ आणि पाठीवरून कटिप्रदंशापर्यंत लोंबत असलेली तिची माकळी वेणी नीलवर्ण नागाप्रमाणें दिसत असल्यामुळें ती पर्जन्यकालानंतर नीलवर्ण वनपंक्तीच्या योगानें शोभणाऱ्या भूमीप्रमाणें शोभत होती २५. सुखोपभोगास याग्य असूनही दुःखसंतप्त, संकटाचा पूर्वी अनुभव नसलेली, विशाल नेत्रांनीं युक्त आणि पूर्वीपेक्षां फारच कृश व मलीन झालेली ती दृष्टोत्पत्तीस आल्यावर २६ “ ही सीताच असावी ” असा त्यानें कांहीं संदेहनाशक गोष्टींवरून तर्क केला. स्वेच्छेप्रमाणें रूप धारण करणारा तो रावणराक्षस तिला घेऊन चालला असतांना २७ ती ज्याप्रमाणें दृष्टीं पडली तशा प्रकारची ही स्त्री दिसत आहे (असा हनुमानानें तर्क केला). ती देवी उत्कृष्ट भिवया, पूर्णचंद्राप्रमाणें मुख आणि सुंदर व वर्तुल स्तन ह्यांनीं युक्त असून आपल्या प्रभुनें सर्व दिशा प्रकाशित करीत हाती; (इंद्रनीलमण्यांच्या कंठभूषणांचें प्रभेनें) तिचा कंठ नीलवर्ण दिसत होता; तिचे ओठ पिकलेल्या तांडल्याप्रमाणें होतें;

सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा । इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव ३० भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् । निःश्वामबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव ३१ शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् । संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः ३२ तां स्मृतीमिव मंदिग्धामृद्धिं निपतितामिव । विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ३३ सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव । अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव ३४ रामोपरोधव्यथितां रक्षोगणनिपीडिताम् । अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः ३५ बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्षमणा । वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ३६ मलयङ्कुधरां दीनां मण्डनार्हामण्डिताम् । प्रभां नक्षत्रराजस्य कालमेघैरिवावृताम् ३७ तस्य मंदिदिहे बुद्धिस्तथा सीतां निरीक्ष्य च । आम्रायानामयोगेन विद्यां प्रशि-

(तिचा बांधा उत्कृष्ट होता २८, २९; कमलपत्राप्रमाणे विस्तीर्ण नेत्रांनीं युक्त असून मदनाच्या रतीप्रमाणे ती सीता दिसत होती; पूर्णचंद्राच्या प्रभेप्रमाणे ती सर्व जगताला प्रिय होती ३०; तिच्या शरीराची काठी मडपातळ असून जितेंद्रिय तापसीप्रमाणे ती भूमीवर बसली होती; नागराजाच्या पत्नीप्रमाणे ती भयभीत होऊन एकसारिखे सुस्कारे टाकीत होती ३१; प्रचंड व वृद्धिंगत झालेल्या शोकजालांत सांपडल्या कारणाने धुराच्या लोटांत सांपडलेल्या अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणे ती निस्तेज दिसत होती ३२; अर्थाविषयी संदेह असलेली स्मृतिच कीं काय, अन्यायाने हरण करून आणिलेली संपत्तिच कीं काय, नास्तिकबुद्धीने हाणून पाडिलेली श्रद्धाच कीं काय, निष्फल झालेली आशाच कीं काय ३३, विघ्नाने घेरून टाकिलेली सिद्धिच कीं काय, (रागद्वेषादिकांनीं) कलुषित झालेली बुद्धिच कीं काय अथवा केवल असत्याचे अवलंबन करून दिलेल्या दूषणाने हाणून पाडिलेली कीर्तिच कीं काय अशी ती दिसत होती ३४. रामाच्या संवेला अंतरल्यामुळे ती दुःखित झालेली होती; राक्षसगणांनीं तिला त्रस्त करून सोडिली होती; हरिणाच्या छाव्याप्रमाणे मनोहर नेत्रांनीं युक्त असलेली ती अबला इकडे तिकडे पहात होती ३५; अश्रुजलाने परिपूर्ण, कृष्णवर्ण व कुटिल पापण्यांनीं युक्त व अप्रसन्न अशा मुखाने ती युक्त असून वारंवार सुस्कारे टाकीत होती ३६ आणि अंगाला मळ व चिखल लागला असल्याकारणाने शृंगार घालण्यास योग्य असूनही शृंगाररहित असल्यामुळे ती कृष्णवर्ण मेघांनीं आच्छादिलेल्या चंद्राच्या प्रभेप्रमाणे दीन दिसत होती ३७. असो. अभ्यास नसल्यामुळे फारच शिथिल झालेल्या विद्येप्रमाणे अस्ताव्यस्त झालेल्या त्या सीतेला अवलोकन करून (आपण ऐकिलेली सीता हीच आहे तिचा काय

९४ महाप्रनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 थिलामिव ३८ दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् । संस्कारेण यथा
 हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् ३९ तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनि-
 न्दिताम् । तर्कयामाम मीतेति कारणैरुपपादयन् ४० वैदेह्या यानि चाङ्गेषु
 तदा रामोन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि गात्रशोभीन्यलक्षयत् ४१
 सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वङ्घ्रौ च सुमंस्थितौ । मणिविद्रुमचित्राणि
 हस्तेष्वभरणानि च ४२ श्यामानि चिरयुक्तत्वात्तथा संस्थानवन्ति
 च । तान्येवैतानि मन्येहं यानि रामोन्वकीर्तयत् ४३ तत्र यान्य-
 वहीनानि तान्यहं नोपलक्षये । यान्यस्या नावहीनानि तानीमानि न
 संशयः ४४ पीतं कनकपद्मभं स्रस्तं तद्वसनं शुभम् । उत्तरीयं नगामक्तं
 तदा दृष्टं पुवङ्गमैः ४५ भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणीतले ।
 अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ४६ इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं
 क्लिष्टवत्तरम् । तथाप्यनूनं तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ४७ इयं कन-

असा) मारुतीला संशय आला ३८; परंतु, पदच्छेदादि संस्काराने रहित आणि विव-
 क्षित अर्थांशिवाय अन्यार्थांची वाचक असलेली उक्ति ज्याप्रमाणे मोठ्या कष्टाने ध्यानांत
 घेते त्याप्रमाणे शृंगाररहित असलेल्या त्या सीतेची मोठ्या कष्टाने हनुमानाला ओळख
 पटली ३९. सारांश, विशाल नेत्रांनी युक्त असलेल्या त्या निर्दोष राजकन्येला अव-
 लोकन करून प्रमाणांनी निश्चय करणाऱ्या हनुमानाने “ ही सीताच असावी ” असा
 तर्क केला ४०. विदेहराजकन्येच्या अंगावरील जीं भूषणे रामाने कथन केलीं होतीं
 तींच शरीराला शोभा देणारीं भूषणे तथे हनुमानाच्या दृष्टीं पडलीं ४१. (तेव्हां तो मना-
 मध्ये ह्मणाला) “ उत्तम रीतीने तयार केलेलीं कुंडले, चांगले डौलदार काप आणि
 हिरे व पोंवळीं बसविल्यामुळे चित्रविचित्र दिसत असलेलीं हस्तभूषणे ४२ फार दिवस
 साफसूफ केलीं नसल्यामुळे जरी श्यामवर्ण झालेलीं आहेत तरी आकार तसाच कायम
 असल्यामुळे रामाने जीं सांगितलीं तींच हीं आहेत असे मला वाटते ४३. रामाने
 सांगितल्यापैकीं मार्गामध्ये जीं भूषणे पडून गेलीं आहेत तीं माझ्या दृष्टीं पडत नाहींत;
 परंतु, मार्गामध्ये सीतेच्या अंगावरून जीं गळून पडलेलीं नाहींत तीं हींच ह्याविषयीं
 संशय नाहीं ४४ सुवर्णतंतूंनीं निर्माण केलेल्या वस्त्राप्रमाणे सीतेचे गळून पडलेले
 पीतवर्ण व शुभ उत्तरीय वस्त्र वृक्षाला अडकलेले त्यावेळीं वानरांनीं अवलोकन केले
 होते ४५ आणि त्याचप्रमाणे हिनेच टाकिलेलीं मोठीं मोठीं ध्वनियुक्त उत्कृष्ट भूष-
 णेही भूतलावर पडलेलीं त्यांनीं पाहिलीं होतीं ४६ हिने नसलेले हे वस्त्र धारण
 करून पुष्कळ दिवस झाल्यामुळे जरी ह्याची फारच दुर्दशा झालेली आहे तरी ह्याच

कवर्णाङ्गी रामस्य महिषी प्रिया । प्रणष्टापि सती यस्य मनसो न प्रण-
श्यति ४८ इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिरिह तप्यते । कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन
मदनेन च ४९ स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः । पत्नी नष्टेति
शोकेन प्रियेति मदनेन च ५० तस्या देव्या यथारूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ।
रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ५१ अस्या देव्या मनस्तस्मिं-
स्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ५२
दुष्करं कृतवात्रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोके-
नावसीदति ५३ एवं सीतां तथा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः । जगाम
मनसा रामं प्रशंसं च तं प्रभुम् ५४ [८१४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

वर्ण जवळ जवळ त्याच्याचसारिखा असून त्या आह्लांला सापडलेल्या दुसऱ्या वस्त्रा-
प्रमाणेच हे शोभत आहे ४७. दृष्टीचे आड झाली असतांही जी साध्वी रामाच्या
मनांतून नाहींशी होत नाहीं तीच ही सुवर्णवर्ण शरीरानें युक्त असलेली रामाची
प्रिय पत्नी होय ४८. जिच्याकरितां कारुण्य, आनृशंस्य, शोक आणि मदनबाधा
ह्या चोहोनीं राम संतप्त झाला आहे तीच ही ४९. तिल्ल दुसऱ्यानें दुःख दिलें
हणून कारुण्यानें तो संतप्त झाला आहे; आपल्या आश्रयाला ती असूनही तिचें रक्षण
झालें नाहीं हणून आनृशंस्यबुद्धीनें (हणजे आश्रिताचें संरक्षण करावें ह्या बुद्धीनें)
त्याला कांहीं सुचेनासें झालें आहे; आपली धर्मपत्नी नष्ट झाली हणून शोकानें तो
क्षुब्ध झाला आहे आणि आपली प्रियाच नाहींशी झाली हणून (पूर्वी तिच्यासह-
वर्तमान अनुभविलेल्या विषयांपमोगाचें एकसारिखें स्मरण होत असल्यामुळें उत्पन्न
झालेल्या) मदनाच्या योगानें त्याला फारच ताप झालेला आहे ५०. कृष्ण नेत्रांनीं
युक्त असलेली ही त्या रामाचीच पत्नी असून रामाचें व त्याच्या पत्नीचें रूप आणि
लहान मोठ्या अवयवांचेंही सौंदर्य हीं अगदीं एकसारखींच आहेत ५१. ह्या देवीचें
मन त्याचे ठिकाणीं आसक्त झालेलें असून त्याचें मन हिचे ठिकाणीं खिळून गेलेलें
आहे आणि हणूनच त्याच्यावांचून ही व हिच्यावांचून तो धर्मात्मा मुहूर्तभरही
जिवत रहाणें मला अशक्य दिसत आहे ५२. हिचा वियोग झाला असूनही शोकानें
मृत्युमुखीं न पडतां रामानें आपला देह धारण केला हें त्या प्रभूनें दुर्घटच कर्म
केलें ” ५३. ह्याप्रमाणें सीतेला अवलोकन केल्यावर वायुपुत्र हनुमान् आनंदित झाला
आणि रामाचें स्मरण करून त्या प्रभूची प्रशंसा करूं लागला ५४ ह्याप्रमाणें महामु-
निवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं पंधरावा सर्ग
समाप्त झाला ॥ १५ ॥

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः । गुणाभिरामं रामं च पुन-
 श्विन्तापरोभवत् १ स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः । सीता-
 माश्रित्य तेजस्वी हनुमान् विललाप ह २ मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य
 गुरुप्रिया । यदि सीता हि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ३ रामस्य
 व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः । नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदा-
 गमे ४ तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् । राघवोर्हति वैदेहीं
 तं चयमसितेक्षणा ५ तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् ।
 जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ६ अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या हतो
 वाली महाबलः । रावणप्रतिमां वीर्यं कबन्धश्च निपातितः ७ विराधश्च
 हतः संख्ये राक्षसो भीमविक्रमः । वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणव शम्बरः ८
 चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैर-
 म्निशिखोपमैः ९ खरश्च निहतः संख्ये त्रिशिराश्च निपातितः । दूषणश्च

प्रशंसेस पात्र असलेली ती सीता आणि गुणांच्या योगानें मनोहर असलेला राम
 ह्यांची प्रशंसा करून पुनरपि तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् चिंताक्रांत झाला १. सीतेसंबंधानें
 क्षणभर विचार करितांक्षणीं त्या हनुमानाचे नेत्र अश्रूंनीं अगदीं भरून आले आणि
 तो तेजस्वी असूनही विलाप करूं लागला २. (तो ह्मणाला) “ गुरुजनांनीं सुशि-
 क्षित केलेल्या लक्ष्मणाला गुरुपत्नी ह्मणून मान्य असलेली सीताही ज्याअर्थी दुःखानें
 त्रस्त झाली आहे त्याअर्थी कालाचें उल्लंघन होणें दुर्घट आहे (हीच गाष्ट खरी.) ३.
 राम आणि विचारी लक्ष्मण ह्या दोघांचाही पराक्रम जाणीत असल्यामुळे ही सीता
 देवी पर्जन्यकालीं क्षुब्ध होणाऱ्या गगेप्रमाणें बेताबातानेंच क्षुब्ध झाली आहे ४.
 शील, वय, आचरण, कुल, व लक्षणे ह्यांनीं रामाप्रमाणें असलेली ही
 विदेहराजकन्या रामालाच योग्य असून तोही ह्या कृष्ण नेत्रांनीं युक्त असलेल्या सीतेला
 अगदीं योग्य आहे ” ५. तदनंतर सर्व जगतांतील सौंदर्यसंपन्न लक्ष्मीच कीं काय
 अशी ती तप्त सुवर्णासारख्या कांतीनें युक्त असलेली सीता अवलोकन केल्यावर हनु-
 मानाला पुनरपि रामाचें स्मरण झालें आणि तो ह्मणाला ६ “ विशाल नेत्रांनीं युक्त
 असलेल्या ह्या सीतेकरितांच महाबलाढ्य वालीचा आणि वीर्यामध्ये रावणाची बरो-
 बरी करणाऱ्या कबन्धाचा वध झाला ७. इंद्रानें ज्याप्रमाणें शंबरसुराचा वध केला
 त्याप्रमाणें रामानें वनामध्ये पराक्रम करून भयंकर पराक्रमी विराध राक्षसाचा समरां-
 गणामध्ये हिच्याकरितां वध केला ८. भयंकर पराक्रम करणारं चवदा हजार राक्षस
 जनस्थानामध्ये अग्निज्वालेसारख्या तीक्ष्ण बाणांनीं रामाच्या हांतून हिच्याकरितां,

महातेजा रामेण विदितात्मना १० ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालिपालितम् । अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवाँल्लोकविश्रुतः ११ सागरश्च मयाक्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता १२ यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् । अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः १३ राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा । त्रैलोक्यराज्यं सकलं सीताया नाम्रुयात्कलाम् १४ इयं सा धर्मशीलस्य जनकस्य महात्मनः । सुता मैथिलराजस्य सीता भर्तृदृढव्रता १५ उत्थिता मेदिनी भित्त्वा क्षेत्रं हलमुखक्षते । पद्मरेणुनिभैः कीर्णाशुभैः केंदरपांसुभिः १६ विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः । स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यशस्विनी १७ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः । इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता १८ सर्वान्भागान्परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता । अचिन्तयित्वा कष्टानि प्रविष्टा निर्जनवनम् १९ संतुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणापरा । या परां भजते प्रीतिं

वध पावले ९. त्याचप्रमाणें आत्मवंच्या रामानें युद्धामध्ये खर, महातेजस्वी दूषण आणि त्रिशिरा ह्यांचा निःपात केला १० आणि जगद्विख्यात सुग्रीवालाही हिच्यामुळेंच वालीनं रक्षिलेलें वानरांचें दुर्लभ ऐश्वर्य प्राप्त झालें ११. ह्या विशालनयना सीतेकरितांच नद व नद्यां ह्यांचा अधिपति जो भव्य सागर त्याचें मीं उल्लंघन करून ही लंकानगरी अवलोकन केली १२. रामानें हिच्याकरितां केवल समुद्रवल्यांकित पृथ्वीच नव्हे परंतु, सर्व ब्रह्मांड जरी उलथें पालथें केलें तरी सुद्धां योग्य आहे असें मला वाटतें १३. त्रैलोक्याचें आधिपत्य आणि जनककन्या सीता ह्या दोहोंची जर तुलना करून पाहिली तर त्रैलोक्याचें संपूर्ण राज्य सीतेच्या पासंगालाही पुरणार नाही १४. मिथिलाधिपति महात्म्या धर्मशील जनकराजाची अत्यंत पतिव्रता जी कन्या ती ही १५. नांगराच्या टोकानें डवचलेल्या शेतामध्ये शेतांतील कमलपरागतुल्य अशा रजःकणांनीं व्याप्त असलेली ती सीता भूमीचा भेद करून निघाली १६ आणि पुढें पराक्रमी, सुशील आणि संग्रामामध्ये परत न फिरणाऱ्या दशरथराजाची ही यशस्विनी ज्येष्ठ स्नुषा झाली १७. सारांश, जगद्विख्यात, कृतज्ञ व धर्मज्ञ रामाची ती ही प्रिय भार्या सांप्रत राक्षसस्त्रियांच्या तावडींत सांपडली आहे १८. भर्तृप्रेमाचें प्रबल प्रोत्साहन मिळाल्यामुळें दुःखांचा विचार न करितां सर्व भोग्य वस्तूंचा त्याग करून ती निर्जन वनामध्ये प्रविष्ट झाली १९, इतकेंच नव्हे परंतु, भर्त्यांच्या शुश्रूषेविषयीं तत्पर राहून फलमूलांवर संतुष्ट राहूं लागलेल्या त्या सीतेला वनामध्येही घरांप्रमाणेंच उत्कृष्ट

१८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । | सुन्दरकाण्डम् ।
 वनेपि भवने यथा २० मेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी ।
 सहते यातनामेतामनर्थानामभागिनी २१ इमां तु शीलसंपन्नां द्रष्टुमि-
 च्छति राघवः । रावणेन प्रमथितां प्रपामिव निपाभितः २२ अस्या नूनं
 पुनर्लाभाद्वाघवः प्रीतिमेष्यति । राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदि-
 नीम् २३ कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च । धारयत्यात्मनां
 देहं तत्समागमकाङ्क्षिणी २४ नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान्पुष्पफलद्रु-
 मान् । एकस्थहृदया नूनं राममेशानुपश्यति २५ भर्ता नाम परं नार्याः
 शोभनं भूषणादपि । एषा हि रहिता तेन शोभनार्हा न शोभते २६
 दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनां देहं न दुःखे-
 नावमीदति २७ इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् । सुस्वार्हा
 दुःखितां ज्ञात्वा ममापि व्यथितं मनः २८ क्षितिक्षमा पुष्करसंनिभेक्षणा
 या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् । सा राक्षसीभिर्विकृतक्षणाभिः मंर-

आनंद वाटू लागला २०; परंतु, ती ही सुवर्णासारिख्या शरीरकांतीनें युक्त व नेहमीं
 उत्कृष्ट हास्यपूर्वक भाषण करणारी सीता संकटें भोगण्यास पात्र नसतांनाही सांप्रत
 ही यातना सहन करीत आहे २१. रावणानें जरी हिला हरण करून नेलें आहे तरी
 ही शीलसंपन्न असल्यामुळें एकादा तृषार्त झालेला पुरुष ज्याप्रमाणें पाणपोई पहा-
 ण्याची इच्छा करीत असतो त्याप्रमाणें रघुवंशज राम हिच्या दर्शनाची इच्छा करीत
 आहे २२. रामाला जर ही पुनरपि प्राप्त झाली तर राज्यापासून भ्रष्ट झालेल्या राजाला
 ज्याप्रमाणें पृथ्वी प्राप्त झाल्यावर आनंद होतो त्याप्रमाणें त्याला खरोखर आनंद
 होईल २३. चंदन, पुष्पमाला इत्यादि भोग्य वस्तूंनीं सोडिलेली आणि बंधुजनांचाही
 वियोग झालेली ही सीता त्या रामाचा समागम होईल ह्या आशेवर आपला देह
 धारण करीत आहे २४. ह्या राक्षसी आणि पुष्पफलांनीं युक्त असलेले हे वृक्ष हिच्या
 दृष्टीं पडत नाहींत. एका रामाकडेच हिच्या चित्ताचें लय लागलेलें आहे आणि
 त्यामुळें खरोखर केवळ रामालाच ही अवलोकन करीत आहे २५. अलंकारांपेक्षांही
 भर्ता हेंच उत्कृष्ट भूषण आहे आणि ह्मणूनच त्या मर्त्याचा वियोग झालेली ही सीता
 शोभेला पात्र असूनही शोभत नाहीं २६. हिचा वियोग झाला असूनही राम दुःखानें
 नष्ट न होतां आपला देह धारण करीत आहे हें खरोखर मांडें दुर्घटच त्या प्रभूच्या
 हातून होत आहे २७. कारण, अग्रांमहवर्तमानही कृष्णवर्ण केशांनीं आणि कमलप-
 त्रासारिख्या विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेली ही सीता केवळ सुखालाच पात्र असूनही
 दुःखित झाली आहे असें समजल्यामुळें माझ्याही मनाला दुःख झालें आहे २८. अरेरे!

सर्गः १७]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

९९

क्षयते संप्रति वृक्षमूले २९ हिमहतनलिनीव नटशोभा व्यसनपरम्पर्या
निपीड्यमाना । सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां
प्रपन्ना ३० अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनदन्त्य-
शोकाः । हिमव्यपायेन च शीतरश्मिभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ३१
इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव तु जातबुद्धिः । संश्रित्य तस्मि-
न्निषसाद् वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ३२ [८४६] इत्यार्षे श्रीम-
द्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

ततः कुमुदखण्डाभो निर्मलं निर्मलोदयः । प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो
नीलमिवोदकम् १ साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः । चन्द्रमा
रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् २ स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्र-
निभाननाम् । शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ३ दिदृक्षमाणो

पृथ्वीसारिखी क्षमा आणि कमलासारिखें नेत्र ह्यांनीं युक्त असलेल्या ज्या
सीतेचें रामलक्ष्मणांनीं रक्षण केलें तिचें रक्षण सांप्रत वृक्षाच्या मुळाशीं
अक्राळविक्राळ मुद्रेनें युक्त असलेल्या राक्षसस्त्रिया करीत आहेत २९. (हर ! हर !)
थडीचा कडाका पडल्यामुळें शोभारहित झालेल्या कमलिनीप्रमाणें आणि पतीचा
वियोग झालेल्या चक्रवाकीप्रमाणें दुःखपरंपरनें गांजून गेलेल्या ह्या जनककन्येला सांप्रत
शोचनीय स्थिति प्राप्त झाली आहे ३०. पुष्पांच्या योगानें ज्यांच्या अग्रशाखा नम्र
झालेल्या आहेत असे हे अशोकवृक्ष आणि (लंकेमध्ये) शैत्याचा अभाव असल्या-
मुळें अतिशय प्रकाशमान होऊन राहिलेला व हजारों किरणांनीं युक्त असलेला चंद्र
हे हिला अतिशयच दुःख देत आहेत ” ३१. अशा प्रकारचे विचार मनामध्ये आणून
त्या वानरश्रेष्ठ महाबलाढ्य व वेगवान् हनुमानाला “ ही सीताच असावी ” असें
वाटलें आणि ह्याच बुद्धीचें अवलंबन करून तो त्या शिंशपावृक्षावर राहिला ३२.
ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडा-
पैकीं सोळावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १६ ॥

तदनंतर हंसपक्षी ज्याप्रमाणें नीलवर्ण उदकामध्ये ज तो त्याप्रमाणें निर्मलप्रभेनें युक्त
असलेला व श्वेतकमलांच्या झुबक्याप्रमाणें दिसत असलेला चंद्र निर्मल आकाशामध्ये
कांहींसा वर आला १ आपल्या प्रभेच्या योगानें सीतेच्या शोभाला जशी कांहीं मद-
तच करीत असलेला तो निर्मल चंद्र शीत किरणांच्या योगानें वायुपुत्र हनुमानाची
सेवा करूं लागला २ चंद्र वर आल्यानंतर त्या मारुतीनें पूर्णचंद्रासारिख्या आल्हाद-
कारकमुखानें युक्त असलेली ती सीता अवलोकन केली. तेव्हां ओड्यामुळें उदक

वेदहीं हनुमान्मारुतात्मजः । स ददर्श विदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ४
 एकाक्षीमिककर्णां च कर्णप्रावर्णां तथा । अकर्णां शङ्कुकर्णां च
 मस्तकाच्छ्वासनासिकाम् ५ अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरा-
 धराम् । ध्वस्तकेशीं तथाकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ६ लम्ब-
 कर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् । लम्बोष्ठीं चबुकोष्ठीं च लम्बास्यां
 लम्बजानुकाम् ७ ह्रस्वां दीर्घां च कुब्जां च विकटां वामनां तथा ।
 करालां भुग्नवस्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम् ८ विकृताः पिङ्गलाः कालीः
 क्रोधनाः कलहप्रियाः । कालायममहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ९ वराहमृ-
 गशार्दूलमहिषाजशिवामुखाः । गजेष्ट्रद्वयपादाश्च निखातशिरसोपराः १०

मध्ये ज्याप्रमाणें नाव बुडून जाते त्याप्रमाणें शोकभारांनीं ती सीता शोकसागरांत बुडूनच जात आहे कीं काय अशी त्याला दिमली ३. प्रथमतः त्या वनांत गेल्यावर वायुपुत्र हनुमान् सीतेला पाहूं लागला असतां भयंकर मुद्रें युक्त असलेल्या राक्षसीच लांब बसलेल्या त्याच्या दृष्टीं पडल्या ४. हनुमानें ज्या राक्षसी अवलोकन केल्या त्यापैकीं कोणाला एकच डोळा तर कोणाला एकच कान. कोणाचे कान वस्त्राप्रमाणें पांघरतां येताल इतके लांब होते तर कोणाला मुळींच नव्हते आणि कोणाला शंकूप्रमाणें होते. त्याचप्रमाणें नाकाची भोंकेंच वर असल्यामुळें कोणाचा श्वासोच्छ्वास मस्तकाकडेच चाललेला होता ५; कोणाचें मस्तक शरीराच्या मानानें फारच मोठें होतें तर कोणाची मानच अगदीं बारीक व लांब होती. कोणाचे केशच नाहीसे झाले होते तर कोणाला मुळींच नव्हते आणि कोणी तर केशांच्या योगानें काळी घोंगडीच पांघरून बसल्यासारिखी दिसत होती ६. कोणाचे कान व कपाळ लांब होतें तर कोणाचें उदर व स्तनच लांब होते. कोणाचा ओठ खालीं लोंबत होता तर कोणाचा हनुवटीलाच जखडलेला होता आणि त्याचप्रमाणें एकीचें मुखच दीर्घ होतें तर दुसरीचे गुडघेच लांब होते ७. कोणी खुजी तर कोणी ढांगळ. कोणी कुबडी तर कोणी वाकडी. कोणी अगदींच ठेंगणी तर कोणी भयंकर. कोणाचें वस्त्र वडेवाकडें तर कोणाचे डोळेच पिंगटवर्णाचे आणि कोणाची तर मुद्राच अक्राळ विक्राळ ८ त्याचप्रमाणें कोणी छिन्नभिन्न अवयवांनीं युक्त तर कोणी पिंगटवर्ण शरीरानें युक्त; आणि कोणी तर अगदींच काळ्या. कोणी तामसी तर कोणी कलहप्रिय आणि कोणी तर लोखंडाचे मोठे मोठे शूल, कूट व मुद्गर धारण करणाऱ्या ९. कोणाचें तांड डुकरांसारिखें तर कोणाचें हरिणांसारिखें. कोणाचें वाघांसारिखें तर कोणाचें ह्यशींसारिखें आणि कोणाचें शेळ्यांसारिखें तर कोणाचें कोल्ह्यांसारिखें. कोणाचे

एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यश्चकर्णिकाः । गोकर्णीर्हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णी-
स्तथापराः ११ अतिनासाश्च काश्चिच्च निर्यक्च्छ्वासा अनासिकाः । गज-
संनिभनामाश्च ललाटाच्छ्वासनानिकाः १२ हस्तिपादा महापादा गोपादाः
पादचूलिकाः । अतिमात्रशिरोत्रीवा अतिमात्रकुचादरीः १३ अतिमात्रा-
स्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वाननास्तथा । अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरी-
मुखीः १४ हयोष्ट्रखरवक्राश्च राक्षमीर्घोरदर्शनाः । शूलमुद्गरहस्ताश्च
क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ करालधूम्रकेशिन्यो राक्षमीर्विकृताननाः १५
पिबन्ति सततं पानं सुरामांससदाप्रियाः । मांसशोणितदिग्धाङ्गीर्मांसशो-
णितभोजनाः १६ ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रामहर्षणदर्शनाः । स्कन्धवन्तमुपा-
सीनाः परिवार्य वनस्पतिम् १७ तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनि-

पाय हत्तीसारिखें तर कोणाचे उंटासारिखें आणि कोणाचे घोड्यासारिखें तर कांहीचीं
तोडेंच कबंध राक्षसाप्रमाणें आंत गेलेलीं १०. कांहींना एकेकच हात तर कांहींना
एकेकच पाय. कांहींचे कान गर्दभांसारिखे लांब तर कांहींचे अश्वांपमाणें अखूड.
व्याचप्रमाणें कांहींचे गायींसारिखे तर कांहींचे हत्तींसारिखे आणि कांहींचे सिंहांसा-
रिखे ११. कांहींचें नाक अतिच प्रचंड तर कांहींचा श्वासोच्छ्वासच आडवा. कांहीं
मुळींच नासिकाहीन तर कांहींचीं नाकें हत्तीच्या सोडेप्रमाणें मोठीं मोठीं आणि कांहींचीं
तर कपाळावरच १२. कांहींचे पाय हत्तीसारिखे लठ्ठ तर कांहींचे फारच प्रचंड
आणि कांहींचे गायींसारिखें तर कांहींचे शिखाकृति केशांनीं युक्त. कांहींचें
मस्तक व मान फारच प्रचंड तर कांहींचे स्तन व उदर अतिच लांब १३.
कांहींचें मुख वनेत्र फारच मोठे तर कांहींच्या जिह्वा व मुखें फारच लांब. कांहींचें मुख
शेळ्यांसारिखें तर कांहींचें हत्तींसारिखें. कांहींचे गायींसारिखें तर कांहींचें डुकऱ्यां-
सारिखें १४. कांहींचें मुख घोड्यांसारिखें तर कांहींचें उंटांसारिखें आणि कांहींचें
गर्दभांसारिखें. अशा प्रकारच्या भयंकर मुद्रेंनें युक्त, तामसी, कलहप्रिय, भयंकर व
धूम्रवर्ण केश आणि अक्राळविक्राळ मुद्रा धारण करणाऱ्या आणि दिसण्यांतही भयं-
कर असून हातांमध्ये शूल व मुद्गल घेतलेल्या राक्षसी त्यानें अवलोकन केल्या १५.
ज्यांचें दर्शनही अंगावर कांटा आणणारे आहे; मांसानें व रक्तानें ज्यांचें शरीर चोप-
डलेलें आहे; ज्यांना सुरा व मांस सर्वदां प्रिय आहे; ज्या सतत मद्यपान करीत
आहेत आणि मांस व रक्त हेंच ज्यांचें खाद्य आहे अशा राक्षसस्त्रिया मोठ्या मोठ्या
शाखांनीं युक्त असलेल्या एका वृक्षाचे भांवतीं गराडा देऊन बसल्या आहेत असें
वानरश्रेष्ठ हनुमानानें अवलोकन केलें १६, १७ आणि त्या वृक्षाचे खालीं ती

न्दिताम् । लक्षयामास लक्ष्मीवान्हनूमाञ्जनकात्मजाम् १८ निष्प्रभां
शोकसंतप्तां मलमंकुलमूर्धजाम् । क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपति-
तामिव १९ चारित्रव्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् । भूषणैरुत्तमैर्हीनां
भर्तृवात्मल्यभूषिताम् २० राक्षसाधिपमंरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ।
वियूथां सिंहमंरुद्धां बद्धां गजवधूमिव २१ चन्द्रेखां पयोदान्ते शारदाश्रै-
रिवावृताम् । छिष्टरूपामसंस्पर्शाद्युक्तामिव वल्लुकीम् २२ स तां भर्तृ-
हिते युक्तामयुक्तां रक्षमां वशे । अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लु-
ताम् २३ ताभिः पण्डितां तत्र मय्रहामिव रोहिणीम् । ददर्श हनुमांस्तत्र
लतामकुसुमामिव २४ सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ।
मृगाली पङ्कदिग्धव विभाति च न भाति च २५ मलिनन तु वस्त्रेण परि-
च्छिष्टन भामिनीम् । संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः २६ तां देवीं

दोषरहित राजपुत्री जनककन्या सीतादेवीही त्या श्रीमान् हनुमानानं अवलोकन केली १८.
ती सीता शोकाने संतप्त झाली असल्यामुळे निस्तेज झाली होती; मळामुळे तिच्या
केसाची गुंतागुंत झाली होती; पुण्यक्षय झाल्यामुळे आकाशांतून च्युत होऊन भूमी-
वर पडलेल्या तारेप्रमाणे ती भासत होती १९; पातिव्रत्यधर्माविषयी ती विख्यात
असून भर्त्यांचे दर्शन तिला दुर्लभ झाले होते; उत्कृष्ट बाह्य अलंकार जरी तिच्या
शरीरावर नव्हते तरी भर्तृप्रेमाने ती भूषित झालेली होती २०; बंधुजनांचा तिला
वियोग झालेला असून राक्षसाधिपति रावणाने तिला प्रतिबंधांत ठेविलेली होती आणि
त्यामुळे कळपांतून चुकलेली व बांधून ठेविलेली हत्तीणच सिंहाच्या अटकेंत आहे
की काय अशी ती भासत होती २१. पर्जन्यकाल संपल्यावर शरदृतूतील अभ्रांनी
व्याप्त झालेल्या चंद्रकलेप्रमाणे ती दिसत होती आणि तिची कांति कमी झाली असून
भर्त्यांचा स्पर्श होत नसल्यामुळे, रद्दी पडलेल्या विण्याप्रमाणे तिची अवस्था झालेली
होती २२. असो. भर्त्यांच्या हिताविषयी तत्पर, राक्षसांच्या अधीन होऊन रहाण्यास
अयोग्य, शोकसागरांत निमग्न झालेली, अलंकाररहित असल्यामुळे पुष्परहित लते-
प्रमाणे दिसत असलेली आणि त्या राक्षसस्त्रियांनीं परिवेष्टिलेली असल्यामुळे क्रूर ग्रहांनीं
घेरलेल्या रोहिणीप्रमाणे भासत असलेली ती सीता हनुमानाने त्या अशोकवनामध्ये
अवलोकन केली २३, २४. मळाने तिचे शरीर जरी बरबटून गेले होते
तरी स्वाभाविक सौंदर्याने भूषित असल्यामुळे ती चिखलाने बरबटलेल्या कमलिनी-
प्रमाणे, झळकत नाही अशीही दिसत नव्हती आणि झळकत आहे अशीही भासत
नव्हती २५. हरणाच्या बळक्याप्रमाणे जिचे नेत्र आहेत अशी ती सीता हनुमान्

दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा । रक्षितां स्वेन शीलेन सीताम-
 सितलोचनाम् २७ तां दृष्ट्वा हनुमान्सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् ।
 मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः २८ दहन्तीमिव निःश्वामै-
 र्वृक्षान्पल्लवधारिणः । संघातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिदोत्थिताम् २९
 तां क्षामां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् । प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः
 प्रेक्ष्य मैथिलीम् ३० हर्षजानि च सोश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् ।
 मुमोच हनुमांस्तत्र नभश्चक्रे च राघवम् ३१ नमस्कृत्वाथ रामाय
 लक्ष्मणाय च वीर्यवान् । सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान्संवृतोभवत् ३२
 [८७८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे
 सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् । विचिन्वतश्च वैदेहीं किञ्चि-
 च्छेषा निशाभवत् १ षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् । शुश्राव ब्रह्म-

वानरानें जेव्हां अवलोकन केली तेव्हां एका जीर्ण व मलिन वस्त्रानें ती आच्छादि-
 लेली होती २६. भर्त्याच्या पराक्रमाची आठवण असल्यामुळें तिचें अंतःकरण जरी
 निराश झालें नव्हतें तरी त्या देवीची मुद्रा दीन झाली होती आणि कृष्णवर्ण नेत्रांनीं युक्त
 असलेल्या त्या सीतेचें रक्षणही तिच्या झालानेंच झालेलें होतें २७. हरिणाच्या
 छाव्याप्रमाणें जिचे डोळे पाणीदार आहेत अशी ती सीता जेव्हां हनुमानानें अवलो-
 कन केली तेव्हां ती भयभीत झालेल्या हरिणीप्रमाणें आपल्या भोंवतीं पहात होती २८;
 आपल्या निःश्वासांच्या योगानें संनिध असलेल्या पल्लवयुक्त वृक्षांना ती जशी कांहीं
 दग्धच करून टाकीत होती आणि शोकांची राशिच कीं काय अथवा दुःखसागरांतून
 उसळलेली दुःखाची लाटच कीं काय अशी दिसत होती २९. सुव्यवस्थित अवय-
 यांनीं युक्त, कृश आणि भूषणांवांचूनही शोभणारी ती मिथिलराजकन्या अवलोकन
 करून मारुतीला अनुपम हर्ष झाला ३०; मदिरेप्रमाणें जिचे नेत्र आहेत अशा
 त्या सीतेला अवलोकन करितांक्षणीं नेत्रांतून आनंदाश्रु ढाळून हनुमानानें रामाला
 नमस्कार केला ३१ आणि रामाला व लक्ष्मणाला नमस्कार केल्यानंतर सीतेच्या दर्श-
 नामुळें आनंदित झालेला तो वीर्यवान् हनुमान् (सूक्ष्म रूपाचें अवलंबन करून
 फांद्यांमध्येच) दडून राहिला ३२ ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण-
 संज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं सतरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १७ ॥

ज्यांतील वृक्ष प्रफुल्लित झालेले आहेत असें तें वन अवलोकन करितां करितां
 आणि सीतेची उघडपणं भेट व्हाही एतदर्थ (राक्षसस्त्रियांना निद्रा येण्याची)

१०४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
घोषान्स विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् २ अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनो-
हरैः । प्रबोध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ३ विबुध्य तु महाभागो
राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ४ भृशं
नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः । न तु तं राक्षसः कामं शशाका-
त्मनि गूहितुम् ५ स सर्वाभरणैर्युक्तो विभ्रच्छ्रयमनुत्तमाम् । तां नगै-
र्विविधैर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ६ वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशो-
भिताम् । सदा मत्तैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुतैः ७ ईहामृगैश्च विवि-
धैर्वृतां दृष्टिमनोहरैः । वीथीः मंप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाम् ८
नानामृगगणाक्रीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् । अशोकवनिकामेव प्रावि-
शत्संततद्रुमाम् ९ अङ्गनाः शतमात्रं तु तं ब्रजन्तमनुब्रजन् । महेन्द्रमिव
पौलस्त्यं देवगन्धर्वयाषितः १० दीपिकाः काञ्चनीः काञ्चिज्जगृह्णन्तत्र

वाट पहातां पहातां हनुमानाची ती रात्र अगदीच थोडी उरली १
आणि षडंगवेद जाणणाच्या व श्रेष्ठ श्रेष्ठ क्रतु करणाच्या ब्रह्मराक्षसांचा वेदघोष उत्तर-
रात्रीं त्याच्या कानीं येऊं लागला २. नंतर मंगलवाद्यं आणि कानाला मधुर लाग-
णारे इतरही ध्वनि ह्यांच्या योगानें तो महाबलाढ्य व महापराक्रमी दशानन रावण
जागा झाला ३ आणि अस्ताव्यस्त झालेल्या पुष्पमाला व वस्त्रं धारण करणारा तो
महाभागवान् राक्षसराज प्रतापी रावण जागा झाल्यावर सीतेचें चिंतन करू लागला ४.
मदनाच्या योगानें मदमत्त झालेल्या त्या राक्षसाचें मन तिच्याविषयीं अतिशयच आसक्त
होऊन राहिलेलें हातें आणि ह्यामुळें ती कामवासनाही आतल्याआंत दाबून टाकण्यास
तो राक्षस समर्थ नव्हता ५. नंतर सर्व भूषणांनीं युक्त आणि अनुपम वैभव धारण कर-
णारा तो रावण सर्व प्रकारच्या पुष्पांनीं व फलांनीं भरलेल्या नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं
युक्त असलेल्या त्या अशोकवनामध्ये गेला ६. तें अशोकवन पुष्करिणींनीं व्याप्त झालेलें
होतें; नानाप्रकारच्या पुष्पांनीं त्याला शोभा आलेली हाती; अत्यंत अद्भुत आणि सर्वदां
मत्त अशा पक्ष्यांच्या योगानें तें चित्रविचित्र झालेलें होतें ७ आणि दृष्टीला चकित करून
टाकणाऱ्या नानाप्रकारच्या क्रीडाविषयक मृगांनीं तें भरलेलें होतें. असो. अंतःपुरांतून उठून
अशोकवनाचे मार्ग अवलोकन करीत करीत तो रावण रत्नखचित सोन्याच्या तोरणांनीं
युक्त ८, नानाप्रकारच्या मृगगणांनीं व पडलेल्या फळांनीं व्याप्त आणि एकसारख्या
वृक्षपंक्तींनीं भरलेल्या त्या अशोकवनामध्येच गेला ९. देवयोनींतील आणि गंधर्वयोनींतील
स्त्रिया ज्याप्रमाणें इंद्र जाऊं लागला असतां त्याच्या मार्गोमाग जातात त्याप्रमाणें शंभर
स्त्रिया तो पुलस्त्यपुत्र रावण निघाला असतां त्याच्या मार्गोमाग चालल्या १०. काहीं

योषितः । बालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ११ काञ्चनैश्वैव
 भृङ्गारैर्जहुः मलिलमग्रतः । मण्डलाग्रा वृषीश्वैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः १२
 काचिद्रत्नमयीं पार्त्रीं पूर्णां पानस्य भ्राजतीम् । दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा
 जग्राह पाणिना १३ राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् । सौवर्णद-
 ण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ १४ निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तम-
 स्त्रियः । अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव १५ व्याविद्धहारके-
 युराः समामृदितवर्णकाः । समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा १६
 घूर्णन्त्यो मदशंषेण निद्रया च शुभाननाः । स्वेदक्लिष्टाङ्गुकुसुमाः ममा-
 ल्याकुलमूर्धजाः १७ प्रयान्तं नैर्ऋतपतिं नार्यो मदिरलाचनाः । बहुमा-
 नाच्च कामाच्च प्रियभार्यास्तमन्वयुः १८ स च कामपराधीनः पतिस्तासां
 महाबलः । सीतासक्तमना मन्दो मन्दाश्रितगतिर्बभौ १९ ततः कार्श्वा-
 निनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् । शुश्राव परमस्त्रीणां कपिर्मरुतन-

स्त्रियांनीं सान्याचे दीप घेतले होते; कांहींनीं आपल्या हातांत चौऱ्या घेतलेल्या हांत्या;
 कांहींनीं पंखे घेतलेले हांते ११; कांहीं सोऱ्याच्या झान्यांमध्ये उदक घेऊन पृष्ठ
 चालल्या होत्या आणि दुसऱ्या कांहीं वर्तुल आसनें घेऊन मागून चालल्या होत्या १२
 पेयद्रव्यानं परिपूर्ण आणि रत्नमय असल्यामुळे झळकत असलेले पात्र उजव्याच हातांत
 घेऊन एक त्याच्या मनाप्रमाणं वागणारी स्त्री त्याच्याबरोबर चालली होती १३
 पूर्णचंद्राप्रमाणे ज्याची प्रभा आहे, राजहंसाप्रमाणे ज्याचा वर्ण आहे आणि
 ज्याचा दंड सुवर्णाचा आहे असे छत्र हातांत घेऊन दुसरी एक स्त्री त्याच्या
 मागोमाग चालली १४ आणि निद्रनें व मदनें ज्यांची दृष्टि व्याकुल झाली आहे
 अशा रावणाच्या उत्तम स्त्रिया मेघाच्या मागोमाग जाणाऱ्या विद्युल्लतेप्रमाणे आपल्या
 वीर पतीच्या मागोमाग चालल्या १५. ज्यांचे हार व बाहुभूषणे स्थानभ्रष्ट झालीं
 आहेत; ज्यांची उटी चोळवटून गेलेली आहे; ज्यांचे केश लांबत आहेत; ज्यांचे मुख
 घामानें डवडवले आहे १६; मद कांहींसा शिलक असल्यामुळे आणि निद्रमुळे ज्या गुंग-
 तच आहेत; ज्यांचीं मुखे मनोहर आहेत; वामामुळे ज्यांच्या शरीरावरील पुष्पे स्वगात्र
 झालीं आहेत; ज्यांचे केश पुष्पयुक्त व अस्ताव्यस्त झालेले आहेत १७ आणि ज्यांचे
 नेत्र मदिरसारिखे आहेत अशा रावणाच्या प्रिय भार्या असलेल्या कांहीं स्त्रिया राक्षसा-
 धिपति रावण जाऊ लागला असतां बहुमानामुळे आणि कामवासनेमुळे त्यांच्या
 मागोमाग गेल्या १८. कामाचे अधीन झालेला त्यांचा तो महाबलाढ्य अविचारी
 पति सीतेचे ठिकाणीं मन आसक्त झालें असल्यामुळे सावकाश व डुलत डुलत जाऊ

१०६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 नदनः २० तं चाप्रतिमकुर्वाणमचिन्त्यबलपौरुषम् । द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श
 हनुमान्कपिः २१ दीपिकाभिरनेकाभिः समन्ताद्वभासितम् । गन्ध-
 तैलावसिक्ताभिर्धियमाणाभिरग्रतः २२ कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्वताम्रायते-
 क्षणम् । समक्षमिव कंदर्पमपविद्धशरासनम् २३ मथितामृतफेनाभमर-
 ज्जावस्त्रमुत्तमम् । सुपुष्पमवकर्षन्तं विमुक्तं मक्तमङ्गुदे २४ तं पत्रवि-
 टप लीनः पत्रपुष्पशतावृतः । समीपमुपसंक्रान्तं विज्ञातुमुपचक्रमे २५
 अवेक्षमाणस्तु तदा ददर्श कपिकुञ्जरः । रूपयौवनसंपन्ना रावणस्य वर-
 स्त्रियः २६ ताभिः परिवृता राजा सुरूपाभिर्महायशाः २७ तन्मृगद्विज-
 संघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् । क्षीबो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः २८
 तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः । वृतः परमनारीभिस्ताराभि-
 रिव चद्रमाः २९ तं ददर्श महातेजास्तज्जावन्तं महाकपिः । रावणायं

लागला १९ इतक्यांत, त्या उत्कृष्ट स्त्रियांच्या कमरपट्ट्यांचा अवाज व तोरड्यांचा
 शब्द वायुपुत्र वानराच्या कानीं पडला २० आणि लगेच तो अतुलपराक्रमी महाब-
 लाढ्य व महासामर्थ्यावान् रावण अशोकवनिकेच्या दाराशीं प्राप्त झाल्याचेंही त्या हनु-
 मान् वानरानें अवलाकन केलें २१. सुगंधि तल ज्यांवर ओतलें जात आहे अशा पुढें
 धरलेल्या अनेक मशालींचा सर्व बाजूनीं रावणावर प्रकाश पडलेला होता २२. काम,
 गर्व आणि मद ह्यांनीं युक्त असलेल्या त्या रावणाचे नेत्र, वक्र, ताम्रवर्ण व विशाल
 असून चापाचा त्याग केलेला प्रत्यक्ष मदनच कीं काय असा तो दिसत होता २३
 आणि घुसळलेल्या दुधाच्या फेंसाप्रमाणें शुभ्र व निर्मल पुष्पें आणि उत्तम मोत्यें
 लाविलेंलें व बाहुभूषणाला अडकलेलें असं आपलें उत्कृष्ट वस्त्र तो सावरीत होता २४.
 तो रावण समीप आला असतां पानांनीं गच्च भरलेल्या एका फांदीवर लपून बसलेला
 आणि शेंकडों पानांनीं व पुष्पांनीं व्याप्त झालेला तो हनुमान् “ हा कोण असावा ” हें
 ओळखण्याचा यत्न करूं लागला २५; परंतु, तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् पाहूं लागला असतां
 रावणाच्या रूपवती व यौवनसंपन्न उत्कृष्ट स्त्रिया त्याच्या दृष्टीं पडल्या २६. त्या सुरूप
 स्त्रियांनीं तो महाकीर्तिमान् रावणराजा परिवेष्टित झालेला होता २७. असो. इतक्य त
 मृग व प्रक्षी ह्यांनीं नादित आणि स्त्रियांच्या कांडेकरितां तयार केलेल्या त्या वनामध्ये
 मद्यपानानें मत्त, अद्भुत अलंकार धारण केलेला आणि महाबलाढ्य असा शंकुकर्ण-
 नामक राक्षस प्रविष्ट झाला २८ व तारांच्या योगानें जसा चंद्रमा परिवेष्टित झालेला
 असतो तसा तो विश्रवसमुनींचा पुत्र राक्षसाधिपति रावण उत्कृष्ट स्त्रियांनीं परिवेष्टि-
 लेला आहे, असें त्या शंकुकर्णाच्या दृष्टीं पडलें २९. इतक्यांत त्या तेजस्वी रावणाला

महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः ३० मोघमेव पुरा शेते पुरमध्ये गृहो-
त्तमे । अवप्लुतो महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः ३१ स तथाप्युग्रतंजाः
स निर्धूतस्तस्य तेजसा । पत्रे गृह्यान्तरे मक्तां मतिमान्संवृतोभवत् ३२
स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् । दिदृक्षुरमितापाङ्गीमुपाव-
र्तत रावणः ३३ [९११] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये सुन्दरकाण्डेष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता । रूपयौवनसंपन्नं भूषणो-
त्तमभूषितम् १ ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् । प्रावेपत वग-
रोहा प्रवाते कदली यथा २ ऊरुभ्यामुदरं छाद्य बाहुभ्यां च पयोधरौ ।
उपविष्टा विशालाक्षी रुदती वरवर्णिनी ३ दशग्रीवस्तु वैदेहीं रक्षितां
राक्षसीगणैः । ददर्श दीनां दुःखार्तां नावं मन्नामिवाणिवे ४ अमंवृताया-
मामीनां धरण्यां संशितव्रताम् । छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वन-

महातेजस्वी व महाकपि हनुमानाने पूर्वी नगरांत उत्कृष्ट गृहामध्ये जो शयन
करीत होता तोच हा महापराक्रमी रावण असं मनामध्ये ओळखिलें आणि लगेच
त्या महातेजस्वी वायुपुत्र हनुमानाने फारच उंच खांदीवर उडी मारिली ३०, ३१.
असा. तो बुद्धिमान् हनुमान् जरी महातेजस्वी होता तरी त्या रावणाच्या तेजाने अग-
दीच दिपून गेल्या आणि पानांनीं भरलेल्या अशा दुसऱ्या एका दृष्टोत्पत्तीस न येणाऱ्या
शाखेचा आश्रय करून तो दडून बसला ३२. तां इतक्यांत कृष्णवर्ण केश, सुंदर
कटिप्रदेश, एकमेकाला लागलेले स्तन आणि कृष्णवर्ण नेत्रप्रांत ह्यांनीं युक्त असलेल्या
त्या सीतेला पहाण्याकरितां रावणही अगदीं संनिध आला ३३. ह्याप्रमाणें महामुनि-
वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं अठरावा सर्ग
समाप्त झाला ॥ १८ ॥

हनुमान् उंच फांदीवर उडी मारून बसल्यानंतर रावण समीप येतांक्षणींच तो त्या
निर्दोष विदेहराजकन्या सीतेच्या दृष्टीं पडला आणि उत्कृष्ट अलंकार धारण केलेला
रूपवान् व यौवनसंपन्न असा तो राक्षसाधिपति रावण अवलोकन करितांक्षणीं ती
सुंदरी वायूच्या तडाक्यांत सांपडलेल्या केळीप्रमाणें थरथर कापू लागली १, २ व
मांड्यांनीं उदर आणि बाहुंनीं स्तन आच्छादित करून ती विशालनयना सुंदरी रडत
बसली ३. रावणाने जेव्हां ती विदेहराजकन्या सीता अवलोकन केली तेव्हां राक्षस-
स्त्रियांच्या समुदायांनीं तिचे रक्षण केलेलें होतें आणि महासागरामध्ये भग्न होऊं
लागलेल्या नावंतील लोकांप्रमाणें ती दुःखाकुल दीन झालेली होती ४; उघड्या

१०८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 म्पतः ५ मलमण्डनदिग्धाङ्गी मण्डनार्हामण्डनाम् । मृणालीपङ्कदिग्धेव
 विभाति न विभाति च ६ समीपं राजमिंहस्य रामस्य विदितात्मनः ।
 मंकल्पहयमंयुक्तैर्यान्तीमिव मनोरथैः ७ शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यानशा-
 कपरायणाम् । दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनुव्रताम् ८ चेष्टमा-
 नामथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव । धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ९
 वृत्तशीले कुले जातामाचारवति धार्मिके । पुनः संस्कारमापन्नां जाता-
 मिव च दुष्कुले १० सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमानिताम् । प्रज्ञा-
 मिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव ११ आयातीमिव विध्वस्तामाज्ञां
 प्रतिहतामिव । दीप्तामिव दिशं काले पूजामपहतामिव १२ पौर्णमासी-
 मिव निशां तमोग्रस्तेन्दुमण्डलाम् । पद्मिनीमिव विध्वस्तां हतशूरां चमू-
 मिव १३ प्रभामिव तमांध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम् । वेदीमिव परामृष्टां

जमीनीवर ती बसली असल्यामुळें मांडून भूमीवर पडलेली वृक्षाची शाखाच कीं काय
 अशी भासत होती ५; तिच्या शरीरावरील अलंकार घालण्याचीं स्थानें मलानें भरून
 गेलेलीं हातीं; भूषणांना पात्र असूनही ती भूषणरहित होती आणि ह्मणूनच चिखलानें
 बरबटून गेलेल्या कमलिनीप्रमाणें ती धड शोभतही नव्हती आणि धड विशोभीतही
 दिसत नव्हती ६ आपला पति जो नृपश्रेष्ठ जगद्विख्यात राम त्याच्याकडे चिंतनरूप अश्व
 जोडिलेल्या मनोरथांच्या योगानें ती जात होती ७; तिचें मुख शुष्क झालें होतें; ती
 एकटीच रडत बसली होती; एकसारिखं चिंतन व शोक करीत होती आणि रामाचेच
 ठिकाणीं आसक्त असलेल्या त्या सीतेला दुःखांतून पारपडण्याची कांहीं अटकळच होत
 नव्हती ८ मंत्रांच्या तावडींत सांपडलेल्या नागराजाच्या भार्येप्रमाणें ती तडफडत होती; धूम-
 वर्ण केतु ग्रहामुळें संतप्त हांऊं लागलेली रोहिणीच कीं काय अशी ती भासत होती ९;
 आचारसंपन्न, सुशील, धार्मिक आणि सद्द्वर्तनानें युक्त अशा कुलामध्यें उत्पन्न होऊन
 तशाच प्रकारच्या कुलामध्यें तिचा पाणिग्रहणसंस्कारही झाला असतांना हीन कुला-
 मध्यें उत्पन्न झालेल्या स्त्रीप्रमाणें तिची दशा झालेली होती १०; उतरती कळा लाग-
 लेली मोठी कीर्तिच कीं काय, मानखंडना झालेली प्रत्यक्ष श्रद्धाच कीं काय, क्षीण
 झालेली बुद्धिच कीं काय, भग्न झालेली आशाच कीं काय ११,
 विध्वंस करून टाकिलेली संपत्तिच कीं काय, हाणून पाडिलेली आज्ञाच
 कीं काय, उत्पातसमयीं प्रदीप्त झालेली दिशाच कीं काय, लथडून दिलेली
 देवपूजाच कीं काय १२, अंधकारानें चंद्रमंडल ग्रस्त झालेली पौर्णिमेची रात्रिच कीं
 काय, तुडवून टाकिलेली कमलिनीच कीं काय, शूरांचा वध झालेली सेनाच कीं

शान्तामग्निशिखामिव १४ उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।
 हस्तिहस्तपगमृष्टामाकुलामिव पद्मिनीम् १५ पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं
 विस्रावितामिव । परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव १६ सुकु-
 मारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहांचिताम् । तप्यमानामिवोष्णं मृणालीम-
 चिरोद्धृताम् १७ गृहीतां लाडितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् । निःश्व-
 सन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव १८ एकया दीर्घया वेण्या शोभमा-
 नामयत्नतः । नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव १९ उपवामेन
 शोकन ध्यानेन च भयेन च । परिक्षिणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोध-
 नाम् २० आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव । भावेन रघुमुख्यस्य
 दशग्रीवपराभवम् २१ समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्षमताम्रायतशु-
 क्ललोचनाम् । अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय

काय १३, अंधकारानं ग्रस्त केलेली सूर्याची प्रभाच कीं काय, आटून गेलेली नदीच
 कीं काय, पतितांनीं व्याप्त झालेली वेदिच कीं काय, शांत झालेली अग्नीची ज्वालाच
 कीं काय १४, जिचीं पाने व कमले तोडिलेलीं आहेत, जिच्या संनिध असलेले पक्षी
 उडवून लाविलेले आहेत आणि हत्तींच्या सोडांचे तडाके बसल्यामुळे जी अगदीं जर्जर
 झालेली आहे अशी कमलिनीच कीं काय १५, पतिशोकाने व्याकुल व शुष्क झाल्या-
 मुळे दुरारीकडे पाणी काढून लाविलेली शुष्क नदीच कीं काय आणि अभ्यंगप्रभृति
 चांगले शरीरसंस्कार होत नसल्यामुळे कृष्णपक्षांतिल रात्रिच कीं काय अशी ती दिसत
 होती १६. ती फारच सुकुमार होती; तिचे रूप फारच मनोहर होते; रत्नखचित
 गृहामध्ये रहाण्यासच ती योग्य होती; नुकतीच उपटून टाकिलेली व उन्हांने तापत
 असलेली कमलिनीच कीं काय अशी ती भासत होती १७; गजसमुदायाचे रक्षण
 करणाऱ्या गजेन्द्राचा वियोग झाल्याकारणाने धरिली जाऊन स्तंभाशीं डांबून टाकिल्या-
 मुळे अत्यंत दुःखाकुल होऊन सुस्कारे टाकीत असलेल्या गजेन्द्रभार्येप्रमाणे ती दिसत
 होती १८; एकच लांब वेणी असल्यामुळे पर्जन्यकाल संपल्यानंतर नीलवर्ण वनपं-
 क्तीच्या योगाने शोभणाऱ्या पृथ्वीप्रमाणे तिला अनायासे शोभा आलेली होती १९.
 उपवास, शोक, चिंता आणि भय ह्यांच्या योगाने त्या त्रिचारीचा आहारही अल्प
 झाला असून ती क्षीण, कृश व दीन झालेली होती २० आणि रघुकुलश्रेष्ठ रामाच्या
 हांतून रावणाचा पराभव व्हावा असे अगदीं मनापासून देवतेपाशीं ती दुःखाकुल
 झालेली सीता हात जोडून मागतच आहे कीं काय अशी दिसत होती २१ असो.
 उत्कृष्ट पापण्यांनीं युक्त असलेले जिचे दीर्घ व स्वच्छ नेत्र ताम्रवर्ण झाले आहेत; जी

११० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । | सुन्दरकाण्डम् ।

रावणः २२ [१३३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्ड एकानविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

स तां परिवृतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् । साकारैर्मधुरैर्वाक्यै-
र्न्यर्दयित रावणः १ मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अद-
र्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छामि २ कामये त्वां विशालाक्षि बहु
मन्यस्व मां प्रिये । सर्वाङ्गुणमंपन्ने सर्वलोकमनोहरे ३ नेह किञ्चिन्म-
नुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः । व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थि-
तम् ४ स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वदैव न संशयः । गमनं वा परस्त्रीणां
हरणं संप्रमथ्य वा ५ एवं चैवमकामां त्वां न च स्प्रक्ष्यामि मैथिलि ।
कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ६ देवि नेह भयं कार्यं मयि
विश्वमिहि प्रिये । प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ७ एकवेणी
अधःशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् । अस्थानेष्युपवासश्च नैतान्यौषधि-

स्वतः निर्दोष असून इकडे तिकडे पहात रडत बसली आहे आणि रामाचे ठिकाणीं
जी अतिशयच अनुरक्त आहे अशा त्या मिथिलराजकन्या सीतेला रावण आपल्या
वधाकरितां वश करूं लागला २२. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण-
संज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं एकोणिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १९ ॥

राक्षसस्त्रियांनीं परिवेष्टित असलेल्या त्या विचान्या आनंदरहित दीन सीतेला सहे-
तुक अशा मधुर शब्दांनीं रावण आपला अभिप्राय दर्शवूं लागला १. (तो ह्मणाला)
“ हे सीते, तुझ्या मांड्या हत्तीच्या सोडेप्रमाणे गरगरित आहेत; परंतु, तूं मला
अवलोकन करून स्तन व उदर झांकितां झांकितां भीतीनें आपलें शरीरच माझ्या मुळींच
दृष्टीं न पडण्याची इच्छा करीत आहेस हें काय ? २. हे विशालनयने, हे प्रिये,
हे सर्वांगसुंदरि, हे त्रैलोक्यमोहिनि, मी तुझी इच्छा करीत आहे. ह्यास्तव, तूं मला
बहुमान दे ३. हे सीते, माझ्यामुळे जें तुझे ठिकाणीं भय उत्पन्न झालें आहे तें तूं
सोडून दे. कारण, ह्याठिकाणीं मनुष्य आणि यथेष्ट रूप धारण करणारं राक्षस ह्यां-
पैकीं कोणीही नाहीत ४. हे भिड्ये, बलात्कारानें परस्त्रिया हरण करणें आणि त्यांचा
उपभोग घेणें हा राक्षसांचा सर्वदां स्वधर्मच आहे ह्यांत संशय नाही ५; परंतु, हे
मैथिलि, असें जरी आहे तरी तुला माझी इच्छा झाल्याशिवाय मी तुला स्पर्शही कर-
णार नाही. माझ्या शरीरामध्ये मदनाला वाटेल तशी विषयवासना प्रवृत्त करूं दे ६.
हे देवि, ह्या ठिकाणीं भिण्याचें मुळींच कारण नाही. हे प्रिये, माझ्यावर विश्वास
ठेवून तूं खऱ्या रीतीनें माझ्यावर प्रेम कर; अशी शोकाकुल होऊं नको ७. एक वेणी,

कानि ते ८ विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च । विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ९ महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च । गीतं नृत्यं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि १० स्त्रीरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् । मां प्राप्य हि कथं वा स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ११ इदं ते चारुसंजातं यौवनं ह्यतिवर्तते । यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः स्रोतम्बिनामिव १२ त्वां कृत्वांपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वकृत् । नहि रूपोपमा ह्यन्या तवास्ति शुभदर्शने १३ त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवनशालिनीम् । कः पुनर्नातिवर्तत साक्षादपि पितामहः १४ यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुमहशाननं । तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्राणि चक्षुर्मम निवध्यते १५ भव मैथिलि भार्या मे माहंमंतं विसर्जय । बह्वीनामुत्तमस्त्रीणां ममाग्रमहिषी भव १६ लोकेभ्यो यानि रत्नानि संप्रमथ्याहृतानि मे । तानि ते भीरु सर्वाणि राज्यं चैव द्दामि ते १७ विजित्य

भूमीवर शय्या, चिंता, मलिन वस्त्र आणि विनाकारण उपवास हीं तुझ्या कांहींएक उपयोगी पडणार नाहीत ८. हे मैथिलि, चित्रविचित्र पुष्पे, नानाप्रकारचे चंदन, अनेकप्रकारचे अगुरु, नानाप्रकारचीं वस्त्रं, दिव्य भूषणे, मोठ्या मोठ्या किंमतीचीं पेये, शय्या, आसने, गीत, नृत्य आणि वाद्य ह्यांची तूं माझा स्वीकार करून, प्राप्ति करून घे ९, १०. हे सुंदरि, तूं स्त्रियांमध्ये रत्न आहेस. तस्मात्, असें करूं नकोस. तूं आपल्या अंगावर अलंकार घाल. माझा स्वीकार केल्यावर तुला अशा प्रकारें अलंकाररहित रहाण्याची पाळी कोठून बरे येईल ? ११. उत्कृष्ट दशेला आलेले हें तुझें यौवन व्यर्थ जात आहे आणि जलप्रवाहाचें वाहणारें उदक ज्याप्रमाणें फिरून परत येत नाही त्याप्रमाणें हें तुझें यौवन पुनरपि परत देण्याची आशा नाही (तस्मात्, तूं माझ्या झणत्याप्रमाणें विषयांचा उपभोग घे) १२. हे सुंदरि, तुला निर्माण केल्यानंतर दिव्य रूपें उत्पन्न करणाऱ्या जगत्सृष्ट्यानें तें काम सोडूनच दिलें असें मला वाटतें. कारण, तुझ्या रूपाला दुसरी उपमाच नाही १३. हे वैदेहि, सौंदर्य आणि यौवन ह्यांनीं शोभत असलेल्या तुझी गांठ पडली असतां प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव जरी झाला तरी कोण बरं क्षुब्ध झाल्यावांचून रहाणार आहे ? १४. हे चंद्रमुखि, तुझा कटिप्रदेश विशाल आहे आणि जो जो मी तुझा अवयव पहात आहे त्याचे त्याचे ठिकाणीं माझी दृष्टि अगदीं खिळून जात आहे १५. तस्मात्, हे मैथिलि, तूं माझी भार्या हो. हें वेड सोडून दे आणि माझ्या उत्कृष्ट स्त्रिया जरी बहुत आहेत तरी त्या सर्वांमध्ये माझी पट्टराणी तूच हो १६. हे विनयशील, त्रैलोक्यांतून जीं रत्नें मीं

पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् । जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्वि-
लामिनि १८ नेह पश्यामि लोकेन्यं यो मे प्रतिबला भवेत् । पश्य मे
सुमहद्वीर्यमप्रतिद्वन्द्वमाहवे १९ असकृत्संयुगे भग्ना मया विमृदितध्वजाः।
अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः २० इच्छ मां क्रियतामद्य
प्रतिकर्म तवोत्तमम् । सुप्रभाण्यवसज्जन्तां तवाङ्गु भूषणानि हि २१ साधु
पश्यामि ते रूपं सुयुक्तं प्रतिकर्मणा । प्रतिकर्माभिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरा-
नने २२ भुङ्क्ष्व भागान्यथाकामं पिव भीरु रमस्व च । यथष्टं च
प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च २३ ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञा-
पयस्व च । मत्प्रमादाल्लुलन्त्याश्च ललतां बान्धवस्तव २४ ऋद्धिं ममा-
नुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशस्विनि । किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवा-
मिना २५ निक्षिप्तविजयो रामां गतश्रीर्वनगांचरः । व्रती स्थण्डिल-

बलात्कारानें हरण करून आणिलेलीं आहेत तीं सर्व मी तुला देनां आणि आपलें
राज्यही अर्पण करितां १७. हे विलासिनि, नानाप्रकारच्या नगरसमुदायांनीं युक्त अस-
लेली ही सर्व पृथ्वी जिंकून मी पाहिजेतर तुझ्याकरितां जनकाला अर्पण करीन १८.
ह्या जगतामध्ये समरांगणांत माझ्याशीं युद्ध करणारा मला कोणी दिसत नाहीं. तस्मात्,
युद्धामध्ये अप्रतिहत ठरलेल्या माझ्या अतिप्रचंड सामर्थ्याचा तूं एकदां विचार तर
करून पहा १९. अनेकवेळां मीं ध्वज उध्वस्त करून संग्रामामध्ये जिंकिलेले देवदैत्य
माझ्यासमोर प्रतिपक्षी ह्या नात्यानें नुसते उभे रहाण्यासही समर्थ नाहीत २०.
ह्यास्तव, तूं माझा स्वीकार कर आणि उत्कृष्ट प्रकारें आपलें शरीर भूषित
कर. सारांश, आज तुझ्या शरीरावर तेजस्वी भूषणें लगटून राहोत २१
तुज्जें रूप मला फारच उत्कृष्ट व अलंकार घालण्यास फारच योग्य दिसत आहे.
तस्मात्, हे सुंदरि, तूं माझ्या कृपेमुळे आपलें शरीर भूषित करून टाक २२. हे विन-
यसंपन्न सीते, इच्छेप्रमाणें तूं विषयांचा उपभोग घे; इच्छेस येईल तें पेय सेवन कर
आणि माझ्याशीं रममाण हाऊन पृथ्वी अथवा संपत्ति तूं यथेष्ट लोकांना दे २३. माझी
इच्छा परिपूर्ण कर; धिटाईनें वागणाऱ्या मला तूं निःशंकपणें हवी ती आज्ञा कर आणि
माझ्या कृपेमुळे तुझा भाग्योदय होऊं लागला असतां तुझ्या बांधवांचेही मनोरथ परि-
पूर्ण होऊं दे २४ हे कल्याणि, हे यशस्विनि, तूं माझी पराक्रमादि समृद्धि आणि वैभव
पहा तर खरी. हे भाग्यवति, वल्कलें परिधान करणाऱ्या रामाशीं तुला काय बरें कर्तव्य
आहे ? २५ विजयाचें साधनही रामापाशीं कांहींएक ठरलेलें नाहीं व त्याच्यापाशीं
संपत्तिही नाहीं; इतकेंच नव्हे परंतु, तो वनचर व व्रतस्थ बनला असून भूमीवर शयन

शायी च शङ्खे जीवति वा न वा २६ न हि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्यु-
पलभ्यते । पुरोबलाकैरसितैर्मघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् २७ न चापि मम
हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगता-
मिव २८ चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि । मनो हरसि मे
भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा २९ क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् ।
त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोपलभाम्यहम् ३० अन्तःपुरनिवासिन्यः
स्त्रियः सर्वगुणान्विताः । यावत्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ३१
मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवरस्त्रियः । तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रिय-
मप्सरसो यथा ३२ यानि वैश्रवणे सुष्ठु रत्नानि च धनानि च । तानि
लोकांश्च सुश्रोणि मया भुङ्क्ष्व यथासुखम् ३३ न रामस्तपसा देवि न
बलेन च विक्रमैः । न धनेन मया तुल्यस्तेजसा यशसापि वा ३४ पिव
विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्धननिचयं प्रदिशाभिमेदिनीं च । मयि लल

करीत आहे. तस्मात् अशा अवस्थेमध्ये तो जिवंत राहण्याचा तरी संभव आहे
किंवा नाही ही मला शंकाच आहे २६. बगळे ज्यांचे अग्रेसर आहेत अशा
कृष्णमेघांनी आच्छादित झालेल्या चंद्रिकेप्रमाणे राक्षसस्त्रियांनी आच्छादून टाकिलेल्या
तुझे नुसतें दर्शन करून घेण्यासही राम समर्थ होणार नाही (मग तुझ्या प्राप्तीची
तर गोष्ट दूरच आहे) २७. इंद्राच्या हस्तगत झालेली भार्या ज्याप्रमाणे हिरण्य-
कशिपूला (नारदमुनींच्या द्वाराने प्रार्थना केल्यामुळे) प्राप्त झाली त्याप्रमाणे
माझ्या हातांतून तुला प्राप्त करून घेण्यास राम समर्थ नाही २८. हे सुहास्यवदने, हे
सुंदरि, हे चारुनयने, हे विलासिनि, गरुड ज्याप्रमाणे सर्पांला हरण करून नेतो
त्याप्रमाणे तू माझे मन हरण करीत आहेस २९. अंगाने सडपातळ, अलंकाररहित
आणि जीर्ण पैठणी नेसलेल्या तुला अवलोकन करून स्वतःच्या स्त्रियांवर माझे मनच
जाईनासे झाले आहे ३०. हे जानकि, सर्वगुणसंपन्न अशा जितक्या स्त्रिया माझ्या
अंतःपुरामध्ये वास्तव्य करीत आहेत त्या सर्वांचे आधिपत्य तू कर ३१. हे कृष्ण-
केशयुक्त सीते, त्रैलोक्यांतील उत्कृष्ट अशा ज्या स्त्रिया माझ्यापाशी आहेत
त्या, लक्ष्मीची सेवा करणाऱ्या अप्सरांप्रमाणे, तुझी सेवा करितील ३२.
हे सुंदरि, कुबेरापाशी जी कांहीं उत्कृष्ट रत्ने व नानाप्रकारची उत्कृष्ट धने आहेत तीं
सर्व आणि त्याचप्रमाणे त्रैलोक्यांतील सर्वही उत्कृष्ट वस्तु ह्यांचा तू माझ्यासहवर्तमान
खुशाल उपभोग घे ३३. हे देवि, तप, बल, पराक्रम, धन, तेज आणि कीर्ति ह्यांपैकी
राम माझ्याशी एकाही गुणाने बरोबरी करणारा नाही ३४. हे स्त्रिये, माझ्यावर प्रेम

११४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ३५ कुसुमित-
तरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि । कनकविमलहारभूषि-
ताङ्गी विहर मया सह भीरु काननानि ३६ [१६९] इत्यार्षे श्रीम-
द्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः । आर्ता दीनस्वरा दीनं
प्रत्युवाच ततः शनैः १ दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी ।
चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता ॥ तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच
शुचिस्मिता २ निवर्तय मनो मत्तः स्वजने प्रीयतां मनः । न मां प्रार्थ-
यितुं युक्तस्त्वं सिद्धिमिव पापकृत् ३ अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या
विगर्हितम् । कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ४ एवमुक्त्वा
तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी । रावणं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्र-
वीत् ५ नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव । साधु धर्ममवेक्षस्व

करून तूं यथेष्ट विहार कर; क्रीडा कर; इच्छेप्रमाणें पान कर; भोग्य वस्तूंचा उपभोग
घे; धनराशि देऊन टाक आणि पृथ्वीही कोणाला अर्पण कर व असें झालें ह्मणजे तुझे
बांधवही तुझी भेट घेऊन आपले सर्व मनोरथ इच्छेप्रमाणें परिपूर्ण करून घेवोत ३५. हे विन-
यसंग्न सीते, प्रफुल्लित वृक्षसमुदाय एकसारिखे ज्यांत आहेत आणि भ्रमरांनीं जीं युक्त
आहेत अशा समुद्रतीरावरील वनांमध्ये माझ्यासहवर्तमानतूं सुवर्णाच्या उज्ज्वल हारानें
भूषित होऊन विहार कर ३६ ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक
आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं विसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २० ॥

त्या क्रूर राक्षसाचें तें भाषण श्रवण केल्यावर दुःखाकुल झालेली सीता दीनवाणीनें
आणि मांझ्या काकुळतीनें हळू हळू त्याला ह्मणाली १. सारांश, दुःखाकुल झालेली, रडत
असलेली, भीतीनें कांपत असलेली व पतिव्रता असल्यामुळें पतीचेंच चिंतन करीत
असलेली आणि (राम समीप असतांना) शुभ हास्य करणारी ती विचारी सुंदरी
सीता तृण आड धरून रावणाला ह्मणाली २ “ तुझे मन माझ्यापासून
निवृत्त होऊन स्वस्त्रियांचे ठिकाणीं प्रीतियुक्त होऊं दे. पापी पुरुष ज्याप्रमाणें ब्रह्म-
लोकप्राप्तीला योग्य होत नाही त्याप्रमाणें तूं माझी इच्छा करण्याला योग्य नाहीस ३.
मांझ्या कुलामध्ये जन्मास घेऊन पुण्य कुलामध्ये प्राप्त झालेल्या मज पतिव्रतेच्या हातून
निंद्य अकार्य होणार नाही ” ४. ह्याप्रमाणें रावणाला सांगितल्यानंतर ती यशस्विनी
विदेहराजकन्या त्याच्याकडे पाठ करून पुनरपि ह्मणाली ५ “ तुझी भोग्य भार्या मी
नव्हे; मी परस्त्री आहे आणि पतिव्रता आहे. ह्यास्तव, तूं चांगल्या रीतीनें धर्माकडे

सर्गः २१]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

११५

साधुसाधु व्रतं चर ६ यथा तव तथान्येषां रक्षया दारा निशाचर ।
 आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम् ७ अतुष्टं स्वेषु दारेषु चपलं
 चपलेन्द्रियम् । नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ८ इह सन्तो न वा
 सन्ति सतो वा नानुवर्तसे । यथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ९
 वचो मिथ्या प्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः । राक्षसानामभावाय त्वं वा
 न प्रतिपद्यसे १० अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । समृद्धानि विन-
 श्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ११ तथैव त्वां समासाद्य लङ्कारत्नौघसंकुला ।
 अपराधात्तवैकस्य न चिराद्दिनशिष्यति १२ स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादी-
 र्घदर्शिनः । अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः १३ एवं त्वां पापक-
 र्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः । दिष्ट्यैतद्वसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः १४
 शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा । अनन्या राघवणाहं भास्करेण

दृष्टि देऊन उच्चमोत्तम प्रकारानें आपलें आचरण ठेव ६. हे निशाचरा, जशा तुझ्या
 स्त्रिया तुला संरक्षणीय आहेत तशाच दुसऱ्यांच्याही आहेत. तस्मात्, जें आपणाला
 दुःख तेंच दुसऱ्याला दुःख असें समजून तूं स्वतःच्याच स्त्रीजनाचे ठिकाणीं रममाण
 हो ७. स्वस्त्रीचे ठिकाणीं असंतुष्ट, चंचल आणि क्षुब्ध इंद्रियांनीं युक्त व सज्ज-
 नांना तिरस्करणीय वाटणारी बुद्धि धारण करणारा जो पुरुष असतो त्याच्या
 पराजयाला परस्त्रिया कारण होत असतात ८. ज्याअर्थी तुझी बुद्धि सदाचार-
 रहित व विपरीत दिसत आहे त्याअर्थी येथें कोणी सज्जनच नसावेत अथवा ते असले
 तरी तूं त्यांची पर्वा करीत नसावास असं मला वाटतें ९. दूरदर्शी लोकांनीं सांगित-
 लेला हितकारक उपदेश, तुझ्या बुद्धीचा ग्रह विपरीत झाला असल्यामुळे, तूं ऐकत
 नाहीस; ह्यामुळे राक्षसांचा नाश होईल १०. चांगला उपदेश ऐकणें ज्याच्या बुद्धीला
 नीट दिसत नाही व जो नेहमीं अन्याय करीत असतो अशा राजाचें अवलंबन केलें
 असतां ज्याप्रमाणें समृद्ध असलेलींही राष्ट्रे व नगरे नाश पावतात ११ त्याचप्रमाणें
 तुझा आश्रय केल्यामुळे रत्नसमुदायांनीं व्याप्त झालेली ही लंका तुझ्या एकट्याच्या
 अपराधानें लवकरच नाश पावेल १२. हे रावणा, दूरवर विचार ज्याचे ठिकाणीं
 नसतो आणि ह्मणूनच स्वतःच्या कृत्यांनींच ज्याचा नाश होणें ठरलेलें असतें त्या
 दुष्कर्मीं पुरुषाचा घात झाला असतां सर्व प्राणी ज्याप्रमाणें आनंद मानित असतात १३
 त्याप्रमाणें “ ह्या क्रूराला हें संकट आलें ही मोठी सुदैवाचीच गोष्ट समजली पाहिजे ”
 असंच तूं दुःख दिलेले सर्व लोक तुला दुष्कर्मींला उद्देशून ह्मणू लागतील १४.
 ऐश्वर्याच्या योगानें अथवा धनाच्या योगानें माझे मन कोणालाही वळवितां येणें

११३ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 यथा प्रभा १५ उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् । कथं नामोपधा-
 स्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् १६ अहमौपयिकी भार्या तस्यैव च धरापतेः ।
 व्रतस्नातस्य विधेव विप्रस्य विदितात्मनः १७ साधु रावण रामेण मां समानय
 दुःखिताम् । वनेवासितया मार्धं करेण्वेव गजाधिपम् १८ मित्रमौपयिकं
 कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता । बन्धं चानिच्छता घोरं त्वयासौ पुरुष-
 र्षभः १९ विदितः सर्वधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः । तेन मैत्री भवतु ते यदि
 जीवितुमिच्छसि २० प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ मां चास्मै
 प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि २१ एवं हि ते भवेत्स्वस्ति संप्रदाय रघू-
 त्तमे । अन्यथा त्वं हि कुर्वाणः परां प्राप्स्यसि चापदम् २२ वर्जयेद्वज्र-
 मुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् । त्वद्विधं न तु संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः २३
 रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् । शतऋतुविसृष्टस्य निर्घो-

शक्य नाही. कारण, सूर्यापासून जशी प्रभा भिन्न नाही तशीच मी रामापासून भिन्न
 नाही १५. त्या लोकनाथ रामाचा मान्य हात उशाशी घेऊन एकदां
 शयन केल्यावर दुसऱ्या कोणाचाही हात मस्तकाखाली घेऊन मी कोठून बरे शयन
 करणार ? १६. ज्याप्रमाणे ब्रह्मविद्या ब्राह्मणालाच योग्य आहे त्याप्रमाणे ब्रह्मचर्यव्र-
 तपूर्वक समावर्तन झाल्यावर यथाविधि मार्शे पाणिग्रहण केलेल्या त्या पृथ्वीपति रामा-
 चीच मी भोग्य भार्या आहे १७. तस्मात् , हे रावणा, वनामध्ये वास्तव्य केलेल्या
 हस्तिणीची ज्याप्रमाणे गर्जेद्रीशी गाठ घालून देणे योग्य आहे त्याप्रमाणे तू दुःखाकुल
 झालेल्या माझी, बऱ्या विचाराने, रामाशी गाठ घालून दे १८. हे लंकास्थान सुरक्षित
 रहावे आणि आपणाला भयंकर प्रतिबंध प्राप्त होण्याचा प्रसंग न यावा अशी जर
 तुझी इच्छा असेल तर ह्या पुरुषश्रेष्ठ रामाला मित्र करून घेणेच तुला योग्य आहे १९.
 जगद्विख्यात राम सर्वधर्मवेत्ता असून शरणागतावर प्रेम करणारा आहे. तस्मात् ,
 तुला जर जिवंत राहण्याची इच्छा असेल तर त्याच्याशी तुझी मैत्री होऊं दे २०. शर-
 णागतावर कृपा करणाऱ्या ह्या रामाला तू प्रसन्न करून घे आणि मनाने शुद्ध राहून तू
 मला त्याच्या स्वाधीन कर २१. सारांश, ह्याप्रमाणे रघुवंशजश्रेष्ठ रामाचे स्वाधीन
 मला केल्याने तुझे कल्याण होईल आणि ह्या माझ्या सांगण्याचे विरुद्ध जर तू वागू
 लागलास तर तुला पराकाष्ठेचे संकट प्राप्त होईल २२. इंद्राच्या हातून सुबलेले वज्र
 अथवा प्रत्यक्ष मृत्युही पुष्कळ दिवसपर्यंत कदाचित् तुझी उपेक्षा करील; परंतु, तो
 लोकनाथ राघव क्रुद्ध झाला असतां तुझ्या सारख्याचा नाश केल्यावांचून राहणार
 नाही २३. इंद्राने सोडिलेल्या वज्राच्या भयंकर घोषाप्रमाणे रामाच्या धनुष्याचा

षमशनेरिव २४ इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्य इवोरगाः । इषवो निप-
तिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षिताः २५ रक्षांसि निहनिष्यन्तः पुर्यामस्यां न
संशयः । असंपातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कुवाससः २६ राक्षसेन्द्रमहा-
सर्पान्स रामगरुडो महान् । उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् २७
अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः । असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णु-
स्त्रिभिरिव क्रमैः २८ जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले । अशक्तेन
त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै २९ आश्रमं तत्तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिं-
हयोः । गोचरं गतयोभ्रात्रोरपनीता त्वयाधम ३० न हि गन्धमुपाघ्राय
रामलक्ष्मणयोस्त्वया । शक्यं संदर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ३१
तस्यते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् । वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य
विग्रहे ३२ क्षिप्रं तव सनाथो मे रामः सौमित्रिणा सह । तोयमल्पमि-

अति प्रचंड शब्द तूं श्रवण करशील २४. उत्कृष्टपेन्यांनीं युक्त व प्रदीप्त मुखांनीं युक्त
असलेल्या भुजंगाप्रमाणें दिसत असलेले आणि रामलक्ष्मणांच्या नांवांनीं चिन्हित
झालेले बाण सत्वरच तेथें तुझ्यावर येऊन पडतील २५. कंकपक्ष्यांच्या पिसांनीं युक्त
असलेले बाण राक्षसांचा घात करण्याकरितां ह्या नगरींतील यत्किंचित्ही जागा मोकळी
ठेवणार नाहीत २६. विनतापुत्र गरुड ज्याप्रमाणें वेगानें मोठे मोठे सर्प सत्वर उच-
लून नेत असतो त्याप्रमाणें राक्षसराजरूप मोठ मोठे सर्प तो रामरूप गरुड ह्या नगरीं-
तून वेगानें उचलून नेईल २७. तीन पाउलें टाकून ज्याप्रमाणें विष्णूनें दैत्यांपासून
उज्ज्वल लक्ष्मी हरण करून नेली त्याप्रमाणें शत्रूंना जेरीस आणणारा माझा भर्ता तुझ्या-
पासून मला सत्वर घेऊन जाईल २८. हे राक्षसा, राक्षसांच्या सैन्याचा रामाच्या
हातून वध होऊन जनस्थानांतील सर्व राक्षसस्थानें उद्धस्त झाल्यामुळें तूं शक्तिहीन
झाल्यावरही मला येथें हरण करून आणिलीस हें नीट केलें नाहीस २९. हे
अधमा, ते पुरुषश्रेष्ठ आते वनामध्ये गेले असतांना त्यांच्या शून्य आश्रमामध्ये
प्रवेश करून तूं मला तेथून घेऊन गेलास हें खरोखर वाईट केलेंस ३०.
अरे, बाघांच्या दृष्टीसमोर उभा रहाण्यास ज्याप्रमाणें (क्षुद्र) श्वान समर्थ
होत नाही त्याप्रमाणें रामलक्ष्मणांचा वास आल्यावर त्यांच्यासमोर उभा
रहाण्यास तूं समर्थ होणार नाहीस ३१. वज्रानें एक हात तुटून पडल्यानंतर
वृत्रासुराचा शिलक राहिलेला दुसरा हात ज्याप्रमाणें युद्धामध्ये इंद्राच्या दोन
हातांशीं टिकाव धरण्यास समर्थ झाला नाही त्याप्रमाणें त्या रामलक्ष्मणांशीं तुझें युद्ध
सुरू झालें असतां तुला साहाय्य करणारें तुझें सैन्य टिकाव धरणार नाही ३२. ज्याप्रमाणें

वादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ३३ गिरिं कुबेरस्य गतोथवाल्यं सभां
गतो वा वरुणस्य राज्ञः । अनंशयं दाशरथेर्विमोक्षसे महाद्रुमः कालह-
तोशनेरिव ३४ [१००३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसेश्वरः । प्रत्युवाच ततः सीतां
विप्रियं प्रियदर्शनाम् १ यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा
तथा । यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा २ संनियच्छति मे
क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः । द्रवतोमार्गमासाद्य हयानिव सुमा-
रथिः ३ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन्किल निबध्यते । जने तस्मिन्-
स्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ४ एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि
वरानने । वधार्हामवमानार्हा मिथ्या प्रव्रजने रताम् ५ परुषाणि हि

उदक अल्प असल्यास तें सूर्य आपल्या किरणांच्या योगानें सत्वरच हरण करितो त्याप्रमाणें
लक्ष्मणासहवर्तमान तो माझा नाथ राम बाणांच्या योगानें सत्वरच तुझे प्राण हरण
करील ३३ सारांश, कुबेराचे निवासस्थान जो कैलासपर्वत तेथें जरी तूं गेलास किंवा
वरुणराजाच्या सभेमध्ये जरी जाऊन बसलास तरी विजेचा तडाका बसला असतां
महावृक्ष ज्याप्रमाणें प्राण सोडितो त्याप्रमाणें कालालाच तडाका बसलेला तूं दाशरथी
रामाची गांठ पडल्याबरोबर निःसंशय प्राण सोडिशील ” ३४. ह्याप्रमाणें महामुनि-
वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं बाविसावा सर्ग
समाप्त झाला ॥ २२ ॥

सीतेचें कठोर भाषण श्रवण केल्यावर राक्षसाधिपति रावण अप्रिय शब्दांनीं त्या
प्रियदर्शना सीतेला ह्मणाला १ “ पुरुष जो जो स्त्रियांचें सांत्वन करित जातो तो तो
त्यांना आवडूं लागतो (असें जगतामध्ये दृष्टोत्पत्तीस येत असतें); परंतु, मी जसें जसें
तुझ्याशीं प्रिय भाषण करित आहे तसा तसा तुझ्या हातून माझा अनादरच होत
आहे २. रस्ता सोडून धांवत सुटलेल्या अश्वानें ज्याप्रमाणें चांगला सारथि संयमन
करितो त्याप्रमाणें तुझ्यासंबंधानें माझ्या मनामध्ये उत्पन्न झालेला काम क्रोधाचें संय-
मन करित आहे ३. मनुष्यांचा कामच खरोखर क्रोधापेक्षां क्रूर आहे. कारण, अत्यंत
क्रोध करण्यास योग्य अशाही ज्या व्यक्तीचे ठिकाणीं तो बद्ध होऊन राहतो त्या
व्यक्तीविषयीं दया आणि प्रेम हीं खरोखर उत्पन्न होतात ४. ह्या कारणामुळेच, हे
सुंदरि, वधाला आणि तिरस्काराला पात्र असून ब्रह्मचर्याविषयीं व्यर्थ तत्पर असलेल्या
तुझा मी घात करित नाहीं ५. हे मैथिलि, जीं जीं कठोर भाषणें तूं माझ्याशीं करित

सर्गः २२]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

११९

वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् । तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि
दारुणः ६ एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधमंरम्भमं-
युक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ७ द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योवधिस्ते मया
कृतः । ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि ८ द्वाभ्यामूर्ध्वं तु मामाभ्यां
भर्तारं मामनिच्छतीम् । मम त्वां प्रातराशार्थं मूदाश्छेत्स्यन्ति खण्डशः ९
तां भर्त्स्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् । देवगन्धर्वकन्यास्ता
विषेदुर्विकृतेक्षणाः १० ओष्ठप्रकारैरपरा नेत्रैर्वक्त्रैस्तथापराः । सीतामा-
श्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसां ११ ताभिराश्वासिता सीता रावणं
राक्षसाधिपम् । उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौटीर्यगर्वितम् १२ नूनं न ते
जनः कश्चिदस्मिन्निःश्रेयसि स्थितः । निवारयति यो न त्वां कर्मणोस्माद्विग-
र्हितात् १३ मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः । त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु
प्रार्थयेन्मनसापि कः १४ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । उक्त-

आहेस त्यां त्यांबद्दल भयंकर रीतीनें तुझा वध करणेंच योग्य आहे ” ६. ह्याप्रमाणें
विदेहराजकन्या सीतेला सांगितल्यानंतर क्रोधावेशानें युक्त झालेला तो राक्षसाधिपति
रावण पुनरपि तिला ह्मणाला ७ “ हे सुंदरि, वाट पहाण्याची जी कालमर्यादा मीं
तुला सांगितली आहे ती संपूर्ण होण्यास मला सुमारे दोन महिने पाळिले पाहिजेत.
ह्या दोन महिन्यांनंतर तुला माझ्या शय्येवर आरोहण करणें भाग पडेल ८. अथवा
दोन महिन्यांनंतरही जर भर्ता ह्या नात्यानें तूं माझा स्वीकार केला नाहीस तर
माझ्या न्याहारीकरितां आचारी तुझे तुकडे तुकडे करून टाकितील ” ९. ह्याप्रमाणें
राक्षसराज रावण सीतेची निर्भर्त्सना करूं लागला असतां तेथें असलेल्या देवक-
न्यांच्या व गंधर्वकन्यांच्या मुद्रा फिरून गेल्या; त्या खिन्न झाल्या १० आणि त्या
राक्षसानें सीतेला धमकी दिल्यानंतर दुसऱ्या देवकन्यांनीं व गंधर्वकन्यांनीं ओठांच्या
योगानें, नेत्रांच्या योगानें व मुखांच्या योगानें तिला आश्वासन दिलें ११ व त्यांनीं
आश्वासन दिलें असतां सदाचरण आणि पतीचें शौर्य ह्यांच्यामुळें गर्वयुक्त परंतु
रावणाला हितावह असें भाषण त्या राक्षसाधिपति रावणाशीं त्या सीतेनें केलें १२
(ती ह्मणाली) “ ह्या नगरामध्ये तुझे कल्याण करण्याविषयीं तत्पर असलेला असा
कोणीही पुरुष खरोखर नाही. कारण, ह्या निंघ कर्मापासून तुझे कोणी निवारणच
करीत नाही १३. अरे, इंद्राच्या शचीप्रमाणें मज धर्मात्म्या रामाच्या पत्नीची
प्रार्थना करण्याचें मनामध्येही आणणारा तुझ्याशिवाय त्रैलोक्यामध्ये दुसरा कोण
वरें सांपडणार आहे ? १४. हे राक्षसाधमा, ज्याच्या तेजाला अंत नाही अशा

१२० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । | सुन्दरकाण्डम् ।
 वानसि यत्पापं क्व गतस्तस्य मोक्षयसे १५ यथा दृत्तश्च मातङ्गः शशश्च
 सहितौ वने । तथा द्विरद्वद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः १६ स त्वमि-
 क्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे । चक्षुषो विषये तस्य न यावदुपग-
 च्छसि १७ इमे ते नयने क्रूरे विकृते कृष्णपिङ्गले । क्षितौ न पतिते
 कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः १८ तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य
 च । कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्यति १९ असंदेशात्तु रामस्य
 तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्हतेजसा २०
 नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः । विधिस्तव वधार्थाय विहितो
 नात्र संशयः २१ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च । अपोह्य रामं
 कस्माच्चिद्धारचौर्यं त्वया कृतम् २२ सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्ष-
 साधिपः । विवृच्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत २३ नीलजीमूतसंकाशो

रामाच्या मार्येला उद्देशून ज्याअर्थी तू पापाचा उच्चार केलेला आहेस त्याअर्थी कोठें
 गेल्यानें तूं त्याच्या हातून सुटणार आहेस बरें ? १५. ज्याप्रमाणें मत्त गज आणि
 ससा ह्यांची वनामध्ये दुर्दैवानें प्रतिपक्षी ह्या नात्यानें एकत्र गांठ पडावी त्याप्रमाणें
 सांप्रत प्रकार झालेला आहे. राम हा मत्त गजाप्रमाणें आहे आणि, हे नीचा, तूं
 सशाप्रमाणें आहेस १६. त्याच्या दृष्टीचे आटोक्यांत जोंपर्यंत तूं गेला नाहीस तोपर्यंत
 त्या इक्ष्वाकुनाथाची वेथें निंदा करितांना तुला लाज वाटत नाही (हें ठीक आहे) १७;
 परंतु, हे अनार्या, तूं माझ्याकडे निरखून पहात असतांना हे तुझे क्रूर, विकृत आणि
 कृष्णवर्ण व पिंगटवर्ण नेत्र अद्यापि पृथ्वीवर कसे पडले नाहीत ? १८. अरे, मी त्या
 धर्मात्म्या रामाची पत्नी व दशरथाची स्नुषा असून माझ्याशीं (अयोग्य) भाषण
 करीत असतांना, हे पाप्या, तुझ्या जिह्वेचे तुकडे तुकडे कसे होत नाहीत ? १९.
 रामाची आज्ञा नसल्यामुळें आणि तपाचें परिपालन कर्तव्य असल्यामुळें, हे दशानना,
 भस्म करण्यास समर्थ अशा पातिव्रत्यंतजाच्या योगानें मी तुझें भस्म करून टाकीत
 नाहीं २०. वस्तुतः त्या विवेकी रामाची जर मी भार्या आहे तर तुझ्या हातून
 माझा अपहार होणें शक्यच नाही; परंतु, तुझा वध व्हावा एतदर्थ देवानेंच हा
 प्रकार घडवून आणिला आहे हांत संशय नाही २१. सैन्यांच्या योगानें
 प्रबल झालेला तूं कुंबराचा भ्राता मोठा शूर पडलास; ह्मणूनच मारीच
 राक्षसाच्या मायेनें रामाला दूर घालवून स्त्रीचौर्य करण्याचें शौर्य तुझ्या हातून
 घडलें !” २२. हें सीतेचें भाषण श्रवण केल्यावर तो राक्षसाधिपति रावण आपले उग्र
 डोळें वटारून तिच्याकडे पाहूं लागला २३. मोठे मोठे हात व मस्तकें धारण करणारा

[सर्गः २२]

महाराष्ट्रनात्यर्थसमेतम् ।

१२१

महाभुजशिरोधरः । सिंहमत्त्वगतिः श्रीमान्दीप्तजिह्वोत्रलोचनः २४ चला-
ग्रमुकुटप्रांशुश्वित्रमाल्यानृलेपनः । रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गद्विभू-
षणः २५ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंबृतः । अमृतोत्पादने नद्धो
भुजङ्गेनेव मन्दरः २६ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षमेश्वरः ।
शुशुभेचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः २७ तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्ड-
लाभ्यां विभूषितः । रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः २८ स
कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् । श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोपि
भयङ्करः २९ अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः । उवाच रावणः
सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ३० अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते । नाश-
याम्यहमद्य त्वां सूर्यः संध्यामिवौजसा ३१ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः
शत्रुरावणः । संददर्श ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ३२ एकाक्षीमंकराणी

तो भव्य रावण नीलमेघाप्रमाणे दिसत होता; त्याचा पराक्रम व चालण्याची
ढब ही सिंहाप्रमाणे होती; त्याच्या जिह्वा प्रदीप्त झाल्या असून नेत्र उग्र दिसत होते २४;
मुकुटाचा अग्रभाग वर वर सरत असल्यामुळे तो अधिकच उंच दिसत होता; चित्र-
विचित्र पुष्पमाला व उत्त्या त्यानें सेवन केल्या होत्या; रक्तवर्ण पुष्पे आणि वस्त्रं त्यानें
धारण केलीं असून उत्कृष्ट सुवर्णाचीं बाहुभूषणे त्यानें घातलेलीं होतीं २५; मांड्या
कृष्णवर्ण कटिसूत्राने तो चांगलाच बद्ध झाला असल्यामुळे अमृत उत्पन्न करण्याक-
रितां वासुकिनामक भुजंगांनं बद्ध झालेला मंदरपर्वतच कीं काय असा दिसत होता २६
आणि शक्तीनें परिपूर्ण असलेल्या त्या आपल्या भुजांच्या योगाने तो पर्वतप्राय राक्ष-
साधिपति शिखरांच्या योगाने शोभणाऱ्या मंदरपर्वताप्रमाणे शोभत होता २७. बाल-
सूर्याप्रमाणे तेजस्वी कुंडलांनी तो भूषित झाला असल्यामुळे आरक्तवर्ण पाने व पुष्पे
धारण करणाऱ्या अशोकांच्या योगाने भूषित झालेला पर्वतच कीं काय असा दिसत
होता २८ (सर्व भोग्य पदार्थ जवळ असल्यामुळे) तो रावण कल्पवृक्षतुल्य असून
अलंकार धारण केलेला असल्यामुळे जरी मूर्तिमान् वसंत ऋतूच कीं काय असा भासत
होता तरी श्मशानांतील प्रसिद्ध ठिकाणच्या वृक्षाप्रमाणे तो भयंकर होता २९. असो.
क्रोधाने ज्याचे डोळे लाल झाले आहेत असा तो रावण भुजंगाप्रमाणे सुस्कारे टाकीत
टाकीत सीतेकडे दृष्टि देऊन हणाला ३० “ सूर्य ज्याप्रमाणे संधिकालीन अंधःकाराचा
नाश करितो त्याप्रमाणे सूर्यादा सोडून वागणाऱ्या दरिद्री रामाचे अवलंबन करणाऱ्या
तुझा मी आज आपल्या सामर्थ्याच्या योगाने नाश करून टाकीन ” ३१ असे सीतेला
सांगितल्यानंतर शत्रूला गर्भगळित करणाऱ्या रावणराजाने दिसण्यांतही भयंकर

१२२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 च कर्णप्रावरणां तथा । गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ३३
 हस्तिपदश्वपदौ च गोपदीं पादचूलिकाम् । एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादी-
 मपादिकाम् ३४ अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् । अतिमात्रा-
 स्यनेत्रां च दीर्घजिह्वानखामपि ३५ अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूक-
 रीमुखीम् ३६ यथा मद्रशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी । तथा कुरुत
 राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं संमत्य वा ३७ प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभे-
 दनैः । आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ३८ इति प्रतिसमादिश्य
 राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः । काममन्युपरीतात्मा जानकीं प्रति गर्जत ३९
 उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी । परिष्वज्य दशग्रीवमिदं
 वचनमब्रवीत् ४० मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया । विव-
 र्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर ४१ नूनमस्यां महाराज न देवा

असलेल्या त्या सर्व राक्षसस्त्रिया अवलोकन केल्या ३२. कोणाला एकच नेत्र, कोणाला एकच कान, कोणाचे कान उत्तरीयवस्त्राप्रमाणं शरीर आच्छादन करितां येण्यासारिखे विशाल, कोणाचे कान गार्डसारिखे, कोणाचे हत्तीसारिखे, कोणाचे लांब, कोणी मुळींच कानाशिवाय ३३, कोणाचे पाय हत्तीसारिखे, कोणाचे अश्वासारिखे, कोणाचे बैलासारिखे, कोणाच्या पायाला कानाप्रमाणे पाळ्या फुटलेल्या, कोणाला एकच नेत्र, कोणाला एकच पाय, कोणाचे पाय स्थूल, कोणी मुळींच पायाशिवाय ३४, कोणाच्या मस्तकाचे व मानेचे प्रमाण फारच मोठे, कोणाचे स्तन व उदर अतिशयच प्रचंड, कोणाचे मुख व नेत्र फारच मोठे, कोणाची जीभ व नखे फारच लांब ३५, कोणी मुळींच नासिकाहीन, कोणाचे मुख सिंहासारिखे, कोणाचे बैलासारिखे आणि कोणाचे डुकरासारिखे ३६. अशा प्रकारच्या राक्षसस्त्रिया अवलोकन केल्यावर “ जनककन्या सीता मला सत्वर वश होईल अशा रीतीने, हे राक्षसस्त्रियांनो, तुम्ही सर्व लवकर व्यवस्था करा; तुम्ही एकत्र जुळून तिला उपदेश करा ३७ आणि प्रतिकूल व अनकूल हे दोन्ही प्रकार ज्यांमध्ये आहेत अशा साम, दान, प्रभृति भेदक उपायांनी अथवा दंड उगारूनही तुम्ही सीतेचे मन वळवा ” ३८. असे त्यांना सांगून विषयवाचना व क्रोध ह्यांनी व्याप्त झालेला तो राक्षसराज पुन्हां पुन्हां जानकीला उद्देशून गर्जना करू लागला ३९. तेव्हां धान्यमालिनी राक्षसी सत्वर रावणाच्या जवळ गेली आणि त्याला आलिंमन देऊन ह्मणाली ४० “ हे महाराजा, तूं माझ्यासहवर्तमान क्रीडा कर हे राक्षसाधिपते, कळकट व भिकारड्या ह्या मानवी सीतेची तुला काय कर्तव्य

भोगसत्तमान् । विदधत्यमरश्रेष्ठास्तव बाहुबलार्जितान् ४२ अकामां
कामयानस्य शरीरमुपतप्यते । इच्छतीं कामयानस्य प्रीतिर्भवति
शोभना ४३ एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली । प्रहसन्मेघसं-
काशो राक्षसः स न्यवर्तत ४४ प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव
मेदिनीम् । ज्वलद्भास्करसंकाशं प्रविवेश निवेशनम् ४५ देवगन्धर्व-
कन्याश्च नागकन्याश्च तास्ततः । परिवार्य दशग्रीवं प्रविशुस्ता गृहोक्त-
मम् ४६ स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः ।
विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश रावणः ४७ [१०५०]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः
सर्गः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । संदिश्य च ततः सर्वा
राक्षसीर्निर्जगाम ह १ निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते । राक्षस्यो
भीमरूपास्ताः सीतां समभिद्भुवुः २ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोध-
भूर्च्छिताः । परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ३ पौलस्त्यस्य वरि-

केल्या आहेस त्यांचा हिचे ठिकाणीं व्यय करण्यास खरोखर अमरश्रेष्ठ देवही अनु-
मोदन देणार नाहीत ४२. शिवाय, निष्काम स्त्रीची इच्छा धरणान्याचे शरीर मात्र
संतप्त होत असून सकाम स्त्रीची इच्छा धरणान्याला चांगला आनंद प्राप्त होत
असतो " ४३. ह्याप्रमाणे बोलून राक्षसीने त्याला तेथून दूर सारिले असता तो मेघ-
तुल्य बलाढ्य राक्षस तेथून हंसत हंसत परत फिरला ४४. पृथ्वी कंपित करीतच की
काय तो रावण तेथून निघाला आणि उज्ज्वल सूर्याप्रमाणे तेजस्वी असलेल्या आफल्या
गृहामध्ये प्रविष्ट झाला ४५ आणि देवकन्या, गंधर्वकन्या व नागकन्या ज्या त्याच्या
भांवतीं गराडा देऊन उभ्या होत्या त्याही त्याच्याबरोबर त्या श्रेष्ठ गृहामध्ये प्रविष्ट
झाल्या ४६. सारांश, धर्माविषयीं तत्पर आणि लटलट कांपत असलेल्या त्या मिथि-
लराजकन्या सीतेची निर्भर्त्सना केल्यानंतर तिला सोडून देऊन तो काममोहित झालेला
रावण स्वतःच्याच गृहामध्ये प्रविष्ट झाला ४७ ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत
श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडपैकीं बाविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥२२॥

शत्रूंमध्ये हाहाकार करून टाकणारा तो रावण ह्याप्रमाणे सीतेला बोलून आणि
त्या सर्व राक्षसींना सांगून तेथून निघाला १ आणि तो राक्षसराज तेथून निघून पुनरपि
अंतःपुरामध्ये गेल्यावर भयंकर रूप धारण करणाऱ्या त्या राक्षसस्त्रिया सीतेकडे
धांवल्या २ क्रोधाने व्याप्त झालेल्या त्या राक्षसस्त्रिया सीतेसमी व गेल्यानंतर आण-

१२४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 षष्ठस्य रावणस्य महात्मनः । दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ४
 ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । आमन्व्य क्रोधताम्राक्षी
 सीतां करतलोदरीम् ५ प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थीयं प्रजापतिः । मानसो
 ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ६ पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः
 सुतः । नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ७ तस्य पुत्रो विशा-
 लाक्षि रावणः शत्रुरावणः । तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ।
 मयोक्तं चारुमर्वाङ्गि वाक्यं किं नानुमन्यसे ८ ततो हरिजटा नाम
 राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । विवृत्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा ९ येन
 देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जितः । तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुम-
 र्हामि १० वीर्योत्तिकस्य शूरस्य मंत्रामेष्वनिवर्तिनः । बलिनो वीर्ययु-
 क्तस्य भार्या त्वं किं न लिप्ससे ११ प्रियां बहुमतां भार्या त्यक्त्वा राजा
 महाबलः । सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः १२ समृद्धं स्त्रीस-
 हस्रेण नानारत्नोपशोभितम् । अन्तःपुरं तदुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः १३

कठार वाणीनें तिला हणाल्या ३. "पुलस्त्य पुत्र व श्रेष्ठ. असा जो महात्मा दशानन
 रावण त्याची भार्या होणें, हे सीते, तुला बरें वाटत नाहीं (हें नीट नव्हे) ४. तद-
 नंतर क्रोधानें जिचे नेत्र आरक्तवर्ण झाले आहेत अशी एक जटानामक राक्षसी त्या
 सडपातळ सीतेला हाक मारून हणाली ५ " सहा प्रजापतींपैकी पुलस्त्य हणून प्रसिद्ध
 असलेला हा ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र चवथा प्रजापति होय ६. कांतीनें प्रजापतीसारिखा
 असून विश्रवा ह्या नांवानें प्रसिद्ध असलेला तेजस्वी महर्षि पुलस्त्याचा मानसपुत्र
 होय ७ आणि, हे विशालनयने सीते, शत्रूंमध्ये हाहाकार उडवून देणारा
 हा रावण त्या पुलस्त्याचा पुत्र होय. तस्मात्, त्या राक्षसराजाची भार्या
 होणें तुला योग्य आहे. हे सर्वांगसुंदरि, मीं केलला हा उपदेश तुला कां बरें
 समत होत नाहीं ? " ८. तदनंतर मार्जारासारिख्या नेत्रांनीं युक्त असलेली हरि-
 जटानामक राक्षसी क्रोधानें डोळे वटारून हणाली ९ " ज्यानें तेहेतीस देव आणि
 देवराज इंद्र ह्यांचा पराभव केला त्या राक्षसराज रावणाची भार्या होणें तुला योग्य
 आहे १० वीर्यानें उचकळत असलेला आणि संग्रामामध्ये कधीही परावृत्त न होणारा
 जो शूर, बलाढ्य व वीर्यवान् रावण त्याची भार्या होणें तुझ्या मनांत कसें बरें येत
 नाहीं ? ११ महाबलाढ्य रावणराजा अतिशय मान्य असलेल्या आपल्या प्रिय भार्याचा
 त्याण कळून सर्वांमध्ये भाग्यानें थोर असलेल्या तुझ्याच स्वीकार करील १२ सहस्र
 स्त्रियांनीं परिपूर्ण आणि नानाप्रकारच्या रत्नांनीं सुशोभित असलेले तें अंतःपुर सोडून

अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् १४ असकृद्भीमवीर्येण
नागा गन्धर्वदानवाः । निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः १५
तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः । किमर्थं राक्षसेन्द्रस्य भार्या त्वं
नेच्छसेधमे । ततस्तां दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् १६ यस्य
सूर्यो न तपति भीतो यस्य स मारुतः १७ न वाति स्मायतापाङ्क्तिं किं
त्वं तस्य न तिष्ठसे १८ पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वैभयात् । शैलाः
सुस्रुवुः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति १९ तस्य नैर्ऋतराजस्य राज-
राजस्य भामिनि । किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थं रावणस्य हि २०
साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि । गृहाण सुस्मिते वाक्यम-
न्यथा न भविष्यसि २१ [१०७१] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

ततः सीतां समस्तास्ता राक्षस्यो विकृताननाः । परुषं परुषानर्हामू-
चुस्तद्वाक्यमप्रियम् १ किं त्वमन्तः पुरे सीते सर्वभूतमनोरमे । महार्हशय-

देऊन रावण तुझाच परिग्रह करील” १३. ह्यानंतर विकटानामक राक्षसी ह्मणाली १४ “ज्या
भयंकर पराक्रमी रावणानें नाग, गंधर्व आणि दानव समरांगणामध्ये जिंकिले तो तुझ्या
संनिध आला आहे १५. तस्मात्, हे अधमे, सर्वगुणसंपन्न अशा त्या महात्म्या राक्ष-
सराज रावणाची भार्या होणे तुझ्या कसे बरे मनांत येत नाही ? ” तदनंतर
दुर्मुखीनामक राक्षसी तिला ह्मणाली १६ “ ज्याला भिऊन जाऊन सूर्य प्रकाशत
नाहीं आणि तो वायुही वहात नाही १७ त्याला वश होऊन, हे विशालनयने सीते, तूं
कां बरे रहात नाहीस ? १८. ज्याच्या भीतीने वृक्ष पुष्पांचा वर्षाव करितात आणि
ज्याला इच्छा झाली असतां पर्वत व मेघ जलस्राव करूं लागतात १९ त्या राजाधि-
राज राक्षसाधिपति रावणाची भार्या होण्याची बुद्धि, हे स्त्रिये, तुला कां होत नाही ? २०.
हे देवि, हे भामिनि, खरोखर हितकर आणि उ-कृष्ट असा उपदेश मीं तुला केला
आहे, ह्यास्तव, हे सुहास्यवदने, तूं हा उपदेश ऐक; नाही तर तूं कायम रहाणार
नाहींस २१. ” ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
सुंदरकांडापैकीं तेविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २३ ॥

तदनंतर अक्राळविक्राळ मृदांनीं युक्त असलेल्या त्या सर्व राक्षसस्त्रिया कठोर भाष-
णाला पात्र नसलेल्या त्या सीतेला उद्देशून कठोर व अप्रिय भाषण करूं लागल्या १.
(त्या ह्मणाल्या) “ सर्व प्राण्यांचं मन वेधून टाकणाऱ्या आणि मोठ्या मोठ्या
मूल्यवान् शय्यांनीं युक्त असलेल्या अंतःपुरामध्ये वास्तव्य करणं तुला कां बरे संमत

१२६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । | सुन्दरकाण्डम् ६

नोपेते न वासमनुमन्यसे २ मानुषे मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे ।
प्रत्याहर मनो रामान्नैवं जातु भविष्यति ३ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं
राक्षसेश्वरम् । भर्तारमुपसंगम्य विहरस्व यथासुखम् ४ मानुषी मानुषं
तं तु राममिच्छसि शोभने । राज्याद्भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्रवं तमनिन्दिते ५
राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं
वचनमब्रवीत् ६ यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरत संगताः । नैतन्मनसि वाक्यं
मे किल्बिषं प्रतितिष्ठति ७ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।
कामं खादत मां सर्वां न करिष्यामि वो वचः ८ दीनो वा राज्यहीनो
वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तं नित्यमनुरक्तास्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ९
यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति । अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी
शशिनं यथा १० लोपामुद्रा यथागस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा । सावित्री
सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ११ सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं
यथा । नैषधं दमयन्तीव भैमी पतिमनुव्रता १२ तथाहमिक्ष्वाकुवरं रामं

होत नाही ? २. हे मानुषे, मनुष्याचीच भार्या होऊन रहाणे तुला उत्तम वाटत आहे; परंतु, रामापासून तू आपलें मन निवृत्त कर. कारण, तुझ्या मनाप्रमाणें आतां पुनरपि रामाचा समागम तुला कधीही होणार नाही ३. सारांश, त्रैलोक्यांतील संपत्तीचा उपभाग घेणाऱ्या राक्षसाधिपति रावणाचा, भर्ता ह्या नात्यानें, समागम करून तू खुशाल व्हाऊन क्रीडा कर ४. हे कल्याणि, हे सुंदरि, तू स्वतः मानुषी असून राज्यापासून भ्रष्ट व मनोरथ भंग झाल्यामुळे दुःखित झालेल्या त्या मनुष्य रामाची तू इच्छा करीत आहेस (हें नीट नाही) ” ५. हें राक्षसस्त्रियांचें भाषण श्रवण केल्यावर त्या कमलनयना सीतेचे नेत्र अश्रूंनी भरून आले आणि ती ह्मणाली ६ “ तुम्ही एकत्र जुळून जो हा जगतामध्ये निघ ठरलेला उपदेश मला करीत आहां तो पातकावह असल्यामुळे माझ्या मनामध्ये ठसत नाही ७. मनुष्यस्त्री राक्षसाची भार्या होणे योग्य नाही. ह्यास्तव, तुम्ही सर्व मिळून मला खाऊन टाका; मी तुमचें ह्मणणें ऐकणार नाही ८. दीन असो अथवा राज्यहीन असो, भर्ता हेंच माझे उपास्यदैवत आहे. तस्मात्, सूर्यपत्नी सुवर्चला ज्याप्रमाणें सूर्याचे ठिकाणीं अनुरक्त असते त्याप्रमाणें मी नेहमीं त्या रामाचेच ठिकाणीं अनुरक्त आहे ९. ज्याप्रमाणें महाभाग्यवती शची इंद्राचें, अरुन्धती वसिष्ठाचें, रोहिणी चंद्राचें १०, लोपामुद्रा अगस्त्याचें, सुकन्या च्यवनाचें, सावित्री सत्यवानाचें, श्रीमती कपिलाचें ११, मदयन्ती सौदासाचें, केशिनी सगराचें अथवा भीमराजाची कन्या दमयन्ती निषधराज नलपतीचें अवलंबन करून

सर्गः २४]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१२७

पतिमनुव्रता १३ सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । भर्त्स-
यन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावणचोदिताः १४ अवलीनः स निर्वाक्यो हनु-
माञ्जिंशपाद्रुमे । सीतां मंतर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत्कपिः १५ ताम-
भिक्रम्य संरब्धा वेपमानां ममन्ततः । भृशं संलिलिहुर्दीप्तान्प्रलम्बान्दश-
नच्छदान् १६ ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् । नेयमर्हति
भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् १७ सा भर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्व-
राङ्गना । सा बाष्पमपमार्जन्ती शिंशपान्तामुपागमत् १८ ततस्तां शिंशपां
सीता राक्षसीभिः समावृता । अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरि-
प्लुता १९ तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बरवासिनीम् । भर्त्सयाश्चक्रिरे
भीमा राक्षस्यस्ताः समन्ततः २० ततस्तु विनता नाम राक्षसी भीमद-
र्शना । अब्रवीत्कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी २१ सीते पर्याप्तमेताव-
द्भर्तुः स्नेहः प्रदर्शितः । सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पतं २२ परि-

राहिली १२ त्याप्रमाणें मी इक्ष्वाकुवंशजश्रेष्ठ रामपतीचेंच अवलंबन करून राहि-
लेली आहे ” १३. हें सीतेचें भाषण श्रवण करून त्या राक्षसस्त्रिया क्रोधानें व्याप्त
झाल्या आणि रावणाची त्यांना आज्ञा झाली असल्यामुळें कठोर भाषणांनीं तिची
निर्भर्त्सना करूं लागल्या १४. असो. त्या राक्षसस्त्रिया सीतेला धमकी देऊं लागल्या
असतांन त्वांचीं भाषणें, शिंशपावृक्षावर कांहीं एक न बोलतां दडून बसलेल्या, त्या
हनुमान् वानरानें श्रवण केलीं १५. लट् लट् कांपत असलेल्या व सभोंवतीं बसलेल्या त्या
राक्षसस्त्रिया क्रुद्ध होऊन तिच्याजवळ आल्या आणि आपले प्रदीप्त व दीर्घ ओठ
एकसारख्या चाटूं लागल्या १६. नंतर त्या अत्यंत क्रुद्ध होऊन व हातामध्ये
कुन्हाडी घेऊन झणाल्या “ राक्षसाधिपति रावण भर्ता होण्याइतकी हिची योग्य-
ताच नाही ” १७. ह्याप्रमाणें भयंकर राक्षसस्त्रिया तिची निर्भर्त्सना करूं लागल्या
असतां ती श्रेष्ठ स्त्री सीता अश्रु पृशात पृशात त्या शिंशपावृक्षाजवळ गेली १८.
सारांश, राक्षसस्त्रियांनीं परिवेष्टिलेली व शोकानें घेरलेली ती विशालनयना सीता
त्या शिंशपावृक्षासमीप जाऊन उभी राहिली १९. तथापि, दीनवदन होऊन मलिन
वस्त्र परिधान करणाऱ्या त्या कृश सीतेच्या भोंवतीं जमून त्या भयंकर राक्षसस्त्रिया
तिची निर्भर्त्सना करूं लागल्याच २०. (शिंशपावृक्षासमीप गेल्या) नंतर भयंकर नेत्र,
रागीट मुद्रा व खबदाडीला गेलेले पोटा ह्यांनीं युक्त असलेली विनतानामक अक्राळ-
विक्राळ राक्षसी तिला झणाली २१ “ हे सीते, झालें इतकें पुरं झालें. तूं भर्त्या-
विषयीं आपलें प्रेम दर्शविलेंस. हे कल्याणि, कोणतीही गोष्ट अति झाली

१२८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
तुष्टाम्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः । ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः
कुरु मैथिलि २३ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षमाम् । विक्रान्तमाप-
तन्तं च सुरेशमिव वामवम् २४ दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियवा-
दिनम् । मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय २५ दिव्याङ्गरागा वैदेहि
दिव्याभरणभूषिता । अद्यप्रभृति लोकानां सर्वेषामीश्वरी भव २६ अग्नेः
स्वाहा यथा देवी शची वेन्द्रस्य शोभने । किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन
गतायुषा २७ एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि । अस्मिन्मु-
हूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् २८ अन्या तु विकटा नाम लम्बमा-
नपयोधरा । अब्रवीत्कृपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य तर्जती २९ बहून्यप्रति-
रूपाणि वचनानि सुदुर्मते । अनुक्रांशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ३०
न च नः कुरुष्व वाक्यं हितं कालपुरस्कृतम् । आनीतासि समुद्रस्य
पारमन्यैर्दुरामदम् । रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ३१ राव-

असतां ती संकटाला कारण होत असते २२. हे मैथिलि, तुझं देव बरें करो, मनुष्यजातीला योग्य असं वर्तन तू केलें आहेस. आतां मी तुझ्यावर संतुष्ट झालें आहे. ह्यास्तव, तुझ्या हिताचें भाषण करणाऱ्या माझ्या सांगण्याप्रमाणें तू वाग २३. देवराज इंद्राप्रमाणें पराक्रमी व शत्रूवर चाल करून जाणाऱ्या सर्व राक्षसाधिपति रावणाचा तूं भर्ता ह्मणून अंगीकार कर २४. सारांश, दरिद्री व मनुष्य जो राम त्याचा त्याग करून सरळ, दानशूर आणि सर्वांशीं प्रिय भाषण करणाऱ्या रावणाचा तूं आश्रय कर २५. हे विदेहराजकन्ये, दिव्य अलंकारांनीं भूषित हांऊन आणि दिव्य उटी अंगाला लावून तूं आजपासून सर्व लोकांची स्वामिनी हो २६. हे कन्याणि, अग्नीची ज्याप्रमाणें स्वाहा अथवा इंद्राची ज्याप्रमाणें शची त्याप्रमाणें तू रावणाची भार्या हं. हे वैदेहि, तुला त्या कपाळकरंट्या मुमूर्षु रामाशीं काय कर्तव्य आहे ? २७. ह्या माझ्या सांगण्याप्रमाणें जर तूं न वागशील तर ह्या क्षणामध्येच आह्मी साऱ्या मिळून तुला भक्षण करून टाकूं ” २८ ह्यानंतर जिचे स्तन खालीं लोंबत आहेत अशी एक मूठ उगाळून सतिला धमकी देत असलेली विकटानामक क्रुद्ध राक्षसी ह्मणाली २९ “ हे महादुष्टे मैथिलि, दयेमुळें आणि आमचा स्वभाव गरीब पडल्यामुळें तूशीं पुष्कळच अयोग्य भाषणें ह्या वेळेपर्यंत आह्मीं सहन केलीं ३०. परंतु, कालाला योग्य व हितावह असा आमचा उपदेश जर तूं न ऐकशील तर इतरांचें जेथें गमन होणेंही दुर्घट आहे अशा समुद्राच्या परतीराला तुला आणिलें असून, हे मैथिलि, रावणाच्या घोर अंतःपुरामध्ये तुला नेऊन ठेविलें

णस्य गृहे रुद्धा अस्माभिस्त्वभिरक्षिता । न त्वां शक्तः परित्रातुमपि
 साक्षात्पुरन्दरः ३२ कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि । अलम-
 श्रुनिपातन त्यज शोकमनर्थकम् ३३ भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजन्ती नित्य-
 दैन्यताम् । सीते राक्षसराजेन परिक्रीड यथासुखम् ३४ जानीमहे यथा
 भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम् । यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावद्दुःखमवाप्नुहि ३५
 उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च । सह राक्षसराजेन चर त्वं मदि-
 रेक्षणे ३६ स्त्रीसहस्राणि ते देवि वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि । रावणं भज
 भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ३७ उत्पाठ्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि ।
 यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत्करिष्यामि ३८ ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी
 क्रूरदर्शना । भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचनमब्रवीत् ३९ इमां हरिणशा-
 वार्क्षीं त्रासोत्कम्पयोधराम् । रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानयम् ४०
 यकृत्प्लीहं महत्क्रोडं हृदयं च सबन्धनम् । गात्राण्यपि तथा शीर्षं खाद-
 यमिति मे मतिः ४१ ततस्तु प्रथमा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । कण्ठ-

आहे ३१. इतकेंच नव्हे परंतु, रावणाच्या गृहामध्ये डांबून ठेविलेल्या तुझ्या पहा-
 न्यावर आह्मी आहो. तस्मात्, साक्षात् इंद्रही तुझे रक्षण करण्यास समर्थ नाही ३२,
 (हे तू पक्के समजून ठेव आणि) हे मैथिलि, तुझ्या हिताची गोष्ट मी सांगत आहे
 ती ऐक; अश्रु टाळणें आतां पुरें झालें; ह्या शोकांत कांहीं अर्थ नाही ३३. नेहमींच्या
 दैन्यपणा सोडण्याची इच्छा असल्यास रावणाचे ठिकाणीं प्रेमबुद्धि धारण करून तूं
 आनंदित हो आणि, हे सीते, त्या राक्षसराजासहवर्तमान तूं खुशाल क्रीडा करीत
 रहा ३४. हे विनयसंपन्न सीते, स्त्रियांचें यौवन अशाश्वत आहे असें आह्मी समजतो.
 तस्मात्, जोपर्यंत तें कायम आहे तोपर्यंत तूं दुःख प्राप्त करून घेऊं नको ३५. हे
 मदिरेक्षणे, राक्षसराज रावणासहवर्तमान तूं रम्य उद्यानांतून आणि पर्वतावरील उपव-
 नांतून संचार कर ३६. हे देवि, हजारों स्त्रिया तुझ्या आज्ञेत रहातील. ह्यास्तव, हे
 सुंदरि, सर्व राक्षसाधिपति रावणाचें तूं भर्ता ह्मणून अवलंबन कर ३७. हे मैथिलि,
 मी सांगितल्याप्रमाणें जर तूं वागली नाहीस तर मी तुझे हृदय फाडून खाऊन
 टाकीन” ३८. तदनंतर क्रूर मुद्रेनें युक्त अशी एक चंडोदरीनामक राक्षसी मोठा शूल
 फिरवीत फिरवीत ह्मणाली ३९ “ हरणाच्या बळक्याप्रमाणें जिचे नेत्र आहेत आणि
 भीतीमुळें जिचे स्तन कंपित होत आहेत अशी ही स्त्री रावणांनं हरण करून आण-
 लेली अवलोकन केल्यापासूनच मलाही एक पबल इच्छा झाली आहे ४०. सारांश,
 यकृत्, प्लीहा, वक्षस्थल, शिराबंधनासहवर्तमान हृदय, मस्तक आणि इतरही हिचे

१३० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ॥

मस्या नृशंसायाः पीडयामः किमास्यते ४२ निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति च । नात्र कश्चिच्च संदेहः खादतेति स वक्ष्यति ४३ ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । विशस्येमां ततः सर्वान्समान्कुरुत पिण्डकान् ४४ विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रञ्चते । पेयमानीयतां क्षिप्रं माल्यं च विविधं बहु ४५ ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । अजामुख्या यदुक्तं वै तदेव मम रोचते ४६ सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी । मानुषं मांसमासाद्य नृत्यामोथ निकुम्भिलाम् ४७ एवं निर्भर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा । राक्षसीभिर्विरूपाभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ४८ [१११९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

अथ तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु । राक्षसीनामसौम्यानां रुरोद् जनकात्मजा १ एवमुक्त्वा तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी । उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा २ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति ।

अवयव खाऊन टाकावे अशी माझी इच्छा आहे ” ४१. तदनंतर प्रघसानामक राक्षसी ह्मणाली “ तुम्ही अशा बसलां काय ? ह्या दुष्टेचें नरडें आपण आवळून टाकूं ४२ आणि मग ती मनुष्यस्त्री मेली ह्मणून राजाला निवेदन करूं; ह्मणजे ‘ तुम्ही खाऊन टाका ’ असें तो सांगेल, ह्यांत मुळींच संशय नाही ” ४३. तदनंतर अजामुखीनामक राक्षसी ह्मणाली “ हिला प्रथम चिरा आणि नंतर हिचे सर्व सारखे गोळे करा ४४; ह्मणजे आपण सर्वजणी वांटून घेऊं; मला हा वाद रुचत नाही. नानाप्रकारचीं पुष्पें आणि पुष्कळसें पेय लवकर घेऊन या ” ४५. तदनंतर दुसरी एक शूर्पणखानामक राक्षसी ह्मणाली “ अजामुखीनें जें सांगितलें तेंच मला बरें दिसतें ४६. सर्व दुःखविनाशक सुरा सत्वर आणवा ह्मणजे आपण ह्या मानुषमांसार्चे सेवन करून निकुम्भिला देवीपुढें नृत्य करूं ” ४७. ह्याप्रमाणें देवकन्यातुल्य सीतेची अक्राळविक्राळ राक्षसस्त्रिया निर्भर्त्सना करूं लागल्या असतां ती धैर्य सोडून रडू लागली ४८. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं चोविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २४ ॥

ह्याप्रमाणें त्या क्रूर राक्षसी फारच कठोर व क्रूर भाषण करूं लागल्या असतां जनककन्या सीता रडू लागली १, परंतु, राक्षसस्त्रियांनीं ह्याप्रमाणें तिला सांगितलें असतां ती विचारी सीता फारच भिऊन गेली आणि अश्रूंनीं कंठ दाटून आल्यामुळें अस्पष्ट शब्दांनीं ह्मणाली २ “ मनुष्यजातीची स्त्री राक्षसाची भार्या होण्यास समर्थ

कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ३ सा राक्षसीमध्यगता
सीता सुरसुतोपमा । न शर्म लेभे शोकार्ता रावणेनेव भर्त्सिता ४ वेपते
स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः । वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकै-
रिवार्दिता ५ सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् । चिन्त-
यामास शोकेन भर्तारं भयमानसा ६ सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ
नेत्रजलस्रवैः । चिन्तयन्ती न शोकस्य तदान्तमधिगच्छति ७ सा वेप-
माना पतिता प्रवाते कदली यथा । राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाभवत् ८
तस्याः सा दीर्घबहुला वेपन्त्याः सीतया तदा । ददृशे कम्पिता वेणी
व्यालीव परिसर्पती ९ सा निःश्वसन्ती शोकार्ता कोपोपहतचेतना । आर्ता
व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप च १० हा रामेति च दुःखार्ता हा पुन-
र्लक्ष्मणेति च । हा श्वश्रूर्मम कौमल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ११ लोक-
प्रवादः सत्योयं पण्डितैः समुदाहृतः । अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा

नाहीं. तुह्मी सर्व मिळून मला खुशाल खाऊन टाका. मी तुमचें ह्मणणें ऐकणार
नाहीं ” ३. राक्षसस्त्रियांच्यामध्ये सांपडलेल्या आणि “ जशी कांहीं रावणानेंच निर्भ-
र्त्सना केली आहे कीं काय असें समजून शोकाकुल झालेल्या त्या देवकन्यातुल्य सीतेला
मुठींच बरें वाटेना ४. वनामध्ये कळपांतून चुकलेल्या आणि लांडग्यांनीं भंडावून सोडि-
लेल्या हरिणीप्रमाणें भीतीनें आपलें शरीर संकुचित करू लागलेली सीता फारच कांपूं
लागली ५; शोकानें तिचें मन खिन्न होऊन गेलें आणि ती अशोकवृक्षाच्या एका
मोठ्या प्रफुल्लित शाखेचें अवलंबन करून भर्त्यासंबंधानें मनामध्ये चिंतन करूं लागली ६.
नेत्रांतून चाललेल्या जलस्रावांनीं आपल्या मोठ्या मोठ्या स्तनांना स्नान घालीत अस-
लेली ती सीता चिंतन करूं लागली असतांना तिचा शोक आवरेना ७. राक्षसस्त्रि-
यांच्या भीतीनें त्रस्त झाल्यामुळें सीतेचें मुख निस्तेज झालें आणि प्रचंड वाऱ्यामध्ये
सांपडलेल्या केळीप्रमाणें लट् लट् हालतां हालतां ती शेवटीं भूमीवरही पडली ८.
लट् लट् कांपत असलेल्या त्या सीतेची ती लांब व मोठी वेणी कंपित
झाली असतां इकडे तिकडे चळवळ करणाऱ्या नागिणीप्रमाणें भासूं लागली ९.
कोपानें त्या मैथिलीचें अंतःकरण अगदीं व्याप्त होऊन गेलें; ती शोकाकुल
झाली; दुःखानें जर्जर झाल्यामुळें दीर्घ सुस्कारे टाकूं लागली आणि अश्रु ढाळून
विलापही करूं लागली १०. “ हे रामा, हे लक्ष्मणा, अहो सासूबाई, हे कौसल्ये, हे
सुमित्रे ” ह्याप्रमाणें दुःखाकुल झालेली ती सुंदरी शोक करूं लागली (आणि ह्मणाली) ११.
“—स्त्रीला अथवा पुरुषाला वेळ आल्यावांचून मृत्यु दुर्लभ आहे— ही जी पंडितांनीं

१३२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । सुन्दरकाण्डम् ।
 पुरुषस्य वा १२ यत्राहमाभिः क्रूराभी राक्षसीभिरिहादिता । जीवामि
 हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता १३ एषाल्पपुण्या कृपणा विनशिष्या-
 म्यनाथवत् । समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता १४ भर्तारं तमप-
 श्यन्ती राक्षसीवशमागता । सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा १५
 तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् । धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं
 प्रियवादिनम् १६ सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना । तीक्ष्णं
 विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवनम् १७ कीदृशं तु महापापं मया देहा-
 न्तरे कृतम् । येनेदं प्राप्यते घोरं महादुःखं सुदारुणम् १८ जीवितं त्यक्तु-
 मिच्छामि शोकेन महता वृता । राक्षसीभिश्च रक्षन्त्या रामो नामाद्यते
 मया १९ धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् । नशक्यं यत्परि-
 त्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् २० [११३९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

लिहून ठेविलेली ह्यण ती अगदीं खरी आहे १२. कारण, रामाचा वियोग होऊन
 मी दुःखित झाले असतांना आणि ह्या क्रूर राक्षसस्त्रियांनीं मला येथे गांजिली अस-
 तांना मुहूर्तभर कां होईना परंतु, मी जिवंत आहे १३. मज कपाळकरंटीच्या पदरीं
 पुण्य अगदींच थोडे आहे आणि ह्यामुळे तब्बल भरलेली नौका वायुवेगांनीं
 ताडित झाली असतां जशी समुद्रामध्ये नष्ट होऊन जाते तशी मी अनाथाप्रमाणे
 नाहीशी होईन १४. तो जगत्प्रसिद्ध भर्ता माझ्या दृष्टीं पडत नसून मी राक्षसस्त्रि-
 यांच्या तावडींत सांपडल्यामुळे खरोखर उदकाचे धक्के बसलेल्या तीराप्रमाणे शोकाच्या
 योमाने खचून जात आहे १५. कमलपत्राप्रमाणे ज्याचे नेत्र विशाल आहेत आणि
 सिंहासारखी ज्याची गति पराक्रमसूचक आहे असा तो कृतज्ञ व प्रिय भाषण करणारा
 माझा नाथ ज्यांच्या दृष्टीं पडत असेल ते धन्य आहेत १६. जालीम विष सेवन केल्यावर
 ज्याप्रमाणे जीवन दुर्लभ आहे त्याचप्रमाणे सर्व प्रकारे त्या जगद्विख्यात रामाचा
 वियोग झालेल्या माझे जीवन दुर्लभ आहे १७. ज्याअर्थी मला हे अत्यंत दारुण,
 घोर व प्रचंड दुःख प्राप्त झाले आहे त्याअर्थी माझ्या हातून जन्मांतरीं कसले बरे
 महापातक घडले आहे ? १८. प्रचंड शोकाने ग्रस्त झालेली मी आतां जीविताचा
 त्याग करण्याची इच्छा करित आहे. कारण, मी राक्षसस्त्रियांच्या प्रतिबंधांत अस-
 त्यामुळे रामाची भेट मला होत नाही १९. आपल्या इच्छेप्रमाणे ज्याअर्थी जीवि-
 ताचाही त्याग करितां येणे शक्य नाही त्याअर्थी खरोखर मनुष्यपणाला आणि
 त्याचप्रमाणे परतंत्रतेला धिक्कार असो २०. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीम-

सर्गः २६]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१३३

प्रसक्ताश्रुमुखी त्वेवं ब्रुवती जनकात्मजा । अधोगतमुखी बाला विलम्ब-
मुपचक्रमे १ उन्मत्तैव प्रमत्तैव भ्रान्तचित्तैव शोचती । उपावृत्ता किशो-
रीव विचेष्टन्ती महीतले २ राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा ।
रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ३ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्य-
माना च दारुणम् । चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ४ न हि
मे जीवितेनार्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः । वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना
रामं महारथम् ५ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् । हृदयं
मम येनेदं न दुःखेन विशीर्यते ६ धिङ्मामनार्यामसतीं याहं तेन
विना कृता । मुहूर्तमपि जीवामि जीवितं पापजीविका ७ चरणेनापि
सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् । रावणं किं पुनरहं कामयेयं निशाच-
रम् ८ प्रत्याख्यानं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् । यो नृशंस-

द्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं पंचविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २५ ॥

जिच्या मुखावर अश्रु आलंले आहेत अशी ती जनककन्या बाला सीता ह्याप्र-
माणे बोलतां बोलतां खालीं मान घालून विलाप करूं लागली १. पिशाचादिकांनीं
झपाटल्याप्रमाणे, (पित्ताचा अतिरेक वगैरे झाल्यामुळे) मत्त झाल्याप्रमाणे आणि
मनाला भ्रांति झाल्याप्रमाणे शोक करीत असलेली ती सीता भूतलावर लोळूं लागली
असतां श्रमपरिहार करण्याकरितां लोळणाऱ्या शिंगीप्रमाणे दिसूं लागली (आणि
ह्मणाली) २ “ इच्छेप्रमाणे रूप धारण करणाऱ्या मारीच राक्षसाने राघवाला मोह
पाडिल्यामुळे रावणाने माझे हाल हाल करून मी आक्रोश करीत असतांना बलात्कार-
राने मला येथे आणिले ३. मी राक्षसस्त्रियांच्या तावडींत सांपडले असून भयंकर
रीतीने माझी निर्भर्त्सना चालली आहे आणि मी अत्यंत दुःखाकुल झाले असून
चिंताक्रांत बसले आहे. ह्यामुळे आतां मला जगावेसे वाटत नाही ४. राक्षसस्त्रि-
यांमध्ये महारथी रामावांचून ज्याअर्थी मी वास्तव्य करीत आहे त्याअर्थी
जीविताशीं, संपत्तीशीं आणि भूषणांशीं मला कांहीं कर्तव्य नाही ५. खरोखर माझे
हें हृदय अगदीं बळकट पाषाणाचे तरी आहे अथवा अजरामर तरी आहे आणि
ह्मणूनच तें दुःखाने विदीर्ण होत नाही ६. त्या रामाचा वियोग झाला असतां मुहूर्त-
भरसुद्धां मला जिवंत रहाणे योग्य नसतांना पाण्याप्रमाणे उपजीविका करून मी जिवंत
राहिले आहे. तस्मात्, मज असाध्वी दुष्टेला धिक्कार असो ७. निशाचराला डाव्या
पायांनेही मी कधीं स्पर्श करणार नाही मग निशाचर रावणाची मी इच्छा कोठून
करणार ? ८ रावण आपण कोण हें जाणीत नाही आणि आपल्या कुलाची ह्यांत

१३४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 स्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति ९ छिन्ना भिन्ना प्रभिन्ना वा दीप्तावाग्नौ
 प्रदीपिता । रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्विरम् १० ख्यातः प्राज्ञः
 कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः । सदृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्ष-
 यात् ११ राक्षसानां जनस्थाने सहस्राणि चतुर्दश । एकेनैव निरस्तानि
 स मां किं नाभिपद्यते १२ कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा । न
 तु राघवबाणानां गतिरोधो भविष्यति १३ किं नु तत्कारणं येन रामो
 दृढपराक्रमः । रक्षसापहतां भार्यामिष्टां यो नाभिपद्यते १४ इहस्थां मां
 न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः । जानन्नपि स तेजस्वी धर्षणां मर्षयि-
 ष्यति १५ हतेति मां योधिगत्य राघवाय निवेदयेत् । गृधराजोपि स रणे
 रावणेन निपातितः १६ कृतं कर्म महत्तेन मां तदाभ्यावपद्यता । तिष्ठता
 रावणवधे वृद्धेनापि जटायुषा १७ यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां हि
 राघवः । अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् १८ निर्दहेच्च पुरीं

अपकीर्ति होत आहे हेंही त्याला समजत नाहीं. कारण, तो आपल्या दुष्ट स्वभावाला अनुसरून (राक्षसस्त्रियांच्या द्वाराने) मला वश करून घेण्याची इच्छा करीत आहे ९. (हे राक्षसस्त्रियांनो,) तुमच्या ह्या बडबडीचा उपयोग काय ? मी छिन्नभिन्न झाले असतां, माझे तुकडे तुकडे झाले असतां, भाजून गेले असतां अथवा पेटले असतांही रावणाचा स्वीकार करणार नाहीं १०. राघव प्राज्ञ, कृतज्ञ, दयाळु आणि सद्वर्तनी ह्मणून प्रसिद्ध आहे; परंतु, आज माझे भाग्य नाहीसे झाल्यामुळेच कीं काय कोण जाणें तो निर्दय झाला आहे अशी मला शंका येते ११. जनस्थानामध्ये ज्या एकठ्यानें चवदा हजार राक्षसांचा नाश केला तो आज मला घेऊन कां जात नाहीं ? १२ समुद्रामध्ये असलेली ही लंका इतरांना खुशाल अजिंक्य असो; परंतु, रामबाणांची गति येथें कुंठित होणार नाहीं १३. राम महापराक्रमी असतांना राक्षसानें हरण करून नेलेल्या आपल्या प्रिय भार्येला घेऊन जात नाहीं, ह्याचें कारण तरी काय बरें असावें? १४. मी येथें आहे, हें लक्ष्मणाच्या ज्येष्ठ भ्रात्याला ठाऊकच नाहीं अशी मला शंका येते. कारण, जाणून बुजून तो तेजस्वी राम एवढा अपमान कसा सहन करील ? १५. राक्षसानें मला हरण करून नेलें ह्मणून ज्याला रामाकडे जाऊन सांगतां आलें असतें त्या गृधराज जटायूचाही रावणानें रणामध्ये वध केला १६. माझ्यावर अनुग्रह करण्याकरितां जटायूनें वृद्ध असतांनाही रावणाचा वध करण्याविषयीं तत्परता दर्शविली हें त्यानें मांठेंच कृत्य केलें १७. मी येथें विद्यमान असल्याचें जर राघवाला समजेल तर आजच्या आजच तो क्रुद्ध राम बाणांच्या योगानें

लङ्कां निर्दहेच्च महोदधिम् । रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाश-
येत् १९ ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे । यथाहमेवं रुदती
तथा भूयो न संशयः २० अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद्रामः
सलक्ष्मणः । न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति २१ जिता
धूमाकुलपथा गृध्रमण्डलमण्डिता । अचिरेणैव कालेन श्मशानसदृशी
भवेत् २२ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येनं मनोरथम् । दुष्प्रस्थानोयमा-
भाति सर्वेषां वो विपर्ययः २३ यादृशानि तु दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि
तु । अचिरेणैव कालेन भविष्यति हतप्रभा २४ नूनं लङ्का हते पापे रावणे
राक्षसाधिपे । शोषमेष्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा २५ पुण्योत्सवस-
मृद्धा च नष्टभर्त्री सराक्षसा । भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथा-
ङ्गना २६ नूनं राक्षसकन्यानां रुदतीनां गृहे गृहे । श्रोष्यामि न चिरा-
देव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् २७ सान्धकारा हतघोता हतराक्षसपुंगवा ।

सर्व जगत् राक्षसशून्य करून टाकील १८. इतकेच नव्हे परंतु, तो लंकानगरी जाळून टाकील; महासागर दग्ध करील आणि ह्या नीच रावणाची कीर्ति व नांवही नष्ट करून टाकील १९. व असे झाले ह्यणजे पतींचा वध झालेल्या राक्षसस्त्रियांच्या घोरोघर ज्याप्रमाणे मी येथे रडत बसले आहे त्याप्रमाणे माझ्यापेक्षांही अधिक रडारड होईल ह्यांत संशय नाही २०. लंकेचा शोध लावून लक्ष्मणासहवर्तमान राम राक्षसांचा नाश करील.) परंतु, मी येथे आहे हे त्याला समजावे कसे ?) बाकी शत्रु त्या रामलक्ष्मणांच्या दृष्टीस पडला असतां एक मुहूर्तभरही जिवंत रहाणार नाही २१. थोडक्याच कालामध्ये रामलक्ष्मण लंका जिंकून टाकतील; तिच्यातील मार्ग धूमामें व्याप्त होऊन जातील; गृध्रपक्ष्यांच्या समुदायांनी ती भूषित होईल आणि लवकरच ती श्मशानासारखी दिसू लागेल २२. सारांश, थोडक्याच कालांत माझा हा मनोरथ सिद्धीस जाणार आहे; आणि तुझा सर्वांच्या ह्या विपरीत बुद्धीचा परिणाम मला नीट दिसत नाही २३. लंकेमध्ये जीं अशुभ चिन्हे दिसत आहेत त्यांवरून पाहू गेले असतां थोडक्याच काळानें ही लंका निस्तेज होऊन जाईल २४. खरोखर राक्षसाधिपति पापी रावणाचा वध होऊन ही अजिंक्य लंका वैधव्य प्राप्त झालेल्या तरुण स्त्रीप्रमाणे शुष्क होऊन जाईल २५. आज आनंदकारक उत्सवसमारंभांनीं भरलेली आणि राक्षसांनीं युक्त असलेली ही लंकानगरी अधिपति वध पावला असतां विधवा स्त्रीप्रमाणे शोचनीय होऊन जाईल २६. खरोखर ह्या लंकेमध्ये घोरोघर शोकाकुल झालेल्या आणि ह्यणूनच रडू लागलेल्या राक्षसकन्यांचा

१३६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः २८ यदि नाम स शूरो मां
 रामो रक्तान्तलोचनः । जानीयाद्वर्तमानां यां राक्षसस्य निवेशने २९
 अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे । समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालो-
 यमागतः ३० स च मे विहितो मृत्युरस्मिन्दुष्टेन वर्तते । अकार्यं ये न
 जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः ३१ अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि
 सांप्रतम् । नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः ३२ ध्रुवं मां
 प्रातराशार्थं राक्षसः कल्पयिष्यति । साहं कथं करिष्यामि तं विना
 प्रियदर्शनम् ३३ रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता । क्षिप्रं वैवस्वतं
 देवं पश्येयं पतिना विना ३४ नाजानाज्जीवतीं रामः स मां भरतपूर्वजः ।
 जानन्तौ तु न कुर्यातां नोर्व्यां हि परिमार्गणम् ३५ नूनं ममैव शोकंन स
 वीरो लक्ष्मणाग्रजः । देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ३६
 धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । मम पश्यन्ति ये वीरं रामं

ध्वनि लवकरच माझ्या कानीं येईल २७. रामबाणांच्या योगाने ह्या लंका नगरीतील
 राक्षसश्रेष्ठांचा वध होईल; ही निस्तंज होईल आणि दग्ध होऊन अंधकाराने भरून
 जाईल २८. परंतु, आरक्तवर्ण प्रांतांनी युक्त असलेले ज्याचे नेत्र आहेत
 अशा त्या शूर रामाला मी राक्षसांच्या घरीं विद्यमान असल्याचे जर समजेल तर
 (ह्या सर्व गोष्टी घडणार) २९. ह्या दुष्ट व अधम रावणाने जी मला मृदत सांगि-
 तली होती ती भरण्याचा हा समय तर येऊन ठेपला ३०. दुष्ट राक्षसाने ठरवून ठेविलेला
 तो माझा मृत्यु आतां मात्र प्राप्त झालाच. कारण, पापकर्म करणाऱ्या राक्षसांना कर-
 ण्यास अयोग्य झणून कांहीं ठाऊकच नसते ३१. सांप्रत जो हा परस्त्रीहरणरूप अनर्थ
 झाला आहे त्या अनर्थापासून माठा उत्पात होईल. कारण, हे मांसभक्षक राक्षस धर्म
 मुळींच जाणीत नाहीत ३२. तो राक्षस निःसंशय माझी न्याहारीकडे योजना
 करील. तस्मात्, अशी संकटावस्थेत सांपडलेली मी ज्याचे दर्शनही प्रिय आहे अशा
 त्या रामावांचून आतां कसें बरे करूं ? ३३. ज्याचे नेत्रप्रांत आरक्तवर्ण आहेत
 असा राम दृष्टीं पडत नसल्यामुळे अत्यंत दुःखित झालेली मी पतीवांचून सत्वरच
 देव यमधर्माला अवलोकन करीन ३४ रामाला आणि त्या लक्ष्मणालाही मी जिवंत
 असल्याचे ठाऊक नाहीं. कारण, त्यांना जर समजले असते तर सर्व पृथ्वीमध्ये
 माझा शोध केल्यावांचून ते कधीही न राहते ३५. खरोखर माझ्याच शोकामुळे
 तो वीर राम भूतलावर देह टाकून येथून देवलोकीं चालता झाला आहे ३६.
 माझ्या कमलनयन वीर रामाला अवलोकन करणारे देव, गंधर्व, सिद्ध आणि महर्षि

राजीवलोचनम् ३७. अथवा न हि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः । मया
 रामस्य राजर्षेभार्यया परमात्मनः ३८ दृश्यमाने भवेत्प्रीतिः सौहृदं
 नास्त्यदृश्यतः । नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ३९ किं वा
 मय्यगुणाः कंचित्किं वा भाग्यक्षयो हि मे । या हि सीता वरार्हेण
 हीना रामेण भामिनी ४० श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मना ।
 रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिवर्हणात् ४१ अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ
 वने मूलफलाशनौ । भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ चरन्तौ वनगोचरौ ४२ अथवा
 राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । छद्मना घातितौ शूरो भ्रातरौ रामल-
 क्ष्मणौ ४३ साहमेवंविधे काले मर्तुमिच्छामि सर्वतः । न च मे विहितो
 मृत्युरस्मिन्दुःखतिवर्तति ४४ धन्याः खलु महात्मानो मुनयः सत्यसं-
 मताः । जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ४५ प्रियात्र संभ-
 वेदुःखमप्रियादधिकं भवत् । ताभ्यां हि ते वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्म-

धन्य आहेत ३७. अथवा त्या विवेकी, धर्मनिष्ठ व परमात्म्या रामराजर्षीला
 माझे कांहीं प्रयोजनच उरलें नसावें ३८. दृष्टीसमोर असलेल्या मनुष्याचे ठिकाणीं
 प्रेम कायम असते; तेच मनुष्य दृष्टीआड झालें असतां त्याच्यासंबंधानें प्रेम कायम
 रहात नाही. परंतु, (सांप्रत असेंही ह्मणतां येणार नाही. कारण,) कृतघ्न पुरुष
 दृष्टीआड झालेल्या मनुष्यावरील प्रेम नाहीसें करितात, तसें राम करणार नाही ३९.
 कदाचित् माझे ठिकाणीं (पतीनें माझी उपेक्षा करण्यासारखे) कांहीं दोषही अस-
 तील; अथवा उत्कृष्ट वस्तूनाच पात्र असलेल्या रामाचा ज्याअर्थी मला वियोग झाला
 आहे त्याअर्थी मज सीतानामक स्त्रीचें भाग्यच संपलें ह्मणावयाचें ४०. त्या महात्म्या
 रामाशिवाय जगण्यापेक्षां निर्दोष वर्तनानें युक्त असलेल्या त्या शूर शत्रुनाशक रामाचे हातून
 मरण येणेंच मला श्रेयस्कर आहे ४१. अथवा वनामध्ये वास्तव्य करणारे व हिंड-
 णारे ते पुरुषश्रेष्ठ भ्राते वनामध्ये शस्त्रांचा त्याग करून फलमूलांवर उपजीविका कर-
 णारे बनले असतील (तेव्हां हाही आपला मनोरथ सिद्धीस जाण्याचा संभव
 नाही) ४२ किंवा दुरात्म्या राक्षसाधिपति रावणानें त्या शूर भ्रात्या रामलक्ष्मणांचा
 कपटानें वधही करविला असेल ४३ तस्मात्, अशा प्रसंगीं मला मरणच बरें वाटत
 आहे. परंतु, ह्या पराकाष्ठेच्या दुःखामध्ये माझा मृत्यु नेमिलेला नाही ४४ ज्यांना
 प्रिय आणि अप्रिय हीं दोन्हीं नाहीत ते महात्मे, सत्यनिष्ठ, जितेंद्रिय व महाभाग्यवान्
 मुनि खरोखर धन्य आहेत ४५. प्रिय वस्तूचा वियोग झाला असतां ज्यांना दुःख
 होत नाही आणि अप्रिय गोष्ट प्राप्त झाली असतां ज्याला अधिक कांहीं होत नाही

१३८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
नाम् ४६ साहं त्यक्त्वा प्रियेणैव रामेण विदितात्मना । प्राणांस्त्यक्ष्यामि
पापस्य रावणस्य गता वशम् ४७ [११८६] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

इत्युक्त्वाः सीतया घोरं राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । काश्चिज्जग्मुस्तदा-
ख्यातुं रावणस्य दुरात्मनः १ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो भीमदर्शनाः।
पुनः परुषमेकार्थमनर्थार्थमथाब्रुवन् २ अद्येदानीं तवानार्ये सीते पापवि-
निश्चये । राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांममंतद्यथासुखम् ३ सीतां ताभिर-
नार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्र-
वीत् ४ आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ । जनकस्य सुता-
मिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ५ स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः।
राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या भवाय च ६ एवमुक्त्वास्त्रिजटया राक्षस्यः
क्रोधमूर्च्छिताः । सर्वा एवाब्रुवन्भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः । कथयस्व

आणि ह्मणूनच प्रिय आणि अप्रिय ह्या दोन्ही गोष्टीपासून जे अलग असतात त्या
महात्म्यांना नमस्कार असो ४६. सारांश, आत्मवेच्या प्रिय रामानेच त्याग केल्यामुळे
दुष्ट रावणाच्या अधीन झालेली मी प्राणत्यागच करीन ४७. ह्याप्रमाणे महामुनि-
वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं सव्विसावा
सर्ग समाप्त झाला ॥ २६ ॥

ह्याप्रमाणे सीतेने राक्षसस्त्रियांशीं कठोर भाषण केले असतां त्या राक्षसस्त्रिया
क्रोधाने व्याप्त झाल्या आणि त्यापैकीं कांहीं दुरात्म्या रावणाला ते सांगण्याकरितां
गेल्या १. तदनंतर दिसण्यांतही भयंकर अशा दुसऱ्या राक्षसस्त्रिया सीतेच्या समीप
आल्या आणि परिणामीं अनर्थाविह होणारें व एकाच अर्थाचें असें कठोर भाषण पुनरपि
तिच्याशीं करूं लागल्या २. (त्या ह्मणाल्या) “ हे दुष्टे सीते, तुझा हेतु वाईट
आहे. ह्यास्तव, आज ह्या राक्षसस्त्रिया आतांच्या आतांच हें तुजें मांस खुशाल भक्षण
करितील ” ३. ह्याप्रमाणे त्या दुष्ट राक्षसींनीं सीतेला धमकी दिलेली अवलोकन
करून त्रिजटानामक वृद्ध व समजस राक्षसी त्यांना ह्मणाली ४ “ दुष्ट राक्षसस्त्रियांनीं,
तुझी आपल्यालाच खाऊन टाका. जनकाची प्रिय कन्या आणि दशरथाची प्रिय स्नुषा
जी सीता तिला भक्षण करणें तुमच्या हातून होणार नाहीं ५ कारण, शरीरावर
रोमांच उठविणारें असें एक भयंकर स्वप्न राक्षसांच्या नाशाचें व हिच्या
मर्त्याच्या अभ्युदयाचें सूचक असें मीं आज अवलोकन केले ” ६. ह्याप्रमाणे त्रिज-
टनें सांगितलें असतां क्रोधानें व्याप्त झालेल्या त्या राक्षसस्त्रिया सर्वही भयभीत होऊन

त्वया दृष्टः स्वप्नोयं कीदृशो निशि ७ तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां
मुखोद्गतम् । उवाच वचनं कालं त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ८ गजदन्तमयीं
दिव्यां शिविकामन्तरिक्षगाम् । युक्तां वाजिसहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः ९
शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन समागतः । स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता
शुक्लाम्बरावृता १० सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतपर्वतमास्थिता । रामेण संगता
सीता भास्करेण प्रभा यथा ११ राघवश्च पुनर्दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम् ।
आरूढः शैलमंकाशं चकास सहलक्ष्मणः १२ ततस्तु सूर्यसंकाशौ दीप्य-
मानौ स्वतेजसा । शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ १३ ततस्तस्य
नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः । भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्ध-
माश्रिता १४ भर्तुरङ्गुत्समुत्पत्य ततः कमललोचना । चन्द्रसूर्यौ मया
दृष्टौ पाणिभ्यां परिमार्जती १५ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजो-
त्तमः । सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरिस्थितः १६ पाण्डुरर्षभ-

त्या त्रिजटेला ह्यणाल्या “ रात्रीं हें तुला कशा प्रकारचें स्वप्न पडलें तें तूं आह्मांला
कथन कर ” ७. हें त्या राक्षसस्त्रियांच्या मुखांतून निघालेलें भाषण श्रवण केल्यावर
त्याचवेळीं ती त्रिजटा स्वप्नासंबंधानें त्यांच्याशीं भाषण करूं लागली ८. (ती ह्यणाली)
“ सहस्र अश्वानीं युक्त आणि हस्तिदंतमय अशा आकाशगामी दिव्य शिविकेमध्ये
राम आरूढ झाला आहे; श्वेतवर्ण पुष्पें आणि वस्त्रें त्यानें धारण केलेलीं आहेत.
आणि लक्ष्मण त्याच्याबरोबर आहे, असें मीं आज स्वप्नामध्ये अवलोकन केलें.
त्याचप्रमाणें श्वेतवर्ण वस्त्रांनीं आच्छादिलेली सीता सागरानें परिवेष्टिलेल्या श्वेतपर्वता-
वर आरूढ झालेली मीं आज स्वप्नामध्ये अवलोकन केली. ती सीता सूर्याशीं संगत
होणाऱ्या प्रभेप्रमाणें रामाशीं युक्त झालेली होती ९, १०, ११. त्याचप्रमाणें पुन-
रपि मोठ्या पर्वतप्राय चौदंती गजावर लक्ष्मणासहवर्तमान बसलेला राम झळकत आहे.
असें मीं अवलोकन केलें १२. त्याचप्रमाणें स्वतःच्या तेजानें देदीप्यमान असलेले
आणि शुभ्र वस्त्रें व पुष्पें धारण केलेले सूर्यतुल्या रामलक्ष्मण सीतेसमीप उभे आहेत.
असेंही मीं पाहिलें १३. तदनंतर आकाशामध्ये असलेल्या त्या श्वेतपर्वताच्या अग्र-
भागीं भत्यानें जिला अंकावर घेतलें आहे अशी जानकी गजाच्या स्कंदावर आरूढ
झालेली मीं पाहिली १४. तदनंतर कमलासारख्या नेत्रांनीं युक्त असलेली ती सीता
हातांनीं चंद्रसूर्यांना झाडीत असल्याचेंही मीं अवलोकन केलें १५. नंतर तें राजकुमार
रामलक्ष्मण आणि विशालनपना सीता हीं ज्यावर आरूढ झालीं आहेत असा तो गज
लंकेवर उभा असल्याचें मीं अवलोकन केलें १६. श्वेतवर्ण आठ वृषभ ज्याला जोडिले

१४० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
युक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् । शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः१७
ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामः सत्यपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया
मह वीर्यवान् १८ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसंनिभम् । उत्तरां
दिशमालोच्य प्रस्थितः पुरुषोत्तमः १९ रावणश्च मया दृष्टो मुण्डस्तैल-
समुक्षितः । रक्तदासाः पिवन्मत्तः करवीरकृतस्रजः २० विमानात्पुष्प-
काद्य रावणः पतितः क्षितौ । कृष्यमाणः स्त्रिया मुण्डो दृष्टः कृष्णाम्बरः
पुनः २१ रथेन स्वरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः । पिवंस्तैलं हसन्नृत्यन्भ्रा-
न्तचित्ताकुलेन्द्रियः २२ गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमाश्रितः । पुन-
रेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः २३ पतितो विशिरा भूमौ गर्दभाद्भ्र-
यमोहितः । सहमोत्थाय संभ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः २४ उन्मत्तरूपो
दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन्बहु । दुर्गन्धं दुःसहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् २५
मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः । प्रस्थितो दक्षिणामाशां प्रविष्टो-

आहेत अशा रथावर श्वेतवर्ण पुष्पे व वस्त्रे धारण केलेला राम लक्ष्मणासहवर्तमान आरूढ
होऊन येथे आलेला मीं अवलोकन केला १७. तदनंतर अमोघपराक्रमी व वीर्यवान्
पुरुषश्रेष्ठ राम भ्राता लक्ष्मण आणि सीता ह्यांसहवर्तमान सूर्याप्रमाणे उज्ज्वल अस-
लेल्या दिव्य पुष्पकविमानामध्ये आरूढ होऊन व उत्तरदिशेला अनुलक्षून निघालेला
मीं पाहिला १८, १९. रावण तांबड्या कणहेराच्या माळा घालून आरक्तवर्ण वस्त्रे
परिधान केलेला, अंगाला तेल चोपडलेला, श्मश्रु करविलेला आणि मत्त होऊन
तेल पीत असलेला मीं अवलोकन केला २०. रावण पुष्पकविमानापासून पृथ्वीवर
पडलेला मीं आज अवलोकन केला. त्याचप्रमाणे त्याचे मुंडण केलेले असून त्याने
कृष्णवस्त्रे परिधान केलेली आहेत आणि एक स्त्री त्याला ओढून नेत आहे असेही
मीं अवलोकन केले २१. त्याचप्रमाणे आरक्तवर्ण पुष्पे धारण करून आणि आरक्त-
वर्ण उटी लावून रावण गर्दभ जाडिलेल्या रथावर आरूढ झाला आहे; आणि त्याचे
मन व इंद्रिये भ्रांतिग्रस्त झालीं असून तो तेल पीत आहे, हंसत आहे व नृत्य करीत
आहे असेही मीं अवलोकन केले २२. तसाच तो राक्षसाधिपति रावण गर्दभावर
आरूढ होऊन दक्षिणदिशेस जात असलेला पुनरपि स्वप्नामध्ये माझ्या दृष्टी पडला २३.
शिरच्छेद होऊन भयाने माहित झालेला रावण गर्दभावरून भूमीवर पडला; तेथून
लगवणीने उठून तो अतिशय भ्रांतिग्रस्त झाला आणि भयभीत व मदमत्त झाला
असेही मीं अवलोकन केले २४. उन्मत्त, दिग्बर आणि हवे तितके अमद्र भाषण
बोलणारा असा तो रावण दुर्गंधि, दुःसह, घोर, नरकतुल्य आणि मळ व चिखल

कर्दमं हृदम् २६ कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी । काली
कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति २७ एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो
महाबलः । रावणस्य सुताः सर्वे मुण्डास्तैलसमुक्षिताः २८ वराहेण दश-
ग्रीवः शिशुमारेण चेन्द्रजित् । उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां
दिशम् २९ एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः । चतुर्भिः सचिवैः
सार्धं वैहायसमुपस्थितः ३० समाजश्च महान्वृत्तो गीतवादित्रनिःस्वनः ।
पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ३१ लङ्का चेयं पुरी रम्या
सवाजिरथकुञ्जरा । सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ३२ पीत्वा
तैलं प्रमत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः । लङ्कायां भस्मरुक्षायां सर्वा राक्षस-
यांषितः ३३ कुम्भकर्णादियश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः । रक्तं निवसनं गृह्य
प्रविष्टा गोमयहृदम् ३४ अपगच्छत पश्यध्वं सीतामाप्नोति राघवः ।

ह्यांनी युक्त असलेल्या अंधकारामध्ये सत्वर प्रविष्ट होऊन त्यांत गडप झाल्याचेंही
मीं अवलोकन केलें. त्याचप्रमाणें दक्षिणदिशेस निघालेला रावण कर्दमरहित तळ्या-
मध्ये प्रविष्ट झाल्याचें मीं पाहिलें २५. २६ आणि आरक्तवर्ण वस्त्र जिनें नेसलें आहे
व जिचें शरीर चिखलानें भरलेलें आहे अशी एक कृष्णवर्ण तरुण स्त्री रावणाच्या
गळ्याला फांस लावून दक्षिणदिशेस त्याला ओढून नेत आहे असें माझ्या
दृष्टोत्पत्तीस आलें २७. ह्याप्रमाणें महाबलाढ्य कुंभकर्णही स्वप्नामध्ये माझ्या दृष्टीं
पडला. रावणाच्या सर्व पुत्रांचें मुंडण केलें असून त्यांच्या अंगावर तेल शिंपडलें
आहे असेंही मीं पाहिलें २८. रावण सूकरावर, इंद्रजित शिशुमारसंज्ञक जलचर
प्राण्यावर आणि कुंभकर्ण उंटावर आरूढ होऊन दक्षिणदिशेस गेल्याचें मीं अवलोकन
केलें २९. एक विभीषण मात्र श्वेतवर्ण छत्रांनीं युक्त असून चार सचिवांसहवर्तमान
आकाशमार्गानें गमन करणाऱ्या विमानामध्ये आरूढ झालेला मीं अवलोकन केला ३०
आणि त्याच्या भोंवतीं गाथन व वादन ह्यांच्या ध्वनींनीं युक्त असलेला एक प्रचंड
समाजही मीं अवलोकन केला. आरक्तवर्ण वस्त्रे आणि आरक्तवर्ण पुष्पं धारण करून
तेल पीत असलेल्या राक्षसांची ही रम्य लंकानगरी गोपुरें व तोरणें मोडून जाऊन अश्व,
रथ व गज ह्यांसहवर्तमान सागरामध्ये पडलेली मीं अवलोकन केली ३१, ३२. तेल
पिऊन सर्व राक्षसस्त्रिया मत्त झाल्या आहेत आणि भस्मानें रुक्ष झालेल्या ह्या लंके-
मध्ये उच्च स्वरांनं हंसत आहेत असेंही मीं अवलोकन केलें ३३ हे सर्व कुंभकर्ण-
प्रभृति राक्षसश्रेष्ठ आरक्तवर्ण वस्त्र नेसून शेणखळ्याच्या डबक्यांत शिरलेले मीं अव-
लोकन केले ३४ तस्मात्, हे राक्षसस्त्रियांनां, तुह्मी दूर व्हां. पहा, राघव आतां

घातयेत्परमामर्षी युष्मान्सार्धं हि राक्षसैः ३५ प्रियां बहुमतां भार्यां
वनवासमनुव्रताम् । भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ३६
तदलं क्रूरवाक्यैश्च सान्त्वमेवाभिधीयताम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि
मम रोचते ३७ यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः प्रदृश्यते । सा दुःखै-
र्बहुभिर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ३८ भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं
विवक्षया । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ३९ प्राणिपातप्र-
सन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो
भयात् ४० अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये । विरूपमपि
चाङ्गेषु न सूक्ष्ममपि लक्षणम् ४१ छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुप-
स्थितम् । अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ४२ अर्थसिद्धिं तु
वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् । राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य
च ४३ निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत्प्रियम् । दृश्यते च

सीतेला लवकरच प्राप्त करून घेणार असून अतिशय संतप्त झाल्यामुळे तो राक्षसांसह-
वर्तमान तुमचाही वध करील ३५. वनवासामध्येही बरोबर असलेल्या त्याच्या प्रिय
व बहुमत भार्येची तुम्ही निर्भर्त्सना केल्याचें अथवा तिला धमकी दिल्याचें त्या राघ-
वाला सहन होणार नाही ३६. तस्मात्, आतां क्रूर भाषणें बंद करून सौम्य भाषणच
केलें पाहिजे. इतकेंच नव्हे परंतु, वैदेहीची आपण क्षमाही मागितली पाहिजे हें मला
बरें दिसतें ३७. दुःखामध्ये असतांनाही जिच्यासंबंधानें अशा प्रकारचें स्वप्न दृष्टीं पडत
आहे ती सर्व दुःखांपासून मुक्त होत असते आणि तिचा सर्वोत्कृष्ट मनोरथ परिपूर्ण होत
असतो ३८. हे राक्षसस्त्रियांनों, तुम्ही जरी हिची निर्भर्त्सना केली आहे तरी आतां क्षमा
मागा. हिच्याशीं कुत्सित भाषण करण्याची इच्छा धरून कांहींएक उपयोग नाही. रघु-
वंशज रामापासून राक्षसांना घोर भय उपस्थित झालें आहे (हें तुम्ही पक्कें समजा) ३९.
प्राणिपातानें ही जनककन्या मैथिली प्रसन्न झाली असतां, हे राक्षसस्त्रियांनों, तुमचें
मोठ्या भयापासून संरक्षण करील ४०. शिवाय, विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेल्या ह्या
सीतेच्या अवयवांचे ठिकाणीं सूक्ष्मही दुःखिन्ह मला कांहींच आढळत नाही ४१.
सारांश, दुःखाचा उपभोग घेण्यास योग्य नसलेल्या आणि स्वप्नामध्ये विमानांत आरूढ
होऊन माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आलेल्या ह्या सीतेच्या शरीराचे ठिकाणीं दुःखाचा परिणाम
कांहींएक झालेला नसून फक्त (स्नान वगैरे नसल्यामुळे) देहाच्या कांतींत मात्र
वैगुण्य दिसत असल्याची मला शंका येत आहे ४२. वैदेहीचा मनोरथ लवकरच
सिद्धीस जाणार असून राक्षसाधिपतीचा नाश आणि राघवाचा जय ह्या गोष्टीही

स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ४४ ईषच्च हृषितो वास्या दक्षिणाया
 ह्यदक्षिणः । अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ४५ करेणु-
 हस्तप्रतिमः सव्यश्वोरुरनुत्तमः । वेपन्कथयतीवास्या राघवं पुरतः
 स्थितम् ४६ पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।
 सुस्वागतां वाचमुदीरयाणः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ४७ ततः सा ह्रीमती
 बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अदोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ४८
 [१२३४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे
 सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

सा राक्षसेन्द्रम्यं वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता । सीता वित-
 त्राम यथा वनान्ते सिंहाविपन्ना गजराजकन्या १ सा राक्षसीमध्यगता च
 भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च । कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या

अगदीं जवळच येऊन पांचल्या आहेत असें मला दिसते ४३. ह्या सीतेचा श्रेष्ठ
 मनोरथ सिद्धीस गेल्याचें श्रवण करण्याची पाळी आपणांला लवकरच येणार आहे
 असेंही एक चिन्ह मला दिसत आहे. कमलपत्राप्रमाणें विशाल असलेला हिचा डावा
 ढोळा स्फुरण पावत असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येत आहे ४४. वर्तनानें सरळ असलेल्या
 ह्या वैदेहीचा वामबाहु किंचित् रोमांचयुक्त झाला असून एकाएकीं स्फुरण पावत
 आहे ४५. त्याचप्रमाणें गजशुंडेप्रमाणें असलेली हिची उत्कृष्ट डावी मांडी स्फुरण
 पावत आहे आणि त्यामुळें ती राम येऊन पुढें उभा राहिल्याचेंच जसें कांहीं सुच-
 वीत आहे ४६. पक्षी वृक्षशाखेवरील आपल्या घरट्यामध्ये जाऊन वारंवार उत्कृष्ट व
 सौम्य शब्द करीत आहेत आणि आनंदित होऊन वारंवार मनोरथसिद्धिसूचक
 वाणीचा उच्चार करणारे ते पक्षी सीतेला (राघवाचें दर्शन घेण्यास) जशी कांहीं
 प्रेरणाच करीत आहेत ” ४७. ह्याप्रमाणें त्रिजटेनें सांगितल्यानंतर लज्जेनें युक्त अस-
 लेली ती बाला सीता पतिविजयासंबंधानें आनंदित झाली आणि “ त्या त्रिजटेचें
 बोलणें जर खरें होईल तर मी तुमचें रक्षण करीन असें त्या राक्षसींना ह्मणाली ४८.
 ह्याप्रमाणें महाभुक्त्वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं
 सत्ताविंसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २७ ॥

असो. राक्षसाधिपति रावणाचें तें अप्रिय भाषण श्रवण करून दुःखाकुल झालेली
 सीता वनामध्ये सिंहांनीं घेरून टाकिलेल्या गजेंद्रकन्येप्रमाणें त्रस्त होऊन गेली १.
 राक्षसस्त्रियांच्या कचाट्यांत सांपडलेली आणि रावणानें शब्दांनीं अतिशय धमकी
 दिलेली ती भित्री सीता निर्जन अरण्यामध्ये सोडून दिलेल्या अल्पवयी कन्येप्रमाणें विलाप

१४४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । | सुन्दरकाण्डम् ।

विललाप सीता २ सत्यं वतेदं प्रवदन्ति लोकं नाकालमृत्युर्भवतीति
सुन्तः । यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि यस्मात्क्षणमप्यपुण्या ३
सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे । विदीर्यते यच्च
सहस्रधाय वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ४ नैवास्ति नूनं मम दोषमत्र
वध्याहमस्याप्रियदर्शनस्य । भावं न चास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्र-
मिवाद्विजाय ५ तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे गर्भस्य जन्तोरिव शल्य-
कृन्तः । नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शरैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः ६
दुःखं वतेदं ननु दुःखिताया मासौ चिरायाभिगमिष्यतो द्वौ ।
वद्धस्य वध्यस्य यथा निशान्ते राजोपरोधादिव तस्करस्य ७ हा राम
हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मं जनन्यः । एषा विपयाम्यह-

करुं लागली २. (ती ह्यणाली) “ अशा प्रकारें निर्भर्त्सना होत असून क्षणभर कां
होईना, मी पापिणी जर जिवंत रहात आहे तर अकालीं मृत्यु प्राप्त होत नाहीं असें जें
जगतामध्ये सज्जन ह्यणत असतात तें अगदीं खरें आहे ३. सुखाला मुकलल्या आणि
अपार दुःखानें भरलेल्या ह्या माझ्या हृदयाचे ज्याअर्थी वज्राचा तडाका बसलेल्या पर्व
ताप्रमाणें हजारों तुकडे होऊन जात नाहीत त्याअर्थी हें खरोखर बळकट आहे ४.
ज्याचें दर्शनही दुःखदायक आहे अशा ह्या रावणाच्या हातून जर माझा वध व्हावया-
चाच आहे तर ह्या प्रसंगीं आत्मघाताचाही मला खरोखर दोष लागणार नाही. (कारण
ब्राह्मणाच्या हातून वध पावलेला आणि आत्मघाती ह्या उभयतांनाही अग्निसंस्काराचा
आधिकार नसल्यामुळें ब्राह्मणकुलामध्ये जन्मास आलेल्या रावणाच्या हातून वध पाव-
ण्यापेक्षां आत्मघात करून घेणें ह्यांत वाईट तें काय ?). द्विजेतराला वेद देणें ज्याप्र-
माणें द्विजाला शक्य नसतें त्याप्रमाणें मी आपलें प्रेम ह्याला समर्पण करण्यास समर्थ
नाहीं ५. तो जगन्नाथ राम (रावणानें दिलेली मुदत मरण्यापूर्वी) जर न येईल तर
गर्भामध्ये असलेल्या रोगरूप प्राण्याचे ज्याप्रमाणें शस्त्रवैद्य तुकडे करून टाकितो त्याप्र-
माणें राक्षसाधिपति दुष्ट रावण तीक्ष्ण बाणांनीं खरोखर माझ्या अवयवांचे तुकडे तुकडे
करून टाकील ६. पुष्कळ दिवसपर्यंत रामवियोगानें आधींच दुःखित झालेल्या मला हें
वधदुःखही भोगावें लागणार आहे. कारण, हे मुदतीचे दोन महिने लवकरच संपून
जातील आणि राजाला त्रास दिल्यामुळें वधाला पात्र झालेल्या व ह्यणूनच प्रतिबंधांत
ठविलेल्या चोराचा ज्याप्रमाणें रात्र संपल्यावर वध होत असतो त्याप्रमाणें माझाही
वध निःसंशय होईल ७. हे रामा, हे लक्ष्मणा, हे सुमित्रे, हे राममाते, हे माझ्या
मातांनों, वादळाच्या तडाक्यांत सांपडलेली नौका ज्याप्रमाणें महासागरामध्ये मग होऊन

सर्गः २८]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१४५

मल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ८ तरस्विनौ धारयता मृगस्य
सत्त्वं रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ । नूनं विशस्तौ मम कारणात्तौ सिंहर्षभौ द्वाविव
वैद्युतेन ९ नूनं स कालो मृगरूपधारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् ।
यत्रार्यपुत्रौ विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च १० हा राम सत्य-
व्रत दीर्घवाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र । हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च
वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ११ अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ
च शय्या नियमश्च धर्मे । पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्निष्विव
मानुषाणाम् १२ मोघं हि धर्मश्चरितो ममायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम् ।
या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा १३
पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनान्निवृत्तश्चरितव्रतश्च । स्त्रीभिस्तु मन्ये विपु-
लेक्षणाभिः संरंस्यसे वीतभयः कृतार्थः १४ अहं तु राम त्वयि जातकामा
चिरं विनाशाय निवद्धभावा । मोघं चरित्वाथ तपो व्रतं च त्यक्ष्यामि

जात त्याप्रमाणे ही मी भाग्यहीन स्त्री मरण पावणार ८. विद्युल्लतेच्या तेजाने ज्याप्र-
माणे दोन श्रेष्ठ सिंहांचा वध व्हावा त्याप्रमाणे मृगरूप धारण करणाऱ्या ह्या राक्षसाने
त्या बलाढ्य राजपुत्रांचा खरोखर माझ्याकरिता वध केला असून त्यांना फाडून
टाकिले आहे ९. आर्यपुत्र राम आणि लक्ष्मण ह्या उभयतांचाही ज्याच्या योगाने मज
मूढ स्त्रीला वियोग झाला तो खरोखर मृगवेष धारण करणारा कालच होता; व त्यानेच
त्यावेळीं भाग्यहीन अशा मला लुब्ध करून टाकिले १०. हे रामा, हे सत्यनिष्ठा, हे
महापराक्रमी, हे पूर्णचंद्रतुल्यसुहास्यवदना, तू जगतांतील सर्व प्राण्यांचे हित करणारा
व त्यांना प्रिय असूनही मी राक्षसांना वध्य झाल्याचे तुला कसे समजत नाहीं ? ११
मनुष्यांनीं कृतघ्नांचे ठिकाणीं केलेला उपकार ज्याप्रमाणे व्यर्थ जातो त्याप्रमाणे पति
हेच मुख्य दैवत मानून रहाणे अशा प्रकारची क्षमा, भूमिवर शय्या, धर्माचे ठिकाणीं
निष्ठा आणि पातिव्रत्य हे सर्व व्यर्थ झाले आहे १२. आपला वियोग झाल्यामुळे मी
कृश व निस्तेज झाले आहे; आपण माझ्या दृष्टीं पडत नाहीं ह्यामुळे मी भेटीविषयीं
निराश झाले आहे आणि ह्मणूनच हे माझे धर्माचरण व्यर्थ झाले असून हे पातिव्रत्यही
निष्फळ झाले आहे १३. नियमाने आणि व्रतस्थ राहून पित्याची आज्ञा पार पाडि-
ल्यानंतर आपण वनांतून निवृत्त व्हाल आणि निर्भय व कृतार्थ होऊन विशाल नेत्रांनीं
युक्त असलेल्या स्त्रियांसहवर्तमान रममाण व्हाल असे मला वाटते १४. हे राम,
माझ्या सर्व कांहीं इच्छा आपणांवरच अवलंबून आहेत आणि चिरकालपर्यंत मी
आपल्या ठिकाणीं प्रेम ठेवून राहिले आहे; परंतु, प्राणांतिक दुःख हा ह्याचा परिणाम

१४६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

धिग्जीवितमल्पभाग्याम् १५ संजीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण
शितेन दापि।विषस्य दाता न तु मेस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्ष-
सस्य १६ शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताथ वेणीग्रथनं गृहीत्वा ।
उद्दृश्य वेणुद्रथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् १७ उपस्थिता सा
मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वा च नगस्य तस्य । तस्यास्तु रामं परिचिन्त-
यन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः १८ तस्या विशोकानि तदा
ब्रह्मनि धैयार्जितानि प्रवराणि लोके । प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि
मिद्धान्युपलक्षितानि १९ [१२५३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणं वाल्मी-
कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यतीतहर्षी परिदीनमानसाम् । शुभां
निमित्तानि शुभानि भञ्जिरं नरं श्रिया जुष्टमिवोपसंविनः १ तस्याः शुभं
वाममरालपक्षमराज्यावृतं कृष्णविशालशुक्लम् । प्रास्पन्दतैकं नयनं

होणार आहे. तस्मात्, आचरिलेलं व्रत व तप व्यर्थ झाल्यामुळे मी ह्या जीविताचा
त्याग करिते. धिक्कार असो ह्या भाग्यहीन स्त्रीला ! १५. विषाने अथवा तीक्ष्ण
शस्त्राने जीविताचा मी सत्वर त्याग करणार आहे; परंतु, राक्षसाच्या गृहामध्ये मला
विष अथवा शस्त्र देणारा कोणीही नाही १६. शोकाने तप्त झालेल्या त्या सीतेने
ह्याप्रमाणे नानाप्रकारांनी विचार केल्यानंतर अगवळ हाती घेतला आणि “ ह्या अग-
वळाने मी सत्वर यमाचे समीप जाईन ” १७ असं ह्मणून सर्व कोमल अवयवांनी
युक्त असलेली ती सीता त्या वृक्षाची एक शाखा हाती धरून आपला व्रत शेवटास
नेण्यास तयार झाली; परंतु, ह्याप्रमाणे जीविताचा अंत करण्यास तयार झालेली ती
सीता राम, लक्ष्मण आणि आपलं कुल ह्यांविषयी विचार करू लागली असतां शुभ
अवयवांनी युक्त असलेल्या तिला शोकनाशक आणि धैर्यवर्धक अशी सुचिन्हे पुष्कळच
होऊं लागली. ती सुचिन्हे जगतामध्ये उत्कृष्ट ठरलेली होती; आणि पूर्वीही अनुभव
आला असल्यामुळे अभ्युदयसूचक ह्मणून मनाला खात्री पटविणारी होती १८, १९.
ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतिल सुंदरकांडा-
पैकी अष्टाविसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २८ ॥

दुःखपीडित आणि हर्षरहित अशी ती सीता मनामध्ये अतिशय दीन होऊन तशा
स्थितीत असतांना बैभद्रसंपन्न पुरुषाची ज्याप्रमाणे सेवा करण्यास सवक उद्युक्त होऊं
लागतात त्याप्रमाणे त्या निर्दोष व शुभ सीतेला शुभ शकुन होऊं लागले १. वक्र
पापण्यांनी व्याप्त, काळीभोर बुबुळें व समोवतीं श्वतवर्ण ह्यांनी युक्त आणि दान्ही

सर्गः २९]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१४७

सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् २ भुजश्च चार्वाञ्चितवृत्तपीनः परा-
 धर्मकालागुरुचन्द्रनार्हः । अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः सम-
 वेपताशु ३ गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ॥
 प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचक्षे ४ शुभं पुनर्हम-
 समानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवातुलाक्ष्याः । वामः स्थितायाः शिखराग्र-
 दन्त्याः किञ्चित्परिस्रंसत चारुगात्र्याः ५ एतैर्निमित्तरपरैश्च सुभ्रूः संघोदिता
 प्रागपि साधुसिद्धैः । वातातपक्लान्तमिव प्रणष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजह्य
 तस्याः पुनर्विम्बफलापमोष्ठं स्वक्षिभ्रुकेशान्तमरालपक्ष्म । वक्त्रं वभासे
 सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ७ सा वीतशोका व्यपनीततन्द्रा
 शान्तज्वरा हर्षविवुद्धसत्त्वा । अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रि-
 रिवोदितेन ८ [१२६१] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
 सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

बाजूना आरक्तवर्ण असा—उत्कृष्ट केशपाशानें युक्त असलेल्या—त्या सीतेचा शुभ डावा.
 डोळा सभोवतीं आरक्तवर्ण असून मत्स्याचा धक्का लागल्यामुळें स्फुरण पावत असलेल्या
 कमलाप्रमाणें स्फुरण पावूं लागला २. मनोहर, रोमांचयुक्त, वर्तुल, पुष्ट, उत्कृष्ट प्रका-
 रच्या कृष्णागुरुची व. चंदनाची उटी लावण्यास योग्य आणि पुष्कळ दिवसपर्यंत सर्वो-
 त्कृष्ट प्रिय रामाचा संपर्क झालेला तिचा वामबाहु एकदम स्फुरण पावूं लागला ३.
 दृढ अशा तिच्या दोन पायापैकीं एक गजशुंडेप्रमाणें वर्तुल, पुष्ट व सुंदर पाय स्फुरण
 पावूं लागला आणि ह्यणूनच राम अगदीं पुढें उभाच राहिला आहे कीं काय असें
 तिला सुचवूं लागला ४. त्याचप्रमाणें अनुपम नेत्र, डालिंबाच्या बियांच्या अग्रासारिखे,
 दंत आणि मनोहर स्वरूप ह्यांनीं युक्त असलेली ती सीता तेथें असतांना किञ्चित्
 मलिन झालेलें परंतु सुवर्णासारिखें पीतवर्ण असलेलें तिचें वस्त्र थोडेंसें स्थानापासून
 च्युत झालें ५. पूर्वी ज्यांचें चांगलें प्रत्यंतर आलेलें आहे असे हे व दुसरेही शुभ
 शकुन होऊं लागले असतां धान्यानें व उन्हांनें कोमेजून जाऊन जवळ जवळ नाश
 पावलेलें बीज ज्याप्रमाणें वृष्टीच्या योगानें हर्षयुक्त होतें त्याप्रमाणें ती हर्षयुक्त
 झाली ६. पिकलेल्या तोंडल्याप्रमाणें लाल ओंठ, उत्कृष्ट नेत्र, भिवया, करुळे केंस,
 वक्र पापण्या आणि पांढऱ्या स्वच्छ दाढा ह्यांनीं युक्त असलेली तिची मुद्रा राहूच्या
 जवळ्यांतून मुक्त झालेला चंद्रच कीं काय अशी दिसूं लागली ७. असो. (वर सिद्धिष्ट
 केलेले शुभ शकुन होऊं लागल्यामुळें) तिचा शोक नाहीसा झाला; सुस्ती गेली; संताप
 शांत झाला व हर्षानें अंतःकरण प्रफुल्लित झालें आणि ह्यांमुळें शुक्लपक्षामध्ये ज्याप्रमाणें

१४८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च
राक्षसानां च गर्जितम् १ अवेक्षमाणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने । ततो
बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास वानरः २ यां कपीनां सहस्राणि सुबहू-
न्ययुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता मया ३ चारेण तु
सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता । गूढेन चरता तावदेवेक्षितमिदं मया ४
राक्षमानां विशेषश्च पुरी चेयं निरीक्षिता । राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो
रावणस्य च ५ यथा तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदयावतः । समाश्वासयितुं
भार्यां पतिदर्शनकाङ्क्षिणीम् ६ अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ।
अदृष्टदुःखां दुःखस्य न ह्यन्तमधिगच्छतीम् ७ यदि ह्यहं सतीमेनां शोको-
पहतचेतनाम् । अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद्गमनं भवेत् ८ गते हि मयि
तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी । परित्राणमपश्यन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ९

उदय पावलेल्या चंद्राच्या योगाने रात्र शोभू लागते, त्याप्रमाणे ती साध्वी सीता
आपल्या मुखाने शोभू लागली. ८. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण-
संज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं एकोणतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ २९ ॥

महापराक्रमी हनुमानाने सीतेचे भाषण आणि त्रिजटा व राक्षस ह्यांची गर्जना हे
सर्व इत्थंभूत श्रवण केले १ आणि नंदनवनामध्ये दृष्टी पडणारी देवताच कीं काय
अशा रीतीने ती सीता देवी तो वानर अवलोकन करू लागला असतां नानाप्रकारचे
विचार त्याच्या मनामध्ये येऊ लागले २. (तो ह्मणाला) “ जिला हजारों लाखों
किंवाहून असंख्य वानर सर्व दिशेस शोधित आहेत ती ही माझ्या आढळण्यांत आली ३.
शत्रूंचे सामर्थ्य अवलोकन करण्याकरितां मोठ्या बंदोबस्ताने हेराचा वेष धारण करून
गुप्तपणे संचार करितां करितां माझ्या असें आढळण्यांत आले ४. राक्षसांचे ठिकाणीं
विशेष काय आहे हें दिसून आले; ही नगरी पाहिली; ह्या राक्षसाधिपति रावणाचा
प्रभावही आढळून आला ५ आणि प्राणिमात्रावर दया करणाऱ्या त्या अतर्क्यस्वरूप
रामाने पतिदर्शनाची इच्छा धरून राहिलेल्या आपल्या असल्या भार्येकरितां त्रैलोक्य
पालथे घालण्याचेही मनामध्ये आणणे योग्य आहे ह्याविषयीं माझी खात्री झाली ६.
असो. पूर्णचंद्राप्रमाणे जिचे मुख आल्हादकारक आहे आणि पतिवियोगदुःखाचा अनुभव
नसल्यामुळे शोक करितां करितांही जी थांबत नाहीं अशा ह्या सीतेला मी धीर देतो ७.
शोकाने जिचे अंतःकरण व्याकुल झालेले आहे अशा ह्या साध्वी सीतेचे सांत्वन
केल्यावांचून मी जर जाईन तर माझे जाणे अनर्थावह होईल ८. कारण, मी तिकडे
गेल्यावर रक्षण करणारा कोणी नाहीं असें आढळून आले ह्मणजे ही यशस्वी राजकन्या

सर्गः ३०]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१४९

यथा च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः । समाश्वासयितुं न्याय्यः
सीतादर्शनलालसः १० निशाचरीणां प्रत्यक्षमक्षमं चाभिभाषितम् । कथं
नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ११ अनेन रात्रिशंषेण यदि नाश्वा-
स्यते मया । सर्वथा नास्ति संदेहः परित्यक्ष्यति जीवितम् १२ रामस्तु
यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताब्रवीद्वचः । किमहं तं प्रतिब्रूयामसंभाष्य
सुमध्यमाम् १३ सीतासंदेशरहितं मामितस्त्वरया गतम् । निर्दहेदपि
काकुत्स्थः क्रोधतीव्रेण चक्षुषा १४ यदि वोद्योजयिष्यामि भर्तारं
रामकारणात् । व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति १५
अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामवस्थितः । शनैराश्वासयाम्यद्य संता-
पबहुलामिमाम् १६ अहं ह्यतितनुश्चैव वानरश्च विशेषतः । वाचं चोदा-
हरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् १७ यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजाति-

जानकी जीविताचा त्याग करील ९. पूर्णचंद्रासारिख्या आल्हादकारक मुखानें युक्त आणि सीतेच्या दर्शनाची उत्कंठा लागलेल्या महापराक्रमी रामचंद्राला ज्याप्रमाणें (सीतेचा शोध लागला हें कळवून) धीर देणें न्याय्य आहे त्याचप्रमाणें हिलाही धीर देणें न्याय्य आहे १०. शिवाय, राक्षसस्त्रियांनीं समक्ष केलेलें हें भाषणही उपेक्षा करण्यासारिखें नाही. तेव्हां आतां कसें करावें ? ह्या मोठ्या अडचणींत मी सांप्रत पडलों आहे ११. ही रात्र शिलक आहे तोंच जर मी हिला धीर दिला नाही तर ती जीविताचा त्याग करील ह्याविषयीं मुळींच शंका नाही १२. बरे, सुंदरी सीतेचीं भाषण न करितां जर मी रामाकडे गेलों आणि “ सीतेनें मला काय निरोप सांगितला आहे ? ” असें जर रामानें मला विचारिलें तर मी त्याला काय उत्तर देऊं ? १३. सीतेचा निरोप घेतल्याशिवाय जर मी येथून त्वरेनें गेलों तर काकुत्स्थकूलोत्पन्न राम क्रोधानें संतप्त झालेल्या दृष्टीच्या योगानें मला दग्धही करून टाकील १४. (सीतेचीं संभाषण न करितां ती अमृक अमृक ठिकाणीं आहे असा वृत्तांत) वानराधिपति सुग्रीवाला कळवून रामाकरितां जर मी त्याला उद्योग करण्यास लावीन तर सैन्यासहवर्तमान त्याचें यथे यथेच व्यर्थ होऊन जाईल. (कारण, इतका काल लोटपर्यंत सीता आश्वासन न मिळेल तर जिवंत रहाण्याचाच संभव नाही) १५. राक्षसी इकडे तिकडे पहात आहेत असा समय साधून मी येथें येऊन बसलों आहे. ह्याकरितां, अतिशय संतप्त झालेल्या हिचें आज्ञाच हलकें हलकें मी सांत्वन करीन १६. मीं जरी अतिसूक्ष्म रूप धारण केले आहे आणि विशेषतः मी जरी वानर आहे तरी ह्या ठिकाणीं संस्कृत अशा मनुष्यवाणीनेंच मी बोलेन १७; परंतु, ब्राह्मणाप्रमाणें संस्कृत भाषण मी जर

१५० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ७

रिव संस्कृताम् । रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति १८ अव-
श्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् । मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथे-
यमनिन्दिता १९ सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा । रक्षा-
भिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासमुपैष्यति २० ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्या-
न्मनस्विनी । जानाना मां विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् २१ सीतया च
कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः । नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तको-
पमः २२ ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः । धधे च ग्रहणे
चैव कुर्युर्धनं महाबलाः २३ तं मां शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धां-
श्चोत्तमशाखिनाम् । दृष्ट्वा च परिधावन्तं भवेयुः परिशङ्किताः २४ मम
रूपं च संप्रेक्ष्य वने विचरतो महत् । राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृत-
स्वराः २५ ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि । राक्षसेन्द्रनियु-
क्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने २६ ते शूलशरनिस्त्रिंशद्विधायुधपाणयः ।
आपतेयुर्विमर्दस्मिन्वेगेनोद्वेगकारणात् २८ संरुद्धस्तैस्तु परितो विधमे

करूं लागलों तर मला रावण समजून सीता भयभीत होईल १८. तथापि, कांहीं
झालें तरी अर्थयुक्त असें भाषण मनुष्यवाणीचें अवलंबन करूनच मला अवश्य केलें
पाहिजे. नाहीतर माझ्या हातून ह्या साध्वीचें सान्त्वन होणेंच शक्य नाही १९. परंतु,
ह्या जानकीला अगोदरच राक्षसांनीं त्रासवून सोडिलें आहे. तेव्हां माझें रूप अव-
लोकन केल्यावर आणि भाषण श्रवण केल्यावरही कदाचित् अधिकच त्रास होईल २०.
आणि त्रस्त झाल्यानंतर विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेली ही विचारी सीता हा यथेष्ट
रूप धारण करणारा रावण आहे असें मला समजून आक्रोश करूं लागेल २१.
सीतेनें आक्रोश केल्यावर राक्षसस्त्रियांचा घोर समुदाय नानाप्रकारचीं शस्त्रें घेऊन
मृत्युप्रमाणें एकदम तिच्यावर तडून पडेल २२. तदनंतर अक्राळविक्राळ मुखांनीं
युक्त असलेल्या त्या महाबलाढ्य राक्षसांनीं चोहोंकडे पहातां पहातां मला हुडकून
काढिल्यावर ते माझा वध करण्याविषयीं अथवा मला पकडण्याविषयीं प्रयत्न करि-
तील २३. मोठ्या मोठ्या वृक्षांच्या शाखा, उपशाखा व खोडें ह्यांवरून धांवतां धांवतां
मला अवलोकन करून ते राक्षस शंकित होतील २४ आणि वनामध्ये मी संचार
करूं लागलों असतां माझें प्रचंड स्वरूप अवलोकन करून राक्षसस्त्रियाही भयभीत
होतील व भयंकर सूर काढूं लागतील २५. इतकेंच नव्हे परंतु, राक्षसाधिपति
रावणाच्या गृहामध्ये रक्षणाकरितां त्या राक्षसराजानें नेमिलेल्या राक्षसांनाही
त्या हाका मारितील २६ व शूल, बाण, खड्ग वगैरे नानाप्रकारचीं आयुधें

राक्षसं बलम् । शक्रुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः २८ मां वा
 गृह्णीयुरावृत्य बहवः शीघ्रकारिणः । स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं
 भवेत् २९ हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् । विपन्नं स्यात्ततः
 कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम् ३० उद्देशे नष्टमार्गोस्मिन् राक्षसैः परिवारिते ।
 मागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ३१ विशस्तं वा गृहीते वा रक्षो-
 भिर्मयि संयुगे । नान्यं पश्यामि रामस्य सहायं कार्यसाधने ३२
 विभृशंश्च न पश्यामि यां हते मयि वानरः । शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घ्यत
 महोदधिम् ३३ कामं हन्तुं समर्थोस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् । न तु
 शक्याम्यहं प्राप्तुं परं पारं महोदधेः ३४ असत्यानि च युद्धानि संशयो
 मे न रोचते । कश्च निःसंशयं कार्यं कुर्यात्प्राज्ञः संशयम् ३५ एष
 दोषो महान् हि स्यान्मम भीताभिभाषणं । प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदन-

हातांमध्ये घेऊन ते राक्षस उद्वेग उत्पन्न झाल्यामुळें वेगावेगानें ह्या गर्दीमध्ये
 लोटतील २७. त्यांनीं मला सर्व बाजूंनीं जखडून टाकिलें असतां मी राक्षस-
 सैन्याचा नाश करीन; परंतु, नंतर महासागराच्या परतीराला परत जाण्याचें मला
 सामर्थ्य रहाणार नाहीं २८. कदाचित् सत्वर पगक्रम गाजविणारे असंख्य राक्षस
 सभोंवतीं वेढा देऊन मलाही पकडतील आणि त्यामुळें मात्र कांहींच सिद्धीस जाणार
 नाहीं. मी येथें कशाकरितां आलों हें ह्या सीतेला समजणार नाहीं आणि पकडलों
 गेलों ह्मणजे सीतेचा वृत्तांतही रामाला कळणार नाहीं २९. अथवा हिंसाप्रिय
 राक्षसांनीं जर ह्या जनककन्येचा वध केला तर राम आणि सुग्रीव ह्या
 देवांच्याही कार्याचा घात होईल ३०. ज्याच्या सभोंवतीं सागराचा वेढा आहे,
 ज्याच्या सभोंवतीं राक्षसांचा पहारा आहे व ज्याला कोणीकडूनही मार्ग नाहीं
 अशा ह्या गुप्त प्रदेशामध्ये जानकी वास्तव्य करीत आहे ३१. तस्मात्, संग्रामामध्ये
 राक्षसांनीं जर माझा वध केला किंवा मला धरून ठेविलें तर कार्य सिद्धीस नेण्यावि-
 षयीं रामाला दुसरा कोणी साहाय्य करणारा मला दिसत नाहीं ३२ कारण, माझा
 जर वध झाला तर शंभर योजनें विस्तीर्ण असलेल्या ह्या महासागराचें उल्लंघन करणारा
 वानर भी विचार करीत असतां नाहीं माझ्या आढळण्यांत येत नाहीं ३३ हजारोंही
 राक्षसांचा वध करण्यास मी खरोखर समर्थ आहे; परंतु, (राक्षसांशीं युद्ध करून
 श्रांत झाल्यावर) महासागराच्या परतीराला जाण्यास मी समर्थ होणार नाहीं ३४.
 युद्धामध्ये कोणाला जय येईल हें निश्चित नसतें आणि ह्या प्रसंगीं संशयांत पडणें तर
 मला बरें दिसत नाहीं बरें, जें कार्य संशयग्रस्त आहे तें निःसंशय सिद्धीस जाण्याची

भिभाषणे ३६ भूताश्वार्था विरुध्यन्ति देशकालविरोधिताः । विक्लुवं
 दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ३७ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न
 शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ३८ न विनश्य-
 त्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं मम । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा-
 भवेत् ३९ कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत च । इति संचिन्त्य
 हनुमांश्चकार मतिमान्मतिम् ४० राममक्लिष्टकर्माणं सुबन्धुमनुकीर्तयन् ।
 नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्वन्धुगतचेतनाम् ४१ इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य
 विदितात्मनः । शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ४२ श्रावयि-
 ष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन्गिरम् । श्रद्धास्यति यथा सीता तथा सर्वं समा-
 दधे ४३ इति स बहुविधं महाप्रभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ।

खात्री तरी कोणाला देतां येणार आहे ? ३५. सारांश, आधींच भिऊन गेलेल्या ह्या
 सीतेशीं मीं भाषण केलें असतां हा मोठा अनर्थ गुदरण्याचा संभव आहे आणि
 मी जर भाषण न करीन तर सीतेच्या हातून प्राणत्यागच होण्याचा संभव
 आहे ३६. सूर्योदय झाला असतां ज्याप्रमाणें अंधकार नाहीसा होतो त्याप्रमाणें
 अयोग्य दूताशीं प्रसंग पडला असतां देश व काल विरुद्ध झाल्याकारणानें जवळ
 जवळ सिद्धीस गेलेलींही कार्ये नाहीशीं होत असतात ३७. कार्याकार्याविषयीं
 स्वामीनें मंत्र्यांसहवर्तमान जरी एखादा विचार निश्चित केला असला तरी अयोग्य
 दूताशीं गांठ पडल्यावर त्या विचारापासून कांहीं एक निष्पन्न होत नाही. कारण,
 शहाण्णणाच्या घमेंडींत असणारे दूत स्वामिकार्याचा घात करितात ३८. तेव्हां काय
 केलें असतां कार्यविघात होणार नाही ? कसें वागलें असतां बुद्धिभ्रंश होणार नाही ?
 कोणता उपाय योजिला असतां मीं केलेलें हें समुद्राचें उल्लंघन व्यर्थ जाणार
 नाही ? ३९ आणि कशाचें अवलंबन केलें असतां सीता उद्विग्न न होतां माझे
 भाषण ऐकून घेईल ? ” असें चिंतन करितां करितां बुद्धिमान् हनुमानाला एक
 विचार सुचला ४०. “ उत्कृष्ट संबंधी जो सत्कर्मनिष्ठ राम त्याचें वर्णन केलें
 असतां त्या रामाचेच ठिकाणीं मनाचें लथ लागून राहिलेल्या ह्या सीतेला उद्वेग होणार
 नाही ४१. तस्मात्, इक्ष्वाकुवंशजांमध्ये श्रेष्ठ आणि स्वपराक्रमानें प्रसिद्ध अशा रामाला
 अनुलक्षून असलेलीं धर्मयुक्त शुभ भाषणें मीं करूं लागलों असतां सीतेला उद्वेग
 होणार नाही ४२. ह्यास्तव, मधुर वाणीनें बोलतां बोलतांच मीं सर्व कांहीं सीतेला
 ऐकवीन आणि तिचा विश्वास बसेल अशा रीतीनें मीं सर्व कांहीं तिला कथन
 करीन ” ४३. ह्याप्रमाणें जगन्नाथ रामाची तरुण भार्या अवलोकन करण्याकरितां

मधुरमवितथं जगाद् वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ४४ [१३०५]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिंशःसर्गः ॥ ३० ॥

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महामतिः । संश्रवे मधुरं वाक्यं
वैदेह्या व्याजहार ह १ राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पुण्य-
शीलो महाकीर्तिरिक्ष्वाकूणां महायशाः २ अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्य-
पराक्रमः । मुख्यस्येक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवाङ्मिधुवर्धनः ३ पार्थिवव्यञ्ज-
नैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः । पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः
सुखी ४ तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः । रामो नाम विशे-
षज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्पताम् ५ रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य स्वजनस्यापि रक्षिता ।
रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परंतपः ६ तस्य सत्याभिमंधस्य वृद्धस्य
वचनात्पितुः । सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्रजितो वनम् ७ तत्र
महारण्ये भृग्यां परिधावता । राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरू-
पिणः ८ जनस्थानवधं श्रुत्वा निहतौ खरदूषणौ । ततस्त्वमर्षापहृता

वृक्षशाखांमध्ये बसलेला तो महापराक्रमी हनुमान् अशाप्रकारे नानाप्रकारचे मधुर व
सत्य भाषण करू लागला ४४. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक
आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकी तिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३० ॥

ह्याप्रमाणे अनेक प्रकारांनीं चिंतन केल्यावर तो महानुद्धिमान् हनुमान् सीतेलाच
ऐकू यईल अशा जवळच्या प्रदेशामध्ये जाऊन मधुर भाषण करू लागला १. (तो
ह्मणाला) “ रथ, गज आणि अश्व ह्यांनीं युक्त, पुण्यशील, महाकीर्तिमान् व महाय-
शस्वी असा एक इक्ष्वाकुवंशजांमध्ये दशरथनामक राजा होऊन गेला २. तो अहिं-
सेविषयीं तत्पर असे; मनाचा उदार असे; दयालु असे; त्याचा पराक्रम अमोघ असे
आणि तो वैभवसंपन्न राजा, श्रेष्ठ इक्ष्वाकुवंशाचे वैभव वृद्धिंगत करणारा असे ३.
राजचिन्हांनीं तो युक्त असे; त्यांची संपत्ति मोठी असे आणि तो नृपश्रेष्ठ संपूर्ण पृथ्वीमध्ये
विख्यात, प्रजेला सुख देणारा व सुखी असे ४. त्याचा एक राम ह्मणून महाज्ञानी
व प्रिय असा ज्येष्ठ पुत्र आहे. त्याचे मुख नक्षत्राधिपति चंद्राप्रमाणे आल्हादकारक
आहे; सर्व धनुर्धरांमध्ये तो श्रेष्ठ आहे ५ आणि स्वतःच्या शीलाचे, स्वजनाचे, जीव-
लोकाचे व धर्माचे तो शत्रुतापन राम रक्षण करणारा आहे ६. त्याचा जो सत्यप्र-
तिज्ञ वृद्ध पिता त्याच्या आज्ञेवरून तो वीर राम भार्या आणि भ्राता ह्यांसहवर्तमान
वनामध्ये निघून गेला ७ व त्या महावनामध्ये भृग्या करितां करितां यथेष्ट रूप
धारण करणाऱ्या असंख्य शूर राक्षसांचाही त्यानें वध केला ८; परंतु, जनस्थानांतील

१५४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
जानकी रावणेन तु । वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ९ स मार्ग-
माणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् । आससाद् वने मित्रं सुग्रीवं
नाम वानरम् १० ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः । आयच्छ-
त्कपिराज्यं तु सुग्रीवाय महात्मने ११ सुग्रीवेणाभिसंदिष्टा हरयः कामरू-
पिणः । दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्तः सहस्रशः १२ अहं संपाति-
वचनाच्छतयोजनमायतम् । तस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवा-
न्लुतः १३ यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मवतीं च ताम् । अश्रौषं राघ-
वस्याहं सेयमासादिता मया १४ विररामैवमुक्त्वा स वाचं वानरपुङ्गवः।
जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता १५ ततः सा वक्रकेशान्ता
सुकेशी केशसंवृतम् । उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशपामन्ववैक्षत १६ निशाम्य
सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य । स्वयं प्रहर्षं परमं
जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती १७ सा तिर्यगूर्ध्वं च तथा ह्यधस्ता-

राक्षसांचा वध व त्याचप्रमाणें खरदूषणांचा वध झाल्याचें ऐकून रावणांनं जानकीचा
क्रोधानें अपहार केला आणि तो अपहार मायेनें मृगरूप धारण करून वनामध्ये
रामाला फसवून केला ९. तेव्हां त्या निर्दोष सीता देवीचा शोध लावण्याकरितां हिंडतां
हिंडतां वनामध्ये त्या रामाला सुग्रीवनामक एक वानर मित्र मिळाला १०. तदनंतर
वालांचा वध करून शत्रुसमूह जिंकणाऱ्या रामानें महात्म्या सुग्रीवाला वानरांचें राज्य
अर्पण केलें ११. इतकें झाल्यावर यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या
वानरांना सुग्रीवानें त्या सीतेचा शोध लावण्याची आज्ञा केली व त्याप्रमाणें हजारों
वानर सर्व दिशस त्या सीता देवीचा शोध करीत हिंडत आहेत १२. विशालनत्रांनीं
युक्त असलेल्या त्याच सीतेकरितां मीं वेगानें संपातीच्या सांगण्यावरून शंभर योजनें
विस्तृत असलेल्या समुद्राचें उल्लंघन केलें १३ आणि रामाच्या मुखांतून सीता ज्या
रूपाची, ज्या वर्णाची व ज्या चिन्हांनीं युक्त असलेली मीं श्रवण केली होती ती
ही शेवटीं माझ्या दृष्टीं पडली ” १४ असें भाषण बोलून तो वानरश्रेष्ठ हनुमान्
स्वस्थ राहिला व तें ऐकून जनककन्या सीतेलाही पराकाष्ठ्या विस्मय झाला १५.
तदनंतर वक्र केशाग्रें आणि उत्कृष्ट केशपाश ह्यांनीं युक्त असलेली ती विनयशील
सीता केशांनीं आच्छादित झालेलें आपलें मुख वर करून शिंशपावृक्षाकडे पाहूं
लागली १६. सारांश, वानरांचें भाषण श्रवण केल्यावर सीता सर्व दिशा व उपदिशा
ह्यांकडे पाहूं लागली आणि अगदीं मनापासून ती रामाचा ध्यास घेऊन बसली अस-
ल्यामुळें तिला स्वतःला पराकाष्ठ्या हर्षही झाला १७ तदनंतर इकडे तिकडे आणि खालीं

त्रिरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् । ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं
सूर्यमिवोदयस्थम् १८ [१३२३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा । वंष्टितार्जुनवस्त्रं तं विद्यु-
त्संघातपिङ्गलम् १ सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् । फुल्ला-
शोकोत्कराभासं तप्तचामीकरेक्षणम् २ साथ दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवद-
वस्थितम् । मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता ३ अहो भीम-
मिदं सत्त्वं वानरस्य दुरासदम् । दुर्निरीक्ष्यमिदं मत्वा पुनरेव मुमोह
सा ४ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता । रामरामेति दुःखार्ता
लक्ष्मणेति च भामिनी ५ रुरोद सहसा सीता मन्दमन्दस्वरा सती ६
साथ दृष्ट्वा हरिवरं विनीतवदुपागतम् । मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोय-
मिति भामिनी ७ सा वीक्षमाणा पृथुभग्नवक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्त-

वर पहातां पहातां उदयाचलावर आलंला सूर्यच कीं काय अशा प्रकारें वानराधिपति
सुग्रीवाचा अमात्य तो अतर्क्यबुद्धिमान् वायुपुत्र हनुमान् तिच्या दृष्टीं पडला १८.
ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं
एकतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३१ ॥

तदनंतर वृक्षशाखांमध्ये श्वेत वस्त्र गुंडाळून दडून बसलेल्या आणि विद्युद्गणाप्रमाणें
तेजस्वी असलेल्या त्या हनुमानाला अवलोकन करून सीतेच्या मनामध्ये (हाही
मायामृगच असेल कीं काय अशी) शंका आली १. विनयसंपन्न, प्रिय भाषण कर-
णारा, अशोकवृक्षाच्या प्रफुल्लित पुष्पसमुदायाप्रमाणें भासणारा आणि सुवर्णतुल्य नेत्रांतीं
युक्त असलेला तो कपि तिनें अवलोकन केला २; परंतु, नम्रपणें वृक्षावर राहिलेल्या
त्या वानरश्रेष्ठाला अवलोकन करून सीतेला पराकाष्ठेचा विस्मय झाला आणि ती मना-
मध्ये चिंता करूं लागली ३ “ अहो; वानराचें हें भयंकर धूळ इतरांना अजिंक्य आहे
इतकेंच नव्हे परंतु, इतरांची ह्याकडे पहाण्याचीही सोय नाही ” असें मनामध्ये
आणून ती पुनरपि गांगरून गेली ४ आणि भयानें गोंधळून जाऊन दुःखानें व्याकुल
झाल्यामुळे ती उत्कृष्ट स्त्री सीता “ हे रामा, हे रामा, हे लक्ष्मणा, ” असा करुणें स्वरानें
एकसारिखा विलाप करूं लागली ५; व उत्तरोत्तर तोंडांतून ध्वनिही जरी निघनासा
झाला तरी ती साध्वी एकाएकीं रडूं लागली ६. तदनंतर नम्रपणें समीप आलेल्या
त्या वानरश्रेष्ठाला अवलोकन केल्यावर हें स्वप्न आहे असें ती मनामध्ये आणूं
लागली ७. (आपले हे शब्द राक्षसस्त्रियांनीं ऐकिले आहेत कीं काय अशी शंका

१५६ महामुनिवाल्मीकिंप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
कारम् । दर्शं पिङ्गप्रवरं महार्हं वातात्मजं बुद्धिमतां वग्धिम् ८ सा तं
समीक्ष्यैव भृशं विपन्ना गतासुकल्पेव बभूव सीता । चिरेण संज्ञां प्रति-
लभ्य चैवं विचिन्तयामास विशालनेत्रा ९ स्वप्नो मयायं विकृतोद्य दृष्टः
शाखामृगः शास्त्रगणैर्निषिद्धः । स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा
पितुर्मे जनकस्य राज्ञः १० स्वप्नो हि नायं न हि मेस्ति निद्रा शोकेन
दुःखेन च पीडितायाः । सुखं हि मे नास्ति यतो विहीना तेनन्दुपूर्णप्र-
तिमाननेन ११ रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव ।
तस्यानुरूपं च कथां तदर्थमिवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि १२ अहं हि
तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्रूपसर्वभावा । विचिन्तयन्ती सततं तमेव
तथैव पश्यामि तथा शृणोमि १३ मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि
तथापि बुद्ध्यापि वितर्कयामि । किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्य-

धेऊन) ती सीता इकडे तिकडे पाहू लागली असतां वानरराज सुग्रीवाच्या आज्ञेप्र-
माणं वागणारा महायोग्य वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ तिनें अवलोकन केला. तो बुद्धिमानांमध्ये
श्रेष्ठ होता आणि वज्रप्रहारामुळे त्याच्या विशाल मुखाचा भंग झालेला होता ८. त्याला
अवलोकन करिताक्षणीं तिला अतिशयच धडकी भरली आणि (हा रूपांतर करून
रावणच आला असावा ह्या भीतीनें) ती अगदीं मृतवत् निश्चेष्ट पडली; परंतु, विशाल
नेत्रांनीं युक्त असलेली ती सीता बऱ्याच वेळानें शुद्धीवर येऊन विचार करू
लागली ९; “ हं आज मला स्वप्न वाईट पडलें. कारण, शास्त्रगणांनीं निषिद्ध सांगित-
लेला वानर मीं स्वप्नामध्ये अवलोकन केला. ह्यास्तव, लक्ष्मणासहवर्तमान रामाचें
आणि त्याचप्रमाणें माझ्या पित्या जनकराजाचें कुशल असो १०. परंतु, शोकांन
व दुःखानें पीडित झालेल्या माझा जर मुळीं डोळाच लागत नाहीं तर हें स्वप्न नव्हे.
कारण, पूर्णचंद्रतुल्य आल्हादकारक मुखानें युक्त असलेल्या त्या रामाचा वियोग झाला
असल्यामुळे (डोळा लागण्या इतकें) सुख माझे ठिकाणीं नाहीं ११. हे रामा, हे
रामा, असें एकसारखें मी मनामध्ये चिंतन करीत असून बाणीनेंही त्याचाच उच्चार करीत
आहें. त्याचा ज्यांत संबंध आहे अशीच गोष्ट ऐकण्याकडे माझ्या मनाचा ओढा आहे
आणि माझ्या दृष्टीपुढेही त्याचीच गोष्ट दिसत आहे १२. सारांश, त्यारामासंबंधानें उत्कट
इच्छा उत्पन्न झाल्यामुळे मी आज अगदीं पीडले आहे; माझे सर्व मन त्याचे ठिकाणींच
लीन होऊन राहिलें आहे; एकसारखें चिंतनही त्याचेंच करीत आहे व दृष्टीपुढेही सर्व
कांहीं त्याचाच प्रकार असून कानानेंही सर्व कांहीं त्याच्याचसंबंधाचें ऐकू येत असल्याचा
भाग हात आहे १३. झालेला हा सर्व प्रकार मनोराज्य असेल असें समजावें तर स्थिर

क्तरूपश्च वदत्ययं माम् १४ नमोस्तु वाचस्पतये सवाञ्जिणे स्वयंभुवे चैव
हुताशनाय । अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतां वनौकसा तच्च तथास्तु
नान्यथा १५ [१३३८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सोवतीर्य द्रुमात्तस्माद्द्रुमप्रतिमाननः । विनीतवेषः कृपणः प्रणिप-
त्योपसृत्य च १ तामब्रवीन्महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलि-
माधाय सीतां मधुरया गिरा २ का नु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवा-
सिनि । द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ३ किमर्थं तव
नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् । पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमि-
वोदकम् ४ सुराणामसुराणां च नागगन्धर्वरक्षसाम् । यक्षाणां किंन-
राणां च का त्वं भवसि शोभने ५ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा
वरानने । वसूनां वा वरारोहं देवता प्रतिभासि मे ६ किं नु चन्द्रमसा

अंतःकरणवृत्तीनेही मला तसेंच वाटत आहे. तेव्हां असं होण्याचें कारण काय ? हा सर्व
मनोराज्यांतीलच प्रकार आहे असें ह्मणावें तर तसल्या प्रकाराचा प्रत्यक्ष अनुभव कधीं येत
नसता; परंतु, हा जो मला उद्देशून भाषण करीत आहे ह्याचें रूप अगदीं स्पष्ट दिसत
आहे १४. असो. बृहस्पति, इंद्र, ब्रह्मदेव आणि अग्नि ह्यांना नमस्कार असो. ह्या
वनचर वानरानें माझ्या समार केलेलें हें भाषण (ह्यांच्या कृपेनें) सत्य असो; अन्यथा
न होवो १५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
सुंदरकांडापैकीं बचिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३२ ॥

नूतन पल्लवाप्रमाणें ज्याचें मुख आहे असा तां नम्र मुद्रा धारण केलेला विचारा
हनूमान् झाडावरच्या झाडावरच उंच फांदीवरून एका अगदीं जवळच्या फांदीवर
आला आणि समीप येऊन प्रणिपात केल्यानंतर १ तां महातेजस्वी वायुपुत्र हनूमान्
मस्तकीं हात जोडून मधुर वाणीनें त्या सीतेला. ह्मणाला २ “ कमलपत्राप्रमाणें जिचे
नेत्र आहेत, मलिन रेशमी वस्त्र जिनें परिधान केलेलें आहे आणि जिला नावें ठेवण्यास
जागा नाही अशी कोण बरें तूं वृक्षशाखेचें अवलंबन करून राहिली आहेस ? ३. वर
पडलेलें उदक ज्याप्रमाणें कमलपत्रांपासून खालीं गळत असतें त्याप्रमाणें तूझ्या नेत्रां-
पासून शोकजन्य उदक कशाकरितां स्रवत आहे ? ४. हे कल्याणि, देव, दैत्य, नाग,
गंधर्व, राक्षस, यक्ष आणि किन्नर ह्यांपैकीं तूं कोणत्या जातीची आहेस ? ५. हे
सुंदरि, तूं मला देवतेसारखी भासत आहेस. तस्मात्, हे सुमुखि, रुद्रांची, मरुद्राणांची
अथवा अष्टवसूंची तूं अधिष्ठात्री देवता आहेस कीं काय ? ६. नक्षत्रांमध्ये श्रेष्ठ आणि

१५८ -हामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
हीना पतिता विबुधाभ्यात् । रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणा-
धिका ७ कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसिंतक्षणे । वसिष्ठं कोपयित्वा
त्वं वासि कल्याण्यरुन्धती ८ को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुम-
ध्यमे । अस्माल्लोकाद्गमं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ९ रोदनादतिनिः-
श्वामाद्भूमिमंस्पर्शनादपि । न त्वा देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधार-
णात् १० व्यञ्जनानि हि ते यानि लक्षणानि च लक्षये । महिषी भूमि-
पालस्य राजकन्या च मे मता ११ रावणेन जनस्थानात्तद्वलात्प्रमथिता
यदि । सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः १२ यथा हि तव वै
दैव्यं रूपं चाप्रतिमानुषम् । तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् १३
सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता । उवाच वाक्यं वैदेही हनु-
मन्तं द्रुमाश्रितम् १४ पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः ।
स्नुषा दशरथास्याहं शत्रुमैत्र्यप्रणाशिनः १५ दुहिता जनकस्याहं वैदे-
हस्य महात्मनः । सीतेति नाम्ना चोक्ताहं भार्या रामस्य धीमतः १६

श्रेष्ठ अशा सर्व गुणांनीं अधिक अशी चंद्राचा वियोग हाऊन स्वर्गातून खाली पडलेली
त रोहिणी तर नाहीस नां ? ७. हे कृष्णनयने, क्रोधाने अथवा मांहाणे वसिष्ठाला
कोप आणवून तू कल्याणी अरुंधती तर येथे आली नाहीस नां ? ८. हे सुंदरि, इह-
लोकापासून परलोकीं गेलेल्या कोणाचा तरी तू शोक करित आहेस. तेव्हां परलोकीं
गेलेला तो कां तुझा पुत्र होता ? पिता होता ? भ्राता होता ? किंवा भर्ता होता ? ९. रोदन,
अतिशय श्वासोच्छ्वास , भूमिस्पर्श आणि रामराजाचे नांव घेणे ह्यांवरून तू देवता
नव्हेस असे मला वाटते १०. राजपत्नीत्वसूचक अशीं जीं लक्षणे तुझीं मला दिसत
आहेत त्यांवरून तू पृथ्वीपति रामाची पट्टराणी व जनकराजाची कन्या असावीस असं
मला वाटते ११. सारांश, रावणाने जनस्थानापासून बलात्काराने अपहार करून
आणिलेली सीता जर तू असशील तर, तुझे दव बरे करो, मज विचारणाऱ्याला तू
तसे सांग १२ तुझी ही दैव्यावस्था, मनुष्यांमध्ये ज्याला कोठेही प्रतिमा नाही
असे हे तुझे रूप आणि तपश्चर्येला योग्य असा हा तुझा वेष ह्यांवरून तू निःसं-
शय रामाची पट्टराणी आहेस ” १३ त्या हनुमानाचे भाषण श्रवण केल्यावर रामरा-
जाचा उच्चार झाल्यामुळे सीतेला हर्ष झाला आणि वृक्षशाखेवर बसलेल्या त्या हनुमा-
नाशीं ती विदेहराजकन्या बोलू लागली १४. (ती ह्मणाली) “ पृथ्वीतील श्रेष्ठ
राजांमध्ये मुख्य, स्वपराक्रमाने प्रसिद्ध आणि शत्रुमैत्र्यघातक अशा दशरथाची मी
स्नुषा आहे १५; महात्मा विदेहराज जनकाची मी कन्या आहे आणि बुद्धिमान्

समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान्भोगान्सर्वका-
मसमृद्धिनी १७ ततस्त्रयोदशे वर्षे राज्ये चक्ष्वाकुनन्दनम् । अभिषेच-
यितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे १८ तस्मिन्संभ्रियमाणे तु राघवस्या-
भिषेचने । कैकेयी नाम भर्तारमिदं वचनमब्रवीत् १९ न पिबयं न
खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्य-
भिषिच्यते २० यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम । तच्चैन्न
वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः २१ स राजा सत्यवाग्देव्या
वरदानमनुस्मरन् । मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेयाः क्रूरमप्रियम् २२
ततस्तं स्थविरो राजा सत्यधर्मे व्यवस्थितः । ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुद्र-
त्राज्यमयाचत २३ स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात्परं प्रियम् । मनसा
पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् २४ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्सत्यं ब्रूयान्न
चानृतम् । अपि जीवितहेतोर्हि गमः सत्यपराक्रमः २५ स विहायोत्त-
रीयाणि महार्हाणि महायशाः । विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समा-

रामाची मी भार्या असून सीता ह्या नावानें मला हाक मारीत असतात १६. सर्व
इच्छा परिपूर्ण होत असतांना आणि मनुष्यजातीला योग्य अशा सर्वही भोग्य वस्तूंचा
उपभोग घडत असतांना राघवाच्या गृहामध्ये मी बारा वर्षेपर्यंत राहिलें होतें १७.
तदनंतर तेरावे वर्षी इक्ष्वाकुदंशज रामाला राज्याभिषेक करण्याचा उपाध्यायामहवर्त-
मान दशरथराजानें उपक्रम केला १८; परंतु, राघवाच्या राज्याभिषेकाची ती तयारी
चालली असतां कैकेयीनामक स्त्री आपल्या भर्त्या दशरथाला ह्मणाली १९ “रामाला
जर राज्याभिषेक व्हावयाचा असेल तर माझें नहमीचें भोजनही मी घेणार नाहीं
व जलप्राशनही करणार नाहीं २०. हे नृपश्रेष्ठा, त्यावेळेला जें तूं (वरप्रदानरूप)
माझ्याशीं प्रमानें भाषण केलेंस तें जर व्यर्थ करावयाचें नसेल तर रामाला वनांत
जाऊं दे ” २१. हे कैकेयीचें क्रूर व अप्रिय भाषण श्रवण केल्यावर तिला वर
दिल्याचें त्याला स्मरण झालें; आणि तो सत्यवचनी राजा मूर्छित झाला २२. तदनंतर
सत्यधर्माचें अवलंबन करून राहिलेला तो वृद्ध राजा रडत रडत आपल्या त्या यशस्वी
ज्येष्ठ पुत्रापाशीं राज्याची याचना करूं लागला २३; व त्या श्रीमान् रामानें राज्या-
भिषेकापेक्षांही तें पित्याचें भाषण मनामध्ये अधिक प्रिय मानून तसें वाणीनेंही उच्चा-
रून दाखविलें २४. “सत्यपराक्रमी राम जीविताकरितांही कधीं खोटे बोलणार नाहीं;
सत्यच बोलेल आणि त्याचप्रमाणें कधीं प्रतिग्रह करणार नाहीं; परंतु, दानच देईल २५.”
असें ह्मणून त्या महायशस्वी रामानें मोठींमोठीं मूल्यवान् प्रावरणें काढून टाकिलीं आणि

१६० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
दिशत् २६ साहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी । न हि मे तेन हीनाया
वासः स्वर्गो रोचते २७ प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । पूर्वज-
स्यानुयात्रार्थे कुशचीरैरलंकृतः २८ ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढ-
व्रताः । प्रविष्टाः स्म पुरादृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् २९ वसतो दण्डका-
रण्ये तस्याहममितौजसः । रक्षसापहता भार्या रावणेन दुरात्मना ३० द्वौ
मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः । ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां
ततस्स्यक्ष्यामि जीवितम् ३१ [१३६९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान्हरिपुङ्गवः । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्व-
मुचरमब्रवीत् १ अहं रामस्य संदेशाद्देवि दूतस्तवागतः । वैदेहि कुशली रामः
स त्वां कौशलमब्रवीत् २ यो ब्राह्ममस्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः । स त्वां
दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ३ लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेनुचरः
मनापासून राज्याचा त्याग करून माझे रक्षण करण्याविषयी मातेची प्रार्थना केली २६;
परंतु, मी त्याच्यापुढेच वनामध्ये संचार करण्यास सिद्ध होऊन सत्वस् चालू लागले.
कारण, त्याच्याशिवाय स्वर्गामध्येही वास्तव्य करणे मला रुचत नाही २७. मित्रांना
आनंद देणारा महाभाग्यवान् सुमित्रापुत्र लक्ष्मण माझ्याही पूर्वी आपल्या ज्येष्ठ
भ्रात्र्याच्या मागोमाग जाण्याकरितां दर्भ व वल्कलं ह्यांनीं सजून तयार झाला होता २८.
सारांश, स्वीकारिलेल्या व्रतांचे परिपालन करणारे ते आह्मी त्रिवर्गही स्वामी दशर-
थाच्या आज्ञेला बहुमान देऊन पूर्वी कधीही न पाहिलेल्या आणि दिसण्यांतही भयं-
कर अमलेल्या अशा एका वनामध्ये प्रविष्ट झालो २९. अतुलसामर्थ्यवान् राम दंड-
कारण्यामध्ये वास्तव्य करीत असताना दुरात्म्या रावणाने त्याची भार्या जी मी तिला
हरण करून आणिलं आहे ३०. दोन महिने काल लोटेपर्यंत त्या रावणाने माझ्या
जीवितरक्षणाची मृदत केलेली आहे; आणि दोन महिन्यांनंतर मला प्राणत्याग कर-
ण्याचा प्रसंग येणार आहे ” ३१. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसं-
ज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकी तेहेतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३३ ॥

दुःखपरंपरेने घेरून टाकिलेल्या त्या सीतेचं भाषण श्रवण करून वानरश्रेष्ठ हनुमान्
सौम्य शब्दांनीं तिला ह्णाला १ “ हे देवि, रामाच्या आज्ञेने मी तुझ्यासमीप आलो
आहे. ह वैदेहि, राम कुशल आहे आणि त्याने तुलाही कुशलप्रश्न केला आहे २.
वेदवेद्यांमध्ये श्रेष्ठ असून जो वेद व ब्रह्मास्त्र जाणित आहे त्या दाशरथी रामाने, हे
देवि, तुला कुशलप्रश्न केला आहे ३. तुझ्या भर्त्याचा प्रिय अनुयायी महातेजस्वी

सर्गः ३४]

महाराष्ट्रनाटपर्यसमेतम् ।

१६१

प्रियः । कृतवाञ्छोकसंतप्तः शिरसा तेभिवादनम् ४ सा तयोः कुशलं
देवी निशम्य नरसिंहयोः । प्रतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ५ कल्याणी
वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशता-
दपि ६ तयोः सभागमे तस्मिन्प्रीतिरुत्पादिताद्भुता । परस्परं चालापं
विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ७ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ।
भीतायाः शोकतप्तायाः समीपमुपचक्रमे ८ यथा यथा समीपं स हनूमा-
नुपसर्पति । तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ९ अहोधिगिधिकृ-
तमिदं कथितं हि यदस्य मे । रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः १०
तामशोकस्य शाखां तु विमुक्त्वा शोककर्षिता । तस्यामेवानवधाङ्गी
धरण्यां समुपाविशत् ११ अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् ।
सा चैनं भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत १२ तं दृष्ट्वा वन्दमानं च सीता
शशिनिभानना । अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा १३ मायां प्रविष्टो

लक्ष्मण शोकानं संतप्त झाला असून त्यानें तुला शिरसाष्टांग नमस्कार सांगितला आहे ” ४. ह्याप्रमाणे त्या उभयतां पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणांचे कुशल ऐकून त्या सीता देवीच्या सर्व शरीरावर आनंदाने रोमांच उठले आणि ती हनुमानाला ह्मणाली ५ “ मनुष्य कायम राहिल तर शंभर वर्षांनी तरी त्याला आनंदाचे दिवस येतील, ही लोकप्रसिद्ध ह्मण खरोखर मला मोठी कल्याणकारक दिसत आहे ” ६. त्यावेळीं राम-लक्ष्मणांची भेट झाल्याप्रमाणेच सीतेला कांहीं अनिर्वचनीय आनंद झाला आणि सीता व हनुमान् ह्या उभयतांनीं एकमेकांशीं विश्वासाने भाषण करण्यास आरंभ केला ७. शोकसंतप्त झालेल्या सीतेचे ते भाषण श्रवण केल्यावर वायुपुत्र हनुमान् तिच्याजवळ जाऊं लागला ८; परंतु, जसा जसा तो हनुमान् जवळ येऊं लागला तशी तशी तो रावण असावा ह्मणून सीतेला शंका येऊं लागली ९ (आणि ती ह्मणाली) “ अहो, धिक्कार असो; धिक्कार असो ह्या माझ्या करण्याला. ह्याला मीं हें कथन केले; हें नीट झालें नाहीं. कारण, तो हा रावणच दुसरे रूप घेऊन येथें आला आहे ” १० ह्याप्रमाणे बोलून शोकाने व्याकुल झालेल्या त्या सीतेनें अशोकवृक्षाची ती शाखा सोडून दिली आणि निर्दोष अवयवांनीं युक्त असलेली ती सीता त्या भूमीवर तेथेंच बसली ११. तदनंतर महापराक्रमी हनुमानाने त्या जनककन्येला वंदन केले; परंतु, त्याला पाहून भयभीत झाल्यामुळे पुनरपि त्याच्याकडे पहाण्याचेही तिला धैर्य होईना १२. तेव्हां तो वंदन करीत आहे असें अवलोकन करून मधुर स्वर आणि चंद्रासारखे आल्हाद-कारक मुख ह्यांनीं युक्त असलेली ती सीता (दुःखाने) लांब सुस्कारा टाकून त्या

१६२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् । उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभ-
 नम् १४ स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपवान् । जनस्थाने मया
 दृष्टस्त्वं स एव हि रावणः १५ उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर ।
 संतापयसि मां भूयः संतापं तन्न शोभनम् १६ अथवा नैतदेवं हि
 यन्मया परिशङ्कितम् । मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् १७
 यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते । पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया
 रामकथा हि मे १८ गुणान्नामस्य कथय प्रियस्य मम वानर । चित्तं
 हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः १९ अहो स्वप्नस्य सुखता याहमेव
 चिराहता । प्रेषितं नाम पश्यामि रावणेण वनौकसम् २० स्वप्नेपि यद्यहं
 वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् । पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नेपि मम मत्सरी २१
 नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् । न शक्योभ्युदयः प्राप्तुं

वानराला ह्यणाली १३ “ मायेचें अवलंबन करून जर तूं स्वतः मायावी रावण मला पुनरपि संताप उत्पन्न करीत असशील तर तें तुझे करणें चांगलें नाहीं १४. अरे, आपल्या रूपाचा त्याग करून संन्याशाचें रूप धारण केलेला जो जनस्थानामध्ये मीं अवलोकन केला तो रावणच तूं आहेस १५. हे यथेष्ट रूप धारण करणाऱ्या निशाचरा, उपवासानें कृश होऊन (वियोगदुःखानें) दीन झालेल्या मला तूं पुनरपि संताप उत्पन्न करीत आहेस; परंतु, तुझे हें संताप उत्पन्न करणें चांगलें नव्हे १६. अथवा ज्याअर्थीं तुझे दर्शन झाल्यामुळें माझ्या मनाला आनंद झाला आहे त्याअर्थीं मला शंका आल्यप्रमाणें हा प्रकार नाहीं १७. ह्यास्तव, तूं जर रामदूत आला असशील तर तुझे कल्याण असो. हे वानरश्रेष्ठा, मी तुला रामकथा विचारीत आहे. कारण, ती मला प्रिय आहे १८. तस्मात्, हे वानरा, तूं मला प्रिय रामाचे गुण कथन कर. हे विनयशील, उदकाचा वेग ज्याप्रमाणें नदीचें तीर शिथिल करून टाकीत असतो त्याप्रमाणें (तुझा मला पक्का विश्वास येत नसल्यामुळें) तूं माझे अंतःकरण घाबरें करीत आहेस १९. अहो, किती तरी ह्या स्वप्नाचा सुखकारक परिणाम झाला आहे पहा. रावणानें मला आणून बरेच दिवस झाले असतांनाही रघुवंशज रामानें पाठविलेला वानर मी स्वप्नामध्ये अवलोकन करीत आहे २०. ह्याचप्रमाणें लक्ष्मणासहवर्तमान वीर राम स्वप्नामध्येही जरी माझ्या दृष्टीं पडला तरी सुद्धां मी निराश होणार नाहीं; परंतु, स्वप्न देखील ह्या वेळेला माझ्याशीं वैर करीत आहे २१ छ ! छे ! हें स्वप्न असावें असं मला वाटत नाहीं. कारण, स्वप्नामध्ये वानर अवलोकन केल्यावर अभ्युदय प्राप्त होणें शक्य नाहीं; आणि मला तर (मन आनंदित

प्राप्तश्चाभ्युदयो मम २२ किं नु स्याच्चित्तमोहांयं भवेद्वातगतिस्त्वियम् ॥
 उन्मादजो विकारो वा स्यादयं मृगतृष्णिका २३ अथवा नायमुन्मादो
 मोहांप्युन्मादलक्षणः । संबुध्ये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम् २४
 इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् । रक्षसां कामरूपत्वान्मेने तां
 राक्षसाधिपम् २५ एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा । न प्रति-
 व्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा २६ सीतायाः निश्चितं बुद्ध्या हनूमा-
 न्मारुतात्मजः । श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां संप्रहर्षयन् २७ आदित्यः
 इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा । राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो
 यथा २८ विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः । सत्यवादी मधुर-
 वाग्देवो वाचस्पतिर्यथा २९ रूपवान्सुभगः श्रीमान्कन्दर्प इव मूर्तिमान् ।
 स्थानक्रोधे प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ३० बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य
 लोको महात्मनः । अपक्रम्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् ॥ शून्ये येनापनी-

शाल्यामुळें) अभ्युदय लवकरच होण्याचीं चिन्हें दिसत आहेत २२. अरे, पण हा चित्त-
 मोह तर नव्हेनां ? कदाचित् वायूच्या झटक्याचाही हा परिणाम असेल. न जाणो,
 उन्मादामुळें मनाला हा कांहीं विकारही झाला असेल; किंवा मृगतृष्णिके हा कदा-
 चित् प्रत्यक्ष भ्रमही असेल २३. अँ हँ ! हा उन्माद नव्हे आणि मोह व उन्माद
 ह्यांचीं लक्षणे जवळ जवळ सारखींच असल्यामुळें हा मोहही नव्हे. कारण, मी
 स्वतःला पूर्णपणें जाणीत आहे आणि हा वानरही मला स्पष्टपणें दिसत आहे ” २४.
 ह्याप्रमाणें सीतेनें नानाप्रकारांनीं सारासार विचार करून पाहिला; परंतु, राक्षस इच्छस
 बेईल त्याप्रमाणें रूप धारण करणारं असल्यामुळें तो राक्षसाधिपति रावणच असावा
 असंच शेवटीं तिला वाटलें २५; आणि ह्याप्रमाणें निश्चय झाल्यानंतर ती जनककन्या
 कुशोदरी सीता त्या वानराशीं कांहींएक बोलेनाशी झाली २६. सीतेचा तो निश्चय
 जाणून वायुपुत्र हनुमान् कर्णाला मधुर लागणाऱ्या शब्दांनीं हर्ष उत्पन्न करीत करीत
 तिला ह्मणाला २७. “ सूर्याप्रमाणें तेजस्वी, चंद्राप्रमाणें जगताला आल्हादकारक, देव
 कुबेराप्रमाणें सर्व लोकांचें (धनधान्य वगैरे देऊन) रजन करणारा २८, महायशस्वी
 विष्णुप्रमाणें पराक्रमसपन्न, सत्यवादी, देवगुरु बृहस्पतीप्रमाणें मधुर भाषण करणारा २९,
 प्रत्यक्ष मदनाप्रमाणें रूपवान्, महाभाग्यवान्, वैभवशाली, क्रोध करणें योग्य असेल
 अशा ठिकाणींच प्रहार करणारा आणि जगतामध्ये श्रेष्ठ महारथी ३० असा जो
 आहे आणि ज्या महात्म्याच्या बाहुंचा आश्रय करून जगत् राहिलेलें आहे त्या राघ-
 वाला मृगरूपानें आश्रमांतून काढून नेल्यानंतर शून्य झालेल्या आश्रमामध्ये येऊन

१६४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

तामि तस्य द्रक्ष्यसि तत्फलम् ३१ अचिराद्रावणं संख्येयां वधिष्यति वीर्य-
वान् । क्रांथप्रयुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ३२ तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्स-
काशमिहागतः । त्वद्वियोगेन दुःस्वार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ३३ लक्ष्म-
णश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः । अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां
कौशलमब्रवीत् ३४ रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः ।
राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ३५ नित्यं स्मरति ते रामः
ससुग्रीवः सलक्ष्मणः । दिष्ट्या जीवामि वैदेहि राक्षसीवशमागता ३६ न
चिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महारथम् । मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं
चामितौजसम् ३७ अहं सुग्रीवमचिवो हनुमान्नाम वानरः । प्रविष्टो
नगरीं लङ्कां लङ्कयित्वा महोदधिम् ३८ कृत्वा मूर्ध्नि तदा न्यासं राव-
णस्य दुरात्मनः । त्वां द्रष्टुमुपयातोहं समाश्रित्य पराक्रमम् ३९ नाह-
मस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि । विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धस्व
वदतो मम ४० [१४०९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

ज्यानं तुझा अपहार केला त्याला आपल्या त्या कर्मांचे फल प्राप्त होत असल्याचं
लवकरच तुझ्या दृष्टीं पडेल ३१. जो वीर्यवान् लवकरच रागारागाने सोडिलेल्या आणि
प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे भासत असलेल्या बाणांच्या योगाने संग्रामामध्ये रावणाचा
वध करणार आहे ३२ त्याने तुझ्याकडे पाठविलेला मी दूत यथे आलो आहे, तुझ्या
वियोगाने दुःखाकुल झालेल्या त्या रामाने तुला कुशल सांगितले असून ३३ सुमित्रेचा
आनंद वृद्धिगत करणाऱ्या त्या महातेजस्वी व महापराक्रमी लक्ष्मणानेही तुला कुशल
सांगितले आहे ३४; आणि त्याचप्रमाणे, हे देवि, रामाचा सखा आणि वानरश्रेष्ठांचा
राजा जो सुग्रीवनामक वानर त्यानेही तुला कुशल प्रश्न केला आहे ३५. सुग्रीव आणि
लक्ष्मण ह्यांसहवर्तमान राम नित्य तुझी आठवण काढीत असतो. हे वैदेहि, राक्षसस्त्रि-
यांच्या तावडीत सांपडून तू जिवंत राहिली आहेस ही मोठ्या भाग्याचीच गोष्ट सम-
जली पाहिजे ३६. आतां राम, महारथी लक्ष्मण आणि अतुलसामर्थ्यवान् सुग्रीव हे
लवकरच कोठ्यावधि वानरांमध्ये तुझ्या दृष्टीं पडतील ३७. मी हनुमान्नामक वानर
सुग्रीवाचा मंत्री आहे आणि महासागराचे उलंघन करून ह्या लंका नगरीमध्ये प्रविष्ट
झालो आहे ३८. इतकेच नव्हे परंतु, स्वपराक्रमाच्या जोरावर त्या दुरात्म्या राव-
णाच्या मस्तकीं पाय देऊन मी तुझे दर्शन घेण्याकरितां तुझ्या ममीप आलो आहे ३९.
ह्यास्तव, हे देवि, तू हा सशय सोडून दे आणि मी सांगत आहे ह्यावर विश्वास ठेव,

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् । उवाच वचनं मान्त्व-
मिदं मधुरया गिरा १ क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानामि लक्ष्मणम् ।
वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः २ यानि रामस्य चिह्नानि
लक्ष्मणस्य च वानर । तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशत् ३
कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं तस्य च कीदृशम् । कथमूरु कथं बाहु लक्ष्म-
णस्य च शंस मे ४ एवमुक्तस्तु वैदेह्या हनूमान्मारुतात्मजः । ततो रामं
यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रम ५ जानन्ती वत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि।
भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ६ यानि रामस्य चिह्नानि
लक्ष्मणस्य च यानि वै । लक्षितानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ७ रामः
कमलपत्राक्षः पूर्णचन्द्रनिभाननः । रूपदाक्षिण्यसंपन्न प्रसूतो जनकात्मजः ८
तेजसादित्यसंकाशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा
वामवोपमः ९ रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्य च रक्षिता । रक्षिता स्वस्य

माझ्यासंबंधाने जशी तुला शंका आली आहे तसा मी नाही ४०. ह्याप्रमाणे महामु-
निवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकी चौतिसावा सर्ग
समाप्त झाला ॥ ३४ ॥

वानरश्रेष्ठ हनुमानाच्या मुखांतून ती रामकथा श्रवण केल्यानंतर विदेहराजकन्या
सीता मधुर वाणीने सौम्य शब्दांनी त्याला हणाली १ “ रामाची व तुझी गांठ कोठे
पडली ? लक्ष्मण तुला कशावरून विदित झाला आणि वानर व मनुष्य ह्यांचा समागम
कसा झाला ? (हे तूं मला कथन कर) २. हे वानरा, राम आणि लक्ष्मण ह्यांची जी लक्षणे
आहेत तीं तूं मला पुनरपि नीट कथन कर; हणजे मला शोक ग्रस्त करून टाकणार
नाहीं ३. सारांश, त्या रामाची ठेवण कशी आहे, त्याचे रूप कसे आहे, त्याच्या
मांड्या कशा आहेत, हात कसे आहेत आणि त्याचप्रमाणे लक्ष्मणाची ठेवण वगैरे
कशी आहे हे तूं मला श्रवण कर ” ४ ह्याप्रमाणे सीतेने सांगितले असता वायपुत्र
हनुमान् रामाचे होते तसे वर्णन करू लागला ५. (तो हणाला) “ हे वैदेहि, मी
रामदूत आहे असे सुदैवाने जाणून ज्याअर्थी, हे कमलनयन, तूं मला भर्त्याची व लक्ष्म-
णाची ठेवण वगैरे विचारीत आहेस त्याअर्थी ६, हे विशालनयने सीते, रामाची व लक्ष्म-
णाची जी चिन्हे माझ्या दृष्टात्पत्तीस आली आहेत तीं मी तुला सांगतो; तूं श्रवण
कर ७ हे जनककन्ये, रामाचे नेत्र कमलपत्रांप्रमाणे आहेत; त्याचे मुख पूर्णचंद्राप्र-
माणे आल्हादकारक आहे आणि तो जातीचाच रूपवान व सरळ आहे ८ तेजाने तो
सूर्याची बरोबरी करणारा आहे; क्षमेने तो पृथ्वीसारखा आहे; बुद्धीने तो बृहस्पतीची

१६६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

वृत्तस्य धर्मस्य च परंतपः १० रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य
रक्षिता । मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ११ अर्चिष्मा-
नर्चितोत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः । साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्म-
णाम् १२ राजनीत्यां विनीतश्च ब्राह्मणानामुपासकः । ज्ञानवाञ्छीलसं-
पन्नो विनीतश्च परंतपः १३ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्धिः सुपूजितः । धनु-
र्वेद च वेदे च वेदाङ्गेषु च निष्ठितः १४ विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः
शुभाननः । गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो नाम जनैः श्रुतः १५ दुन्दुभिस्व-
ननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । समश्च सुविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समा-
श्रितः १६ त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः । त्रिताम्रस्त्रिषु च

बरोबरी करणारा आहे; आणि कीर्तीने इंद्राशीच त्याची तुलना होणारी आहे ९.
तो शत्रुतापन राम जीवलोक, स्वजन, स्वतःच वर्तन आणि धर्म ह्यांचे रक्षण करणारा
असून १०, बाई सीते, जगतांतील चातुर्वर्ण्यांचेही तो राम परिपालन करणारा आहे;
आणि त्याचप्रमाणे जगतामध्ये तो मर्यादा घालून देणारा असून त्या मर्यादेप्रमाणे तो
लोकांना वागविणाराही आहे ११. तो तेजस्वी आहे; लोकांना तो अत्यंत पूज्य आहे; तो
ब्रह्मचर्य व्रताने राहिलेला आहे; साधूंचा उपकार जाणणारा आहे आणि कर्मानुष्ठानही
त्याला विदित आहे १२. राजनीतीमध्ये तो निपुण आहे; ब्राह्मणांचा उपासक आहे;
ज्ञानवान् आहे; सुशील आहे आणि विनयसंपन्न असून शत्रूंना ताप देणारा आहे १३.
यजुर्वेदाचे त्याने अध्ययन केलेले आहे; वेदवेद्यांना तो फारच मान्य आहे आणि
धनुर्वेद, वेद व वेदांगे ह्यांमध्येही तो निष्णात आहे १४. त्याचे
स्कंध विशाल आहेत; बाहु माठे आहेत; कंठ शंखाप्रमाणे तीन रेषांनी
युक्त आहे; मुख उत्कृष्ट आहे; त्याचे स्कंधसंधि गुप्त आहेत; नेत्र चांगले ताम्रवर्ण
आहेत आणि लोकांमध्ये तो राम ह्मणून प्रसिद्ध आहे १५. दुंदुभीप्रमाणे त्याचा स्वर
गंभीर आहे; वर्ण तुळतुळीत आहे; तो प्रतापी आहे; त्याच्या अवयवांची ठेवण सारखी
आहे; सर्व अवयव चांगले स्पष्ट आहेत आणि त्याच्या शरीराचा वर्ण श्याम
आहे १६. (मांड्या, मनगट आणि मूठ हीं) तीन त्याचीं स्थिर आहेत; (भिवया,
अंडकांश आणि हात हे) त्याचे तीन अवयव लांब आहेत; (केशाग्र, वृषण. आणि
गुडघे हीं) त्याचीं तीन सपाट आहेत; (नाभीजवळचा प्रदंश, कुशी आणि वक्षस्थल
हीं) तीन उन्नत आहेत; (नेत्रप्रांत, नखें आणि हातापायांचे तळवे ह्या) तीन
ठिकाणीं तो ताम्रवर्ण आहे; (पायांवरील रेषा, मस्तकावरील केश आणि लिंगमणि
ह्या) तीन ठिकाणीं तो तुळतुळीत आहे; (स्वर, गति आणि नाभि हीं) तीन

सर्गः ३५]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१६७

स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः १७ त्रिवलीमांरुयवनतश्वतुर्व्यङ्गस्त्रिशी-
र्षवान् । चतुष्कलश्वतुर्लेखश्वतुष्किष्कुश्वतुःसमः १८ चतुर्दशसमद्वन्द्व-
श्वतुर्दष्टश्वतुर्गतिः । महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोष्टवंशवान् १९ दशपद्मो
दशवृहस्त्रिभिव्याप्तो द्विशुक्लवान् । षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिव्याप्ति
राघवः २० सत्यधर्मरतः श्रीमान्संग्रहानुग्रहे रतः । देशकालविभागज्ञः
सर्वलोकप्रियंवदः २१ भ्राता चास्य च द्वैमात्रः सौमित्रिरमितप्रभः ।
अनुरागेण रूपेण गुणैश्चापि तथाविधः २२ ससुवर्णच्छविः श्रीमात्रामः

गंभीर आहेत १७; (उदर आणि कंठ ह्यांचे ठिकाणीं) त्याला तीन तीन वळवट्या आहेत; (पायांच्या तळव्यांचा मध्यभाग, पायांवरील रेषा आणि स्तनांचीं अग्रें हीं) त्याचीं तीन खोलगट आहेत; (मान, जननेंद्रिय, पाठ आणि पोटाच्या हे) त्याचे चार अवयव अखूड आहेत; त्याच्या मस्तकावर तीन भोंवरे आहेत; त्याच्या अंगुष्ठमूलाचें ठिकाणीं चार रेषा आहेत; त्याची उंची चार हात आहे; (हात, गुडघे, मांड्या आणि गाल हे) चारी युग्म अवयव त्याचे एकसारिखे आहेत १८; (भिव्या, नाकपुड्या, नेत्र, कर्ण, ओष्ठ, स्तनाग्रें, कोपरें, मनगटें, गुडघे, वृषणें, कमरेच्या बाजवा, हात, पाय, आणि कुल्ल ह) चवदा युग्म अवयव त्याचे एकसारिखे आहेत; त्याच्या प्रत्येक बाजूला बरोबर चार चार दाढा आहेत; (सिंह, व्याघ्र, गज आणि वृषभ ह्या) चार पशूप्रमाणें त्याची चालण्याची ढब आहे; त्याचे ओठ, हनुवटी आणि नासिका हीं प्रशस्त आहेत; (जीभ, मुख, नखें, केंस आणि त्वचा हीं) त्याचीं पांच स्निग्ध आहेत; (हात, बोटे, मांड्या आणि पोटाच्या हे) आठ अवयव त्याचे कळकाप्रमाणें सरळ आहेत १९; (मुख, नेत्र, चेहेरा, जीभ, ओठ, ताळू, स्तन, नखें, हात आणि पाय ह्या) त्याच्या दहा ठिकाणीं कमलासारख्या आकृति आहेत; (वक्षःस्थल, मस्तक, ललाट, मान, हात, खांदी, नाभी, पाय, पाठ आणि कान हे) दहा अवयव त्याचे मोठे आहेत; (श्री, यश आणि तेज ह्या) तिहींनीं तो व्याप्त आहे; (मातृवंश आणि पितृवंश हीं) दोन त्याचीं शुद्ध आहेत; (खाका, कुर्शा, वक्षःस्थल, नासिका, स्कंध आणि ललाट हीं) सहा त्याचीं उन्नत आहेत; (बोटांचीं पेरें, केश, रोम, नखें, त्वचा, जननेंद्रिय, श्मश्रु, दृष्टि आणि बुद्धि हीं) नऊ त्याचीं सूक्ष्म आहेत आणि (धर्म, अर्थ व काम ह्या) तिघांचेही तो राम सेवन करणारा आहे २०. सत्य धर्माविषयीं तो तत्पर आहे; श्रीमान् आहे; निग्रहानुग्रहांविषयीं तो दक्ष आहे; कालदेशवर्तमान जाणणारा आहे; आणि सर्व लोकाशीं प्रिय भाषण करणारा आहे २१ याचा अतुलतेजस्वी सुमित्रापुत्र लक्ष्मण भ्राता आहे; तो कौसल्या

१६८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

श्यामो महायशाः २३ तावुभौ नरशार्दूलौ त्वदर्शनकृतोत्सवौ । विचि-
न्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिः सह संगतौ २४ त्वामेव मार्गमाणौ तौ
विचरन्तौ वसुंधराम् । ददर्शतुर्मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् २५ ऋष्य-
मूकस्य मूले तु बहुपादपसंकुलं । भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्श-
नम् २६ वयं च हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसंगरम् । परिचर्यामहे राज्या-
त्पूर्वजेनावरोपितम् २७ ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ । स तौ
दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः २८ अभिप्लुतो गिरस्तस्य शिखरं
भयमोहितः २९ ततः स शिखरं तस्मिन्वानरेन्द्रो व्यवस्थितः । तयोः
समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ३० तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचना-
त्प्रभू । रूपलक्षणसंपन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ३१ तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ
मया प्रीतिसमन्वितौ । पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ३२

व सुमित्रा या दान्हीही आपल्या माता समजत आहे; आणि रूप, प्रजाजनांचे ठिकाणीं
प्रेम व इतरही गुण ह्यांनीं तो रामासारखाच आहे २२ व महायशस्वी आणि वैभव-
शाली राम श्यामवर्ण असून त्याची कांति सुवर्णासारखी आहे २३. ते उभयतां पुरुषश्रेष्ठ
रामलक्ष्मण तृप्त्या दर्शनाकारितां उत्सुक झालेले आहेत आणि आम्हां सुग्रीव-
मंत्र्यांशीं जूट करून ते सर्व पृथ्वी शोधित आहेत २४ ते उभयतां तुला पाहण्याक-
रितां पृथ्वीवर हिंडत असतांना ज्येष्ठ भ्रात्यानें राज्यापासून हांकून लाविलेल्या
वानराधिपति सुग्रीवाला त्यांनीं अवलोकन केले २५. त्यावेळीं आल्हादकारक मुद्रनें
युक्त अमलला परंतु, भ्रात्याच्या भयानें व्याप्त झालेला तो सुग्रीव अनेक वृक्षांनीं गज-
बजन गेलेल्या ऋष्यमूक पर्वताच्या पायथ्याशीं बसला होता २६. ज्येष्ठ भ्रात्यानें राज्या-
वरून हुमकून लाविलेल्या त्या सत्यप्रतिज्ञ वानरराज सुग्रीवाची आत्मीय सेवा करीत
असतां २७ असो. श्रेष्ठ धनुष्ये ज्यांनीं हातांमध्ये घेतलेलीं आहेत व ज्यांनीं वल्कलें
परिधान केलेलीं आहेत, अशा त्या पुरुषश्रेष्ठ धनुर्वर रामलक्ष्मणांना अव-
लोकन करून तो वानरश्रेष्ठ सुग्रीव भीतीनें अगदीं गांगरून गेला आणि त्यानें त्या
पर्वताचे शिखरावर उड्डाण केले २८. तदनंतर त्या शिखरावर बसलेल्या
त्या वानरराज सुग्रीवानें त्यांच्याजवळ मला सत्वर पाठवून दिलें २९. तेव्हां सुग्री-
वाच्या आज्ञेवरून मी त्या रूपवानु, सुलक्षणी व समर्थ पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणांच्या
समीप गेलों आणि हात जोडून उभा राहिलों ३० त्यांचा मुख्य उद्देश मला सम-
जून आल्यानंतर त्या परस्परांवर प्रेम करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणांना मी पाठीवर
बसवून ज्या ठिकाणीं सुग्रीव बसला होता त्या ठिकाणीं बसून गेलों ३१. तेथें गेल्यानंतर

सर्गः ३५]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१६९

निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने । तयोरन्योन्यसंभाषाद्भृशं
प्रीतिरजायत ३३ तत्र तौ कीर्तिसंपन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ । परस्परकृता-
श्वामौ कथया पूर्ववृत्तया ३४ तं ततः सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः ।
स्त्रीहंतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तं पुरुतेजसा ३५ ततस्त्वन्नाशजं शोकं
रामस्याक्लिष्टकर्मणः । लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ३६ स
श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः । तदासीच्चिप्प्रभोत्यर्थं ग्रहग्रस्त
इवांशुमान् ३७ ततस्त्वद्वात्रशोभीनि रक्षसा हियमाणया । यान्याभरण-
जालानि पातितानि महीतले ३८ तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरि-
यूथपाः । संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ३९ तानि रामाय
दत्तानि मयैवोपहतानि च । स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन्विहतचेतसि ४०
तान्यङ्कुं दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तदा । तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदे-
वितम् ४१ प्रादीपयद्दाशरथेस्तदा शोकहुताशनम् । शायितं च चिरं तेन
दुःखार्तेन महात्मना ४२ मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ४३

महात्म्या सुग्रीवाला मीं त्याचं खरें खरें वृत्त निवेदन केलें; तेव्हां एकमेकांचें
संभाषण सुरू होऊन सुग्रीव व रामचंद्र यांच्यामध्ये अतिशयच प्रेम उत्पन्न झालें ३३.
आपआपला पूर्व वृत्तांत त्या कीर्तिसंपन्न वानराधिपति व प्रजाधिपति रामसुग्रीवांनीं
एकमेकाला कळवून परस्परांनीं परस्पराला आश्वासन दिलें ३४. प्रथमतः स्त्रीकरितां
महातेजस्वी वालिनामक भ्रात्यानें हाकून लाविलेल्या त्या सुग्रीवाचें लक्ष्मणाग्रज रामचं-
द्रानें सांत्वन केलें ३५; आणि तदनंतर सरळ रीतीनें वागणाऱ्या रामाला तूं नाहीशी
झाल्यामुळें होत असलेलें दुःख लक्ष्मणानें वानरराज सुग्रीवाला निवेदन केलें ३६. तेव्हां
लक्ष्मणाच्या तोंडून निघालेलें भाषण श्रवण वृत्तिताक्षणीं तो वानराधिपति सुग्रीव ग्रहण
लागलेल्या सूर्याप्रमाणें अतिशय निस्तेज झाला ३७. तदनंतर राक्षस तुला घेऊन
चालला असतां तड्या शरीराला शोथा आणणार जे भूषणसमुदाय भूमीवर पडले
होते ३८ ते सर्व वानरसेनाधिपतींनीं रामाकडे आणून आनंदानें दाखविले; परंतु, तूं
कोर्णाकडे गेलीस हें त्यांना समजलें नाही ३९. मींच प्रथम आणिलेले ते ध्वनियुक्त
भूषणसमुदाय रामाला दिले असतां ते घेताक्षणीं त्याला मूर्छा आली ४०; आणि
नंतर ते प्रेक्षणीय भूषणसमुदाय मांडीवर टेवून त्या देवावतारी रामराजानें नानाप्र-
कारानें शोक केला ४१. सारांश, दाशरथि रामाचा शोकाग्नि त्यावेळीं फारच भडकला
आणि दुःखाकूल झालेला तो महात्मा राम पुष्कळ वेळपर्यंत भूमीवर पडला ४२ परंतु,
नानाप्रकारच्या गोष्टी मागून मोठ्या कष्टानें मीं त्याला फिरून उठविलें ४३ नंतर ते

१७० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 तानि दृष्ट्वा महार्हाणि दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे
 संन्यवेशयत् ४४ स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते । महता ज्वलता
 नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ४५ त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघ-
 वम् । तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः ४६ तवादर्शनशोकंन राघवः
 परिचाल्यते । महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ४७ काननानि
 सुरम्याणि नदीप्रस्रवणानि च । चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ४८
 स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं
 जनकात्मजे ४९ सहितौ रामसुग्रीवाव्भावकुरुतां तदा । समयं वालिनं
 हन्तुं तव चान्वेषणं प्रति ५० ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरी-
 श्वरः । किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ५१ ततो निहत्य
 वरसा रामो वालिनमाहवे । सर्वर्क्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत्पतिम् ५२
 रामसुग्रीवयौगैक्यं देव्यं समजायत । हनूमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमु-
 प्रागतम् ५३ स्वं राज्यं प्राप्य सुग्रीवः स्वानानीय महाकपीन् । त्वदर्थं

महामूल्यवान् भूषणसमुदाय वारंवार सुग्रीवाला दाखवून लक्ष्मणासहवर्तमान रामानं ते
 सुग्रीवापाशीं ठेविले ४४. असो. हे साध्वि सीते, तूं दृष्टीआड झाल्यामुळें रघुवंशज
 राम ज्वालामुखी पर्वताप्रमाणें माठ्या उज्ज्वल अग्नीच्या योगानें जसा कांहीं एकसा-
 रिखा जळत राहिला आहे ४५. अग्नि ज्याप्रमाणें होमशाला संतप्त करीत असतात
 त्याप्रमाणें महात्म्या राघवाला तड्याकरितां शोक, चिन्ता आणि जाग्रण हीं ताप देत
 आहेत ४६. मोठ्या भूकंपानें जसा प्रचंड पर्वतही कंपित होऊं लागावा तसा तूं दृष्टी-
 आड झाल्यामुळें उत्पन्न झालेल्या शोकानें राम कंपित होत आहे ४७. हे राजकन्ये,
 अतिरम्य वनांतून आणि नदीप्रवाहांच्या बाजूनें संचार करीत असतांनाही त्याच्या
 मनाला बरें वाटत नाही ४८. हे जनककन्ये, मित्र आणि बांधव ह्यांसहवर्तमान
 रावणाचा वध करून तो पुरुषश्रेष्ठ राम सत्वरच तुला प्राप्त करून घेईल ४९. एकमे-
 कांशीं मैत्री संपादन केलेल्या उभयतां रामसुग्रीवांनीं वालीचा वध करण्याविषयीं आणि
 तुझा शोध करण्याविषयीं बरोबरच प्रतिज्ञा केली; ५० व तदनंतर तो वानरराज सुग्रीव
 त्या वीर कुमारांसहवर्तमान किष्किंधानगरीला आल्यावर वालीचा युद्धामध्ये वध
 झाला ५१. सारांश, युद्धामध्ये वालीचा स्वपराक्रमानें वध करून रामानें सुग्रीवाला
 सर्व ऋक्ष आणि वानर ह्यांच्या समुदायाचें आधिपत्य दिलें ५२. हे देवि, ह्याप्रमाणें,
 राम आणि सुग्रीव ह्यांची मैत्री जुडली आहे आणि मी त्यांचा दूत हनुमान् येथें आलों
 आहे असें तूं समज ५३. स्वराज्य प्राप्त झाल्यानंतर सुग्रीवानें महाबलाढ्य महाकपि

सर्गः ३५]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१७१

प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ५४ आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौ-
जसः । अद्रिराजप्रतीकाशाः मर्वतः प्रस्थिता महीम् ५५ ततस्तं मार्गमाणा वै
सुग्रीववचनातुराः । चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ५६ अङ्गुशो नाम
लक्ष्मीवान्वालिस्तनुमर्हाबलः । प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ५७
तेषां नो विप्रणष्टानां विन्ध्यं पर्वतमत्तमे । भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा
गताः ५८ ते वयं कार्यनैराश्यात्कालस्यातिक्रमेण च । भयाच्च कपिराजस्य
प्राणांस्त्यक्तुमुपस्थिताः ५९ विचित्य गिरिदुर्गाणि नदीप्रस्रवणानि च ।
अनाभाय पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तं व्यवस्थिताः ॥ ततस्तस्य गिरेर्मूर्ध्नि वयं
प्रायमुपास्महे ६० दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान्वानरपुङ्गवान् । भृशं शोका-
र्णवे मग्नः पर्यदेवयद्गुदः ६१ तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च तथा वधम् ।
प्रायोपवेशमस्माकं मरणं च जटायुषः ६२ तेषां नः स्वामिसंदेशान्निरा-
शानां मुभूर्षताम् । कार्यहेतोरिहायातः शकुनिर्वीर्यवान्महान् ६३

बालावून आणिले आणि तुझ्याकरितां चोहोंकडे पाठवून दिले ५४; व वानरराज सुग्रीवानें आज्ञा केली असतां महापर्वताची बरोबरी करणारे ते महाबलाढ्य वानर चोहोंकडे पृथ्वीवर शोध करण्याकरितां गेले ५५. सारांश, सुग्रीवाच्या आज्ञेची भीति बाळगून आह्मी व इतर असे ते सर्वही वानर सर्व पृथ्वी हिंडूं लागले ५६. वैभवशाली आणि महाबलाढ्य वानरश्रेष्ठ वालिपुत्र अंगद एक तृतीयांश सेना बसो-
बर घेऊन निघाला ५७; परंतु, विन्धनामक श्रेष्ठ पर्वतावर ते आह्मी जेव्हां (विवरामध्ये) गडप होऊन गेलों तेव्हां आमच्या कित्येक रात्री व दिवस अत्यंत शोकामध्येच गेल्या ५८ आणि शेवटीं कार्याविषयीं निराश होऊन व कालातिक्रमण झाल्यामुळे वानरराज सुग्रीवाला भिऊन जाऊन प्राणत्याग करण्याकरितां आह्मी उद्युक्त झालों ५९. सारांश, पर्वतावरील दुर्गम प्रदेश आणि नद्यांचे प्रवाह शोधिले असतांही तुज देवीचा मागमूस सुद्धां जेव्हां लागला नाही तेव्हां आह्मी प्राणत्याग करण्याचा निश्चय केला; व त्या विन्ध्यपर्वताच्या माथ्यावर आह्मी प्रायोपवेशन करीत बसलों ६०. तेव्हां सर्व वानरश्रेष्ठ प्रायोपवेशनार्थ बसलेले अवलोकन करून अंगद शोकसागरामध्ये अतिशय निमग्न झाला; आणि, हे वैदेहि, वालीचा वध, तुझा थांग न लागणें, आमचें प्रायोपवेशन व जटायूचें मरण ह्यांबद्दल तो विलाप करूं लागला ६१; ६२. ह्याप्रमाणें प्रभूची आज्ञा झाली असतां कालातिक्रमण होऊन कार्यही शोधतास न गेल्यामुळे ते आह्मी निराश होऊन मरणाच्या दारीं बसलों असतां एक मोठा वीर्य-
वान् पक्षी तेथें आला ६३; आणि गृधराज जटायूचा सहोदर तो संपातिनामक.

महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 गृधराजस्य सोढ्यः संपातिर्नाम गृधराट् । श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वच-
 नमब्रवीत् ६४ यवीयान्केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः । एतदाख्या-
 तुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ६५ अङ्गदोकथयत्तस्य जनस्थानं मह-
 द्दधम् । रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथार्थतः ६६ जटायोस्तु वधं
 श्रुत्वा दुःखितः सौरुणात्मजः । त्वामाह स वरारोहे वसन्तीं रावणा-
 लये ६७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संपातेः प्रीतिवर्धनम् । अङ्गदप्रमुखाः सर्वे
 ततः प्रस्थापिता वयम् ६८ विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्त-
 मम् । त्वदर्शनं कृतोत्साहा हृष्टाः पुष्टाः पुवङ्गमाः ६९ अङ्गदप्रमुखाः सर्वे
 वेलोपान्तमुपागताः । चिन्तां जग्मुः पुनर्भीमां त्वदर्शनममु-
 त्सुकाः ७० अथाहं हरिसैन्यस्य सागरं दृश्य सीदतः । व्यवधूय भयं तीव्रं
 योजनानां शतं प्लुतः ७१ लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला ।
 रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकनिपीडिता ७२ एतत्ते सर्वमाख्यातं

गृधराज भ्रात्याचा वध श्रवण केल्यावर रागारागानें ह्याणाला ६४ " हे वानरश्रेष्ठहो, माझ्या कनिष्ठ भ्रात्याचा कोणी वध केला आणि कोठें केला हें तुमच्या तोंडून ऐकण्याची माझी इच्छा आहे " ६५. ह्याप्रमाणें त्यानें विचारिल्यावर तुझ्याकरितां त्या भयंकर रूप धारण करणाऱ्या राक्षसानें जनस्थानामध्ये त्या महात्म्याचा वध केल्याचें यथार्थ वर्तमान अंगदानें त्याला कळविलें ६६. तेव्हां जटायूचा वध झाल्याचें ऐकून दुःखित झालेल्या अरुणपुत्रानें, हे सुंदरि, रावणाच्या गृहामध्ये तूं वास्तव्य करीत आहेस असें आह्मांला सांगितलें ६७; व तें त्या संपातीचें आल्हादकारक भाषण श्रवण करितांक्षणीं अंगदप्रभृति आह्मी सर्वही तेथून निघालों ६८. तुझ्या दर्शनाविषयीं उत्साह उत्पन्न झाल्यामुळे आमचीं शरीरें टक्कवीत होऊन आह्मी आनंदित झालों आणि विन्ध्यपर्वतापासून उठून ते आह्मी वानर समुद्राच्या उत्कृष्ट तीराशीं आलों ६९. तुझ्या दर्शनाकरितां उत्सुक झालेले अंगदप्रभृति सर्वही वानर समुद्राच्या तीरासमीप आले असतां त्यांना पुनरपि भयंकर चिंता उत्पन्न झाली ७०. तेव्हां सागर अवलोकन करितांक्षणीं धीर सोडूं लागलेल्या त्या वानरसैन्याची मोठी भीति दूर करून मीं शंभर योजनें उड्डाण केलें ७१; राक्षसांनीं व्याप्त झालेल्या लंकेमध्ये मीं रात्रीच प्रवेश केला; आणि रावण माझ्या दृष्टीं पडला असून शोकाकुल झालेल्या तुलाही मीं अवलोकन केलें ७२. हे निर्दोष देवि, हें इत्थंभूत सर्व वृत्त मीं तुला कथन केलें आहे. ह्यास्तव, मीं दाशरथि रामाचा दूत असल्यामुळे तूं माझ्याशीं संभाषण कर ७३. हे राजपत्नि, रामकार्याकरितां उद्युक्त होऊन तुझ्याकरितां येथें आलेला

सर्गः ३५]

महाराष्ट्रनाट्यर्यसमेतम् ।

१७३

यथावृत्तमनिन्दिते । अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ७३ तन्मां
रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् । सुग्रीवमचिवं देवि बुद्धयस्व पव-
नात्मजम् ७४ कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः । गुरोरारा-
धने युक्तो लक्ष्मणः शुभलक्षणः ७५ तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः ।
अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ७६ मयेयमसहायन चरता कामरू-
पिणा । दक्षिणा दिगनुक्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ७७ दिष्ट्याहं हरि-
मैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम् । अपनेष्यामि संतापं तवाधिगमशास-
नात् ७८ दिष्ट्या हि न मम व्यर्थं मागरस्येह लङ्घनम् । प्राप्स्याम्यहमिदं
देवि त्वद्दर्शनकृतं यशः ७९ राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते ।
सपुत्रवान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ८० माल्यवान्नाम वैदेहि गिरी-
णामुन्नमो गिरिः । ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ८१ स च
देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः । तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्भुसादनमु-
द्धरन् ८२ यस्याहं हरिणः क्षेत्रे जातो वातन मैथिलि । हनुमानिति

मी वायुपुत्र सुग्रीवमंत्री आहे असें तूं समज ७४. सर्व शस्त्रे
धारण करणा-यांमध्ये श्रेष्ठ असा तुझा ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम खुशाल आहे; आणि
त्या ज्येष्ठ भ्रात्याच्या सेवेमध्ये तत्पर असलेला सुलक्षणी लक्ष्मणही तुखरूप आहे ७५.
हे राजपत्नि, त्या तुझ्या वीर्यावान् भर्त्याच्या हिताविषयीं दक्ष असलेला मी एकटा
सुग्रीवाच्या आज्ञेवरून येथे आलों आहे ७६. कोणीही सोबती नसतांना मी यथेष्टरूप
धारण करून तुझा शोध लावण्याच्या उद्देशाने ही दक्षिण दिशा उल्लिखिली ७७. आतां
तुझा शोध लागत नसल्यामुळे शोक करीत बसलेल्या वानरसेनांचें दुःख सुदैवाने तुझा
शोध लागल्याची वार्ता कळवून मी नाहीसें करीन ७८. हे देवि, समुद्र उल्लघन
करून माझे येथे येणें व्यर्थ झालें नाहीं हें मोठें भाग्यच ह्मणावयाचें. आतां तुझा शोध
लावण्यासंबंधाने मी यश संपादन करीन; ७९ आणि महावीर्यावान् रघुवंशज राम राक्ष-
साधिपति रावणाचा, पुत्र व बांधव ह्यांसहवर्तमान, वध करून सत्वरच तुला प्राप्त करून
घेईल ८०. हे वैदेहि, पर्वतामध्ये माल्यवान् ह्मणून एक श्रेष्ठ पर्वत आहे. तेथून
केसरी ह्मणून वानर गोकर्ण पर्वतावर जात होता ८१. कारण, त्या माझ्या महाकपि
पित्याला शंभुसादननामक असुराचा वध करण्याविषयीं देवर्षिंनीं आज्ञा केली होती;
आणि त्या आज्ञेप्रमाणे सागराच्या पवित्रतीर्थावर त्याने त्याचा वधही केला ८२. हे
मैथिलि, त्या वानराच्या पत्नीचे ठिकाणीं मी वायूपासून उत्पन्न झालों आहे आणि
स्वपराक्रमानेच मी जगतामध्ये हनुमान् ह्मणून विख्यात झालों आहे ८३. हे विवेह-

१७४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 विख्यातां लोके स्वनैव कर्मणा ८३ विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया
 गुणाः । अचिरात्त्वामितो देवि राघवो नयिता ध्रुवम् ८४ एवं विश्वा-
 सिता सीता हेतुभिः शोककर्षिता । उपपन्नैर्गभिज्ञानैर्दूतं तमधिगच्छति ८५
 अतुलं च गता हर्षे प्रहर्षेण तु जानकी । नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्माभ्यां मुमो-
 चानन्दजं जलम् ८६ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । अशो-
 भत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवांडुराद् ८७ हनूमन्तं कपिं व्यक्तं
 मन्यते नान्यथेति सा । अथावाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ८८
 एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि । किं करोमि कथं वा ते रोचते
 प्रतियाम्यहम् ८९ हंतसुरे संयति शम्भसादने कपिप्रवारेण महर्षिचोद-
 नात् । ततोस्मि वायुप्रभवां हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्व वानरः ९०
 [१४९९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दर-
 काण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

भूय एव महांतजा हनूमान्पवनात्मजः । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सीता-

राजकन्ये, तुला विश्वास थावा एतदर्थं मीं तुझ्या भर्त्यांचे गुण कथन केले; आतां, हे
 राजपत्नि, रघुवंशज राम निःसंशय तुला घेथून लवकरच घेऊन जाईल " ८४. ह्याप्र-
 माणें विश्वमनीय कारणें देऊन हनुमानानें सीतेचे ठिकाणीं विश्वास उत्पन्न केला
 असतां शोकानें कृश झालेल्या त्या सीतेलाही रामलक्ष्मणांच्या चिन्हांची वास्तविक
 ओळख पटल्यावरून तो रामदूत असावा असें वाटलें ८५. इतकेंच नव्हे परंतु, त्या
 जानकीला अनुपम हर्ष झाला; वक्र पापण्यांनीं युक्त असलेल्या तिच्या नेत्रांतून हर्षा-
 मुळें आनंदाश्रुही गळूं लागले ८६; विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेल्या त्या सीतेचें आर-
 क्तवर्ण आणि शुक्लवर्ण अशा दीर्घ नयनांनीं युक्त असलेलें तें मुखही ग्रहण सुटलेल्या नक्ष-
 त्राधिपति चंद्राप्रमाणें शोभूं लागलें ८७ आणि भलता सलता समज न होतां तो हनुमान्
 त्या सीतेला हनुमान् झणाला ८८ " हे मैथिलि, हें मीं सर्व तुला कथन केलें आहे;
 आतां तूं धैर्य धर आणि मी काय करूं तें सांग. रामाकडे मी परत जाणार आहे; ;
 परंतु, हें कारणें तुला कसें काय रुचत आहे तें कळू दे ८९. असो. हे मैथिलि, संग्रा-
 मामध्ये शंभसादने असुराचा महर्षीच्या आज्ञेवरून वानरश्रेष्ठ केसरीनें वध केला असतां
 महर्षीच्या प्रसादामुळें वायूपासून उत्पन्न झालेला मी वानर प्रभावानेही त्याच्यासारि-
 खाच निपजलों " ९० ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदि-
 काव्यांतील सुंदरकांडापैकीं पस्तितावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३५ ॥

सर्गः ३६]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१७५

प्रत्ययकारणात् १ वानरोहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः । रामनामा-
ङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् २ प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।
समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि ३ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः
करविभूषितम् । भर्तारमिव संप्राप्तं जानकी मुदिताभवत् ४ चारु तद्व-
दनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । बभूव हर्षोद्भ्रं च राहुमुक्त इवोदुराट् ५
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता । परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रश-
शंम महाकपिम् ६ विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम । येनदं
राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ७ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः ।
विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ८ नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं
वानरर्षभ । यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणादपि संभ्रमः ९ अर्हसे च
कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् । यद्यसि प्रेषितस्तन रामेण विदितात्मना १०
प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो नह्यपरीक्षितम् । पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं

महातेजस्वी वायुपुत्र हनुमान् सीतेला विश्वास येण्याकरितां पुनरपि नम्रपणानें
तिला हणाला १ “ हे महाभाग्यवति, मी बुद्धिमान् रामाचा दूत वानर आहे. हे
राजपत्नि, रामनामानें अंकित अशी ही माझ्यापाशीं असलेली अंगठी तूं पहा २.
तुला विश्वास पटण्याकरितां त्या महात्म्याने दिलेली ही अंगठी मीं तुझ्याकडे
आणिली आहे. तुझे देव बरें करो; तूं आतां धैर्य धर. तुझ्या पूर्वसंचित पापाचें दुःखदा-
यक फल आतां संपलें आहे ” ३. भर्त्याचें तें हस्तभूषण हातांत घेऊन ती जानकी
पाहूं लागली असतां जशी कांहीं भर्त्याचीच गांठ पडल्याप्रमाणें तिला आनंद झाला ४.
आरक्त व शुक्ल वर्णीनीं युक्त असलेले नेत्र ज्याच्यावर आहेत असें तें तिचें सुंदर मुख
ग्रहण सुटलेल्या नक्षद्राधिपति चंद्राप्रमाणें आल्हादकारक झालें ५; आणि हस्तभूषण
पाहिल्यानंतर भर्त्याच्या निरोपानें आनंदित झालेली ती विनयशील बाला सीता सर्वस्वीं
संतुष्ट होऊन आदरपूर्वक त्या महाकपीची प्रशंसा करूं लागली ६. (ती हणाली)
“ हे वानरश्रेष्ठा, ज्या एकट्यानें तूं ह्या राक्षसस्थानामध्ये प्रवेश केलास तो तूं पराक्रमी,
समर्थ व बुद्धिमान् आहेस ७. मकरांचें निवासस्थान असलेला हा सागर शंभर योजनें विस्तीर्ण
आहे; परंतु पराक्रमानें स्तुतीस पात्र झालेल्या तूं ह्याला गाईच्या पावलाप्रमाणें करून टाकिलें
आहेस ८. हे वानरश्रेष्ठा, ज्या तुला रावणापासूनही त्रास अथवा उद्वेग प्राप्त झाला नाहीं
त्या तुला मी कांहीं सामान्य वानर समजत नाहीं ९. हे कपिश्रेष्ठा, स्वपराक्रमानें प्रसिद्ध
असलेल्या त्या रामानें जर तुला पाठविलें असेल तर माझ्याशीं भाषण करण्यास तूं योग्य
आहेस १०. तो अजिंक्य राम परीक्षा केल्यावांचून आणि पराक्रम पाहिल्यावांचून

१७६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 विशेषतः ११ दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसंगरः । लक्ष्म-
 णश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः १२ कुशली यदि काकुत्स्थः किं न
 सागरमेखलाम् । महीं दहति कोपेन युगान्ताभिरिवोत्थितः १३ अथवा
 शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे । ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विप-
 र्ययः १४ कश्चिन्न व्यथते रामः कश्चिन्न परितप्यते । उत्तराणि च
 कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः १५ कश्चिन्न दीनः संभ्रान्तः कार्येषु
 च न मुह्यति । कश्चित्पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः १६ द्विविधं
 त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते । विजिगीषुसुहृत्कश्चिन्मित्रेषु च परंतपः १७
 कश्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते । कश्चित्कल्याणमित्रश्च
 मित्रैश्चापि पुरस्कृतः १८ कश्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः ।
 कश्चित्पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते १९ कश्चिन्न विगतस्नेहो विवासा-
 न्मयि राघवः । कश्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति राघवः २०

विशेषतः माझ्याकडे काणाला पाठविणार नाहीं ११. धर्मात्मा सत्यप्रतिज्ञ राम व त्याच-
 प्रमाणे सुमित्रेचा आनंद वृद्धिंगत करणारा महातेजस्वी लक्ष्मण कुशल आहे हे सुदैवच
 समजले पाहिजे १२. परंतु, काकुत्स्थकुलोत्पन्न राम जर कुशल आहे तर प्रलयकाली उत्पन्न
 झालेल्या अग्नीप्रमाणे हा कोपाने समुद्रवल्यांकित पृथ्वी दग्ध करून कां टाकीत
 नाहीं ? १३. अथवा ते उभयतां रामलक्ष्मण देवांचाही निग्रह करण्यास समर्थ आहेत;
 परंतु, माझ्याच दुःखाचा अंत होण्याची वेळ अद्यापि आली नाही असे मला
 वाटते १४ राम कधी झाला नाहीनां ? तो काळजी करीत नाहीनां ? तो पुरुष-
 श्रष्ट माझी मुक्तता करण्याच पुढले उद्योग करीत आहेनां ? १५. दीन होऊन व
 गांधळून जाऊन काय करावे हे त्याला सुचेनासे झाले नाहीनां ? तो राजपुत्र
 वीराला यांग्य अशीच कृत्ये करीत आहेनां ? १६. सौम्य आणि कडक अशा दोन्ही
 प्रकारांनी धर्म, अर्थ आणि काम हे त्रिविध पुरुषार्थ प्राप्त होण्याचे उपाय आणि
 त्याचप्रमाणे सामदानादि उपाय ह्यांचे तो अवलंबन करीत आहेनां ? त्याच्या
 मित्रांना विजयाची इच्छा आहेनां ? आणि त्याचप्रमाणे मित्रांकरिता तो पराकाष्ठेचा
 तापही सहन करीत आहेनां ? १७. तसाच तो मित्र संपादन करीत असून मित्रही
 त्याला येऊन मिळत आहेतनां ? तसेच त्याचे मित्र कल्याणकर्ते असून ते त्याला
 मान देत आहेतनां ? १८. तो राजपुत्र देवतांची कृपा संपादन करण्याची इच्छा धरीत आहे-
 नां; आणि देव व प्रयत्न ह्या दोहोंचे हे तो अवलंबन करीत आहेनां ? १९. मी दूर
 झाल्यामुळे माझ्याविषयी त्याचे प्रेम नाहीसे तर झाले नाहीनां ? व ह्या संकटापासून

सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः । दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो
 न मीदति २१ कौसल्यायास्तथा कच्चित्सुमित्रायास्तथैव च । अभीक्ष्णं
 श्रूयते कच्चित्कुशलं भरतस्य च २२ मन्त्रिमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छां-
 केन राघवः । कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति २३ कच्चि-
 दक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः । ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयि-
 ष्यति मत्कृते २४ वानराधिपते श्रीमान्सुग्रीवः कच्चिदेष्यति । मत्कृते
 हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः २५ कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्राम-
 न्दवर्धनः । अस्रविच्छरजालेन राक्षसान्विधमिष्यति २६ रौद्रेण कच्चिद-
 स्त्रेण रामेण निहतं रणे । द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं समुहजनम् २७
 कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि । मया विना
 शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन २८ धर्मापदेशात्त्यजतः स्वराज्यं
 मां चाप्यरण्यं नयतः पदातेः । नासीद्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चित्स

तो राघव मला मुक्त करणार आहेनां ? २०. नेहनीं सुखांचा उपभोग घेण्यामध्येच ज्याचे पहिले दिवस गेले आणि दुःखांचा अनुभव ज्याला मुळींच आलेला नाही तो राम नंतर दुःख प्राप्त झाल्यामुळे धैर्यहीन तर झाला नाहीनां ? २१. कौसल्या, सुमित्रा आणि त्याचप्रमाणे भरत ह्या सर्वांचेही कुशलवृत्त वारंवार त्याच्या कानावर येत असते-नां २२. समानासच पात्र असलेला तो रघुवंशज राम माझ्याकरितां उत्पन्न झालेल्या शोकामुळे संतप्त झाला आहेनां ? माझ्याशिवाय दुसरीकडे त्याचे मन नाहीनां ? तो मला ह्या संकटांतून तारणारा आहेनां ? २३. भ्रातृवत्सल भरत मंत्र्यांनीं रक्षण केलेली एक अक्षौहिणी भयंकर सेना माझ्याकरितां पाठविणार आहेनां ? २४. हे वानराधिपते हनुमाना, वैभवशाली सुग्रीव, दंत व नखे ह्या आयुधांनीं युक्त असलेल्या वीर वानरांनीं परिवेष्टित होऊन माझ्याकरितां इकडे घणार आहेनां ? २५. सुमित्रेचा आनंद वृद्धिंगत करणारा अस्रवेत्ता शूर लक्ष्मण बाणस-मूहानें राक्षसांना उडवून देईलनां ? २६. रामाच्या हातून भयंकर अस्राच्या योगानें समुहजनांसहवर्तमान वध पावलेला रावण थोडक्याच वेळांत मी अवलोकन करीन-नां ? २७. प्रखर उन्हांनें सरोवरांतील पाणी आटून गेलें असतां कमल ज्याप्रमाणें शुष्क होऊन जाते त्याप्रमाणें सुवर्णासारिखें तेजस्वी आणि पद्मासारिखें सुगंधी असें त्या रामाचें मुख माझ्या वियोगामुळे उत्पन्न झालेल्या शोकानें दीन होऊन शुष्क तर होत चाललें नाहीनां ? २८. धर्माकरितां स्वराज्याचा त्याग करून मलाही बरोबर अरण्यामध्ये घेऊन जाणाऱ्या ज्या पादचारी रामाला त्या वेळीं भय अथवा दुःख झालें

३७८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 धैर्यं हृदये करोति २२ न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशि-
 ष्टोस्ति मया समो वा । तावद्धृद्यहं दूत जिजीविषेयं यावत्प्रवृत्तिं शृणुयां
 प्रियस्य ३० इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा ।
 श्रोतुं पुनस्तस्य वचोभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ३१ सीताया
 वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्र-
 वीत् ३२ न त्वामिहस्थां जानीते रामः कमललाचनः । तेन त्वां नान-
 यत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ३३ श्रुत्वा च वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ।
 चमूं प्रकर्षन्महतीं हर्यृक्षगणमंयुताम् ३४ विष्टम्भयित्वा बाणाघैरक्षोभ्यं
 चरुणालयम् । करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ३५
 तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवा महासुराः । स्थास्यन्ति पथि रामस्य म-
 त्तानपि वधिष्यति ३६ तवादर्शनजनार्यं भोकेन परिपूरितः । न शर्म
 लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ३७ मन्दरेण च ते देवि शंभे मूल-

नाहीं तो राम मनामध्ये तसंच धैर्य धरून राहिला आहेनां ? २९. हे दूता,
 माझे ज्याप्रमाणं ह्याच्यावर प्रेम आहे त्याप्रमाणं पित्याचेंही ह्याच्यावर प्रेम नव्हतं;
 मातेंचही नाही आणि दुसऱ्याही कोणाचं नाही; मग माझ्यापेक्षां ह्याच्यावर अधिक
 प्रेम करणाऱ्याची तर गोष्टच नको आहे. तस्मात्, जेंपर्यंत ह्या प्रिय रामाचा
 वृत्तांत माझ्या कानावर येत राहिल तोपर्यंतच मी जीविताची आशा धरून राहीन ” ३०.
 ह्याप्रमाणं गंभीर अर्थानें युक्त आणि मधुर शब्दांनीं भरलेलें भाषण त्या वानरराजाशीं
 करून ती राजपत्नी सुंदरी सीता रामाविषयीं ज्यांत हकीकत आहे असें त्याचें चित्त-
 शोधक भाषण श्रवण करण्याकरितां स्तब्ध राहिली ३१ सीतेचें भाषण श्रवण केल्या-
 चर महापराक्रमी मारुति मस्तकीं हात जोडून तिला ह्जाला ३२ “ कमलनयन
 रामाला तूं येथें असल्याचें विदित नाहीं आणि ह्जणूनच शचीला घेऊन जाणाऱ्या
 इंद्राप्रमाणें तो तुला येथून सत्वर घेऊन जात नाहीं ३३. माझे भाषण ऐकतांक्षणीं
 वानरगण आणि ऋक्षगण ह्यांनीं युक्त असलेली प्रचंड सेना बराबर घेऊन रघुवंशज
 राम सत्वर तेथून निघेल ३४ आणि अक्षांभ्य अशा सागराचें बाणसमुदायांनीं स्तंभन
 करून तो काकुत्स्थकुलोत्पन्न राम ह्या लंकानगरीतील राक्षसांचा नाश करून टाकील ३५;
 इतकेंच नव्हे परंतु, त्याच्या त्या मार्गामध्ये देव, मृत्यु अथवा महादैत्य जरी आड
 आले तरी त्यांचासुद्धां तो वध करील ३६. हे साध्वि, सिंहानें जर्जर केलेल्या
 मजाला ज्याप्रमाणें चैन पडत नाहीं त्याप्रमाणें तूं दृष्टीआड झाल्यामुळें शोकानें व्याप्त
 झालेल्या रामाला चैन पडत नाहीं ३७. हे राजपति, मनोहर कुंडलें, उत्कृष्ट नेत्र

सर्गः ३६]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

५७५

फलेन च । मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा दर्दरेण च ३८ यथा सुनयनं वल्गु-
विम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् । मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ३९
क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणं गिरौ । शतक्रतुमिवासीनं नागपृष्ठस्य
मूर्धनि ४० न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चैव मधु सेवते । वन्यं सुविहितं
नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ४१ नैव दंशान्न मशकान्न कीटान्न सरीसृ-
पान् । राघवोपनयेद्वात्रात्त्वद्भूतेनान्तरात्मना ४२ नित्यं ध्यानपरो रामो
नित्यं शोकपरायणः । नान्यच्चिन्तयते किञ्चित्स तु कामवशं गतः ४३
अनिद्रः सततं रामः सुप्तोपि च नरोत्तमः । सीतेति मधुरां वाणीं व्याह-
रन्प्रतिबुध्यते ४४ दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यच्चान्यत्स्त्रीमनोहरम् । बहुशो-
हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ४५ स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वा-
मेव सीतित्यभिभाषमाणः । धृतव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय
कृतप्रयत्नः ४६ सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ।

आणि परिपक्व तोंडल्याप्रमाणे आरक्तवर्ण ओष्ठ ह्यांनी युक्त व. उदय पावल्ल्या
पूर्णचंद्राप्रमाणे आल्हादकारक असे रामाचे मुख तू (लवकरच) अवलोकन कर-
शील. हे मी तुला मुळे, फळे ह्यांची आणि मंदर, मलय, विंध्य, मेरु व दर्दुर ह्या पर्वतांची
शपथ वाहून सांगतो ३८, ३९ ऐरावताच्या मस्तकावर बसलेल्या इंद्राप्रमाणे प्रस्रवणपर्वतावर
बसलेल्या रामाला, हे वैदेहि, तू लवकरच अवलोकन करशील ४०. राम मांस भक्षण करीत
नाहीं आणि मद्यही सेवन करीत नाही. फक्त शास्त्रविहित असे वनातील ओदनच तो नित्य
एक वेळ संध्याकाळी सेवन करीत असतो ४१. रामाचे अंतःकरण तुझ्या ठिकाणीच
खिळन गेले असल्यामुळे डांस, माशा, कीटक आणि सर्पही तो आपल्या शरीरापाशी
आलेले दूर करीत नाही ४२. राम एकसारखा चिंताक्रांत झालेला असून सर्वदा शोक
करीत असतो आणि कामाधीन होऊन गेलेल्या त्या रामाच्या मनांत तुझ्याशिवाय दुसरा
कांहीं विचारच येत नाही ४३. राम नेहमी जागाच असतो आणि कदाचित् जरी त्याला
झांप लागली तरी 'सीता' अशी मधुर वाणी उच्चारित उच्चारितच तो जागा हातो ४४.
फल, पुष्प अथवा स्त्रियांचे मन हरणारी अशी दुसरी कांहीं वस्तु दृष्टी पडली ह्मणजे,
' हे प्रिये, ' असे सुस्कारा टाकीत टाकीत तो बोलू लागतो ४५. हे राजपत्नि, तो
नेहमी शोक करीत असतो. ' सीता ' ह्मणून तुलाच उद्देशून बोलत असतो आणि
ब्रह्मचर्य व्रताने राहिलेला तो महात्मा राजपुत्र तुझ्याच प्राप्तीकरिता प्रयत्न करीत
असतो " ४६. ह्याप्रमाणे प्रथमतः रामाचा वृत्तांत निवेदन केल्यामुळे शोकरहित
झालेली परंतु, राम शोक करीत आहे असे ऐकिल्यामुळे पुनरपि त्याच्याचसारखा

१८० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

शरन्मुखेनाम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव ४७ [१५४६] इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सा सीता वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना । हनूमन्तमुवाचेदं धर्मा-
र्थसहितं वचः १ अमृतं विषसंपृक्तं त्वया वानर भाषितम् । यच्च नान्य-
मना रामो यच्च शोकपरायणः २ ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदा-
रुणे । रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ३ विधिर्नूनमसंहार्यः
प्राणिनां पृथगोत्तम । सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहि-
तान् ४ शोकस्यास्य कथं पारं राघवोधिगमिष्यति । प्लवमानः परि-
क्रान्तो हतनौः सागरे यथा ५ राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् ।

शोक करू लागलेली ती विदेहराजकन्या सीता, मुद्रा वरचेवर पालटूं लागल्यामुळें
आकाशामध्ये थोडे थोडे मेघांचे छट्टे राहिले असतांना शरदृतूतील चांदणी रात्र ज्याप्र-
माणं शोभूं लागते त्याप्रमाणं शोभूं लागली. (सारांश, रामाला एकसारिखा आपला
ध्यास लागून राहिलेला आहे असें एकताक्षणीं सीतेची मुद्रा आनंदित दिसूं लागली;
परंतु, तो शोकाकुल झालेला आहे असें कानीं पडताक्षणीं तिची मुद्रा पुनरपि शोक-
ग्रस्तही दिसूं लागली आणि अशा रीतीने तिच्या मुद्रेमध्ये वारंवार फेर पडूं लाग-
ल्यामुळें शरदृतूमध्ये आकाशांत इकडे तिकडे मेघांचे कांहीं छट्टे अवशिष्ट असतांना
चांदण्यारात्रीं चंद्र ज्याप्रमाणें वारंवार मेघानें आच्छादित व मेघनिर्मुक्त होऊं लाग-
ल्यामुळें पुन्हां पुन्हां आल्हादकारक व आनंदनाशक भासूं लागतो त्याप्रमाणें तिची
ती मुद्रा भासूं लागली) ४७. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक
आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं छत्तिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३६ ॥

पूर्ण चंद्रासारिखा आल्हादकारक मुखानें युक्त असलेली ती सीता तें बोलणें ऐकून
घेऊन धर्म व अर्थ यांना अनुसरून असलेलें भाषण हनुमानाशीं करूं लागली १.
(ती ह्मणाली) “ हे वानरा, रामाचें मन दुसरीकडे नाही आणि तो एकसारिखा
शोक करित आहे हें तूं केलेलें भाषण विषमिश्र अमृताप्रमाणें मला भासत आहे २.
प्रचंड ऐश्वर्याचि ठिकाणीं अथवा भयंकर संकटाचे ठिकाणीं पुरुषाला देव जसे कांहीं
वारी बांधून ओढूनच नेत असतें ३. हे वानरश्रेष्ठा, प्राण्यांना खरोखर देवाचें उल्लंघन
करितां येत नाही. कारण, सुमित्रापुत्र लक्ष्मण, मी आणि राम हे सर्व पहा कसे
संकटांमध्ये सापडलां आहों ४. ज्याची नाव बुडालेली आहे असा पराक्रमी पुरुष साग-
रामध्ये पोहतां पोहतां ज्याप्रमाणें मोठ्या पराकाष्ठेनें तीराला जाऊन पोचतो त्याप्रमाणें
रघुवंशज राम कसा बरें हा शोकसमुद्र उल्लंघून जाईल ? ५. राक्षसांचा वध करून

सर्गः ३७]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१८१

लङ्कामुन्मथितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ६ स वाच्यः संत्वर-
स्वेति यावदेव न पूर्यते । अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ७
वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ पृवंगम । रावणेन नृशंसेन समयो यः
कृतो मम ८ विभीषणं च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति । अनुनीतः प्रय-
त्नेन न च तत्कुरुते मतिम् ९ मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते ।
रावणं मार्गते सङ्घे मृत्युः कालवशंगतम् १० ज्येष्ठा कन्या कला नाम
विभीषणसुता कपे । तथा ममैतदाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ११
अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान्नाक्षसपुङ्गवः । धृतिमाञ्छीलवान्वृद्धां
रावणस्य सुसंमतः १२ रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् । न च
तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् १३ आशंसेयं हरिश्चन्द्र क्षिप्रं
मां प्राप्स्यते पतिः । अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः १४
उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता । विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति

रावणाचाही घात करून आणि लंकेचा विध्वंस करून केव्हां बरें भर्ता मला अवलोकन करील ? ६. असो. ' त्वरा कर ' ह्मणून तूं त्या भर्त्याला सांग. कारण, जोंपर्यंत ही वर्षाची मुदत संपली नाही तोंपर्यंतच माझे जीवित आहे ७. हे वानरा, दुष्ट रावणांनं जी मला मुदत दिली आहे तिचा हा दहावा महिना सुरू असून दोनच महिने अवशिष्ट राहिले आहेत ८. भ्रात्या विभीषणांनं मला परत पाठविण्याविषयीं त्याचें मन कळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु, त्याच्या सांगण्याप्रमाणें वागण्याची त्याला बुद्धि होत नाही ९. मला पुनरपि रामाचे स्वाधीन करणें ही गोष्ट रावणाला रुचत नाही. कारण, कालाच्या कचाट्यांत सांपडलेल्या त्या रावणाची मृत्यु युद्धामध्ये वाट पहात आहे १०. हे वानरा, विभीषणाची कला ह्मणून एक ज्येष्ठ कन्या आहे. त्या कन्येला स्वतः तिच्या मातेनें पाठविलें असतां ती मला ह्मणाली ११ " अविन्ध्य ह्मणून एक मोठा बुद्धिमान् व विद्वान् राक्षस आहे; तो धैर्यवान्, सुशील व वृद्ध असून रावणाला फारच मान्य आहे १२. त्यानें रामाच्या हातून राक्षसांचा लवकरच क्षय होणार आहे असें रावणाला कळविलें; परंतु, तो दुरात्मा त्याच्या हितकारक भाषणाकडे लक्ष्य देत नाही १३. तस्मात्, हे वानरश्रेष्ठा, लवकरच मला पति प्राप्त करून घेईल अशी मला आशा वाटत आहे. कारण, माझा अंतरात्मा शुद्ध असून (हा माझा मनोरथ सिद्धीस नेण्याला योग्य असं) पुष्कळच गुण त्या माझ्या भर्त्याचे ठिकाणीं आहेत १४. हे वानरा, उत्साह, उद्योग, बल, दया, कृतज्ञता, शौर्य आणि प्रभाव हे गुण राघवाच्या ठिकाणीं

१८२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

वानर राघवे १५ चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः । जनस्थाने
विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नाद्विजेत् १६ न म शक्यस्तुलयितुं व्यमनैः
पुरुषर्षभः । अहं तस्यानुभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा १७ शरजालांशु-
माञ्छूरः कपे रामद्विवाकरः । शत्रुरक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति १८
इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्शिताम् । अश्रुसंपूर्णवदनामुवाच
हनुमान्कपिः १९ श्रुत्वैव च वचां मह्यं क्षिप्रमेप्यति राघवः । चमूं प्रकर्ष-
न्महतीं हर्यृक्षगणमंकुलाम् २० अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव स राक्ष-
मात् । अस्माद्दुःखादुपारांह मम पृष्ठमनिन्दिते २१ त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा
संतरिष्यामि सागरम् । भक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् २२
अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि । प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं
हुतमिवानलः २३ द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् । व्यवसायस-
मायुक्तं विष्णुं दैत्यवधं यथा २४ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् ।

आहेत १५. अरे! जनस्थानामध्यं चवदा हजार राक्षसांचा आपल्या भ्रात्याचेंही साहाय्य न घेतां ज्यानें वध केला त्याचा कोणता बरें शत्रु गर्भगळित होणार नाहीं? १६. कितीही संकटें आलीं तरी तो पुरुषश्रेष्ठ त्यांना हार जाणें शक्य नाहीं. इंद्राणीला ज्याप्रमाणें इंद्राचा अनुभव आहे त्याप्रमाणें मला त्याचा प्रभाव विदित आहे १७. हं वानरा, शरसमुदायरूप किरणांनीं युक्त असलेला रामरूप शूर सूर्य राक्षसशत्रुरूप उदक शुष्क करून टाकील ” १८. ह्याप्रमाणें रामाकरितां उत्पन्न झालेल्या शोकानें जर्जर झालेली ती सीता भाषण करीत असतांना तिचें मुख अश्रूंनीं भरून गेलें व अशा अवस्थेमध्ये हनुमान् वानर तिला ह्मणाला १९ “ माझे भाषण श्रवण करितांक्षणीं वानर आणि ऋक्ष ह्यांच्या समुदायांनीं व्याप्त असलेली प्रचंड सेना बरोबर घेऊन तो राघव सत्वर इकडे येईल २०. अथवा राक्षसामुळें प्राप्त झालेल्या ह्या दुःखापासून तो मीच आजच्या आजच तुझी सुटका करून टाकितों. हे निर्दोष सीते, तूं माझ्या पाठीवर बैस २१. तुला पाठंगळीस घेऊन मी समुद्र तरून जाईन; इतकेंच नव्हे परंतु, रावणासहवर्तमान लंकाही समुद्राच्या पलीकडे घेऊन जाण्याचें माझे सामर्थ्य आहे २२ हे मैथिलि, हवन केलेलें द्रव्य ज्याप्रमाणें अग्नि इंद्राकडे नेऊन पांचवितो त्याप्रमाणें प्रस्रवणपर्वतावर बसलेल्या राघवाकडे मी आजच तुला नेऊन पांचवितों २३. हे वैदेहि, दैत्यवधार्थ उद्युक्त झालेल्या विष्णूप्रमाणें रावणाच्या वधाविषयी उद्युक्त झालेल्या रामाला लक्ष्मणासहवर्तमान तूं आजच अवलोकन करशील २४. सारांश, तुझ्या दर्शनाकरितां उत्सुक झालेला महाबलाढ्य राम पर्वतराज प्रस्रवणाच्या माथ्यावरील

पुरन्दरमिवासीनं नगराजस्य मूर्धनि २५ पृष्ठमारोह मे देवि मा विक्राङ्गस्व
 शोभने । योगमन्विच्छ रामेण शशाङ्केनव रोहिणी २६ कथयन्तीव
 शशिना संगमिष्यसि रोहिणी । मत्पृष्ठमधिरोह त्वं तराकाशं महार्णवम् २७
 न हि मे संप्रयातस्य त्वामितो नयताङ्गने । अनुगन्तुं गतिं शक्ताः सर्वे
 लङ्कानिवासिनः २८ यथैवाहमिह प्राप्तस्तथैवाहमसंशयम् । यास्यामि
 पश्य वैदेहि त्वामुद्यम्य विहायमम् २९ मैथिली तु हरिश्रेष्ठाच्छ्रुत्वा
 वचनमद्भुतम् । हर्षविस्मितमर्वाङ्गी हनूमन्तमथाब्रवीत् ३० हनूमन्दूरम-
 ध्वानं कथं मां नेतुमिच्छसि । तदेव खलु ते मन्ये कपिवं हरि-
 यूथप ३१ कथं चाल्पशरीरस्त्वं मामितो नेतुमिच्छसि । मक्राशं मानवे-
 न्द्रस्य भर्तुर्मे प्लवगर्षभ ३२ सीतायास्तु वचः श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः ।
 चिन्तयामास लक्ष्मीवान्नवं परिभवं कृतम् ३३ न मे जानाति सत्त्वं
 वा प्रभावं वामितेक्षणा । तस्मात्पश्यतु वैदेही यद्रूपं मम कामतः ३४ इति

आश्रमामध्ये इंद्राप्रमाणं बसलेला तूं अवलोकन करशील २५. ह्यास्तव, हे राजपति,
 तूं माझ्या पाठीवर बैस. हे कल्याणि, मनामध्ये कसलीही शंका आणूं नको. चंद्राशीं
 समागम पावणाऱ्या रोहिणीप्रमाणं रामाचा समागम करण्याचें तूं आज मनामध्ये
 आण २६. “ रामाची भेट आजच होऊं दे ” इतकीं अक्षरें तुझ्या तोंडून निघालीं
 कीं नाहीं तोंच चंद्राशीं समागम पावणाऱ्या रोहिणीप्रमाणं तुला रामाची भेट होईल.
 तस्मात् , तूं माझ्या पाठीवर बैस आणि आकाशमार्गचें अवलंबन करून महासागर
 तरून जा २७. बाई, तुला घेऊन मी येथून चालतां झालों असतां लंकेमध्ये
 वास्तव्य करणाऱ्यांपैकीं कोणीही माझ्या मार्गोमाग येण्यास समर्थ नाहीं २८.
 हे वैदेहि, पहा तर खरें; जसा मी येथें आलों तसाच तुला घेऊन निःसंशय
 आकाशमार्गानें परत जाईन ” २९. ह्याप्रमाणें वानरश्रेष्ठ हनुमानाच्या मुखांतून
 अद्भुत भाषण श्रवण केल्यावर मिथिलराजकन्या सीतेच्या सर्व शरीरावर
 हर्षानें रोमांच उठले आणि ती हनुमानाला ह्मणाली ३० “ हे हनुमाना, इतक्या
 दीर्घ मार्गाचें उल्लंघन करून तूं मला घेऊन जाण्याचें कसें मनामध्ये आणीत आहेस ?
 हे वानरसेनाधिपते, ही तुझी मला खरोखर माकडचेष्टाच वाटत आहे ३१. अरे,
 वानरश्रेष्ठा, तुझे शरीर अल्प असतांना माझ्या मानवराज गर्त्याचे समीप तूं मला
 येथून नेण्याची इच्छा करीत आहेस (ह्याला काय ह्मणावें) ? ” ३२ सीतेचें हें
 भाषण श्रवण केल्यानंतर सीतेनें आपला आतां अपमानच केला आहे असें त्या
 शरीरसंपत्तिमान् वायुपुत्र हनुमानाला वाटूं लागलें ३३ (आणि तो मनामध्ये ह्मणाला)

१८४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

मंचिन्त्य हनुमांस्तदा पुवगसत्तमः।दर्शयामास सीतायाःस्वरूपमरिमर्दनः३५
स तस्मात्पादपाद्धीमानाप्लुत्य पुवगर्षभः। ततो वर्धितुमारेभे सीताप्रत्ययका-
रणात् ३६ मेरुमन्दरसंकाशां बभौ दीप्तानलप्रभः। अग्रतो व्यवतस्थे च सीताया
वानरर्षभः ३७ हरिः पर्वतसंकाशस्ताम्रवक्रो महाबलः । वज्रदंष्ट्रनखो भीमो
वैदेहीमिदमब्रवीत् ३८ सपर्वतवनोद्देशां सादृष्टाकारतोरणाम् । लङ्कामिमां
सनाथां वा नयितुं शक्तिरास्ति मे ३९ तदवस्थाप्यतां बुद्धिरलं देवि विका-
ङ्क्षया । विशोकं कुरु वैदेहि राघवं महलक्ष्मणम् ४० तं दृष्ट्वाचलसंकाश-
मुवाच जनकात्मजा । पद्मपत्रविशालाक्षी मारुतस्यौरसं सुतम् ४१ तव
सत्त्वं बलं चैव विजानामि महाकपे । वायोरिव गतिश्चापि तेजश्चाग्नेरिवाद्भु-
तम् ४२ प्राकृतोन्यः कथं चेमां भूमिमागन्तुमर्हति । उद्धेरप्रमेथस्य पारं
वानरयूथप ४३ जानामि गमने शक्तिं नयने चापि ते मम । अवश्यं

“ कृष्णवर्णनेत्रांनीं युक्त असलेल्या विदेहराजकन्या सीतेला माझे बल अथवा प्रभाव विदित नाही; तस्मात्, आज एकदां स्वेच्छेप्रमाणे बनणारे माझे रूप तिला अवलोकन करू देच ” ३४ ह्याप्रमाणे विचार करून शत्रुनाशक वानरश्रेष्ठ हनुमानाने सीतेला आपले स्वरूप दर्शविले ३५ तात्पर्य, त्या विचारी वानरश्रेष्ठाने त्या वृक्षावरून उडी मारून सीतेला विश्वास घेण्याकरितां आपला देह वृद्धि-गत करण्याला आरंभ केला ३६; आणि मेरुमंदरतुल्य शरीर धारण करून प्रदीप्त अग्नीसारिख्या तेजाने व्याप्त झालेला तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् सीतेच्या समोर येऊन उभा राहिला ३७. तदनंतर ताम्रवर्ण मुख आणि वज्रतुल्य दंष्ट्रा व नखे ह्यांनीं युक्त असलेला तो महान्नलाढ्य भयंकर वानर सीतेला ह्मणाला ३८ “ पर्वत, वनप्रदेश, गच्या, कांट, वेशी आणि अधिपति ह्यांसहवर्तमान ही लंकानगरी घेऊन जाण्याचें मला सामर्थ्य आहे ३९. तस्मात्, हे राजपत्नि, तुला आलेली शंका सोडून देऊन माझ्या सामर्थ्याविषयीं तूं आपल्या मनाचा निश्चय करून ठेव; आणि लक्ष्मणासहवर्तमान राघवाला (आपल्या दर्शनाने) तूं आज शोकमुक्त करून टाक ” ४०. इतके झाल्यावर कमलपत्रांप्रमाणे विशाल नेत्रांनीं युक्त असलेली ती जनककन्या सीता वायूच्या त्या पर्वतप्राय औरस पुत्राला ह्मणाली ४१ “ हे महाकपे, तुझे धैर्य व बल मी जाणीत असून वायूप्रमाणे असलेली तुझी गति आणि अग्नीप्रमाणे असलेले तुझे अद्भुत तेजही मला विदित आहे ४२ हे वानरसेनाधिपते, अर, दुसरा एकादा सामान्य वानर अपार समुद्राचें उल्लंघन करून ह्या भूमीवर येईल कसा ? ४३. येथून परत जाण्याचें आणि मला घेऊन जाण्याचें तुझे सामर्थ्य मी जाणीत आहे;

संप्रधारांशु कार्यसिद्धिरिवात्मनः ४४ अयुक्तं तु कपिश्रेष्ठ मया गन्तुं त्वया सह । वायुवेगसवेगस्य वेगो मां मां हयेत्तव ४५ अहमाकाशमासक्ता उपर्युपरि सागरम् । प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भूयां वेगेन गच्छतः ४६ पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझपाकुले । भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ४७ न च शक्ष्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन । कलत्रवति संदेहस्त्वयि स्यादप्यसंशयम् ४८ हियमाणं तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः । अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ४९ तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूल-मुद्गरपाणिभिः । भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ५० सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः । कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ५१ युद्धयमानस्य रक्षोभिस्ततस्तैः क्रूरकर्मभिः । प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ५२ अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च । कथंचित्सांपराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ५३ अथवा युद्धय-मानस्य पतयं विमुखस्य ते । पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ५४

परंतु, तूं ज्याप्रमाणें आपल्या कार्यसिद्धीचा सत्वर विचार केला आहेस त्याप्रमाणें मलाही स्वतःसंबंधानें अवश्य विचार केला पाहिजे ४४. सारांश, हे वानरश्रेष्ठा, तुझ्याबरोबर मला जाणें योग्य नाही. वायूप्रमाणें तुझा वेग असल्यामुळें तो मला मूर्च्छा आणील ४५; आकाशामध्ये मी अगदीं उंच उंच गेलें ह्मणजे वेगावेगानें जाणाऱ्या तुझ्या पाठीवरून समुद्रांत पडेन ४६ आणि तिमि, नक्र व मत्स्य ह्यांनीं व्याप्त झालेल्या सागरामध्ये मी निश्चेष्ट पडलें असतां जलचर प्राण्यांचें उत्कृष्ट अन्नच सत्वर होऊन जाईन ४७. शिवाय, हे शत्रुनाशका, तुझ्याबरोबर मला जातांही येणार नाही; कारण, स्त्रीसहवर्तमान तूं जाऊं लागलास ह्मणजे इतरांना खचित संशय येईल ४८. तूं मला घेऊन जात आहेस असें दृष्टीं पडल्यावर दुरात्म्या रावणानें पाठविलेले भयंकर पराक्रमी राक्षस मागोंमाग येतील ४९; हातामध्ये शूल व मुद्गर घेऊन ते शूर तुला वेढून टाकितील आणि, हे वीरा, माझ्यामुळें तुझ्यावर आणि माझ्याव-रही प्राणांत संकट येईल ५०. आयुध बरोबर घेतलेले असे राक्षस पुष्कळ येतील आणि तुझ्यापाशीं तर आयुध मुळींच नाही. तेव्हां आकाशामध्ये त्यांना तोंड देण्यास आणि माझे रक्षण करण्यास तूं कसा समर्थ होशील ? ५१. हे वानरश्रेष्ठा, त्या क्रूर-कर्मी राक्षसांसहवर्तमान तुझे युद्ध होऊं लागलें ह्मणजे मी भयभीत होऊन तुझ्या पाठीवरून खालीं पडेन ५२. अथवा प्रचंड, बलाढ्य व भयंकर राक्षस, हे वानर-श्रेष्ठा, युद्धामध्ये कसा तरी तुझा पराभव करितील ५३; किंवा युद्ध करितां

१८६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 मां वा हरेयुस्त्वद्धस्ताद्विशमेयुरथापि वा । अनवस्थौ हि दृश्येते युद्धे
 जयपराजयौ ५५ अहं वापि विपद्येयं रक्षोभिरभितर्जिता । त्वत्प्रयत्नो
 हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ५६ कामं त्वमपि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्ष-
 सान् । राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः ५७ अथवादाय
 रक्षांसि न्यस्युः संवृते हि माम् । यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि
 राघवः ५८ आरम्भस्तु मदर्थोयं ततस्तव निरर्थकः । त्वया हि सह रामस्य
 महानागमने गुणः ५९ मयि जीवितमायत्तं राघवस्यामितौजसः । भ्रातृणां
 च महाबाहो तव राजकुलस्य च ६० तौ निराशौ मदर्थं च शाकसंता-
 पकर्शितौ । सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ६१ भर्तुर्भक्तिं पुर-
 स्कृत्य रामादन्यस्य वानर । नाहं स्पृष्टुं स्वतो गात्रमिच्छेयं वानरां-
 त्तम ६२ यदहं गात्रमस्पर्शं रावणस्य गता बलात् । अनीशा किं करि-
 ष्यामि विनाथा विवशा सती ६३ यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा

करितां तू पराङ्मुख झालास ह्मणजे मी खालीं पडेन आणि खालीं पडलेल्या मला ते
 दुष्ट राक्षस घेऊन जातील ५४. सारांश, राक्षस तुझ्या हातून मला ओढून तरी नेतील
 किंवा तेथल्या तेथेच मला फाडून टाकतील. कारण, युद्धामध्ये जय किंवा पराजय
 खात्रीनेच होईल असे सांगतां येत नाही ५५. राक्षसांनीं सर्व प्रकारें मला धमकी
 दिली असतां मीही मरून जाईन आणि, हे वानरश्रेष्ठा, असें झालें ह्मणजे तुझा प्रयत्न
 निष्फळच होईल ५६. सर्व राक्षसांचा वध करण्यास खरोखर तूही समर्थ आहेस;
 परंतु, तूं राक्षसांचा वध केलास तर रामाचा नावलौकिक जाईल ५७. अथवा त्या
 वानरांना आणि रामालाही विदित नाही अशा एखाद्या गुप्त ठिकाणीं राक्षस मला
 नेऊन ठेवितील ५८. असें झालें ह्मणजे माझ्याकरितां झालेला हा तुझा खटाटोप
 व्यर्थ जाईल. तुझ्यासहवर्तमान रामाच्या येण्यांत मोठा लाभ आहे ५९. हे महापरा-
 क्रमी हनुमाना, अमित तेजस्वी राम, त्याचे भ्राते, तूं आणि राजकुल ह्या सर्वांचे जीवित
 माझ्यावर अवलंबून आहे ६०. तस्मात्, माझ्याकरितां शाक व संताप ह्यांनीं कृश झालेले
 ते रामलक्ष्मण माझ्या प्राप्तीविषयीं निराश झाले असतां सर्व ऋक्ष आणि वानर ह्यांसह-
 वर्तमान प्राणत्याग करितील ६१ हे वानरा, हे वानरश्रेष्ठा, भर्त्यांचे ठिकाणीं अतिशयच
 भक्ति असल्यामुळे त्या रामावांचून दुसऱ्या कोणाच्याही शरीराला आपण होऊन स्पर्श
 करण्नाची माझी इच्छा नाही ६२. रावणाच्या शरीराचा स्पर्श मला झाला आहे;
 परंतु, तो माझ्या इच्छेविरुद्ध झाला आहे. मी अनाथ, स्वतः असमर्थ आणि परार्थीन
 असल्यामुळे करणार काय ? ६३ सारांश, राम राक्षसांसहवर्तमान रावणाचा जर येथे

सराक्षसम् । मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ६४ श्रुताश्च
दृष्टा हि मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः । न देवगन्धर्व-
भुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ६५ समीक्ष्य तं संयति
चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्यविक्रमम् । सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं
हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ६६ सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं
मत्तमिव व्यवस्थितम् । सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं
शरार्चिषम् ६७ स मे कपिश्रेष्ठसलक्ष्मणं प्रियं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपा-
दय । चिराय रामं प्रति शोककर्षितां कुरुष्व मां वानरवीर हर्षिताम् ६८
[१६१४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे
सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन तोषितः । सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा
वाक्यं वाक्यविशारदः १ युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने ।
सदृशं स्त्रीस्वभावस्य माध्वीनां विनयस्य च २ स्त्रीत्वान्न त्वं समर्थासि

वध करील आणि येथून मला घेऊन जाईल तर तें त्याला शोभण्यासारिखें होईल ६४.
रणामध्ये शत्रूंचें मर्दन करणाऱ्या त्या महात्म्या रामाचे पराक्रम मी ऐकिले आहेत व
प्रत्यक्ष पाहिलेही आहेत. त्यावरून देव, गंधर्व, भुजंग आणि राक्षस ह्यांपैकीं कोणा-
च्यानेही युद्धामध्ये रामाची बरोबरी होणार नाही (अशी माझी खात्री आहे) ६५.
अद्भुत धनुष्य ज्याने हातांत घेतलें आहे असा तो इंद्रतुल्य पराक्रमी महाबलाढ्य राम
लक्ष्मणासहवर्तमान वायूने प्रोत्साहन दिलेल्या प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें युद्धामध्ये उभा राहि-
लेला अवलोकन केल्यावर त्याच्याशीं संग्राम करण्यास कोण बरें समर्थ होणार
आहे ? ६६. हे वानरश्रेष्ठा, संग्रामामध्ये शत्रूंचा धुव्वा उडवून देणारा, मत्त गजा-
प्रमाणें अचल रहाणारा आणि बाणरूप किरणांनीं युक्त झाल्यामुळें प्रलयकालच्या सूर्या-
सारिखा दिसणारा जो राम त्याला युद्धामध्ये कोण बरें सहन करील ? ६७. हे वानरश्रेष्ठा, तो
तूं त्या माझ्या प्रियाला लक्ष्मण आणि वानरसेनाधिपति सुग्रीव ह्यांसहवर्तमान सत्वर इकडेच
घेऊन ये आणि, हे वानरवीरा, पुष्कळ दिवसपर्यंत रामाकरितां शोक करून कृश
झालेल्या मला तूं हर्षयुक्त कर ” ६८. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामा-
यणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं सदतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३७ ॥

तदनंतर तो संभाषण करण्यामध्ये निषुण असलेला वानरश्रेष्ठ हनुमान् सीतेच्या
त्या भाषणानें संतुष्ट झाला आणि तिचे भाषण श्रवण करून तिला ह्मणाला १ “ हे
देवि, हे शुभदर्शने, तूं हें योग्य भाषण केलेंस. हें स्त्रीस्वभावाला आणि पतिव्रतांच्या

१८८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
सागरं व्यतिवर्तितुम् । मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ३
द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते । रामादन्यस्य नार्हामि
संसर्गमिति जानकि ४ एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः ।
का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्द्वचनमीदृशम् ५ श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः
सर्वं निरवशेषतः । चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितं च ममाग्रतः ६ कारणैर्ब-
हुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया । स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत्समुदीरितम् ७
लङ्काया दुष्प्रवेशत्वाद्दुस्तरत्वान्महोदधेः । सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत्समु-
दीरितम् ८ इच्छामि त्वां समानंतुमद्यैव रघुनन्दिना । गुरुस्नेहन भक्त्या
च नान्यथा तदुदाहृतम् ९ यदि नोत्सहमे यातुं मया सार्धमनिन्दिते ।
अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवां हियत् १० एवमुक्त्वा हनुमता
सीता सुरसुतोपमा । उवाच वचनं मन्दं चाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ११
इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु सम प्रियम् । शैलस्य चित्रकूटस्य पाद

विनयाला शोभणारंच आहे २. तूं स्त्री असल्यामुळें माझ्या पाठंगळीस बसून शंभर
योजनें विस्तीर्ण असा विशाल समुद्र उलंघन करून जाण्यास समर्थ नाहीस ३. हे
विनयसंपन्न जनककन्ये सीते, रामाशिवाय दुसऱ्याच्या शरीराला मी स्पर्श करणार नाहीं
हे जं तूं दुसरं कारण सांगत आहेस ४ तेंही, हे देवि, त्या महात्म्याच्या तुज पत्नीलाच
शोभण्यासारखें आहे. हे देवि, तुझ्याशिवाय दुसरी कोणती बरें स्त्री (दुर्धर प्रसंग येऊन
ठेपला असतांही) अशा प्रकारचें भाषण करण्यास तयार होईल? ५. हे देवि, तूं जी
वागणूक केलीस आणि माझ्यासमक्ष जें भाषण केलेंस तें सर्व अगदीं कांहींएक शिलक
न राहतां काकुत्स्थकुलोत्पन्न रामाच्या कानावर जाईल ६. रामाचें प्रिय करण्याची इच्छा,
प्रेमामुळें अंतःकरणामध्यें उत्पन्न झालेला द्रव वगैरे अनेक कारणें झाल्यामुळें मीं असें
भाषण केलें ७. शिवाय महासागर दुस्तर असल्याकारणानें रामादिकांचा लंकेमध्ये प्रवेश
होणें दुर्घट असल्यामुळें आणि (तुला घेऊन जाण्याचें)माझ्या अंगीं सामर्थ्य असल्यामुळें
मीं असें बोललों ८ आतां रघुवंशजांना आनंद देणाऱ्या रामाला आजच्या आजच
येथें तुझ्याकडे आणावें अशी माझी इच्छा आहे. अतिशय प्रेमानें व भक्तीनें जें तुझ्या
मुखांतून निघालें आहे तें खाटे होणार नाहीं ९ हे निर्दोष सीते, माझ्याबरोबर येण्याची
जर तुझी इच्छा नसेल तर रामाला ओळखतां येईल अशी कांहीं तरी खूण तूं माझ्या-
पाशीं दे " १० ह्याप्रमाणें हनुमानानें सांगितलें असतां देवकन्येसारखी अस-
लेली ती सीता अश्रूंनीं कंठ दाटून आल्यामुळें अस्पष्ट शब्द उच्चारित उच्चारित
हळूहळू हनुमानाला क्षणाली ११ " चित्रकूटपर्वताच्या पायथ्याशीं ईशान्येच्या

पूर्वोत्तरे पदे १२ तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके । तस्मिन्सि-
द्धाश्रिते देशे मन्दाकिन्यविदूरतः १३ तस्योपवनखण्डेषु नानापुष्पसुग-
न्धिषु । विहृत्य मलिले क्लिन्नो ममाङ्गु समुपाविशः १४ ततो मां स
समायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् । तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वाय-
सम् १५ दारयन्स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते । न चाप्युपारमन्मांसा-
द्भक्षार्थी बलिभोजनः १६ उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणे ।
संसमाने च वसने ततो दृष्ट्वा त्वया ह्यहम् १७ त्वया विहसिता चाहं
क्रुद्धा संलज्जिता तदा । भक्ष्यगृद्धेन काकेन दारिता त्वामुपागता १८
ततः श्रान्ताहमुत्सङ्गमासीनस्य तवाविशम् । क्रुध्यन्तीव प्रहृष्टेन त्वयाहं
परिसान्त्विता १९ बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती । लक्षिताहं
त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता २० परिश्रमाच्च सुसाहं
राघवाङ्गुस्म्यहं चिरम् । पर्यायेण प्रभुमश्र्व ममाङ्गु भरताग्रजः २१

बाजूला तापसाश्रमामध्ये वास्तव्य करीत असतांना जी गोष्ट घडून आली तीच श्रेष्ठ खूण
ह्मणून तू माझ्या प्रियाला कथन कर. (तूं त्याला माझा निरोप असा सांग कीं, हे
रामा) मन्दाकिनीच्या समीपच सिद्धांनीं वास्तव्य केलेल्या त्या प्रदेशांतील १२, १३
नानाप्रकारच्या पुष्पांनीं सुगंधयुक्त झालेल्या उपवनांतून विहार करून तूं उदकानें आर्द्र
झालावर एकदां माझ्या अंकावर टेकून बसला हातास १४. तदनंतर तेथें
आलेला तो काकपक्षी चोंचीनें मला टोचूं लागला तेव्हां मी मातीचे डिखूळ उगारून
त्याला हाकूं लागलें १५; परंतु, तो काकपक्षी मला ओरखडीत ओरखडीत तेथेंच
घोंटाळूं लागला. त्याला कांहीं तरी भक्ष्य हवें असल्यामुळें माझ्या वक्षस्थलांतील
मांस काढतांना तो बलिभक्षक काकपक्षी थांबेना १६. तेव्हां मी त्या
पक्ष्यावर क्रुद्ध होऊन कमरपट्टा वर साकूं लागलें असतां माझें नेसण सुटूं लागलें
आणि अशा वेळीं तुझी माझ्याकडे दृष्टि गेली १७. तेव्हां तूं मला हंसलास; परंतु,
क्रुद्ध आणि भक्ष्यलोलुप काकपक्ष्यानें ओरखडल्यामुळें अतिशय लज्जित झालेली मी
तुझ्याजवळ आलें १८. तदनंतर तूं तेथें बसला असतांना मी श्रमलें असल्यामुळें
तुझ्या अंकावर बसलें. मला तर राग आल्यासारखा झाला होता; परंतु, तूं हंसत
हंसत माझें सांत्वन केलेंस १९. काकपक्ष्यानें क्षुब्ध करून टाकिल्यामुळें माझें मुख
अश्रूंनीं भरून गेलें असतांना आणि हळू हळू मी आपले डोळे पुसत असतांना, हे नाथ,
तूं मला अवलोकन केलेंस २० हे राघवा, हे भरताग्रजा रामा, श्रमल्यामुळें पाळीपाळीनें
आपल्या अंकावर मी व माझ्या अंकावर आपण ह्या रीतीनें एकमेकांच्या अंकावर

राघवा

१९० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् । ततः सुप्तप्रबुद्धां मां राघवाङ्का-
त्ममुत्थिताम् ॥ वायसः सहसागम्य विरराद् स्तनान्तरं २२ पुनः पुनर-
थोत्पत्य विरराद् स मां भृशम् । ततः समुत्थितो रामो मुक्तैः शोणितवि-
न्दुभिः २३ स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुत्रां स्तनयोस्तदा । आशीविष इव
क्रुद्धः श्वमन्वाक्यमभाषत २४ केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् ।
कः क्रीडति सरांपेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना २५ वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं
समवैक्षत । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामिवाभिमुखं स्थितम् २६ पुत्रः किल स
शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरं गतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः २७
ततस्तस्मिन्महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः । वायमे कृतवान्कूरां मतिं मति-
मतांवरः २८ स दर्भसंस्तराद्दृष्ट्य ब्रह्मणोस्त्रेण योजयत् । स दीप्त इव काला-
ग्निर्ज्वालाभिमुखो द्विजम् २९ स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति ।
ततस्तु वायसं दर्भः सोम्बरनुजगाम ह ३० अनुसृष्टस्तदा काको जगाम

आपण पुष्कळ वेळ पडलों २१. परंतु, पुनरपि तो काकपक्षी तथे आला आणि मी
झोपेतून जागी होऊन रामाच्या मांडीवरून उठून बसले असतां एकाएकीं माझ्याकडे
येऊन त्यांनं माझे वक्षस्थल ओरखडले २२. अशा रीतीने वारंवार तो पक्षी उडून जाई
आणि वारंवार माझे वक्षस्थल ओरखडून टाकी. तदनंतर रक्ताचे थेंब अंगावर
पडल्यामुळे राम जागा झाला २३ आणि स्तनांचे मध्यभागीं ओरखडलेल्या मला
अवलोकन करितांक्षणीं सर्पाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन सुस्कारे टाकूं लागलेला तो महापरा-
क्रमी राम मला ह्मणाला २४ “ हे गजशुंडेसारख्या चरणांनीं युक्त असलेले सीते,
तुझ्या स्तनांमध्ये कोणी ओरखडले ? पंचमुखी क्रुद्ध नागासहवर्तमान कोण बरें क्रीडा
करीत आहे ? ” २५. असं मला विचारीत आहे तोंच ज्याचीं तीक्ष्ण नखें रक्तांनीं
भरलेलीं आहेत असा तो माझ्यासमोरच बसलेला काकपक्षी, राम इकडे तिकडे पाहूं
लागला असतां, त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आला २६ खरोखर पक्ष्यांमध्ये वस्ताद असलेला तो
काकपक्षी इंद्राचा पुत्र होता आणि वायूसारख्या गतीनें युक्त असलेला तो पक्षी
रामाला अवलोकन करितांक्षणीं भूमीच्या बिळामध्ये सत्वर प्रविष्ट झाला २७. तदनंतर
महापराक्रमी रामाचे नेत्र कोपानें चढून गेले आणि, बुद्धिमानांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या
रामाच्या मनांत त्या काकपक्ष्याविषयीं क्रूर विचार आला २८. तेव्हां दर्भा-
स्तरणांपैकीं एक दर्भ घेऊन रामानें त्याचें ब्रह्मास्त्रानें अभिमंत्रण केलें
असतां तो प्रदीप्त झालेल्या कालाग्नीप्रमाणें त्या पक्ष्याचे समुख प्रज्वलित होऊं लागला २९
तदनंतर त्या काकपक्ष्यावर तो प्रदीप्त दर्भ रामानें सोडिला असतां भूमीच्या बिळांतून

सर्गः ३८ ।

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१९१

विविधां गतिम् । त्राणकाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ३१ स पित्रा
च परित्यक्तः सर्वैश्च परमर्षिभिः । त्रील्लोकान्संपरिक्रम्य तमेव शरणं
गतः ३२ स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् । वधार्हमपि काकुत्स्थः
कृपया पर्यपालयत् ३३ परिघ्न्युनं विवर्णं च पतमानं तमब्रवीत् । मोघ-
मस्रं न शक्यं तु ब्राह्मं कर्तुं तदुच्यताम् ३४ ततस्तस्याक्षि काकस्य
हिनस्ति स्म स दक्षिणम् । दत्त्वा तु दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ३५
स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तेन वीरेण प्रति-
पेदे स्वमालयम् ३६ मत्कृते काकमात्रेपि ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् ।
कम्पाद्यो माहरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ३७ स कुरुष्व महोत्साहां
कृपां मयि नरर्षभ । त्वया नाथवती नाथ अनाथा इव दृश्यन्ते ३८
आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतम् । जानामि त्वां

निघ्न आकाशामध्यं उड्डाण केलेल्या काकपक्ष्याच्या मागोंमाग तो दर्भही चालला ३०. ह्याप्रमाणे दर्भ मागे लागला असतां नानाप्रकारच्या गतीचें अवलंबन करून तो पक्षी उडूं लागला आणि आपलें रक्षण व्हावें एतदर्थ ह्या सर्व जगतामध्ये तो हिंडला ३१; परंतु, पित्यानें आणि त्याचप्रमाणे सर्व महर्षींनीही जेव्हां त्याचा त्याग केला तेव्हां त्रैलोक्य हिंडून शेवटीं तो त्या रामालाच शरण गेला ३२. तेव्हां शरण येऊन भूमीवर पडलेला तो काकपक्षी कृतीनें जरी वधासच पात्र होता तरी शरणागताचें रक्षण करणाऱ्या ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामानें दयेमुळे त्याचें रक्षण केलें ३३. सारांश, शक्तिपात होऊन निस्तेज झालेल्या आणि उड्डाण करितां करितांही खालीं पडूं लागलेल्या त्या काकपक्ष्याला तो ह्याप्रमाणे " हे ब्रह्मास्त्र व्यर्थ होणें शक्य नाही. तेव्हां ह्या अस्त्रापासून कोणत्या वस्तूचा नाश व्हावा हें तूं मला कथन कर " ३४. असें रामानें विचारिल्यानंतर ठरल्याप्रमाणे त्या काकपक्ष्याचा उजवा नेत्र त्या रामानें नाहीसा केला आणि ह्याप्रमाणे उजवा नेत्र देऊन काकपक्ष्यानें आपल्या प्राणांचें रक्षण केलें ३५. तदनंतर त्या वीर रामानें जाण्याची अनुज्ञा दिली असतां तो इंद्रपुत्र जयंत रामाला आणि दशरथराजाला नमस्कार करून स्वस्थानीं परत गेला ३६. (हे हनुमाना, तस्मात्, तूं माझा असा निरोप रामाला कळीव कीं,) हे भूपते, माझ्याकरितां यःकश्चित् काकपक्ष्यावर सुद्धां जर तूं ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला होतास तर ज्यानें तुझ्यापासून मला हरण करून नेलें त्याची तूं कशाकरितां क्षमा करीत आहेस ? ३७. तस्मात्, हे पुरुषश्रेष्ठा, जिच्या योगानें मला मोठा आनंद होणार आहे अशी कृपा तूं माझ्यावर कर. हे नाथ, तुझ्यामुळे मी खरोखर सनाथ असतां नाही

१९२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् ३९ अपारवारमक्षोभ्यं गाम्भीर्यात्साग-
रोपमम् । भर्तारं स समुद्राय धरण्या वासवोपमम् ४० एवमस्त्र-
विदां श्रेष्ठो बलवान्सत्त्ववानपि । किमर्थमस्त्रं रक्षःसु न योजयसि
राघव ४१ न नागा नापि गन्धर्वा न सुरा न मरुद्गणाः । रामस्य समरे
वेगं शक्ताः प्रतिममीहितुम् ४२ तस्य वीर्यवतः कञ्चिद्यस्ति मयि
संभ्रमः । किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ४३ भ्रातुरादेश-
मादाय लक्ष्मणो वा परंतपः । कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महा-
बलः ४४ यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्विन्द्रसमतेजसौ । सुराणामपि
दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ४५ ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति न
संशयः । समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षते परंतपौ ४६ वैदह्या वचनं
श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् । अथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्हरियूथपः ४७
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शोप । रामे दुःखाभिपन्ने तु

आज अनाथाप्रमाणं झालें आहे ३८ अरे, दया हाच श्रेष्ठधर्म ह्मणून तुझ्या
मुखांतूनच मी ऐकिलें आहे; आणि तूं महावीर्यवान्, मोठा उत्साही,
महाबलाढ्य, आदिअंत न लागणारा, मनामध्ये न कचरणारा व गाम्भीर्यामुळें साग-
राची बरोबरी करणारा असा समुद्रवलयंकित पृथ्वीचा इंद्रतुल्य भर्ता असल्याचें
मी जाणीत आहे ३९, ४०. परंतु, हे राघवा, ह्याप्रमाणें तूं अस्त्रवृत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ, बलाढ्य
व धैर्यवान् असतांनाही राक्षसांवर अस्त्रप्रयोग कशाकरितां करीत नाहीस ? ४१. नाग,
गंधर्व, देव आणि मरुद्गण ह्यांपैकीं कोणीही प्रतिपक्षी ह्या नात्यानें रामाशीं संग्रामा-
मध्ये युद्ध करण्यास आणि त्याचा वेग सहन करण्यास समर्थ नाहीत ४२. त्या वीर्य-
वान् रामाला माझ्यासंबंधानें जर कांहीं क्षोभ उत्पन्न झाला असेल तर तीक्ष्ण बाणांनीं
तो राक्षसाचा नाश कां करून टाकीत नाही ? ४३. किंवा भ्रात्याची अनुज्ञा घेऊन
तो महाबलाढ्य शत्रुतापन वीर लक्ष्मण तरी कशाकरितां माझें रक्षण
करीत नाही ? ४४ वायु आणि इंद्र ह्यांसारिखे तेजस्वी व देवां-
नाही अजिंक्य असे ते उभयतां पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मण कशाकरितां माझी उपेक्षा
करीत आहेत ? ४५ ज्याअर्थीं ते शत्रुतापन रामलक्ष्मण समर्थ असूनही माझी परवा
बाळगीत नाहीत त्याअर्थीं माझ्या हातूनच कांहीं तरी मोठें पातक घडलें आहे ह्यांत
संशय नाही " ४६ अश्रु ढाळीत ढाळीत करुण स्वरांनें सीतेनें केलेलें हें भाषण श्रवण
करून वानरसेनाधिपति महातेजस्वी हनुमान् तिला ह्मणाला ४७ " हे देवि, रामाला
तुझ्या शोकामुळें अगदीं कांहीं एक सुचेनासें झालें आहे; आणि राम दुःखित झाल्यामुळें

सर्गः ३८]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१९३

लक्ष्मणः परितप्यते ४८ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ।
इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि शोभने ४९ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राज-
पुत्रौ महाबलौ । त्वदर्शनकृतोत्साहौ लोकान्भस्मीकरिण्यतः ५० हत्वा
च समरक्रूरं रावणं सहधान्धवम् । राघवस्त्वां विशालाक्षि त्वां पुरीं
प्रति नेष्यति ५१ ब्रूहि यद्वाघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः । सुग्रीवो
वापि तेजस्वी हरयो वा सभागताः ५२ इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता
पुनरथाब्रवीत् । कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवेयं मनस्विनी ५३ तं ममार्थं
सुखं पृच्छ शिरभा चाभिवादय । स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वरा-
ङ्गनाः ५४ ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् । पितरं मातरं
चैव संमान्याभिप्रसाद्य च ५५ अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ।
आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुखमनुत्तमम् ५६ अनुगच्छति काकुत्स्थं
भ्रातरं पालयन्वनं । सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः ५७ पितृ-
वद्वर्तते रामे मातृवन्मां ममाचरत् । हियमाणां तदा वीरो न तु मां वद

लक्ष्मणही अतिशय चिंताग्रस्त झाला आहे हे मी तुला शपथपूर्वक खरें सांगतो ४८. आतां कशी तरी तूं दृष्टीं पडली आहेस, तेव्हां ह्या क्षणापासून शोक करण्याची वेळ राहिली नाही. कारण, हे कल्याणि, तूं आतां दुःखांचा नाश झालेला अवलोकन करिशील ४९. ते उभयतांही तुझ्या दर्शनाकरितां उत्सुक असलेले महाबलाढ्य पुरुषश्रेष्ठ राजपुत्र (तुझ्याकरितां) त्रैलोक्याचेंही भस्म करून टाकितील ५०. हे विशालनयनेसीते, संग्रामामध्ये क्रूर कर्म करणाऱ्या त्या रावणाचा बांधवांसहवर्तमान वध करून राम तुला अयोध्यानगरीमध्ये घेऊन जाईल ५१. तेव्हां रामाला काय निरोप सांगायचा आहे ? महाबलाढ्य लक्ष्मणाला काय विदित करावयाचें आहे ? आणि तेजस्वी सुग्रीवाला अथवा तेथें जुळलेल्या वानरांना काय कळवावयाचें आहे ? तें मला सांग " ५२. ह्याप्रमाणें त्या हनुमानानें भाषण केलें असतां सीता पुनरपि त्याला ह्मणाली, "ज्या लोकनायकाला विचारी कौसल्या प्रसवली ५३ त्याला तूं माझ्याकरितां मस्तकानें प्रणाम करून कुशलप्रश्न कर. माला, सर्व प्रकारचीं रत्नें, प्रिय स्त्रिया ५४ आणि संपूर्ण पृथ्वीमध्येही दुर्लभ ऐश्वर्य ह्यांचा त्याग करून व मातापितरांना संमानपूर्वक प्रसन्न करून घेऊन ५५ जो रामाचे मागोमाग चालता झाला, ज्याच्या योगानें सुमित्रा सुपुत्रवती झाली, जो धर्मात्मा अनुपम सुखाचा त्याग करून व अनुकूल वर्तन ठेवून ५६ वनामध्ये भ्रात्या रामाचें रक्षण करण्याकरितां त्याच्या मागोमाग जात आहे. सिंहासारिखे स्कंध, आजानुबाहु आणि आल्हादकारक मुद्रा यांनीं युक्त असलेला जो विचारी ५७ रामाशीं पित्याप्रमाणें वागत

१९४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

लक्ष्मणः ५८ वृद्धोपमेवी लक्ष्मीवाञ्छको न बहुभाषिता । राजपुत्रप्रियश्रेष्ठः
सदृशः श्वशुरस्य मे ५९ मत्तः प्रिततरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः । न
युक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्वहति वीर्यवान् ६० यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्य-
मनुस्मरत् । म ममार्थाय कुशलं वक्तव्या वचनान्मम ६१ मृदुर्नित्यं
शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः । यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरं
भवंतु ६२ त्वमस्मिन्कार्यनिर्वाहे प्रमाणं हरियूथप । राघवस्त्वत्समार-
म्भान्मयि यत्नपरो भवंतु ६३ इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः
पुनः । जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ६४ ऊर्ध्वं मासान्न
जीवयं मत्पेनाहं ब्रवीमि ते । रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या
पापकर्मणा । त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् ६५
ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् । प्रदेयां राघवायेति सीता
हनुमते इदौ ६६ प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् । अङ्गुल्या योज-

आह आणि मातप्रमाणें जो माझ्याशीं वागला, त्या वीर लक्ष्मणाला रावण मला
घेऊन जात असतांना समजलें नाहीं ५८. जो वृद्धांचा समागम करणारा आहे, वैभ-
वशाली व समर्थ असून जो मित भाषण करणारा आहे, राजपुत्र रामाला जो अति
प्रिय आहे, माझ्या सासऱ्यासारखी ज्याची वागणूक आहे ५९, लक्ष्मण हें ज्याचें नांव
असून रामाला जा माझ्यापेक्षांही नेहमींच अधिक प्रिय आहे, आजपर्यंत जें कार्य
करण्याचा प्रसंग पडला नाहीं तें कार्यही जो वीर्यवान् असल्यामुळें वार पाडीत
आहे ६० आणि ज्याच्याकडे पाहून रामाला आपल्या निवृत्त झालेल्या पित्याचें स्मरण
होईनासें झालें आहे, त्याला तूं माझ्याकरितां माझ्या सांगण्यावरून कुशलप्रश्न कर
६१ ह्मणजे, हे वानरश्रेष्ठा, नेहमीं सौम्य, शुचि, दक्ष आणि रामाला प्रिय असा तो
लक्ष्मण माझे दुःख नाहींसें करील ६२. हे वानरसनाधियते, हें माझे कार्य सिद्धीस
जाण्याविषयीं मी तुझ्यावरच अवलंबून आहे. कारण, तूं उपक्रम केलास ह्मणजे राम
माझ्याविषयीं यत्न करू लागेल ६३. माझा नाथ जो शूर राम त्याला पुनःपुनः तूं
माझा असा निरोप सांग कीं, “ हे दशरथपुत्रा, मी एक महिनाभर जीव धरून
राहीन ६४; महिन्याच्यापुढें मी जिवंत राहणार नाहीं हें मी खरें खरें सांगून ठेवितं.
तस्मात्, पातालामध्ये बुडून गेलेल्या पृथ्वीला ज्याप्रमाणें भगवानांनीं तारिलें त्याप्रमाणें,
हे वीरा, दुराचारी रावणानें कपट करून यथे अडकवून ठेविलेल्या मला तूं तार ” ६५.
असा निरोप सांगितल्यानंतर पदरांत बांधून ठेविलें एक दिव्य व शुभ शिरोरत्न
सीतेनें साडिलें ; आणि ‘ हें रामाला द्यावयाचें ’ असं ह्मणून तिनें तें हनुमानाच्या
स्वार्थीन केलें ६६. तदनंतर तें अनुपम श्रेष्ठ रत्न वीर हनुमानानें घेऊन आपल्या

सर्गः ३९]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१९५

यामास नह्यस्य प्राभवद्भुजः ६७ मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च ।
सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ६८ हर्षेण महता युक्तः
सीतादर्शनजन मः । हृदयेन गतो रामं लक्ष्मणं च सलक्षणम् ६९ मणि-
वरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् । गिरिवरपवनाव-
धूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपदे ७० [१६८४] इत्यार्षे श्रीमद्रा-
मायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनूमन्तमथाब्रवीत् । अभिज्ञानमभिज्ञातमेत-
द्रामस्य तत्त्वतः १ मणिं दृष्ट्वा तु रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति । वीरो
जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च २ स भूयस्त्वं समुत्साहचोदितो
हरिसत्तम । अस्मिन्कार्यसमुत्साहे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ३ त्वमस्मिन्कार्य-
निर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम । तस्य चिन्तय यो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ४
हनूमन्त्यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव । स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीम-
विक्रमः ५ शिरसा वन्द्य वैदेहीं गमनायोपचक्रमे । ज्ञात्वा संप्रस्थितं

बाटाला घट्ट बांधून ठेविलें; तथापि तं रत्न स्वीकारण्यास मनापासून त्याचा हात धांवला
नाहीं ६७. असो. शेवटीं तें श्रेष्ठ रत्न घेऊन त्यानें सीतेला अभिवंदन केलें; आणि
प्रदक्षिणा केल्यावर नम्र होऊन तो तिच्या बाजूस उभा राहिला ६८. सीतेचें दर्शन
झाल्यामुळें त्याला मोठा हर्ष झाला; आणि राजलक्षणांनीं युक्त असलेल्या लक्ष्म-
णाचें व रामाचें त्याला स्मरण झालें ६९. जनकराजाच्या कन्येनें राक्षसींना न दिसेल
अशा युक्तीनें जवळ ठेविलेलें तें बहुमूल्य श्रेष्ठ रत्न घेतल्यानंतर प्रथमतः सीतेचें दर्शन
न झाल्यामुळें उच्च पवतावर असलेल्या पुरुषाप्रमाणें दुःखानें कंपित झालेला आणि
नंतर सीतेचें दर्शन झाल्यामुळें कंपरहित झालेला तो हनुमान् मनामध्ये प्रसन्न होऊन
तथून परत फिरण्यास उद्युक्त झाला ७०. ह्याप्रमाणें महाष्टुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रा-
मायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं अडतिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३८ ॥

रत्न दिल्यानंतर सीता हनुमानाला झणाली “ खरोखर हें रत्न रामाच्या ओळ-
खीचें आहे १. हें रत्न अवलोकन केल्यावर मी, माता कौसल्या आणि दशरथराजा
ह्या तिघांचें त्या वीर रामाला स्मरण होईल २. तस्मात्, हे वानरश्रेष्ठा, तुला हें कार्य
हार्तीं घेण्याविषयीं प्रेरणा होईल; आणि प्रेरणा झाल्यानंतर पुढें काय करावयाचें त्याचा
तूं विचार कर ३ हे वानरश्रेष्ठा, हें कार्य पार पडण्याविषयीं तुझ्यावर भार आहे. ह्यास्तव,
रामानें कोणता प्रयत्न केला असतां दुःखाचा नाश होईल हें तूं मनामध्ये आण ४.
हे हनुमाना, यत्नाचें अवलंबन करून तूं माझ्या दुःखाचा परिहार कर. ” ह्यावर “दीक

१९६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

देवी वानरं पवनात्मजम् ६ वाष्पगद्गद्या वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ।
हनूमन्कुशलं ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ७ सुग्रीवं च महामात्यं सर्वा-
न्वृद्धांश्च वानरान् । ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ८ यथा च
मम महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखांश्चुमंशोधात्त्वं संपाधातुम-
र्हसि ९ जीवन्तीं मां यथा रामः संभावयति कीर्तिमान् । तत्त्वया हनु-
मन्वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि १० नित्यमुत्साहयुक्तम्य वाचः श्रुत्वा मये-
रिताः । वर्धिष्यते दशरथेः पौरुषं मद्वाप्तये ११ मत्संदेशयुता वाच-
स्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः । पराक्रमे मतिं वीरो विधिवत्संविधास्यति १२
सीतायास्तद्वचः श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्य-
मुत्तरमब्रवीत् १३ क्षिप्रमेप्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः । यस्ते युधि
विजित्यारीञ्छोकं व्यपनयिष्यति १४ न हि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु
सुरेषु वा । यस्तस्य वमतो बाणांस्थानुमुत्सहतेग्रतः १५ अप्यर्कमपि

आहे ” असें ह्णून त्या भयंकरपराक्रमी मारुतीने ५ सीतेला मस्तकानें प्रणाम केला
आणि तो तेथून निघण्यास तयार झाला. तेव्हां वायुपुत्र वानर निघाला असें जाणून
देवी ६ सीता अश्रूनीं कंठ दाटून आल्यामुळे अडखळत अडखळत त्याला ह्णाली
“ हे हनुमाना, उभयतां रामलक्ष्मणांना तूं कुशल सांग ७; आणि त्याचप्रमाणें हे
वानरश्रेष्ठा, अमात्यांसहवर्तमान सुग्रीवाला व सर्व वृद्ध वानरांना तूं धर्माला अनुस-
रून कुशल सांग ८ सारांश, तो महापराक्रमी राम ह्या दुःखसागरापासून मला तारील
अशा रीतीनें तूं त्याचें मन वळीव ९. हे हनुमाना, मी जिवंत असतांना तो कीर्ति-
मान् राम माझें रक्षण करील असें भाषण तूं त्याच्याशीं कर; आणि संभाषणाच्या
योगानें तरी (मला दुःखांतून पार पाडण्याचा हा) धर्म तुझ्या हातून होऊं दे १०.
मी जे शब्द तुझ्याशीं बोललें ते श्रवण केल्यावर नेहमीं उत्साहयुक्त असलेल्या दशर-
थपुत्र रामाचा माझ्या प्राप्तीकरितां अधिक अधिकच प्रयत्न होत जाईल ११. माझा
निरोप तुझ्या मुखांतून श्रवण करितांक्षणींच वीर राम पराक्रम करण्याचा योग्य विचार
करील ” १२ सीतेचें हें भाषण श्रवण केल्यानंतर वायुपुत्र हनुमान् मस्तकीं हात
जोडून तिला ह्णाला १३ “ श्रेष्ठ श्रेष्ठ वानर आणि अस्वलें बरोबर घऊन ककुत्स्थ-
कृलोत्पन्न राम सत्वरच इकडे येईल आणि शत्रूंना युद्धामध्ये जिंकून तो लवकरच
तुझ्या दुःखाचा परिहार करील १४ राम बाण सोडूं लागला असतां त्याच्या समोर
उभा राहण्यास समर्थ असा कोणीही वीर मनुष्यांमध्ये, दैत्यांमध्ये अथवा देवांमध्ये
माझ्या आढळण्यांत येत नाही १५. संग्रामामध्ये सूर्याशीं, इंद्राशीं अथवा धैवस्वत

पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् । स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः १६
 स हि सागरपर्यन्तां महीं साधितुमर्हति । त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो
 जनकनन्दिनि १७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक्सत्यं सुभाषितम् । जानकी
 बहु मेने तं वचनं चेदमब्रवीत् १८ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्ष्यमाणा
 पुनः पुनः । भर्तृसंहान्वितं वाक्यं मौहार्दादनुमानयत् १९ यदि वा
 मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम । कस्मिंश्चित्मंवृत देशे विश्रान्तः श्वां गमि-
 ष्यमि २० मम चैवाल्पभाग्यायाः सांनिध्यात्तव वानर । अस्य शोकस्य
 महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् २१ ततो हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु ।
 प्राणानामपि संदेहो मम स्यान्नात्र संशयः २२ तवादर्शनजः शोको भूयो
 मां परितापयेत् । दुःखाद्दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर २३ अयं च वीर
 संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः । सुसहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वरः २४ कथं
 नु खलु दुष्पारं तरिष्यति महोदधिम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नर-

वमाशींही युद्ध करण्यास तो समर्थ आहे. मग विशेषकरून तुझ्याकरितां तर तो
 त्यांच्याशींही युद्ध करण्याचा प्रसंग पडला असतां मागे पुढें पहाणारच नाही १६.
 समुद्रवल्यांकित पृथ्वीही जिंकण्यास तो समर्थ आहे. तात्पर्य, हे जनककन्ये,
 तुझ्याकरितां राम हवा त्याचा पराजय करणारा आहे ” १७. ह्याप्र-
 माणं हनुमानाने केलेले तें सत्य भाषण श्रवण केल्यावर सीतेला
 तें उत्कृष्ट भाषण महत्त्वाचे वाटले; आणि तिनें त्यांच्याशीं कांहीं भाषणही
 केले १८. सारांश, तो हनुमान निघाला असतां सीता वारंवार त्याच्याकडे पाहूं
 लागली; आणि भत्यांच्या प्रेमाचा ज्यांत संबंध आहे अशा त्या हनुमानाच्या भाषणाची
 प्रेमाने तिनें प्रशंसा केली १९. तदनंतर ती ह्मणाली “ हे शत्रुदमना वीरा हनुमाना,
 कोणत्या तरी गुप्त प्रदंशामध्ये वाटेल तर तूं एक दिवस रहा. तूं विश्रान्ति घेऊन उद्यां
 जाशील २०. असें झालें असतां, हे वानरा, मज भाग्यहीन स्त्रीची तुझ्या सांनिध्यामुळे,
 ह्या प्रचंड शोकांतून क्षणभर सुटका तरी होईल २१. कारण, हे वानरश्रेष्ठा, पुनरपि
 तुझे आगमन होण्याची पंचाईतच आहे; आणि यदाकदाचित् जरी झालें तरी तोप-
 र्यंत खरोखर मी जिवंत रहाण्याचाही संशयच आहे २२. हे वानरा, तूं माझ्या दृष्टी-
 भाड झालास ह्मणजे माझा शोक अधिकच होईल आणि अत्यंत दुःख भोगीत अस-
 लेल्या माझ्या अंगाचा जसा कांहीं भडका करून देईल २३ हे वीरा, माझ्या मना-
 मध्ये हा एक जबरदस्त संशय जसा कांहीं उभाच आहे. तुला साह्य करणारे वानर
 व अस्वल एकदम जुळले असतां वानराधिपति सुग्रीव २४ हा दुस्तर महासागर

१०८

महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ४

वरात्मजौ २५ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्येह लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैन-
तयस्य तव वा मारुतस्य वा २६ तदस्मिन्कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरति-
क्रमे । किं पश्यमं समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः २७ काममस्य त्वम-
वैकः कार्यस्य परिमाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोद्भयः २८
बलैः समग्रैर्युधि मां रावणं जित्य मयुगं । विजयी स्वपुरं यायात्तत्तस्य
मदृशं भवेत् २९ बलैस्तु मंकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नय-
द्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ३० तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं
महात्मनः । भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ३१ तदर्थोपहितं वाक्यं
प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमांश्शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ३२ देवि
हर्यृक्षमैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः । सुग्रीवः सत्यसंपन्नस्तवार्थं कृतनि-
श्र्वयः ३३ स वानरमहस्राणां कांटीभिरभिसंवृतः । क्षिप्रमेष्यति वैदेहि
राक्षसानां निवर्हणः ३४ तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।

तरण्यास कसा बरें समर्थ होईल ? किंवा अस्वलवानरांच्या त्या सेना अथवा ते पुरुषश्रेष्ठ
दशरथाचे पुत्र तरी महासागराचे उल्लघन करण्यास कसे समर्थ होतील ? २५. ह्या
जगतामध्ये समुद्र उल्लघन करण्याचे सामर्थ्य तीनच प्राण्यांचे ठिकाणी असण्याचा संभव
आहे. गरुडाचे ठिकाणी, तृश्या ठिकाणी आणि वायूचे ठिकाणी २६. तस्मात्, हे दुर्बट
कार्य पार पाडण्याचा कोणता उपाय तुला दिसत आहे ? हे वीरा, तू कार्य कसे
शेवटास न्यावं हे जाणणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ आहेस २७. हे शत्रुपक्षीयवीरनाशका हनुमाना,
तू एकटाही खरोखर हे कार्य पार पाडण्यास समर्थ आहेस; परंतु, तृश्या हातून कार्य
शेवटास गेले असता कीर्तिवर्धक असे विजयरूप फलही तुलाच प्राप्त होईल (रामाला
होणार नाही) २८. परंतु, संपूर्ण सैन्ये बराबर घेऊन आणि संग्रामामध्ये
रावणाला जिंकून विजयी झाल्यावर जर राम मला घेऊन आपल्या
राजधानीला जाईल तर तें त्याला शोभण्यासारखें होईल २९.
शत्रूसैन्याचे मर्दन करणारा तो राम सैन्यांच्या योगाने लंकेमध्ये दाणादाण
उडवून देऊन जर मला घेऊन जाईल तर तें त्याच्या नांवलौकिकाला योग्य दिसेल ३०.
तस्मात्, त्या रणशूर महात्म्याला योग्य असा पराक्रम त्याच्या हातून होईल अशी तू
तजवीज कर ” ३१. अर्थ, विनय आणि हेतु यांनी भरलेले तें सीतेचे भाषण श्रवण
करून हनुमान् शेवटी हणाला ३२ “ हे देवि, वानर आणि अस्वल ह्यांच्या सैन्यांचा
अधिपति जो वानरश्रेष्ठ सुग्रीव तो सत्यनिष्ठ आहे; आणि तृश्या कार्याविषयी त्याचा
निश्चय झाला आहे ३३ हे सीते, हजारों वानरांच्या कोठ्यावधि सुडी बरोबर

सर्गः ३९]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

१९९

मनःसंकल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ३५ येषां नापरि नाधस्ताच्च
निर्यकमज्जते गतिः । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ३६ अस-
क्तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसा-
रिभिः ३७ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः
कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसंनिधौ ३८ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्तं महा-
बलाः । न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ३९ तदलं परितापन
देवि शांको व्यपैतु ते । एकोत्पातेन ते लङ्कामण्यन्ति हरियूथपाः ४०
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महामङ्गौ नृसिंहा-
वागमिष्यतः ४१ तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
आगम्य नगरीं लङ्कां मायकैर्विधमिष्यतः ४२ सगणं रावणं हत्वा राघवां
रघुनन्दनः । त्वामादाय वरारोहे स्वपुरीं प्रतियास्यति ४३ तदाश्वमिहि
भद्रं ते भव त्वं कालकाङ्क्षिणी । न चिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवान-

घेऊन तो राक्षसनाशक सत्वरच इकडे येईल ३४. पराक्रमी, धैर्यवान्, महाबलाढ्य,
आणि इच्छेप्रमाणे उड्डाण करणारे वानर त्याच्या आज्ञेत आहेत ३५. ऊर्ध्वभागी,
अधोभागी आणि आठही दिशांचे ठिकाणी त्यांची गति कुंठित होत नाही; आणि अपरिमित
तेजाने युक्त असलेले ते वानर कसल्याही मोठ्या कर्मांमध्ये हार जात नाहीत ३६.
आकाशमार्गाने गमन करणाऱ्या त्या महोत्साही वानरांनी सागर आणि पर्वत ह्यांस-
हवर्तमान अनेक वळां पृथ्वीला प्रदक्षिणा केली आहे ३७. सुग्रीवाजवळ माझ्यापेक्षां
कमी कोणीही नाही. जे कांहीं वानर आहेत त्यांपैकी कांहीं माझ्यापेक्षां जास्त आहेत
आणि कांहीं माझ्या बरोबरीचे आहेत ३८. मी (कनिष्ठ प्रतीतला असूनही) जर यथे
आलों आहे तर त्या महाबलाढ्य वानरांची गोष्ट पाहिजे कशाला ? मोठ्यामोठ्यांना
कधीही (अल्पस्वल्प कामे करण्याकरितां) पाठवीत नसतात. यःकश्चित्तांनच्च बांहर
पाठवीत असतात ३९. तस्मात्, हे देवि, तू संताप करून घेऊं नको. तूज्ञा शोक
आतां पुरे झाला. ते वानरसेनाधिपति एका उड्डाणानेच लंकेंमध्ये येतील ४०. उदय
पावलेल्या चंद्रसूर्याप्रमाणे असलेले ते पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मण माझ्या पाठीवर बसून
आणि मोठ्या मोठ्या सेना बरोबर घेऊन तुझ्याकडे येतील ४१. एकत्र असलेले ते
उभयतां वीर पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मण यथे घेऊन लंकानगरी बाणांनी उडवून देतील ४२.
सारांश, रघुनंदन राम अनुयायांसहवर्तमान रावणाचा वध करील आणि, ह सुंदरि. तुला
घेऊन आपल्या राजधानीला परत जाईल ४३. तस्मात्, तू धीर धर आणि कालाची
प्रतीक्षा करीत रहा. तूजें कल्याण होईल, आणि प्रज्वलित अग्नीप्रमाणे असलेल्या रामाला तू

२०० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 लम् ४४ निहते राक्षसेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे । त्वं समेष्यसि रामेण
 शशाङ्कनेव रोहिणी ४५ क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं द्रक्ष्यसि मैथिलि ।
 रावणं चैव रामेण द्रक्ष्यसे निहतं बलात् ४६ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमा-
 न्मारुतात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ४७ तमरिघ्नं
 कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपा-
 गतम् ४८ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्मिहशार्दूलविक्रमान् । वानरान्वारणेन्द्रा-
 भान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् ४९ शैलाम्बुदुनिकाशानां लङ्कामलयमानुषु ।
 नर्दतां कपिमुख्यानामार्यै यूथान्यनेकशः ५० स तु मर्मणि घोरेण ताडितो
 मन्मथेषुणा । न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ५१ रुद मा देवि
 शोकेन मा भूते मनसो भयम् । शचीव भर्त्रा शक्रेण मङ्गमेष्यसि शा-
 भने ५२ रामाद्विधिः कोन्यांस्ति कश्चित्सौमित्रिणा समः । अग्निमारु-
 तकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ ५३ नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे

लवकरच अवलोकन करिशील ४४; व रोहिणीचा ज्याप्रमाणे चंद्राशीं समागम
 होत असतो त्याप्रमाणे पुत्र, अमात्य आणि बांधव ह्यांसहवर्तमान राक्षसाधिपति राव-
 णाचा वध झाला असतां रामाशीं तुझा समागम होईल ४५. हे मैथिलि, शोकाचा
 शेवट पाहण्याची पाळी तुला लवकरच येईल; आणि रामाच्या हातून रावण वध पावल्याचेंही
 तूं सत्वरच अवलोकन करिशील ” ४६. ह्याप्रमाणे सीतेला धीर देऊन वायुपुत्र हनु-
 मानाने तेथून जाण्याचा विचार केला; आणि पुनरपि तो सीतेला ह्मणाला ४७ “ शत्रु-
 नाशक महात्मा राम आणि हातामध्ये धनुष्य घेतलेला लक्ष्मण लंकेच्या द्वाराजवळ
 आल्याचें तूं सत्वरच अवलोकन करिशील ४८. नखें आणि दंष्ट्रा हींच ज्यांचीं
 आयुधें आहेत, सिंह आणि व्याघ्र ह्यांप्रमाणे ज्यांचे पराक्रम आहेत आणि गर्जेद्रांसा-
 रिखीं ज्यांचीं शरीरें आहेत असे वीर वानर येथें जुळलेले तूं सत्वरच पाहशील ४९.
 हे साध्वि, लंकेतील मलयपर्वताच्या शिखरावर गर्जना करित असलेल्या आणि पर्वतां-
 प्रमाणे व मेघांप्रमाणे दिसत असलेल्या मोठ्या मोठ्या वानरांच्या अनेक झुंडीच्या झुंडी
 तुझ्या दृष्टीं पडतील ५०. मदनाच्या घोर बाणाने मर्मस्थानीं ताडित झालेल्या त्या
 रामाला सिंहाने जर्जर केलेल्या गजाप्रमाणे सुख मुळींच होत नाही ५१. हे देवि, तूं
 रडूं नको; आणि शोकामुळे तूं आपल्या मनामध्ये धास्तीही बाळगूं नको. हे कल्याणि,
 इंद्राणीचा ज्याप्रमाणे इंद्राशीं समागम होतो त्याप्रमाणे तुझा भर्त्याशीं समागम
 होईल ५२ रामापेक्षां अधिक कोण आहे; आणि लक्ष्मणाची बरोबरी करणारा
 तरी कोण आढळणार आहे ? तुझ्यावरच अवलंबून राहणारे ते उभयतां भ्राते

सर्गः ४०]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२०१

रक्षागणैरध्युषितेतिरौद्रं । न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्संगम-
कालमात्रम् ५४ [१७३८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुमूनोर्महात्मनः । उवाचात्महितं वाक्यं सुख्यं
सुरसुतापमा १ त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्त्रारं संप्रहृष्यामि वानर । अर्धसंजातस-
स्येव वृष्टिं प्राप्य वसुंधरा २ यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्षितैः
संस्पृशयं सकामाहं तथा कुरु दयां मयि ३ अभिज्ञानं च रामस्य दया
हरिगुणोत्तम । क्षितामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ४ मनः-
शिलायास्तिलकां गण्डपार्श्वे निवेशितः । त्वया प्रणष्टे तिलके तं किल
स्मर्तुमर्हसि ५ स वीर्यवान्कथं सीतां हतां समनुमन्यसे । वसन्तीं रक्षसां
मध्ये महेन्द्रवरुणापम ६ एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः । एतं
दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ७ एष निर्यातितः श्रीमान्मया ते

अग्नि व वायु ह्याप्रमाणे आहेत ५३. हे देवि, राक्षसगणांनी वास्तव्य केलेल्या या
अति भयंकर प्रदेशामध्ये तुला आतां फार दिवस राहावं लागणार नाही. सत्वरच तुझ्या
प्रियाचें आगमन इकडे हाईल. माझी व त्याची भेट होण्यास अवश्यक इतकाच काळ लोटे-
पर्यंत तूं आतां वाटपहा हणजे झालें ५४. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामा-
यणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापूर्वीं एकुणचाळिसावा सर्गसमाप्त झाला ॥ ३९ ॥

त्या महात्म्या वायुपुत्र हनुमानाचें तें आपल्या हिताचें भाषण श्रवण केल्यावर देव-
कन्यप्रमाणें असलेली ती सीता त्याला हणाली १ ' हे वानरा, अर्धवट धान्य जिच्या-
मध्ये उगवलीं आहेत. अशा पृथ्वीला ज्याप्रमाणें पर्जन्यवृष्टि प्राप्त झाली असतां आनंद
होतो त्याप्रमाणें प्रिय भाषण करणाऱ्या तुला अवलोकन करून मला आनंद होत
आहे २ तस्मात्, शोकांनीं कृश झालेल्या ह्या गात्रांच्या योगानें त्या पुरुषश्रेष्ठ
रामाला स्पर्श करून मी कृतकृत्य हाईन अशा प्रकारची तूं मजवर दया कर ३
हे महागुणवान् वानरा, काकपक्ष्याचा एक नेत्र नाहींसा करून टाकणारी इषी-
कास्त्र सोडिल्याची खूण तूं रामाला दे आणि त्याला असंही सांग कीं ४ " पूर्वीचा
तिलक पुसून गेला असतां माझ्या गालावर तूं एक जो मनःशिलाचा तिलक लाविला
होतास त्याची आठवण करून पहा ५. हे इंद्रवरुणतुल्य रामा, तूं वीर्यवान् असतांही
रावणानें हरण करून नेल्यामुळें राक्षसांमध्ये सीता वास्तव्य करीत आहे हें तुला
सहन कसें होत आहे ? ६. हे निष्पापा रामा, हें दिव्य शिरोरत्न मीं फारच जपून
ठेविलें होतें; कारण संकटामध्यें तुझे दर्शन झाल्यावर जसा मला आनंद होत असतो

२०२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 वारिसंभवः । अतः परं न शक्यामि जीवितुं शोकलालसा ८ असह्यानि
 च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः । राक्षसैः सह संवासं त्वत्कृते मर्षया-
 म्यहम् ९ धारयिष्यामि मासंतु जीवितं शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये
 त्वया हीना नृपात्मज १० घोरो राक्षसराजायं दृष्टिश्च न सुखा मयि ।
 त्वां च श्रुत्वा विषज्जन्तं न जीवेयमपि क्षणम् ११ वैदेह्या वचनं
 श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् । अथाब्रवीन्महातेजा हनुमान्मारुतात्मजः १२
 त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे शोकाभिभूते तु
 लक्ष्मणः परितप्यते १३ दृष्ट्वा कथंचिद्भवती न कालः परिदेवितुम् । इमं
 मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भानिनि १४ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रा-
 वनिन्दितौ । त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः १५ हत्वा तु
 समरे रक्षो रावणं महवान्धवैः । राघवौ त्वां विशालाक्षि स्वां पुरीं प्रति
 नेष्यतः १६ यत्तु रामो विजानीयादभिज्ञानमनिन्दिते । प्रीतिसंजननं

तसा हें रत्न अवलोकन करून मला आनंद होत असतो ७. परंतु, उदकामध्ये
 उत्पन्न झालेलें हें भव्य रत्न मीं तुझ्याकडे पाठविलें आहे. ह्यामुळें आजपासून पुढें
 शोकाकुल झालेली मी जिवंत राहणें शक्य नाहीं ८. असह्य दुःखें, मर्मभेदक भाषणें
 आणि राक्षसांसहवर्तमान वास्तव्य मी तुझ्याकरितां सहन करात आहे ९. हे राजपुत्रा,
 एक महिनाभर मी जीव धरून राहीन. महिन्यानंतर तुझ्यावांचून मी जिवंत राहणार
 नाहीं १०. हा राक्षसाधिपति रावण क्रूर आहे; माझ्यावर ह्याची दृष्टिही चांगली नाहीं.
 तेव्हां इतकें असून तूंही आणखी इकडे येण्यास विलंब करीत आहेस हें माझ्या
 कानावर आलें ह्मणजे मी एक क्षणभरही जिवंत राहणार नाहीं ” ११. डोळ्यामध्ये अश्रु
 आणून सीतेनें केलेलें हें दीन भाषण श्रवण केल्यावर महातेजस्वी वायुपुत्र हनुमान्
 तिला ह्मणाला १२ “ हे देवि, तुझ्या शोकामुळें रामाची मुखचर्चा अगदीं पालटून
 गेली आहे; आणि राम शोकाकुल झाला असल्यामुळें लक्ष्मणही दुःखित झाला आहे
 हें मी तुला शपथपूर्वक खरें सांगतो १३. परंतु, आतां कसा तरी तुझा शोध लागला
 आहे; तेव्हां शोक करण्याचा काल सांप्रत उरला नाहीं. हे साध्वि, ह्या घटकेलाच
 तुझ्या दुःखांचा शेवट होईल १४. निंदेला पात्र नसलेले ते उभयतां पुरुषश्रेष्ठ राजपुत्र
 तुझ्या दर्शनाकरितां उत्सुक असल्यामुळें लंका भस्म करून टाकितील १५. हे विशा-
 लनयने, संग्रामामध्ये बांधवांसहवर्तमान रावणाचा वध करून ते रामलक्ष्मण तुला
 आपल्या राजधानीला घेऊन जातील १६. हे निर्दोष सीते, ज्याची रामाला चांगली
 ओळख पटेल आणि ज्याच्या योगानें त्याला आनंद होईल अशी आणखी एक खूण

सर्गः ४० ।

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२०३

भूयस्तस्य त्वं दातुमर्हसि १७ साब्रकीदत्तमेवाहो मयाभिज्ञानमुत्तमम् । एत-
देव हि रामस्य दृष्ट्वा यत्नेन भूषणम् १८ श्रद्धयं हनुमन्वाक्यं तव वीर-
भविष्यति । स तं मणिवरं गृह्य श्रीमान्पुवगसत्तमः १९ प्रणम्य शिरसा
देवीं गमनायोपचक्रमे । तमुत्पालकृतोत्साहमवेक्ष्य हरियूथपम् २० वर्ध-
मानं महावेगमुवाच जनकात्मजा । अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गदया
गिरा २१ हनूमन्सिंहसंकाशौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवं च सहा-
मात्यं सर्वान्ब्रूया अनामयम् २२ यथा च स महाबाहुर्मा तारयति राघवः ।
अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि २३ इदं च तीव्रं मम शोक-
वेगं रक्षोभिरेभिः परिभर्त्सनं च । ब्रूयास्तु रामस्य गतः समीपं शिवश्च
तेध्वास्तु हरिप्रवीर २४ स राजपुत्र्या प्रतिवेदितार्थः कपिः कृतार्थः परि-
हृष्टचेताः । तदल्पशेषं प्रसमीक्ष्य कार्यं दिशं ह्युदीचीं मनसा जगाम २५
[१७६३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणं वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे
चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तू रामाला दे" १७. ह्यावर ता ह्यणाली "अरे, मीं उत्कृष्ट खूण दिलीच आहे. हेंच
भूषण नीट अवलोकन केल्यावर, हे वीर हनुमाना, रामाला तुझे बोलणें
विश्वसनीय वाटेल. " असें सीतेने सांगितल्यानंतर तें श्रेष्ठ रत्न घेऊन
त्या श्रीमान् वानरश्रेष्ठ हनुमानानें १८, १९ त्या देवीला मस्तकानें प्रणाम
केला आणि तो जाण्यास तयार झाला. तेव्हां उड्डाण करण्यास सिद्ध होऊन
वृद्धिंगत होऊं लागलेल्या त्या महावेगवान् वानरसेनाधिपतीकडे पाहिल्यावर त्या दीने
सीतेचें मुख अश्रूनीं व्याप्त झालें आणि कंठ दाटून आल्यामुळें अडखळत अडखळत
ती त्याला ह्यणाली २०, २१ " हे हनुमाना, सिंहतुल्य भ्राते रामलक्ष्मण आणि अमा-
त्यांसहवर्तमान सुग्रीव ह्या सर्वांना तू माझ्या वतीनं आरोग्यविषयक प्रश्न कर २२;
आणि तो महापराक्रमी राम ह्या दुःखसागरापासून माझा सत्वर उद्धार करील अशा
प्रकारची तू कांहीं युक्ति योज २३. ह वानरश्रेष्ठा, तू रामाचेसमीप गेल्यावर हा माझा
तीव्र शोकातिरेक आणि ह्या राक्षसांकडून होत असलेली ही माझी निर्भर्त्सना तू
त्याला सांग. तुला मार्ग सुखकर होवो " २४ ह्याप्रमाणें त्या राजकन्येने निरोप
सांगितल्यावर अंतःकरणामध्यें अतिशय आनंदित झालेला तो कपि सीतेचा शोध लाग-
ल्यामुळें कृतार्थ झाला आणि राहिलेले कार्य अगदीच थोडें आहे असें समजून त्यानें
उत्तरदिशेकडे जाण्याचें मनामध्ये आणिलें २५. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीम-
द्रामायणसज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं चाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥४०॥

२०४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

स च वाग्भिः प्रशस्ताभिर्गमिष्यन्पूजितस्तया । तस्माद्देशाद्पाकम्य
चिन्तयामास वानरः १ अल्पशेषमिदं कार्यं दृष्टेयममितेक्षणा । त्रीनुपायान-
तिक्रम्य चतुर्थं इह दृश्यते २ न साम रक्षःसु गुणाय कल्पते न ज्ञानमर्थोप-
चितेषु युज्यते । न भेदमाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह संचते ३
न चाम्य कार्यम्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते । हतप्रवी-
राश्च रणे तु राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ४ कार्यं कर्मणि
निर्वृत्तं यो बहून्पि साधयेत् । पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ५
न ह्येकः साधकां हतः स्वल्पस्यापीह कर्मणः । यो ह्यर्थं बहुधा वद स
समर्थोर्थसाधने ६ इहैव तावत्कृतनिश्चयो ह्यहं व्रजेयमद्य पुत्रगेश्वरालयम् ।
परात्मसंमर्दविशेषतस्त्वचिन्ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ७ कथं नृ-
खल्वद्य भवेत्सुखागतं प्रमह्य युद्धं मम राक्षसैः सह । तथैव खल्वात्मबलं

तो वानर हनुमान् जावयास निवाला असतां प्रशस्त शब्दांनीं सीतनें त्याची प्रशंसा
केली आणि नंतर तो तेथून चालता झाल्यावर मनामध्ये ह्मणाला १ “ कृष्णवर्ण
नेत्रांनीं युक्त असलेली ही सीता तर दृष्टीं पडली. आतां हें हातीं घेतलेलें कार्य थोडेंच
शिकक राहिलें आहे. ह्या ठिकाणीं पहिल्या तीन उपायांचें अवलंबन न करितां
चवथाच मला हितावह दिसत आहे २. कारण, राक्षसांचे ठि-
काणीं सामाच्या कांहीं उपयोग होणार नाही ; जे द्रव्यसंपन्न आहेत
त्यांना दान देणेंही योग्य होणार नाही; बलाचा गर्व झालेले लोक भेदानें साध्य
हाणें शक्य नाही; तस्मात्, ह्या राक्षसांचें ठिकाणीं पराक्रम हाच उपाय मला नीट
दिगत आहे ३. पराक्रमाचें अवलंबन केल्यावांचून ह्या कार्यसिद्धीला दुसरा कांहीं एक
निश्चिन उपाय येथें चालणार नाही. संग्रामामध्ये मोठे मोठे वीर वध पावले. ह्मणजेच
कमं तरी आज हे राक्षस मऊ येतील ४. मुख्य कार्य पार पडल्यानंतर पहिल्या
कार्याशीं विरोध न येतां जे अनेक कार्ये पार पाडितो तोच हातीं घेतलेलें काम
शेवट्यास नेण्यास समर्थ होतो ५. अल्प स्वला जरी कार्य असलें तरी एकाच उपायानें
ते पार पडेलच असं नाही ह्यास्तव, अनेक प्रकारांनीं उपाय योजण्याचें झाला मार्हात
असतं तांचे कार्य शेवट्यास नेण्यास समर्थ होतो ६. तस्मात्, मतिचा शोध लावणें
एवढेंच जरी कार्य करण्याचा माझा प्रथम निश्चय होता तरी शत्रूंचा व
आपला यद्धप्रमग प्राप्त झाला असतां आपणांमध्ये आणि शत्रूमध्ये विशेष
काय आहे हें खरें खरें समजून आल्यानंतर जर मी वानराधिपति सुग्रीवाकडे
प्रथमतः गेलों तर यजमानाच्या आज्ञेप्रमाणे खरें खरें काम मीं केल्यामारिखें हाईल ७.

सर्गः ४१]

महाराष्ट्रात्पर्यसमेतम् ।

२०५

च सारवत्समानयेन्मां च रणे दशाननः ८ ततः समासाद्य रणे दशाननं
समन्त्रिवर्गं सबलं सयायिनम् । हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च सुखेन
मत्वाहमितः पुनर्व्रजे ९ इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् । वनं नेत्र-
मनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् १० इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमि-
वानलः । अस्मिन्भग्ने ततः कोपं करिष्यति स रावणः ११ ततो मह-
त्साश्वमहारथद्विपं बलं समानेष्यति राक्षसाधिपः । त्रिशूलकालायसप-
द्विशायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति १२ अहं च तैः संयति चण्डवि-
क्रमैः समेत्य रक्षोभिरभङ्गविक्रमः । निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमि-
ष्यामि हरीश्वरालयम् १३ ततो मारुतवत्क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः ।
ऊरुवेगेन महता द्रुमान्क्षेप्तुमथारभत् १४ ततस्तद्धनुमान्वीरो बभञ्ज
प्रमदावनम् । मत्तद्विजममाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् १५ तद्वनं मथितैर्वृक्षै-
र्भिन्नैश्च सलिलाशयैः । चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बहुधा प्रियदर्शनैः १६ नाना-

परंतु, आज ह्या माझ्या येथें येण्याचा परिणाम सुखावह कसा होईल ? राक्षसांसहव-
र्तमान एकाएकीं माझे युद्ध होण्याचा प्रसंग कसा येईल ? आणि त्याचप्रमाणें संग्राम-
मामध्ये स्वतःचें सामर्थ्य आणि माझे सामर्थ्य यांविषयीं रावणाची चांगल्या रीतीने खात्री
कशी होईल ? (त्याचा आधीं मला विचार केला पाहिजे) ८. हा विचार झाला
ह्मणजे संग्रामामध्ये सैन्य आणि मंत्रिवर्ग ह्यांसहवर्तमान रावणाची गांठ घेऊन आणि
त्याचें बल व मनांतील आशय जाणून मी येथून सुखानें परत जाईन ९. नेत्रांना व मनाला
आनंद देणारें असें हें ह्या दुष्टाचें नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं व लतांनीं युक्त असलेलें नंदन-
तुल्य उत्कृष्ट वन आहे १०. तेव्हां शुष्क वन दग्ध करून टाकणाऱ्या अर्माप्रमाणें मी ह्या
वनाचा विध्वंस करून टाकीन; आणि ह्याचा विध्वंस झाला असतां तो रावण क्रुद्ध होईल ११.
तदनंतर अश्व, मोठे मोठे रथ आणि गज यांनीं युक्त असें प्रचंड सैन्य घेऊन राक्षसा-
धिपति रावण येईल व तो आला असतां त्रिशूल व पोलादी पट्टे ह्यांसहवर्त-
मान मोठें युद्ध सुरू होईल १२. युद्धामध्ये प्रचंड पराक्रम करणाऱ्या त्या राक्षसांशीं
गांठ पडल्यावर आपला पराक्रम मूर्च्छीच वाया जाऊं न देतां रावणानें पाठविलेल्या
त्या सैन्याचा वध करून वानराधिपति सुग्रीवाच्या घराकडे मी खुशाल चालतां होईन १३.
असा बेत केल्यानंतर वायूप्रमाणें भयंकर पराक्रम करणारा तो मारुति क्रुद्ध झाला आणि
आपल्या मांड्यांच्या मोठ्या वेगानें तो वृक्ष उलथे पालथे करूं लागला १४. नंतर मत्त
पक्ष्यांनीं नादित, नानाप्रकारच्या वृक्षांनीं व लतांनीं युक्त आणि अंतःपुरांतील स्त्रियांना
विहार करण्यास योग्य असें तें वन वीर हनुमानानें मोडून टाकिलें १५. त्या वनांतील

शकुन्तविरुतैः प्रभिन्नमलिलाशयैः । ताम्रैः किमलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुम-
लतायुतैः १७ नै बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा । व्याकुलावरणा
रजुर्विह्वला इव ता लताः १८ लतागृहैश्चित्रगृहैश्च सादितैर्व्यालैर्मृ-
गैरार्तरवैश्च पक्षिभिः । शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्टरूपं तद्भून्म-
हद्वनम् १९ सा विह्वलाशोकलताप्रनाना वनस्थली शोच्यलताप्रताना ।
जाता दशास्यप्रमदावनस्य कंपर्बलाद्धि प्रमदावनस्य २० ततः स कृत्वा
जगतीपंतर्महान्महद्वलीकं मनसो महात्मनः । युयुत्सुरेको बहुभिर्महा-
बलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमाश्रितः कपिः २१ [१७८४] इत्यार्षे श्रीमद्रा-
मायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकचत्वारिंशः सर्गः ॥४१॥

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनन च । बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्का
निवासिनः १ विद्रुताश्च भयत्रस्ता निषेदुर्मृगपक्षिणः । रक्षसां च

वृक्षांचा त्यानें विध्वंस करून टाकिला, जलाशय फोडून टाकिले, दिसण्यांत मनोहर
असलेल्या पर्वतशिखरांचे नानाप्रकाराने तुकडे तुकडे करून टाकिले १६, नानाप्रकारचे
पक्षी ज्यांमध्ये शब्द करीत असत असे जलाशय फोडून टाकिले, आरक्तवर्ण
पल्लव त्यानें चुरगाळून टाकिले व अवशिष्ट राहिलेले वृक्ष आणि लताही
त्यानें जर्जर करून टाकिल्या १७. ह्यामुळे ते वन वणवा लागून दग्ध झाल्या-
सारखे दिसू लागले आणि त्यांतील लता अस्ताव्यस्त होऊन शोकाकुल झालेल्या
स्त्रियांप्रमाणे दिसू लागल्या १८. उध्वस्त झालेलीं लतागृहे, धुळधाण झालेलीं
कोडागृहे, आर्तध्वनि करून लागलेले व्याघ्र-मृग आणि पक्षी, उलथून टाकि-
लेले दगडी बंगले आणि सामान्य निवासस्थले ह्यांच्या योगाने ते महावन जमीनदास्त
झाल्यासारखे दिसू लागले १९. रावणाच्या स्त्रियांचे ज्यांत रक्षण होत असे अशा
प्रमदावनांतील चंचल अशोकलतांच्या समुदायांनीं युक्त असलेल्या त्या वनभूमीतील
लतासमुदायांची स्थिति वानराच्या बळामुळे शोचनीय झाली २०. ह्याप्रमाणे पृथ्वीपति
महात्म्या रावणाच्या मनाला अतिशय लागणारी गोष्ट केल्यानंतर कांतीनें देदीप्यमान
असलेला तो प्रचंड वानर अनेक महाबलाढ्य राक्षसांशीं एकाकी युद्ध करण्याच्या
इच्छेनें दवाजावर बसला २१. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक
आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं एकेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४१ ॥

तदनंतर पक्ष्यांच्या स्वरांनें आणि मोडतां मोडतां झालेल्या वृक्षांच्या आवाजाने लंकेमध्ये
दास्तव्य करणारे सर्वही भीतीनें गांगरून गेले १. भयभीत झालेले मृग व पक्षी कांहीं
सैरावैरा धावूं लागले आणि कांहीं (फारच धावरून गेल्यामुळे) जागच्या जागीच

निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे २ ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृता-
ननाः । तद्वनं दृष्टुर्भयं तं च वीरं महाकपिम् ३ स ता दृष्ट्वा महाबाहु-
र्महासत्त्वो महाबलः । चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ४ ततस्तु
गिरिसंकाशमतिकायं महाबलम् । राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनका-
त्मजाम् ५ कोयं कस्य कुतो वायं किंनिमित्तमिहागतः । कथं त्वया
सहानेन संवादः कृत इत्युत ६ आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूते सुभगे
भयम् । संवादमसितापाङ्गि त्वया किं कृतवानयम् ७ अथाब्रवीत्तदा
साध्वी सीता सर्वाङ्गशोभना । रक्षमां कामरूपाणां विज्ञाने का गति-
र्मम ८ यूयमेवास्य जानीत योयं यद्वा करिष्यति । अहिरेव अहेः पादा-
न्विजानाति न संशयः ९ अहमप्यतिभीतास्मि नैव जानामि कां न्वयम् ।
वेद्यि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् १० वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो
विद्रुता द्रुतम् । स्थिताः काश्चिद्रुताः काश्चिद्रावणाय निवेदितुम् ११

बसले व राक्षसांनाही अपशकून होऊं लागले २. इतक्यांत अक्राळविक्राळ मुद्रांनीं
युक्त असलेल्या राक्षसी जाग्या होऊन पहातात तो तें विध्वंसझालेलें वन आणि तो
वीर महाकपि यांकडे त्यांची दृष्टि गेली ३. परंतु, त्यांना अवलोकन करतांक्षणीं त्या
महाधैर्यवान् , महापराक्रमी व महाबलाढ्य हनुमानानें राक्षसींना भयप्रद असं फारच
मोठें रूप धारण केलें ४. तदनंतर पर्वताप्रमाणें अतिशयच धिप्पाड असलेल्या त्या
महाबलाढ्य वानराला अवलोकन करून राक्षसी जनककन्येला हणाल्या ५ “ हा
कोण ? कोणाचा ? कोठून आला आहे ? कशाकरितां यथें आला आहे ? आणि
तुझ्यासहवर्तमान त्यानें संभाषण कशाकरितां केलें ? ६ हें तूं आह्वांला सांग.
हे विशालनयने, तूं भय वाळगूं नकां. हे महाभाग्यवति सीते, हे कृष्णनयने,
तुझ्यासहवर्तमान ह्यानें काय संभाषण केलें हें तूं आह्वांला सांग ” ७.
ह्याप्रमाणें राक्षसींनीं विचारिल्यानंतर ती सर्वांगसुंदरी साध्वी सीता त्यांना
हणाली “ यथेष्टरूप धारण करणाऱ्या राक्षसांना ओळखण्याइतकें मला बुद्धिसामर्थ्य
कोठून असणार ? ८ हा कोण आहे आणि ह्याच्या मनांतून काय कगवयाचें आहे
ह्याचा तुझीच शोध लावा; कारण, सर्पालाच सर्पाचीं पावलें ओळखतां येतात यांत
संशय नाही ९ मी तर अतिच भेदरून गेलें असल्यामुळें हा कोण हें मला मुळींच
ओळखतां येत नाही. इच्छेप्रमाणें रूप धारण करणारा हा कोणी तरी राक्षसच
आला असावा असें मला वाटतें ” १०. सीतेचें हें भाषण श्रवण करितांक्षणीं कांहीं
राक्षसींनीं सत्वर पळ काढिला; कांहीं तेथेंच उभ्या राहिल्या आणि कांहीं रावणाला

२०८ महापुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः । विरूपं वानरं भीमं रावणाय
 न्यवेदिषुः १२ अशोकवनिकामध्ये राजन्भीमवपुः कपिः । सीतया कृत-
 संवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः १३ न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलां-
 चना । अम्माभिर्वहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति १४ वामवस्य भव-
 हुतो दूतो वैश्रवणस्य वा । प्रेषितो वापि रामेण सीतान्वेषणकाङ्क्षया १५
 तेनैवाद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् । नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदा-
 वनम् १६ न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्नेन न विनाशितः । यत्र सा
 जानकी देवी स तेन न विनाशितः १७ जानकीरक्षणार्थं वा
 श्रमाद्वा नापलक्ष्यते । अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता १८
 चारुपल्लवपत्राढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता । प्रवृद्धः शिंशपावृक्षः स

हा वृत्तांत निवेदन करण्याकरितां निघून गेल्या ११. अक्राळविक्राळ मुद्रांनीं युक्त असलेल्या त्या राक्षसी रावणाच्या समीप गेल्या आणि विद्रूप व भयंकर वानर तेथें आला असल्याचें त्या रावणाला सांगूं लागल्या १२. (त्या ह्मणाल्या) “ हे राजा, अशोकवनामध्ये भयंकर शरीर धारण करणारा एक वानर आला आहे; त्याचा पराक्रम अनुपम आहे; आणि सीतेशीं सभाषण करून तो तेथेंच बसला आहे १३. मृगनयना सीतेला आह्मीं नानाप्रकारांनीं विचारून पाहिलें; परंतु, तो कोण आहे हें आह्मांला सांगण्याचा त्या जानकीचा मानस दिसत नाही १४ तो इंद्राचा दूत असावा अथवा कुत्रेराचा दूत असावा किंवा सीतेचा शोध लावण्याच्या उद्देशानें रामानें कोणी पाठविलेला असावा (असें आह्मांला वाटतें) १५. नानाप्रकारच्या मृगगणांनीं गजव्रजलें जें आपलें मनोहर प्रमदावन त्याची त्या अद्भुत रूप धारण करणाऱ्या वानरानें नासाडी करून टाकिली १६. ज्या ठिकाणीं देवी जनककन्या आहे तें ठिकाण मात्र त्यानें उध्वस्त केलें नाही. बाकी त्यानें विध्वंस करून न टाकिलेला असा कोणताही प्रदेश त्या वनामध्ये शिलक राहिलेला नाही १७. जानकी ज्या प्रदेशांत बसली आहे त्या प्रदेशाचा त्यानें तिच्या रक्षणाकरितां विध्वंस कंला नाही किंवा इतर सर्व प्रदेशांची धुळधाण करितां करितां तो थकून गेल्यामुळें त्याच्या तावडींतून तेवढा भाग शाबूत राहिला आहे, हें काहींच आमच्या लक्ष्यांत येत नाही. परंतु, एवढ्या थोरल्या वनाचा धुव्वा उडवून देणाऱ्या त्या वानराला थकवा कोठला येणार ? तो प्रदेश सुरक्षित ठेवून त्यानें त्या सीतेचेंच रक्षण केलें आहे १८ मनोहर पल्लव आणि पान यांनीं समृद्ध असलेल्या ज्या वृक्षाचा आश्रय करून सीता स्वतः बसली आहे त्या

च तेनाभिगक्षितः १९ तस्योग्ररूपस्योग्रं त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि । सीता
संभाषिता येन वनं तेन विनाशितम् २० मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षो-
गणेश्वर । कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः २१ राक्षसीनां
वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । चिताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तिते-
क्षणः २२ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः । दीपाभ्यामिव
दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहविन्दवः २३ आत्मनः सदृशान्वीरान्किङ्कुराञ्चाम
राक्षसान् । व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनुमतः २४ तेषामशीतिमा-
हस्रं किङ्कुराणां तरस्विनाम् । निर्ययुर्मवनात्तस्मात्कूटमुद्गरपाणयः २५
महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः । युद्धाभिमनमः सर्वे हनुमद्रहणो-
न्मुखाः २६ ते कपिं तं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् । अभिपेतुर्म-
हाभागाः पतङ्गा इव पावकम् २७ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिधैः काञ्च-
नाङ्गदैः । आजगमुर्वानरश्रेष्ठं शरैरादित्यसंनिभैः २८ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः

विस्तीर्ण शिंशपावृक्षाला मात्र त्याने धक्का लाविला नाही १९. सारांश, त्या
उग्र रूप धारण करणाऱ्या वानराला चांगली कडक शिक्षा देण्याविषयी
आपली आज्ञा होऊं या. कारण, त्याने सीतेचे संरक्षण केले
अमून वनाचाही नाश केला आहे २०. हे राक्षसगणाधिपते, आपले मन
जिच्यावर गेले त्या सीतेची जिवावर उदार न झालेला असा कोण बरे भाषण
करील ! ” २१. राक्षसींचे भाषण श्रवण करिताक्षणीं राक्षसाधिपति रावणाची दृष्टि
कोपाने चढून गेली आणि चिताग्नीप्रमाणे चोहोकडून त्याच्या अंगाचा भडका होऊं
लागला २२; व प्रज्वलित झालेल्या दीपापासून ज्योतीसहवर्तमान ज्याप्रमाणे तेलाचे
बिंदु पडून लागतात त्याचप्रमाणे क्रुद्ध झालेल्या रावणाच्या नेत्रांतून (तेजासहवर्तमान)
अश्रुबिंदु पडून लागले २३. तदनंतर त्या महातेजस्वी रावणाने हनुमानाचा बंदो-
बस्त करण्याकरितां आत्मतुल्य सामर्थ्यावान् असलेल्या किंकरनामक राक्षसांना
जाण्याची आज्ञा केली असतां २४ कूट आणि मुद्गर हीं आयुधे हातांत घेऊन
ऐंशीहजार किंकरनामक बलाढ्य राक्षस त्या घरांतून बाहेर पडले २५
मोठे उदर, प्रचंड दंष्ट्रा, घोर रूप आणि भयंकर सामर्थ्य ह्यांनीं युक्त असलेले सर्वही
राक्षस युद्धाची इच्छा करून हनुमानाला धरण्याविषयी उद्युक्त झाले २६. कमानावर
बसलेल्या त्या वानरापाशीं ते आले आणि अग्नीवर उडी घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणे ते
महाबलाढ्य राक्षस त्याच्या अंगावर चालून गेले २७. चित्रविचित्र गदा, सुवर्णाच्या
पट्ट्यांनीं जखडून टाकिलेले परिध व सूर्यासारखे उज्ज्वल बाण हातांत घेऊन ते राक्षस

२१० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

प्रासतोमरपाणयः ॥ परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः २९ हनूमानपि
तेजस्वी श्रीमान्पर्वतसंनिभः । क्षितावाविद्ध्य लाङ्गूलं ननाद च महाध्व-
निम् ३० स भूत्वा तु महाकायो हनूमान्मारुतात्मजः । पुच्छमास्फोट-
यामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ३१ तस्यास्फोटितशब्देन महता चानुना-
दिना । पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ३२ जयत्यतिबलो रामा लक्ष्म-
णश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ३३ दासोहं
कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनूमाञ्शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारु-
त्हात्मजः ३४ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिश्च प्रह-
रतः पादपैश्च सहस्रशः ३५ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।
समृद्धार्थो ममिष्यामि मिषतां सर्वरक्षमाम् ३६ तस्य सन्नादशब्देन तेभ-
वन्भयशङ्किताः । दृशुश्च हनूमन्तं मन्ध्यामेघमिवोन्नतम् ३७ स्वामिसन्देश-
ानिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् । चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्तत-

त्वातरश्रेष्ठ हनुमान्वासपीप आले २८; आणि मुद्गर, पट्टे व शूल बरोबर घेऊन आणि
त्याचप्रमाणे झाले व तोमर हातांत घेऊन ते एकाएकी मारुतीला गराडा देऊन उभे
राहिले २९. तेव्हां तेज आणि कांति ह्यांनीं युक्त असलेल्या पर्वतप्राय हनुमानानेही
सूक्ष्मतर पुच्छ आपटून मोठी गर्जना केली ३०. सारांश, प्रचंड शरीर धारण करून
वायुपुत्र हनुमानाने गर्जनेच्या योगाने लंका दणाणून टाकीत टाकीत पुच्छ भूमीवर
आपटले ३१. तेव्हां प्रतिध्वनीने युक्त अशा त्या पुच्छ आपटण्याच्या मोठ्या
शब्दाने पक्षी आकाशांतून खाली पडले व तो हनुमान् मोठ्याने अशी गर्जना करून
लागला कीं ३२ " अतिबलाढ्य राम, महाबलाढ्य लक्ष्मण व रामाने रक्षण केलेला
राजा सुग्रीव ह्यांचा विजय आहे ३३. महापराक्रमी कोसलदेशाधिपति रामाचा मी
दास आहे. माझे नांव हनुमान् आहे आणि मी वायुपुत्र शत्रुसैन्यांचा नाश करणारा
आहे ३४ हजार रावण जरी आले तरी युद्धामध्ये हजारों शिला व वृक्ष ह्यांनीं प्रहार
करण्याच्या माझ्याशीं सामर्थ्यामध्ये बरोबरी करणे त्यांना शक्य होणार नाहीं ३५.
सर्व राक्षसांच्या समक्ष लंका नगरीचा विध्वंस करून व सीतेला अभिवंदन करून
मनोरथ परिपूर्ण झालेला असा मी परत जाईन " ३६ ह्या त्याच्या गर्जनेमुळे ते
राक्षस भयभीत झाले आणि संध्याकाळच्या मेघाप्रमाणे उन्नत असलेल्या हनुमानाकडे
पाहून लागले ३७. हनुमानाने आपल्या स्वामीचा निर्देश केला असल्यामुळे
हा कोणाचा योद्धा असावा ह्याविषयीं राक्षसांना शंका उरली नाही व
अणुसच ते राक्षस भयंकर व अद्भुत शस्त्रां बरोबर घेऊन चोर्हांकडून त्याच्यावर

स्ततः ३८ स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः । आससादायमं
भीमं परिघं तोरणाश्रितम् ३९ स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ।
स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः ४० विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य
च मारुतिः । सूदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ४१ स हत्वा राक्ष-
सान्वीरः किङ्कुरान्मारुतात्मजः । युद्धाकाङ्क्षी महावीरस्तोरणं समव-
स्थितः ४२ ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः । निहतान्किङ्क-
रान्सर्वात्रावणाय न्यवेदयन् ४३ स राक्षसानां निहतं महाबलं निशम्य
राजापरिवृत्तलोचनः । समादिदेशाप्रतिमं पसाक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदु-
र्जयम् ४४ [१८२४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ततः स किङ्कुरान्हत्वा हनुमान्ध्यानमास्थितः । वनं भग्नं मया चैत्य-
प्रासादो न विनाशितः १ तस्मात्प्रासादमद्यैव मिमं विध्वंसयाम्यहम् ।
इति संचिन्त्य हनुमान्मनसा दर्शयन्बलम् २ चैत्यप्रासादमुत्प्लुत्य मेरुशृ-

धांवले ३८ परंतु, ह्याप्रमाणे त्या महाबलाद्वच हनुमानाला सर्व बाजूनी त्या शूर राक्ष-
सांनी वेढून टाकिले असता त्याने कमानीपाशी ठेविलेला एक भयंकर लोखंडी परिघ
हातामध्ये घेतला ३९; आणि तरफड करणारा सर्प हातांत धरणान्या गरुडाप्रमाणे तो
परिघ हातांत घेऊन त्या मारुतीने निशाचरांचा वध केला ४०. सारांश, तो वायुपुत्र
वीर हनुमान् परिघायुध हातामध्ये घेऊन आकाशामध्ये संचार करू लागला आणि
वज्राच्या योगाने दैत्यांचा वध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणे त्याने त्या परिघाने राक्षसांचा
वध केला ४१. इतकेच नव्हे परंतु, तो वायुपुत्र महावीर शूरहनुमान् किंकरराक्षसांचा
वध करून युद्धाच्या इच्छेने पुनरपि दरवाजावर जाऊन बसला ४२. तदनंतर भीती-
मुळं तेथून निघून गेलेल्या कांहीं राक्षसांनी सर्व किंकरांचा वध झाल्याचे रावणाला
जाऊन सांगितले ४३. तेव्हां राक्षसांचे ते प्रचंड सैन्य वध पावल्याचे ऐकून राक्षसराजाचे
आंख फिरून गेले आणि संग्रामामध्ये पराजय पावण्यास अतिव अशक्य व पराक्र-
मामध्ये अप्रतिम असलेल्या प्रहस्तपुत्र जंबुमालीला त्याने युद्धाला जाण्याची आज्ञा
केली ४४ ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
सुंदरकांडापैकी बेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४२ ॥

तदनंतर किंकरनामक राक्षसांचा वध केल्यावर तो हनुमान् आकल्याशी मनामध्ये
हणाला “ वनाचा मी विध्वंस केला; परंतु, राक्षसांच्या कुलदेवतेचे देवालय मी मोडून
टाकिले नाही १. तस्मात्, ह्याचप्रमाणे त्या देवालयाचाही मी आजच विध्वंस करून

२१२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 ङ्गमिवोन्नतम् । आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनूमान्मारुतात्मजः ३ आरुह्य गिरि-
 संकाशं प्रासादं हरियूथपः । बभौ स सुमहातेजाः प्रनिसूर्य इवोदितः ४
 संप्रधृष्य तु दुर्धर्षश्चैत्यप्रासादमुन्नतम् । हनूमान्प्रज्वलल्लक्ष्म्या पारियात्रां-
 पमोभवत् ५ स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः । धृष्टमास्फो-
 टयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ६ तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघा-
 त्तिना । पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ७ अस्त्रविज्जयतां रामो
 लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ८
 दासोहं कोसलेन्द्रस्य रामम्याक्लिष्टकर्मणः । हनूमाञ्छत्रुमैन्यानां निहन्ता
 मारुतात्मजः ९ न रावणसहस्रं मे युद्धेप्रतिबलं भवेत् । शिलाभिश्च प्रह-
 रतः पादपैश्च सहस्रशः १० धर्षयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् ।
 समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ११ एवमुक्त्वा महाकायश्चै-
 त्यस्थो हरियूथपः । ननाद् भीमनिहादो रक्षसां जनयन्भयम् १२ तेन
 नादेन महता चैत्यपालाः शतं ययुः १३ गृहीत्वा विविधानस्त्रान्प्रासान्ख-

टाकितों. ” ह्याप्रमाणे मनामध्ये आणून आपले सामर्थ्य दाखविण्याकरितां २ मेरुपर्व-
 ताच्या शिखराप्रमाणे उंच असलेल्या त्या राक्षसकुलदेवतेच्या देवालयावर वानरश्रेष्ठ
 वायुपुत्र हनुमान् उडी मारून उभा राहिला ३; आणि त्या पर्वततुल्य देवालयावर
 आरोहण केल्यानंतर तो अत्यंतमहातेजस्वी महासेनाधिपति हनुमान् उदय पावलेला
 दुमरा सूर्यच कीं काय असा दिसूं लागला ४. तें उंच देवालय मोडून टाकिल्यानंतर
 कांतीनें झळकत असलेला तो अजिंक्य हनुमान् पारियात्रपर्वताप्रमाणे दिसूं लागला ५;
 आणि पारियात्रपर्वताप्रमाणे फारच मोठें शरीर धारण केल्यानंतर त्या तेजस्वी वायु-
 पुत्र हनुमानाने लंका ध्वनीनें दणाणून टाकीत टाकीत निर्भयपणे दंड ठोकिले असतां ६
 कानठळ्या बसविणाऱ्या अशा त्या त्याच्या दंड ठोकण्याच्या प्रचंड ध्वनीनें पक्षी
 खालीं पडले व देवालयाचे रक्षक मूर्छित झाले ७. तदनंतर “ अस्त्रवेत्ता राम, महा-
 बलाढ्य लक्ष्मण आणि रामाने संरक्षण केलेला राजा सुग्रीव ह्यांचा विजय आहे ८.
 कोसलदेशाधिपति महापराक्रमी रामाचा दास मी वायुपुत्र हनुमान् आहे आणि
 शत्रुसैन्यांचा मी नाश करणारा आहे ९. हजारों शिलांनीं व वृक्षांनीं मी युद्धामध्ये
 प्रहार करूं लागलों असतां सहस्र रावणही माझ्यासमोर टिकाव धरण्यास समर्थ होणार
 नाहीत १०. आतां मी सर्व राक्षसांसमक्ष लंकानगरीचा विध्वंस करून व सीतेला अभि-
 वंदन करून हेतु सिद्धीस गेल्यावर परत चालतां होईन ” ११ असें बोलून भयंकर
 ध्वनीनें युक्त असलेल्या त्या धिप्पाड वानरसेनाधिपति हनुमानाने राक्षसांना भय उत्पन्न

सर्गः ४३]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् :

२१३

ङ्गान्परश्वधान् । विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् १४ ते गदा-
भिर्विचित्राभिः परिधैः काञ्चनाङ्गुदैः । आजग्मुर्वानरश्रेष्ठं बाणैश्चा-
दित्यसंनिभैः १५ आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलां महान् । पारिक्षिप्य
हरिश्रेष्ठं सबभौरक्षसांगणः १६ ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समास्थितः
प्रासादस्य महास्तस्य स्तम्भं हेमपरिष्कृतम् १७ उत्पाटयित्वा वेगेन हनुर्मा-
न्मारुतात्मजः । ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः १८ तत्र चापि
समभवत्प्रासादश्चाप्यदह्यत । दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः १९
स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् । अन्तरिक्षस्थितः श्रीमानिदं
वचनमब्रवीत् २० मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् । बलिनां
वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् २१ अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च
वानराः । दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः २२ केचिन्नागसह-
स्रस्य बभूवुस्तुल्यविक्रमाः । सन्ति चौघबलाः केचित्सन्ति वायु-

करण्याकरितां देवालयावर असतांनाच गर्जना केली १२. तेव्हां प्रचंड ध्वनि झाल्या-
बरोबर नानाप्रकारचीं अस्त्रे हातांत घेऊन देवालयावरील शंभर रक्षक त्याच्याकडे
धांवले आणि ते मोठे मोठे धिप्पाड राक्षस भाले, तरवारी व कुन्हाडी त्याच्या अंगावर फेंकीत
फेंकीत त्याला वेढून उभे राहिले १३, १४. सुवर्णाच्या पट्ट्यांनीं जखडून टाकिलेले
परिध, विचित्र गदा आणि सूर्यासारखे उज्ज्वल बाण हातांत घेऊन ते राक्षस वानर-
श्रेष्ठ हनुमानासमीप आले असतां १५ वानरश्रेष्ठ मारुतीला वेढून उभा राहिलेला तो
राक्षसांचा समुदाय गंगाजलाच्या मोठ्या अगाध भोंवऱ्याप्रमाणे दिसू लागला १६.
तदनंतर वायुपुत्र हनुमानाने क्रुद्ध होऊन भयंकर रूप धारण केले; त्या देवालयाचा
सुवर्णाने मढविलेला एक स्तंभ त्या वायुपुत्र प्रचंड हनुमानाने वेगाने उपटला आणि
शंभर कोरांनीं युक्त असलेला तो स्तंभ त्या महाबलाढ्य हनुमानाने गरगर
फिरविला १७, १८. फिरवितां फिरवितां (दुसऱ्या स्तंभाशीं घर्षण होऊं लागल्यामुळे)
तेथे अग्नि उत्पन्न होऊन ते देवालयही जळून गेले. तेव्हां देवालय जळत असलेले अव-
लोकन केल्यावर वज्राने असुरांचा वध करणाऱ्या इंद्राप्रमाणे मारुतीने त्या
शंभर राक्षसांचा स्तंभाच्या योगाने वध केला आणि अंतरिक्षामध्ये जाऊन तो श्रीमान्
हनुमान् हणाला १९, २०. " सुग्रीवाच्या आज्ञेत वागणारे असे माझ्यासारखे हजारों
महात्मे व बलाढ्य वानराधिपति बाहेर पाठविले आहेत २१. आह्मी आणि इतरही
वानर मिळून सर्व पृथ्वी हिंडत आहोत. आह्मांपैकीं काहींना दहा हत्तींचे बल आहे;
काहीं त्यांच्याहीपेक्षां दसपट बलाढ्य आहेत २२ आणि काहीं तर पराक्रमामध्ये

२१४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । सुन्दरकाण्डम् ।
बलोपमाः २३ अप्रमेयबलाः केचित्तत्रामन्हरियुथपाः। ईदृग्विधैस्तु हरिभि-
र्वृतो दन्तनखायुधैः २४ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्चायुतैरपि । आगमि-
ष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः २५ नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं
न च रावणः । यस्य त्विक्ष्वाकुवीरेण बद्धं वैरं महात्मना २६ [१८५०]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

संदिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली । जम्बुमाली महादंष्ट्रो
निर्जगाम धनुर्धरः १ रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः । महा-
न्विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः २ धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरमा-
यकम् । विस्फारयाणो वेगेन वज्राशानिसमस्वनम् ३ तस्य विस्फारघोषेण
धनुषो महता दिशः । प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा सम्पूर्यत ४ रथेन
खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः । हनूमान्वेगसंपन्नो जहर्ष च ननाद च ५

सहस्र गजांची बरोवरी करणारे आहेत. कांहीचे ठिकाणीं हत्तींचे अनेक कळ-
पांडतके सामर्थ्य आहे; कांहीं वायूसारिखे बलाढ्य आहेत २३ आणि बलाचा अंत
लागत नाही असेही कांहीं वानरसेनाधिपति त्यांत आहेत. दंत आणि नख ह्या आयुधांनीं
युक्त आणि ह्याप्रमाणें बलाढ्य असे शेंकडों, हजारों, लाखों, कोडों वानर बरोबर
घेऊन तुझां सर्वांचा वध करण्याकरितां सुग्रीव येथें येईल २४, २५ आणि तो येथें
आला ह्मणजे ही लंकानगरी, तुझी आणि महात्म्या इक्ष्वाकुवीर रामाशीं ज्यानें वैर
बांधिलें आहे तो रावण ह्यांपैकीं कोणीच राहणार नाही २६. ह्याप्रमाणें महामुनि-
वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं त्रिचालिसावः
सर्ग समाप्त झाला ॥ ४३ ॥

राक्षसाधिपति रावणानें आज्ञा केली असतां मोठ्या मोठ्या दंष्ट्रांनीं युक्त असून
धनुष्य धारण केलेला बलाढ्य प्रहस्तपुत्र जंबुमाली बाहेर पडला १. त्या धिप्पाड व
प्रचंड जंबुमालीचे आंख फिरून गेले होते; समरांगणामध्ये त्याचा पराजय होणें
दुर्घट होतें; आरक्तवर्ण पुष्पें व वस्त्र, मनोहर कुंडलें आणि माला त्यानें धारण
केल्या होत्या २. इंद्रधनुष्यासारखें मोठें, मनोहर बाणांनीं युक्त आणि वज्राप्र-
माणें व विद्युल्लतेप्रमाणें गर्जना करणारें असें मोठें धनुष्य घेऊन तो तसा चमत्कार
करूं लागला असतां ३ धनुष्याच्या त्या प्रचंड टणत्कारानें दिशा, उपदिशा आणि
आकाश हीं एकदम दणाणून गेलीं ४. इतक्यांत गर्दभ जोडिलेल्या रथावर आरूढ
होऊन आलेल्या त्या जंबुमालीला अवलोकन करतांक्षणीं वेगवान् हनुमानाला हर्ष झाला

तं तोरणविटङ्कस्थं हनूमन्तं महाकपिम् । जम्बुमाली महातेजा विव्याध
 निशितैः शरैः ६ अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना । बाह्वोर्विव्याध
 नाराचैर्दशभिस्तु कपीश्वरम् ७ तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम् ।
 शरदीवान्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिनात्तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुभम्
 मुखम् । यथाकाशे महापद्मं सिक्तं काञ्चनचिन्दुभिः ९ चुकोप बाणा-
 भिहतो राक्षसस्य महाकपिः । ततः पार्श्वेतिविपुलां ददर्श महतीं
 शिलाम् १० तरसा तां समुत्पाद्य चिक्षेप जववद्वली । तां शरैर्दशभिः
 क्रुद्धस्ताडयामास राक्षसः ११ विपन्नं कर्म तदृष्ट्वा हनूमांश्चण्डविक्रमः ।
 सालं विपुलमुत्पाद्य भ्रामयामास वीर्यवान् १२ भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा
 सालवृक्षं महाबलम् । चिक्षेप सुबहून्बाणाञ्जम्बुमाली महाबलः १३ सालं
 चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे । उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तना-
 न्तरे १४ स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः । तमेव परिघं गृह्य

व तो गर्जना करून लागला ५. तदनंतर कमानीखालच्या दोन खांबावरील आडव्या लांक-
 डावर बसलेल्या त्या महाकपि हनुमानाला महातेजस्वी जंबुमालीने तीक्ष्ण बाणांनी वेध
 केला ६. सारांश, जंबुमालीने अर्धचंद्रबाणाने हनुमानाच्या मुखाचे ठिकाणी वेध
 केला; एका करणी बाणाने मस्तकाचे ठिकाणी त्याने वेध केला आणि दहा बाणांनी
 त्याने त्या वानराधिपतीच्या बाहूंचे ठिकाणी वेध केला ७. तेव्हां बाणांनी विद्ध झालेले
 ते त्या हनुमानाचे ताम्रवर्ण मुख शरदृतूमध्ये सूर्याच्या किरणाने विद्ध झालेल्या
 प्रफुल्लित कमलाप्रमाणे दिसू लागले ८. सुवर्णचिंदूंचे ज्याच्यावर सिंचन झाले आहे
 असे आकाशातील एक मोठे कमलच की काय अशा रीतीने ते त्याचे रक्ताने भरलेले
 आरक्तवर्ण मुख शोभू लागले ९. राक्षसांचे बाण लागल्यामुळे महाकपि हनुमान् क्रुद्ध
 झाला आणि शेजारीच असलेल्या एका अति विस्तीर्ण व प्रचंड शिलेकडे त्याने आपली
 दृष्टि फेंकिली १०. नंतर ती शिला उपटून बलाढ्य हनुमानाने ती त्या जंबुमालीवर
 झुगारून दिली. परंतु, क्रुद्ध राक्षसाने दहा बाणांनी ती शिला तोडून टाकिली ११.
 तेव्हां आपले ते कर्म व्यर्थ झालेले अवलोकन करून प्रचंड पराक्रमी वीर्यवान्
 हनुमान् एक मोठा सालवृक्ष उपटून गरगर फिरवू लागला १२. परंतु, तो
 महाबलाढ्य वानर सालवृक्ष फिरवीत आहे असे पाहून महाबलाढ्य जंबुमालीने
 पुष्कळ बाण त्याच्यावर टाकिले १३. चार बाणांनी त्याने तो सालवृक्ष तोडून टाकिला
 आणि पांच बाणांनी हाताचे ठिकाणी, एका बाणाने उरांत आणि दहा बाणांनी
 स्तनांमध्ये त्या वानराला वेध केला १४. ह्याप्रमाणे बाणांनी वेध भरून गेला असतां

२१६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 भ्रामयामास वेगितः १५ अतिवेगोतिवेगेन भ्रामयित्वा महोत्कटः । परिघं
 पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि १६ तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू
 जानुनी न च । न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः १७ स हत-
 स्तरसा तेन जम्बुमाली महारथः । पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्ग इव
 द्रुमः १८ जम्बुमालिं सुनिहितं किङ्कुरांश्च महाबलान् । चुक्रोध रावणः
 श्रुत्वा क्रोधमंरक्तलोचनः १९ स रोषसंवर्तितताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे
 निहते महाबले । अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान्समादिदेशाशु निशाचरे-
 श्वरः २० [१८७०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दर-
 काण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः । निर्ययुर्मवनात्तस्मा-
 त्सप्त सप्तार्चिवर्चसः १ महद्वलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः । कृता-
 स्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः २ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः

तो हनुमान् अतिशय क्रुद्ध झाला आणि तोच परिघ हातांत घेऊन वेगांवगानें
 फिरवूं लागला १५. नंतर त्या अति वेगवान् व महाबलाढ्य हनुमानानें अतिशय
 वेगानें तो परिघ फिरवून जंबुमालीच्या विशाल वक्षस्थलावर फेंकिला असतां १६
 त्या जंबुमालीचें मस्तक, हात, पाय, धनुष्य, रथ, वाहनें आणि बाण ह्यांपैकीं कशाचाच
 मागमूस राहिला नाही १७. सारांश, परिघाच्या त्या वेगानें महारथि जंबुमाली वध
 पावला आणि शाखा व उपशाखा वगैरेंचा चुराडा होऊन पडलेल्या वृक्षाप्रमाणें
 भूमीवर पडला १८. नंतर महाबलाढ्य सेवक आणि जंबुमाली ह्यांचा वध झाल्याचें
 श्रवण करून रावण क्रुद्ध झाला व क्रोधामुळें त्याचे नेत्र आरक्तवर्ण होऊन गेले १९.
 तात्पर्य, महाबलाढ्य प्रहस्तपुत्र जंबुमाली वध पावला असतां निशाचराधिपति राव-
 णाचे नेत्र क्रोधानें लाल होऊन गेले आणि त्यानें तत्क्षणींच अतिवीर्यवान् व अति-
 पराक्रमी अमात्यपुत्रांना युद्धाला जाण्याची आज्ञा केली २०. ह्याप्रमाणें महामुनिवा-
 ल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं चव्वेचाळिसावा
 सर्ग समाप्त झाला ॥ ४४ ॥

तदनंतर राक्षसाधिपति रावणानें आज्ञा केली असतां ते अग्नीसारखे तेजस्वी सात
 मंत्रिपुत्र त्या राजवाड्यांतून बाहेर निघाले १. त्यांच्याबरोबर सैन्याचा मोठा परिवार
 होता; त्यांनीं धनुष्यें धारण केलीं होती; ते मोठे बलाढ्य होते; अस्त्रविद्या त्यांना केवळ
 अवगतच नसून ते अस्त्रवेच्यांमध्ये श्रेष्ठ होते आणि जय प्राप्त करून घेण्याविषयीं ते
 एकमेकाशीं चढाओढ करित होते २ सुवर्णजालानें आच्छादित ध्वज

सर्गः ४५]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२१७

पताकिभिः । तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ३ तप्तकाञ्चनचित्राणि
चापान्यमितविक्रमाः । विस्फारयन्तः संहृष्टास्ताडिद्वन्त इवाम्बुदाः ४
जनन्यस्तास्ततस्तेषां विदित्वा किङ्करान्हतान् । बभूवुः शोकसंभ्रान्ताः
सवान्धवसुहृज्जनाः ५ ते परस्परसङ्घर्षास्तप्तकाञ्चनभूषणाः । अभिपे-
तुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ६ सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जि-
तनिःस्वनाः । प्रावृट्काल इवाम्भोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ७ अवकीर्णस्त-
तस्ताभिर्हनूमाञ्शश्वृष्टिभिः । अभवत्संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ८
स शरान्वञ्चयामास तेषामाशुचरः कपिः । रथवेगांश्च वीराणां विच-
रन्विमलेम्बरे ९ स तैः क्रीडन्धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते । धनुष्मद्भि-
र्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे १० स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाच-
मूम् । चकार हनुमान्वेगं तेषु रक्षःसु वीर्यवान् ११ तलेनाभिहनत्कांश्चि-
त्पादैः कांश्चित्परन्तपः । मुष्टिभिश्चाहनत्कांश्चिन्नखैः कांश्चिद्वदरयत् १२

व पताका ह्यानीं युक्त आणि अश्व जोडिलेल्या आणि मेघांप्रमाणे गर्जना
करणान्या मोठ्या मोठ्या रथांवर ३ ते अतुलपराक्रमी मंत्रिपुत्र आरूढ झाले
होते; आणि आनंदित होऊन तप्त सुवर्णाने मढविलेल्या धनुष्यांचा टणत्कार करू
लागल्यामुळे वियुल्लंतने युक्त असे मेघच कीं काय असे ते दिसू लागले ४. असो. तद-
नंतर रावणाच्या सेवकांचा वध झाल्याचें श्रवण करून त्या मंत्रिपुत्रांच्या माता, बांधव
आणि सुहृज्जन ह्यांसहवर्तमान शोकाकुल झाल्या ५; व इकडे प्रथम जय प्राप्त करून
घेण्याविषयीं एकमेकांशीं स्वर्धा करीत असलेले आणि उत्कृष्ट सुवर्णाचीं भूषणे धारण
केलेले मंत्रिपुत्र दरवाजावर बसलेल्या हनुमानावर चालून गेले ६. रथघोषरूप ध्वनीने
युक्त असलेले त राक्षसरूप मेघ बाणवृष्टि करू लागले असतां पर्जन्यकालीं वृष्टि कर-
णाच्या मेघांप्रमाणे दिसू लागले ७ आणि त्या बाणवृष्टींनीं हनुमान् व्याप्त झाला असतां
पर्जन्यवृष्टींनीं आच्छादित झालेल्या पर्वतराजाप्रमाणे दिसू लागला ८. (राक्षस हनुमा-
नावर बाणवृष्टि करू लागले;) परंतु, सत्वर गर्तीने युक्त असलेल्या त्या हनुमानाने
निर्मल आकाशामध्ये संचार करितां करितां त्या वीरांचे रथवेग व बाण चुकवि-
ण्यास आरंभ केला ९; आणि ह्याप्रमाणे तो समर्थ वीर हनुमान् त्या धनुर्धारी राक्ष-
सांसहवर्तमान क्रीडा करू लागला असतां इंद्रधनुष्यांनीं युक्त असलेल्या मेघांशीं युद्ध
करणान्या वायूप्रमाणे दिसू लागला १०. तदनंतर त्या प्रचंड सेनेला त्रस्त करण्याक-
रितां भयंकर गर्जना करून तो वीर्यवान् हनुमान् वेगावेगाने त्या राक्षसांवर धावून
गेला ११. त्या शत्रुतापन हनुमानाने कोणाला चबरका मारूनच परलोक दाख-

२१८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरानपि । केचित्तस्यैव नादेन तत्रैव पतिता
भुवि १ इततस्तेष्ववपन्नेषु भूमौ निपतितेषु च । तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश
भयार्दिनम् १४ विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः । भग्नीडध्वज-
च्छत्रैर्भूश्च कीर्णाभवद्रथैः १५ स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः
पथि । विविधैश्च स्वनैर्लङ्का ननाद् विकृतं तदा १६ स तान्प्रवृद्धान्विनि-
हत्य राक्षसान्महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः । युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसै-
स्तदेव वीरोभिजगाम तोरणम् १७ [१८८७] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

हतान्मन्त्रिसुतान्बुद्ध्वा वानरेण महात्मना । रावणः संवृताकारश्चकार
मतिमुत्तमाम् १ स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् । प्रघसं भास-
कर्णं च पञ्चसेनाग्रनायकान् २ संदिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान् ।
हनूमद्रहणेव्यग्रान्वायुवेगसमान्युधि ३ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबल-

विला; कोणाची वृक्षांच्या योगाने संभावना केली; कोणाला ब्रुक्या मारूनच
त्याने मृत्युलोकच्या यात्रेतून मुक्त केले आणि कोणाला नखांनीच फाडून
ढाकिले १२. वक्षस्थलाने ताडून करूनच त्याने कोणाचा वध केला; कोणाला तर
त्याने पादप्रहारानेच परलोकीं पाठविले आणि कांहीं त्याच्या गर्जनेमुळे तेथल्यातेथेच
भूमीवर पडले १३. ह्याप्रमाणे ते राक्षस कांहीं उलथून पडले असतां व कांहीं तसेच
भूमीवर पडले असतां भयभीत झालेले ते सर्वही सैन्य वाट फुटेल तिकडे पळून
गेले १४. गज भेसूर गर्जना करून लागले, अश्व भूमीवर पडले आणि ध्वज, छत्र व
उपवेशनस्थान हीं ज्यांचीं भग्न झालीं आहेत अशा रथांनीं ती रणभूमि आच्छादित
झाली १५. राक्षसांच्या शरीरांतून रक्त वाहून लागल्यामुळे मार्गामध्ये रक्ताच्या नद्याच
दृष्टी पडू लागल्या; आणि नानाप्रकारच्या शब्दांनीं लंका भेसूर शब्द करून लागली १६.
सारांश, तो महाबलाढ्य व प्रचंडपराक्रमी वीर वानर त्या मत्त राक्षसांचा वध करून
इतर राक्षसांशीं युद्ध करण्याकरितां पुनरपि त्या दरवाजावरच जाऊन बसला १७.
ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडांपैकीं
पंचेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४५ ॥

महात्म्या वानराने मन्त्रिपुत्रांचा वध केला असे समजल्यावर अंतःकरणांत भेद-
रून गेलेल्या रावणाने (आपल्या समजूतीप्रमाणे) एक उत्कृष्ट विचार मनामध्ये
आणिला १ विरूपाक्ष, यूपाक्ष, दुर्धर राक्षस, प्रघस आणि भासकर्ण अशा पांच
कर्तव्यदक्ष समाधिपतींना त्या रावणाने हनुमानाला धरण्याविषयी आज्ञा केली. ते

सर्गः ४६]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२१९

परिग्रहाः । सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ४ यत्तैश्च
खलु भाव्यं स्यात्तमासाद्य वनालयम् । कर्म चापि समाधेयं देशकाला-
विरोधितम् । नह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणाप्रतितर्कयन् ५ सर्वथा तन्मह-
द्भूतं महाबलपरिग्रहम् । वानरोयमिति ज्ञात्वान हि शुध्यति मे मनः ६
नैवाहं तं कपिं मन्ये यथेयं प्रस्तुता कथा । भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं
तपोबलात् ७ सनागयक्षगन्धर्वदेवासुरमहर्षयः । युष्माभिः प्रहितैः सर्वै-
र्मया सह विनिर्जिताः ८ तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किञ्चिदेव नः ।
तदेव नात्र संदेहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ९ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबल-
परिग्रहाः । सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति १० नावमन्यो
भवद्भिश्च कपिर्धीरपराक्रमः । दृष्ट्वा हि हरयः शीघ्रं मया विपुलविक्रमाः ११
वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः । नीलः सेनापतिश्चैव ये
चान्ये द्विविदादयः १२ नैव तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः ।

वीर सेनाधिपति युक्तिमान् होते आणि युद्धामध्यं वेगाने वायूशीं बरोबरी करणारे होते २,३. (तो ह्यणाला) “ हे सेनाधिपतीनों, तुम्ही सर्वही मोठे सैन्य आणि अश्व, रथ व गज बरोबर घेऊन जा आणि त्या वानराचा समाचार घ्या ४. त्या वनचर वानराची गांठ पडल्यावर तुम्ही दक्षतेने असा आणि देशकालाकडे दृष्टि देऊन जे काय करावयाचं असेल ते करा ५. त्याच्या कृतीवरून मी तर्क करू लागलो ह्यणजे तो वानर असावा असें मला वाटत नाहीं. प्रचंड सामर्थ्यानें युक्त असें तें एक भूतच आहे. हा वानर असावा असें माझे मन घेत नाहीं ६. अहं, ही जी मीं आतां हकीकत सांगितली ह्यावरून तो वानर असें मला मुळींच वाटत नाहीं. कदाचित् इंद्राने तपःसामर्थ्यानें आमच्याकडे तो हे एक भूत उत्पन्न केले असेल ७. कारण, ज्याअर्थी नाग, यक्ष, गंधर्व, देव, असुर आणि महर्षि ह्यांचा मी तुम्हां सर्वांना पाठवून पराजय केला आहे त्याअर्थी ८ ते आमची कांहीं तरी खाडी काढणारच ह्याविषयीं मुळींच संशय नाहीं. तस्मात्, तुम्ही बलात्काराने त्याला धरा ९. तात्पर्य, त्या वानराला शासन झालें पाहिजे, एतदर्थ तुम्ही सर्व सेनापति मोठे सैन्य आणि अश्व, रथ व गज घेऊन तिकडे जा १०. त्या महापराक्रमी वानराची तुम्ही उपेक्षा करू नका. महापराक्रमी वानर मीं पुष्कळ अवलोकन केले आहेत ११. उदाहरणार्थ, सुग्रीवासहवर्तमान वाली, महाबलाढ्य जांबवान्, सेनाधिपति नील आणि द्विविदप्रभृति इनरही वानर मीं अवलोकन केले आहेत १२. परंतु, ह्याच्याप्रमाणे त्यांची भयंकर गति नाहीं, तेज नाहीं, पराक्रम

२२० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् १
 न मतिर्न बलोत्साहो न रूपपरिकल्पनम् १३ महत्सत्त्वमिदं ज्ञयं
 कपिरूपं व्यवस्थितम् । प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः १४
 कामं लोकास्त्रयः मेन्द्राः ससुरासुरमानवाः । भवतामग्रतः स्थातुं न
 पर्याप्ता रणाजिरे १५ तथापि तु नयज्ञेन जयमाकाङ्क्षता रणे । आत्मा
 रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला १६ ते स्वामिवचनं सर्वे प्रति-
 गृह्य महौजसः । समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसमतेजसः १७ रथैश्च मत्तै-
 नागैश्च वाजिभिश्च महाजवैः । शस्त्रैश्च निशितैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोप-
 हिता बलैः १८ ततस्तु ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् । रश्मिम-
 न्तमिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् १९ तारणस्थं महावेगं महासत्त्वं
 महाबलम् । महामतिं महोत्साहं महाकायं महाभुजम् २० तं समीक्ष्यैव
 ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः । तैस्तैः प्रहरणैर्भीभैरभिपतुस्तस्ततः २१
 तस्य पश्चायमास्तीक्ष्णाः सिताः पीतमुखाः शराः । शिरस्युत्पलपत्राभा
 दुर्धरेण निपातिताः २२ स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः ।

नाहीं, बुद्धि नाही, बल नाही, उत्साह नाही आणि ह्याच्याप्रमाणें यथेष्ट रूपहीं
 त्यांना धारण करितां येत नाही १३. वानररूपानें हें एक मोठें भूतच उपस्थित
 झालें आहे असेंच समजलें पाहिजे. तस्मात्, मोठ्या यत्नानें तूही ह्याला धरा १४.
 देव, दैत्य, मानव आणि इंद्र ह्यांसहवर्तमान त्रैलोक्य सुद्धा खरोखर संग्रामामध्ये तुम-
 च्यासमोर ठिकाव धरण्यास जरी समर्थ नाही १५ तरी, रणामध्ये जय इच्छिणाऱ्या
 नीतिवेच्या पुरुषानें स्वतःचें रक्षण प्रयत्नानें केलें पाहिजे. कारण, युद्धामध्ये जय कोणाला
 प्राप्त होणार हें अनिश्चित असतें ” १६. आपल्या स्वामीचें भाषण मान्य करून ते
 सर्वही महाबलाढ्य, महावेगवान् आणि अग्नीसारिखे तेजस्वी सेनाधिपति तेथून उडाले १७.
 रथ, मत्त गज, महावेगवान् अश्व, धार लाविलेलीं तीक्ष्ण शस्त्रें आणि सर्व प्रकारचीं
 सैन्यें बरोबर घेऊन १८ ते वीर तिकडे गेले असतां तो देदीप्यमान् महाकपि त्यांनीं
 अवलोकन केला. स्वतःचेच ठिकाणीं असलेल्या प्रभेच्या किरणसमुदायानें युक्त अस-
 न्यामुळ तो वानर उदयाचलावर येत असलेल्या सूर्याप्रमाणें दिसत होता १९. प्रचंड
 वेग, अनूपम धैर्य, अतर्क्य सामर्थ्य, लोकोत्तर बुद्धि, अद्वितीय उत्साह, अनिर्वचनीय
 वेह व अतुल पराक्रम ह्यांनीं युक्त असलेला तो कपि दरवाजावर बसला होता २०.
 त्याला अवलोकन करितांक्षणीं ते सर्वदिशेस उभे असलेले राक्षस नानाप्रकारच्या भयकर
 अस्त्रांसहवर्तमान चोहोंकडून त्याच्या अंगावर धांवले २१; व प्रथमतः दुर्धर राक्षसानें
 त्याच्या मस्तकावर मृखाशीं पीतवर्ण असलेले पांच श्वेतवर्ण व तीक्ष्ण नाण टाकिले;

उत्पपात नदन्वयोमि दिशो दश विनादयन् २३ ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः
 सज्जकार्मुकः । किरञ्शरशतैर्नैकैरभिपेदे महाबलः २४ स कपिवारिया-
 मास तं व्योमि शरवर्षिणम् । वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः २५
 अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः । चकार निनदं भूयो व्यवर्धत च
 वीर्यवान् २६ स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः । निपपात महा-
 वेगो विद्युद्राशिर्गिराविव २७ ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् ।
 विहाय न्यपतद्भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः २८ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा
 निपतितं भुवि । तौ जातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ २९ स ताभ्यां सह-
 सोत्प्लुत्य विष्ठितो विमलेम्बरे । मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ३०
 तयोर्वेगवतोर्वेगं निहत्य स महाबलः । निपपात पुनर्भूमौ सुपर्ण इव
 वेगितः ३१ स सालवृक्षमासाद्य समुत्पाट्य च वानरः । तावुभौ राक्षमौ

परंतु, ते त्याला कमलपत्रांप्रमाणेच निरुपद्रवी भासले २२. त्या पांच बाणांनीं ह्याप्रमाणे
 तो वानर मस्तकाचे ठिकाणीं ताडित झाला असतां गर्जनेनें दश दिशा दणाणून टाकीत
 टाकीत त्यानें आकाशामध्ये उड्डाण केले २३. तदनंतर धनुष्य सज्ज करून रथावर
 आरूढ झालेला महाबलाढ्य वीर दुर्धर शेंकडों बाण टाकीत टाकीत हनुमानाच्या जवळ
 आला २४. परंतु, वर्षाकाल संपत आला असतां पर्जन्यवृष्टि करणाऱ्या मेवाला ज्याप्रमाणे
 वायु उडवून देतो त्याप्रमाणे बाणवृष्टि करणाऱ्या त्या दुर्धराला त्या कपीनें आकाशामध्ये
 असतांनाच उडवून दिले २५. तथापि, दुर्धर पीडा देऊं लागला असतां त्या वायुपुत्र वीर्यवान्
 हनुमानाने गर्जना करून आणखीही आपले शरीर वृद्धिंगत केले २६. इतकेंच नव्हे;
 परंतु, विजेचा लोळ ज्याप्रमाणे समुद्रावर पडतो त्याप्रमाणे तो महावेगवान् वानर
 एकाएकीं दुर्धराच्या रथावर पडला २७. तेव्हां त्या रथाचे आठही अश्वंचा चुराडा
 झाला; दांडीही मोडून गेली; कण्याचेही तुकडे तुकडे झाले आणि अशा प्रकारच्या
 त्या रथांतून तो दुर्धर गतप्राण होऊन भूमीवर पडला २८. ह्याप्रमाणे भूमीवर पड-
 लेल्या त्या दुर्धराला अवलांकन केल्यावर शत्रूला जेरीस आणणारे ते अजिंक्य विरू-
 पाक्ष व यूपक्ष क्रुद्ध झाले आणि त्यांनीं उड्डाण केले २९. इतकेंच नव्हे; परंतु,
 एकाएकीं उड्डाण करून त्या राक्षसांनीं निर्मल आकाशामध्ये असलेल्या महापराक्रमी
 हनुमान् वानराला वक्षस्थलाचे ठिकाणीं मुद्गरांच्या योगाने प्रहारही
 केला ३०. तथापि, त्या महाबलाढ्य वानराने आपल्या वज्रतुल्य वक्ष-
 स्थलाने त्या वेगवान् मुद्गरांचा वेग व्यर्थ केला आणि गरुडासारखा वेग धारण
 करून त्यानें पुनरपि भूमीवर उडी टाकिली ३१. नंतर एका सालवृक्षासमीप जाऊन तो

वीरौ जघान पवनात्मजः ३२ ततस्तांस्त्रीन्हतान्ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना ।
 अभिगम्य महावेगः प्रहस्य प्रघसो बली ३३ भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूल-
 मादाय वीर्यवान् । एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितौ ३४ पट्टिशेन
 शिताग्रेण प्रघसः प्रत्यपोथयत् । भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिकुञ्जरम् ३५
 स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः । अभवद्दानरः क्रुद्धो बालसूर्यस-
 मप्रभः ३६ समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् । जघान हनुमा-
 न्वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ३७ गिरिशृङ्गमुनिष्पिष्टौ तिलशस्तौ बभू-
 वतुः ३८ ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु । बलं तदवशेषं तु नाशया-
 मास वानरः ३९ अश्वैरश्वान्गजैर्वागान्योधैर्योधान्त्रथै रथान् । स कपि-
 नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ४० हयैर्नागैस्तुरङ्गैश्च भग्नाक्षैश्च महा-
 रथैः । हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ४१ ततः कपिस्तान्ध्वजि-
 नीपतीन्त्रणे निहत्य वीरान्मवलान्मवाहनान् । तथैव वीरः परिगृह्य तोरणं

उपटून त्या वायुपुत्र वानरानें त्या उभयतां वीर राक्षसांचा वध केला ३२. तदनंतर
 (दुर्धर, विरूपाक्ष आणि यूपक्ष अशा) त्या तिवांचा बलाढ्य वानरानें वध केला अने
 जाणून महावेगवान् बलाढ्य प्रघस हास्य करून एका बाजूने हनुमानाच्या जवळ
 जाऊन उभा राहिला ३३; आणि क्रुद्ध झालेला वीर्यवान् भासकर्णही हातामध्ये शूल
 घेऊन त्या यशस्वी वानरश्रेष्ठाच्या दुसऱ्या बाजूला उभा राहिला ३४. प्रघसानें
 आपल्या तीक्ष्ण धारेच्या पट्टियानें वानरश्रेष्ठ हनुमानाला वार केला आणि भासकर्ण
 राक्षसानें त्याला शूलानें प्रहार केला ३५. ह्याप्रमाणें त्या उभयतां राक्षसांनीं शरी-
 राला क्षतें पाडिल्यामुळें ज्याचे केंस रक्तानें भरून गेले आहेत असा तो क्रुद्ध झालेला
 वानर बालसूर्यासारखा दिसूं लागला ३६; आणि मृग, श्वापदें व वृक्ष ह्यांसहवर्तमान
 एक पर्वताचें शिखर उपटून घेऊन वानरश्रेष्ठ वीर हनुमानानें दोन्हीही
 राक्षसांना प्रहार केला असतां ३७ पर्वत शिखराच्या तडाक्यानें चिरडून गेलेल्या त्या
 राक्षसांचे तिलप्राय तुकडे तुकडे होऊन गेले ३८ ह्याप्रमाणें ते पांचही सेनापति
 जमीनदोस्त झाले असतां अवशिष्ट राहिलेल्या त्या राक्षससेनेचा हनुमान् वानरानें वध
 केला ३९ सहस्रनयन इंद्र ज्याप्रमाणें दैत्यांचा नाश करितो त्याप्रमाणें त्या कपीनें
 अश्वान्च्या योगानें अश्वान्चा, गजांच्या योगानें गजांचा, योद्ध्यांच्या योगानें योद्ध्यांचा
 आणि रथांच्या योगानें रथांचा नाश करून टाकिला ४०; व वध पावलेले राक्षस, शीघ्र
 गमन करणारे अश्व व गज आणि कणे माडून गेलेले मोठे मोठे रथ ह्यांच्या योगानें
 त्या रणभूमीतील सर्वही मार्ग बंद होऊन गेले ४१ सारांश, ह्याप्रमाणें सेना आणि

कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ४२ [१९२९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सेनापतीन्पञ्च स तु प्रमापितान्हनूमता सानुचरान्सवाहनान् । निशम्य
राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताक्षम् १ स तस्य दृष्ट्वाप्रणमं-
प्रचोदितः प्रतापवान्काञ्चनचित्रकार्मुकः । समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो
द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः २ ततो महान्वालदिवकरप्रभं प्रतप्तजा-
म्बूनदजालसन्ततम् । रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान्महाहरिं तं प्रति
नैर्ऋतर्षभः ३ ततस्तपःसंग्रहसंचयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालचित्रितम्
पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ४ सुरासुरदि-
धृष्यमसङ्गचारिणं तडित्प्रभं व्योमचरं समाहितम् । सतूणमष्टासिनिवद्धव-
न्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ५ विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना-

वाहने ह्यांसहवर्तमान त्या वीर सेनाधिपतींचा संग्रामामध्ये वध केल्यावर तो वीर हनु-
मान् वानर, प्रजेचा संहार केल्यानंतर विश्रांति घेत बसणाऱ्या कालाप्रमाणेच कीं काय,
त्या द्वाराचा आश्रय करून विश्रांति घेत पडला ४२. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकि-
प्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं शेहेचाळिसावा सर्ग
समाप्त झाला ॥ ४६ ॥

हनुमानाने वाहने व अनुयायी ह्यांसहवर्तमान पांचही सेनापतींचा वध केल्याचे
ऐकून संग्रामामध्ये भयंकर आणि युद्धाविषयी उत्सुक अशा तेथे प्रत्यक्ष असलेल्या
अक्षनामक राक्षसपुत्राला राक्षसराज रावणाने नेत्रसंकेताने सुचविले १; आणि त्या
रावणाच्या नेत्रसंकेताने जाण्याची आज्ञा ज्याला झाली आहे असा तो सुवर्णाने
शृंगारिलेले धनुष्य हातांत घेऊन तयार असलेला प्रतापी अक्ष, यज्ञमंडपामध्ये
द्विजश्रेष्ठांनी आज्याच्या योगाने प्रज्वलित केलेला अग्निच कीं काय अशा
रीतीने, तेथून उडाला २. तदनंतर बालसूर्याप्रमाणे ज्याची प्रभा आहे आणि उत्कृष्ट
सुवर्णभूषणसमुदायाने जो व्याप्त झालेला आहे अशा रथावर आरूढ होऊन तो प्रचंड राक्षस-
श्रेष्ठ वीर्यवान् अक्ष त्या महाकपीकडे निघाला ३. तात्पर्य, तपश्चर्येच्या समृद्धीमुळे
जो प्राप्त झाला आहे; उत्कृष्ट सुवर्णाच्या भूषणसमुदायाने जो शृंगारिलेला आहे;
पताका, रत्नविभूषित ध्वज आणि मनाप्रमाणे वेगवान् श्रेष्ठ अश्व ह्यांनी जो युक्त आहे ४;
ज्याच्यावर देवदैत्यांचा हल्ला होणे दुर्घट आहे; ज्याची गति कोठेही कुठित होत नाही;
विद्युल्लतेसारखी ज्याची प्रभा आहे; युद्धसामुग्रीने युक्त असून जो आकाशमार्गाने
संचार करणारा आहे; ज्याच्यावर भाते ठेविले आहेत; ज्याच्या आठही बाजूंस

२२४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 मंहमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा । दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामा-
 मरतुल्यविक्रमः ६ स पूरयन्त्वं च महीं च साचलां तुरङ्गमातङ्ग-
 महारथस्वनैः । बलैः समेतैः सह तोरणस्थितं समर्थमासीनमुपा-
 गमत्कपिम् ७ स तं समासाद्य हरिं हरीक्षणो युगान्तकालाग्निमिव प्रजाक्षये।
 अवस्थितं विस्मितजातसंभ्रमं समैक्षताक्षो बहुमानचक्षुषा ८ स तस्य वेगं
 च कपेर्महात्मनः पराक्रमं चारिषु रावणात्मजः । विचारयन्स्वं च बलं
 महाबलो युगक्षये सूर्य इवाभिवर्धत ९ स जातमन्युः प्रसमीक्ष्य विक्रमं
 स्थितः स्थिरः संयति दुर्निवारणम् । समाहितात्मा हनुमन्तमाहवे प्रचो-
 दयामास शितैः शरैस्त्रिभिः १० ततः कपिं तं प्रसमीक्ष्य गर्वितं जितश्रमं
 शत्रुपराजयोचितम् । अवैक्षताक्षः समुदीर्णमानसं सबाणपाणिः प्रगृही-
 तकार्मुकः ११ स हेमनिष्काङ्गद्वारुकुण्डलः समाससादाशुपराक्रमः

तरवारी लटकविलेल्या आहेत; शक्ति व तोमर हीं आयुधें ज्यावर योग्य ठिकाणीं ठेवि-
 लेलीं आहेत ५; सोन्याच्या कड्यांना अडकाविलेल्या आणि चंद्रसूर्याप्रमाणें तेजस्वी
 असलेल्या युद्धोपयोगी वस्तूंनीं जो झळकत आहे आणि सूर्याप्रमाणें ज्याची प्रभा आहे
 अशा रथावर आरूढ होऊन तो देवतुल्यपराक्रमी अक्ष लंकेतून बाहेर पडला ६;
 अश्व, गज आणि मोठे मोठे रथ ह्यांच्या ध्वनींनीं आकाश व पर्वतांसहवर्तमान पृथ्वी
 दणाणून टाकीत टाकीत तो अक्ष राक्षस एकत्र जुळलेल्या सैन्यासहवर्तमान दारावर
 बसलेल्या त्या समर्थ वानरासमीप गेला ७. सिंहाप्रमाणें क्रोधदृष्टीनें युक्त अस-
 लेला तो अक्ष त्या वानरासमीप जाऊन ऐटीनें पाहूं लागला असतां प्रजेच्या संहारा-
 नंतर बसलेला प्रलयकालचा अग्निच कीं काय असा तो हनुमान्
 विस्मयचकित व क्षुब्ध होऊन बसलेला त्यानें अवलोकन केला ८. तद-
 नंतर शत्रूंचे ठिकाणीं गाजलेल्या त्या महात्म्या वानराचा पराक्रम आणि
 वेग व स्वतःचें बल हीं लक्षांत आणून तो महाबलाढ्य रावणपुत्र अक्ष प्रलय-
 कालीं वृद्धिंगत होणाऱ्या सूर्याप्रमाणें वृद्धिंगत झाला ९ संग्रामामध्यें निवारण
 हाण्यास अशक्य असा त्या हनुमानाचा पराक्रम पाहून क्रुद्ध झालेला तो
 अक्ष स्वस्थ उभा राहिला; आणि मनामध्यें यत्किंचित्ही गोंधळून न जातां तीक्ष्ण
 अशा तीन बाणांनीं हनुमानाला त्यानें युद्धाकरितां प्रेरणा केली १०. तदनंतर
 हनुमान् वानर शत्रूंचा पराजय करण्यास समर्थ, श्रम जिंकिलेला व गर्विष्ठ
 आहे असें अवलोकन केल्यावर हातामध्यें धनुर्बाण घेतलेला तो अक्ष क्षुब्ध मनानें
 इकडे तिकडे पाहूं लागला ११; आणि अमोघ पराक्रम करणारा व सौवर्ण उरोभूषणें

कपिम् । तयोर्बभूवाप्रतिमः समागमः सुरासुराणामपि संभ्रमप्रदः १२
 ररास भूमिर्न तताप भानुमान्ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः । कपेः
 कुमारस्य च वीर्यमंयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे १३ स तस्य वीरः
 सुमुखान्पतत्रिणः सुवर्णपुङ्खान्सविषानिवोरगान् । समाधिसंयोगविमोक्षत-
 त्तवविच्छरानथ त्रीन्कपिमूर्धर्यताडयत् १४ स तैः शरैर्भूर्धिसमं निपातितैः
 क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तनेत्रः । नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान्व्यराजतादित्य
 इवांशुमालिकः १५ ततः पुवङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरा-
 त्मजं रणे । उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः १६
 स मन्दराग्रस्थ इवांशुमाली विवृद्धकोपो बलवीर्यसंवृतः । कुमारमक्षं
 सवलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा १७ ततः स बाणासनशक्र-
 कार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः । शरान्मुमोचाशुहरीश्वराचले

बाहुभूषण व मनोहर कुंडलें ह्यांनीं युक्त असलेला तो अक्ष त्या वानराला जाऊन भिडला
 असतां देवदैत्यांनाही मोह उत्पन्न करणारा असा त्या उभयतांमध्ये अप्रतिम युद्धप्रसंग
 झाला १२. भूमीवरील प्राणी आक्रोश करूं लागले; सूर्याचा प्रकाश पडेनासा झाला;
 वायु स्तब्ध झाला; पर्वत हालूं लागले आणि कपि व रावणकुमार ह्यांचें तें वीर्यामुळें
 प्रवृत्त झालेलें युद्ध अवलोकन करून स्वर्ग दुमदुमून राहिला व समुद्रही क्षुब्ध होऊन
 गेला १३. लक्ष्य, संधान व प्रयोग ह्यांचें तत्त्व जाणणाऱ्या त्या वीर अक्षानें विषयुक्त
 भुजंगच कीं काय असे, उत्कृष्ट अग्ने व सुवर्णाचीं पिसें ह्यांनीं युक्त असलेले तीन बाण
 वानराच्या मस्तकावर टाकिले १४. तेव्हां, एकदम मस्तकावर टाकिलेल्या त्या बाणांच्या
 योगानें ज्याचें शरीर रक्तानें भरून गेलें आहे व ज्याच नेत्र फिरून गेले आहेत, असा तो
 बालसूर्यतुल्य तेजस्वी हनुमान् बाणरूप किरणांनीं युक्त झाला असल्यामुळें किरणसमुदाय
 धारण करणाऱ्या सूर्याप्रमाणें अळकूं लागला १५. तदनंतर राजाधिराज रावणाचा पुत्र
 संग्रामामध्ये आपलीं अद्भुत आयुधें व चकित करून सोडणारें धनुष्य सज्ज करून उभा
 असल्याचें अवलोकन केल्यावर वानरराज सुग्रीवाचा तो श्रेष्ठ मंत्री हनुमान् आनंदित
 झाला आणि युद्धाविषयीं उत्सुक होऊन वृद्धिंगत होऊं लागला १६. असो. मंदर-
 पर्वताच्या शिखरावर आलेल्या (मध्यान्हकाळच्या) सूर्याप्रमाणें न्याचें कोपरूप तेज
 वृद्धिंगत झालें आहे आणि बल व वीर्य ह्यांनीं जो युक्त आहे तो हनुमान् नेत्रस्थ
 अग्नीच्या किरणांनीं त्या अक्षकुमाराला सैन्य व वाहनें ह्यांसहवर्तमान दग्ध करूं
 लागला १७. तदनंतर मेघ ज्याप्रमाणें महापर्वतावर वृष्टि करूं लागतो त्याप्रमाणें शरा-
 सनरूप इंद्रधनुष्य व शररूप पर्जन्यवृष्टि ह्यांनीं युक्त असलेल्या त्या राक्षसरूप मेघानें

२२६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे १८ कपिस्ततस्तं रणचण्डविक्रमं प्रवृद्धतेजा-
दलवीर्यमयुतम् । कुमारमक्षं प्रसमीक्ष्य संयुगे ननाद हर्षाद्द्वितुल्यनिः-
स्वनः १९ म बालभावाद्युधि वीर्यदर्पितः प्रवृद्धमन्युः क्षतजापमेक्षणः ।
समाससादाप्रतिमं रणे कपिं गजो महाकूपमिवावृतं तृणैः २० म तेन
बाणैः प्रसभं निपातितैश्चकार नादं घननादनिःस्वनः । समुत्सहेनाशु नभः
समारुजन्भुजोरुविक्षेपणघोरदर्शनः २१ तमुत्पतन्तं समभिद्रवद्दुली स
राक्षसानां प्रवरः प्रतापवान् । रथी रथिश्रेष्ठतरः किरञ्छरैः पयोधरः
शैलमिवाश्मवृष्टिभिः २२ स ताञ्छरांस्तस्य हरिर्विमोक्षयंश्चचार वीरः
पथि वायुमेविते । शरान्तरे मारुतवद्विनिष्पतन्मनोजवः संयति भीम-
विक्रमः २३ तमात्तवाणासनमाहवोन्मुखं स्वमाभृतणन्तं विविधैः
शरोत्तमैः । अवैक्षताक्षं बहुमानचक्षुषा जगाम चिन्तां स च मारुता-
त्मजः २४ ततः शरैर्भिन्नभुजान्तरः कपिः कुमारवर्येण महात्मना नदन् ।

वानराधिपतिरूप पर्वतावर जाराजोराने बाणवृष्टि केली १८. तेव्हां, संग्रामामध्ये प्रचंड पराक्रम करणाऱ्या आणि प्रवृद्ध तेज, बल व वीर्य ह्यांनी युक्त असलेल्या त्या अक्ष-
कुमाराला रणामध्ये अवलोकन केल्यावर मेघासारिखी गर्जना करणारा हनुमान्
वानर हर्षाने गर्जना करू लागला १९ बालपणामुळे युद्धाचा ज्याला गर्व झाला
आहे आणि कोप चढला असल्यामुळे ज्याचे नेत्र रक्ताच्या उपमेस पात्र झाले आहेत
असा तो अक्षकुमार तृणांनी आच्छादित झालेल्या मोठ्या विहिरीजवळ घेणाऱ्या गजा-
प्रमाणे युद्धामध्ये त्या अप्रतिम वानराजवळ आला २०. हातपाय हालवू लागल्यामुळे
ज्याची मूद्रा भयंकर दिसू लागली आहे व ज्याचा शब्द मेघाप्रमाणे गंभीर आहे अशा
त्या हनुमानावर त्या अक्षाने एकदम बाणांचा गहजब केला असता त्याने गर्जना केली
आणि उत्साहाने तो आकाशामध्ये उड्याण करू लागला २१. परंतु, तो हनुमान्
उड्याण करू लागला असता पाषाणवृष्टींनी पर्वत आच्छादित करणारा मेघच की काय
अशा रीतीने रथावर आरूढ झालेला आणि रथ्यांमध्ये अतिशय श्रेष्ठ असलेला तो
राक्षसश्रेष्ठ बलाढ्य अक्ष बाणांनी हनुमानाला आच्छादित करीत करीत त्याच्या अंगा-
वर धांवला २२. तेव्हां, त्याचे ते बाण व्यर्थ करण्याकरिता तो संग्रामामध्ये भयंकर परा-
क्रम करणारा व मनाप्रमाणे वेगवान् असलेला वीर हनुमान् आकाशमार्गामध्ये बाणांच्या
अंतरालांतून वायुप्रमाणे सत्वर संचार करू लागला २३. प्रथमतः धनुष्य घेऊन आणि युद्धा-
विषयी उत्सुक होऊन नानाप्रकारच्या उत्कृष्ट बाणांनी आकाश व्याप्त करून टाकीत
असलेल्या त्या अक्षाकडे एटीने पाहिल्यावर तो वायुपुत्र हनुमान् चिंताकांत झाला २४

महाभुजः कर्मविशेषतत्त्वविद्विचिन्तयामास रणे पराक्रमम् २५ अवालव-
द्वालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महान्महाबलः । न चास्य सर्वाहवक-
र्मशालिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते २६ अयं महात्मा च महांश्च
वीर्यतः समाहितश्चातिमहश्च संयुगे । असंशयं कर्मगुणोदयादयं सना-
गयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः २७ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां
प्रमुखाग्रतः स्थितः । पराक्रमो ह्यस्य मनांभि कम्पयेत्सुरासुराणामपि
शीघ्रकारिणः २८ न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विव-
र्धते । प्रमापणं ह्यस्य ममाद्य रोचते न वर्धमानांशिरुपेक्षितुं क्षमः २९ इति
प्रवेगं तु परस्य तर्कयन्स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् । चकार वेगं तु
महाबलस्तदा मतिं च चक्रेस्य वधे तदानीम् ३० स तस्य तानष्ट वरान्म-
हाहयान्समाहितान्भारसहान्विवर्तने । जघान वीरः पथि वायुसेविते

तदनंतर कुमारश्रेष्ठ महात्म्या अक्षानें बाणांच्या योगानें ज्याचें वक्षस्थल विदीर्ण करून
टाकिलें आहे अशा त्या गर्जना करणाऱ्या महापराक्रमी आणि पराक्रमांचें विशेष
तत्त्व जाणणाऱ्या वानरानें संग्रामामध्ये पराक्रम करण्याचा विचार चालविला २५.
(तो ह्यणाला) “ हा महाबलाढ्य प्रचंड राक्षस बालसूर्याप्रमाणें तेजस्वी असून
प्रौढाप्रमाणें कृति करीत आहे. ह्यास्तव, युद्धसंबंधीं सर्व प्रकारचे पराक्रम करीत अस-
लेल्या ह्या राक्षसाचा आतांच वध करावा असें मला वाटत नाही २६. हा महात्मा
वीर्यानें मोठा असून दक्ष व संग्रामामध्ये अतिशय सहनशील आहे. तस्मात्, पराक्रम
व गुण ह्याचे ठिकाणीं दृष्टीं पडत असल्यामुळे नाग आणि यक्ष ह्यांसहवर्तमान
मुनि निःसंशय त्याची प्रशंसा करीत असतील २७. पराक्रम आणि उत्साह
ह्यांच्या योगानें ज्याचें मन विकास पावलें आहे असा हा माझ्यासमोर उभा
असलेला राक्षस माझ्याकडे पहात आहे; परंतु, देवदैत्यांच्याही मनामध्ये कांपरें भर-
विण्याजोगा ह्या चलाख राक्षसाचा पराक्रम आहे २८. ह्याची उपेक्षा केली असतां
हा आपला पराभव करण्यास कमी करणार नाही; संग्रामामध्ये ह्याचा पराक्रम वाढतच
आहे. ह्यास्तव, आज ह्याचा वध करणें मला बरें दिसतें. कारण, वृद्धिंगत होत अस-
लेल्या अग्नीची उपेक्षा करणें योग्य नाही ” २९. ह्याप्रमाणें शत्रूच्या पराक्रमाचा
विचार करून आणि स्वतःचाही पराक्रम मनांत आणून त्या महाबलाढ्य वीर्यवान्
हनुमानानें वेगाचें अवलंबन करून त्याचवेळीं त्याचा वध करण्याचा विचार केला ३०.
प्रथमतः त्या वायुपुत्र वीर हनुमानानें आकाशामध्ये असतांना कोणतीही चाल लाविली
तरी गोंधळून न जाणाऱ्या व भार सहन करणाऱ्या त्या राक्षसाच्या मोठ्या मोठ्या

२२८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ३१ ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य
 पिङ्गाधिपमच्चिनिर्जितः । स भग्ननीडः परिवृत्तकृवरः पपात भूमौ हतवाजि-
 रम्बरात् ३२ स तं परित्यज्य महारथो रथं सकामुकः खड्गधरः स्वमुत्प-
 तन्न । ततोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान्विहाय दहं मरुतामिवालयम् ३३ कपि-
 स्ततस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्रिराजानिलसिद्धसेविते । समेत्य तं मारुतवे-
 गविक्रमः क्रमेण जग्राह च पादयोर्दृढम् ३४ स तं समाविध्य सहस्रशः
 कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः । मुमोच वेगात्पितृतुल्यविक्रमो मही-
 तले संयति वानरोत्तमः ३५ स भग्नबाहूरुकटीपयोधरः क्षरन्नसृङ्निर्म-
 थितास्थिलोचनः । संभिन्नभ्रंभिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसु-
 तेन राक्षसः ३६ महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षाधिपतेर्मह-
 द्भयम् । महर्षिभिश्चक्रचरैः समागैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः ।
 सुरैश्च सेन्द्रैर्भृशजातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ३७ निहत्य

श्रेष्ठ आठ अश्वांचा तलप्रहारांनीं वध केला ३१. तेव्हां, तळहाताचा तडाका वस-
 त्याबरोबर रथातील उपवेशनस्थान मोडून गेले; वाड्याही उलथ्या झाल्या आणि
 अशा रीतीने वानराधिपति सुग्रीवाच्या मंड्याचं हातून भग्न झालेला तो महारथ अश्व
 मृत झाल्यामुळे आकाशांतून भूमीवर पडला ३२ असें झाले असतां धनुष्य व खड्ग
 धारण करणारा तो महारथी महावीर्यवान् अक्ष त्या रथाचा त्याग करून आकाशा-
 मध्ये उड्याण करूं लागला असतां योगसामर्थ्याने देहत्याग करून स्वर्गारोहण करणारा
 ऋषिच कीं काय असा दिसला ३३. तदनंतर पक्षिराज गरुड, वायु आणि सिद्ध
 ह्यांनीं अवलंबन केलेल्या आकाशामध्ये तो अक्ष संचार करूं लागला असतां तो
 वायुसारखा वेगवान् व पराक्रमी वानर त्याच्याशीं जाऊन भिडला आणि नंतर त्यानें
 त्याचे दोन्ही पाय घट्ट धरिले ३४. नंतर मोठा सर्प घेतलेला पक्षिराज गरुडच कीं
 काय असा त्या पितृतुल्य पराक्रमी वानरश्रेष्ठ हनुमानाने त्याला हजारों वेळां रणा-
 मध्ये गरगर फिरवून वेगाने भूतलावर टाकिले ३५. तेव्हां, त्याचे हात, पाय, कंबर
 व स्तन ह्यांचा चुराडा होऊन गेला; शरीरांतून रक्तस्राव चालला; डोळ्यांतील हाडे
 पिचून गेलीं; सांधे फुटून गेले; शिराही अस्ताव्यस्त झाल्या आणि अशा रीतीने तो
 राक्षस वायुपुत्र हनुमानाच्या हातून भूमीवर वध पावला ३६. असो. महाकपि हनुमानाने
 त्याला भूतलावर आपटून राक्षसाधिपति रावणाच्या अंतःकरणांत मोठे भय उत्पन्न केले
 आणि कुमाराचा वध झाला असतां एकत्र जुळलेले ग्रह, महर्षि, भूत, यक्ष, पन्नग,
 आणि इंद्रासहवर्तमान देव अत्यंत विस्मयचकित होऊन त्या वामराकडे पाहू

तं वञ्चिषुतोपमं रणे कुमारमक्षं क्षतजोपमंक्षणम् । तदेव वीरोभि-
जगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षयं ३८ [१९९६] इत्यार्षे श्रीम-
द्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

ततस्तु रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे । मनः समाधाय
स देवकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोपः १ त्वमस्त्रविच्छस्त्रभृतां वरिष्ठः
सुरासुराणामपि शोकदाता । सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधन-
संजितास्त्रः २ त्वदस्त्रबलमासाद्य ससुराः समरुद्रणाः । न शेकृः समरे
स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ३ न कश्चिन्निषु लोकेषु संयुगे न गतश्रमः ।
भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः । देशकालप्रधानश्च त्वमेव मति-
सत्तमः ४ न तेस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणां न तेस्त्यकार्यं मतिपूर्वमञ्चरणं ।
न सोस्ति कश्चिन्निषु संग्रहेषु न वेद यस्तेस्त्रबलं बलं च ५ ममानुरूपं
तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे । न त्वा समामाद्य रणा-
वमर्दं मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ६ निहताः किङ्कराः सर्वे जम्बु-

लागले ३७. असो. इंद्रपुत्र जयंताप्रमाणे असलेल्या आणि क्रोधामुळे नेत्र आरक्तवर्ण
शालेल्या त्या कुमार अक्षाचा वध करून तो वीर हनुमान् प्रजेचा संहार केल्यानंतर श्रांत
शालेल्या कालाप्रमाणे त्या दरवाजावरच गेला ३८. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीम-
द्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडांपैकीं सत्तेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥४७॥

ह्याप्रमाणे हनुमानाने कुमार अक्षाचा वध केला असतां त्या महात्म्या राक्षसाधि-
पति रावणाने मन घट्ट करून रागारागाने देवतुल्य इंद्रजिताला जाण्याची अनुज्ञा
दिली १. (तो ह्मणाला) “ तूं अस्त्रवेत्ता आहेस, शस्त्र धारण करणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ
आहेस, देवदैत्यांना भय उत्पन्न करणारा आहेस, इंद्रासहवर्तमान देवांचे ठिकाणीं
तुझा पराक्रम दृष्टात्पत्तीस आलेला आहे आणि ब्रह्मदेवाची शुश्रूषा करून तूं अस्त्रविद्या संपा-
दन केली आहेस २. तुझ्या अस्त्रसामर्थ्यामुळेच इंद्राचा आश्रय करून राहिलेले मरुद्गणासहव-
र्तमान देव संग्रामामध्ये टिकाव धरण्यास समर्थ झाले नाहीत ३. संग्रामामध्ये तुझ्याखेरीज
श्रांत न होणारा असा त्रैलोक्यांत दुसरा कोणीही नाही. बाहुचलाने व तपाने सुरक्षित
असून बुद्धिमानांमध्येही श्रेष्ठ तूच आहेस आणि सांप्रत तूच पृथ्वीमध्ये मुख्य आहेस ४.
संग्रामामध्ये कर्तव्य जीं कर्मे त्यांत तूला अशक्य असे कोणतेही नाही. बुद्धिपूर्वक राजका-
र्याचा विचार कर्तव्य असतां तुझ्या बुद्धीला गहन अशी कोणतीही गोष्ट नाही आणि
तुझे सामर्थ्य व अस्त्रबल न जाणणारा असा त्रैलोक्यामध्ये एकही नाही ५. संग्रामामध्ये
तुझा पराक्रम, अस्त्रबल आणि तपःसामर्थ्य हीं सर्व माझ्याप्रमाणे आहेत आणि

२३० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
माली च राक्षसः । अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रगामिनः ७ बलानि
सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च । महोदरश्च शयितः कुमारोक्षश्च
सुदितः ८ न तु तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषुद्धन ९ इदं च दृष्ट्वा
निहतं महद्वलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च । त्वमात्मनश्चापि निरीक्ष्य
सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् १० बलावमर्देस्त्वयि संनिष्ठे यथा-
गते शाम्यति शान्तशत्रुः । तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्र-
भृतां वरिष्ठ ११ न वीर सेना गणशो च्यवन्ति न वज्रमादाय विशाल-
सारम् । न मारुतस्यास्ति गतिप्रमाणं न चाग्निकल्पः कर्णेन हन्तुम् १२
तमेवमर्थं प्रसमीक्ष्य सम्यक्स्वकर्मसाम्याद्धि ममाहितात्मा । स्मरंश्च
दिव्यं धनुषोर्य वीर्यं वजाक्षतं कर्म समारभस्व १३ न खल्वियं मति-
श्रेष्ठ यत्त्वां संप्रेषयाम्यहम् । इयं च राजधर्माणां क्षत्रस्य च मतिर्मता १४

ह्यणूनच निकराने युद्धं सुरुं झालें असतां जयाविषयीं निःसंशय असलेलें माझे मन
तुझ्यावर अवलंबून असल्यामुळें साशंक होत नाहीं ६. सर्व किंकर, जंबुमाली, राक्षस,
वीर व सेनाधिपति असे पांचही अमात्यपुत्र ७, अश्व, गज आणि रथ ह्यांसहवर्तमान
असलेल्या समृद्ध सेना, महोदर व कुमार अक्ष ह्या सर्वांचा वध झाला आहे ८. परंतु, हे
शत्रुनाशका इंद्रजिता, तुझी ज्याप्रमाणें मला खात्री आहे त्याप्रमाणें त्यांची मुळीच
नव्हती ९. ह्यास्तव, वध पावलेलें हें प्रचंड सैन्य लक्ष्यांत आणून, वानरांचा प्रभाव
आणि पराक्रम ह्यांकडे दृष्टि देऊन व आपल्या सामर्थ्याचाही विचार करून तूं आपल्या
सामर्थ्याला अनुरूप असा त्या वानरावर भडिमार कर १०. युद्धाकरितां बाहेर पडून
तूं संनिध गेल्यावर सैन्याच्या भडिमारांनीं शत्रु जेरीस घेऊन नाश होईल अशा रीतीनें
तूं आपलें व शत्रूचें बल अवलोकन करून, हे अस्रधरांमध्ये श्रेष्ठ इंद्रजिता, तूं युद्धाला
आरंभ कर ११. हे वीरा, सेनांचा तेथें कांहींएक उपयोग नाहीं. कारण, सेनांच्या
मुंडींच्या मुंडी जरी असल्या तरी त्यांच्याशीं गाठ पडली असतां त्या पळून जात असतात.
त्याचप्रमाणें प्रचंड सामर्थ्यानें युक्त असलेलें वज्र घेऊनही कांहीं उपयोग व्हावयाचा
नाहीं. कारण, वायुपुत्र हनुमानाचें सामर्थ्य किती आहे ह्याची अटकळ करितां येणें
अशक्य आहे आणि हा अमित्तुल्य असल्यामुळें शस्त्रादिरूप साधनानेही ह्याचा वध होणें
शक्य नाही १२ सारांश, ह्याप्रमाणें मी सांगितलेल्याचा नीट विचार करून, स्वतःच्या
पराक्रमाशीं कपीच्या पराक्रमाचें साम्य असल्यामुळें अंतःकरण स्वस्थ ठेवून आणि
ह्या दिव्य धनुष्याच्या सामर्थ्याकडे लक्ष्य देऊन तूं जा आणि शत्रूचा वार न घेतां त्याचा
पराभव करण्याचें कृत्य तूं सुरुं कर १३. हे बुद्धिमानांमध्ये श्रेष्ठ इंद्रजिता, अशा

नानाशास्त्रेषु सङ्ग्रामे वैशारद्यमरिन्दम । अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च
 विजयो रणे १५ ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः ।
 चकार भर्तारमतित्वरेण रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः १६ ततस्तैः स्वग-
 णैरिष्टैरिन्द्रजित्प्रतिपूजितः । युद्धोद्धतकृतोत्साहः सङ्ग्रामं संप्रपद्यत १७
 श्रीमान्पद्मविशालाक्षो राक्षसाधिपतः सुतः । निर्जंगाम महातेजाः समुद्र
 इव पर्वणि १८ स पक्षिराजोपमत्तुल्यं वेगैर्व्यालैश्चतुर्भिः स तु तीक्ष्णदंष्ट्रैः । रथं
 समायुक्तममर्त्यवेगः समारुरोहेन्द्रजिदिन्द्रकल्पः १९ स रथी धन्विनां श्रेष्ठः
 शस्त्रज्ञास्त्रविदां वरः । रथेनाभिययौ क्षिप्रं हनूमान्यत्र मोभवत् २० स तस्य
 रथनिर्घोषं ज्यास्वनं कार्मुकम्य च । निशम्य हरिवीरोसौ संप्रहृष्टतरोभवत् २१
 इन्द्रजिच्चापमादाय शितशल्कांश्च सायकान् । हनूमन्तमभिप्रेत्य जगाम
 रणपण्डितः २२ तस्मिंस्ततः भंयति जातहर्षे रणाय निर्गच्छति बाणपाणौ ।

प्रसंगी मी तुला पाठवीत आहे हा जरी माझा विचार बरोबर नाही, तरी राजधर्म आणि
 क्षात्रधर्म ह्यांना अनुसरूनच हा विचार आहे १४. हे शत्रुदमना, राजानं नानाप्रका-
 रच्या शास्त्रांमध्ये आणि संग्रामामध्ये नैपुण्य संपादिले पाहिजे आणि रणामध्ये
 जय प्राप्त व्हावा अशी ज्याला इच्छा असेल त्याने नानाप्रकारच्या
 शास्त्रांचे ज्ञान अवश्य संपादन केले पाहिजे " १५. हे पित्याचे भाषण श्रवण
 केल्यावर रणांत जाण्याचा निश्चय करून त्या देवतुल्यपराक्रमी वीर इंद्रजिताने
 अतित्वरेने रावणराजाला प्रदक्षिणा केली १६; आणि नंतर आपणाला इष्ट असे
 आपले गण बरोबर घेऊन युद्धामध्ये वेगुमान आणि उत्साही असलेला व नांवाजलेला तो
 इंद्रजित संग्रामामध्ये आला १७. कमलपत्राप्रमाणे ज्याचे नत्र विशाल आहेत आणि
 पर्वदिवशी वृद्धिंगत होणाऱ्या समुद्राप्रमाणे जो वृद्धिंगत होत आहे असा तो राक्षसा-
 धिपति रावणाचा पुत्र महातेजस्वी व वैभवशाली इंद्रजित युद्धाकरिता बाहेर पडला १८.
 पक्षिराज गरुडाप्रमाणे ज्यांचा वेग आहे व ज्यांचे दंत तीक्ष्ण आहेत असे चार गज
 जोडिलेल्या रथावर तो असह्य वेग धारण करणारा इंद्रतुल्य इंद्रजित आरूढ झाला १९
 आणि धनुर्धरांमध्ये श्रेष्ठ व अस्त्रवेद्यांमध्ये वरिष्ठ असलेला तो रथी व शस्त्रवेत्ता
 इंद्रजित जिकडे हनुमान् होता तिकडे रथांत बसून सत्वर गेला २०.
 तेव्हां त्याच्या रथाचा घोष आणि धनुष्याचा व प्रत्येकाचा टणत्कार ऐकून घेऊन त्या
 वानरवीर हनुमानाला फारच हर्ष झाला २१. असा तो रणपण्डित इंद्रजित फळ
 घासलेले बाण व धनुष्य घेऊन हनुमानाकडे गेला २२. तेव्हां हातामध्ये बाण घेऊन
 तो इंद्रजित आनंदाने रणामध्ये जाऊ लागला अमतां सर्व दिशा धुंद झाल्या आणि

२३२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 दिशश्च सर्वाः कलुषा बभूवुर्मृगाश्च रौद्रा बहुधा विन्दुः २३
 समागतास्तत्र तु नागयक्षा महर्षयश्चक्रचराश्च सिद्धाः । नभः समावृत्य
 च पक्षिसङ्घा विन्दुरुच्चैः परमप्रहृष्टाः २४ आयान्तं मरुथं दृष्ट्वा पूर्णमिन्द्र-
 ध्वजं कपिः । ननाद च महानादं व्यवर्धत च वेगवान् २५ इन्द्रजित्स
 रथं दिव्यमाश्रितश्चित्रकामुकः । धनुर्विस्फारयामास तडिदूर्जितनिः-
 स्वनम् २६ ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।
 कपिश्च रक्षोधिपतेस्तनूजः सुगसुरेन्द्राविव बद्धवैरौ २७ स तस्य वीरस्य
 महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य । शरप्रवेगं व्यहनत्प्रवृद्धश्चचारमार्गे
 पितुरप्रमेयः २८ ततः शरानायनतीक्ष्णशल्यान्सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपु-
 ङ्गान् । मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्ततान्वज्रसमानवेगान् २९ ततः स
 तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च । विकृष्यमाणस्य च कामु-
 कस्य निशम्य घापं पुनरुत्पपात ३० शराणामन्तरेष्वाशु व्यावर्तत महा-
 कपिः । हरिम्नम्याभिलक्ष्यस्य मोक्षयल्लक्ष्यसंग्रहम् ३१ शराणामग्रतस्तस्य

अशुभसूचक वनचरप्राणी नानाप्रकारं आक्रांश करूं लागले २३ त्याचप्रमाणे तेथे असलेले
 नाग व यक्ष, महर्षि, ग्रह, सिद्ध आणि आकाश व्याप्त करून राहिलेले पक्षिगण परा-
 काष्ठने आनंदित होऊन उच्च स्वराने गर्जना करूं लागले २४. रथासहवर्तमान येत
 असलेला विशाल इंद्रध्वज अवलोकन केल्यावर तो वेगवान् कपि मोठी गर्जना करून
 वृद्धिंगत झाला असतां २५ त्या दिव्य रथावर आरूढ झालेला आणि अद्भुत धनुष्य धारण
 केलेला तो इंद्रजित् विद्युल्लेसासिखें तेजस्वी व मोठा शब्द करणारे आपले धनुष्य आकर्षण
 करूं लागला २६. तदनंतर देवदैत्याधिपतीप्रमाणे परस्परांशीं वैर बांधून राहिलेले आणि
 संग्रामासंबंधाने निःशंक असलेले ते महाबलाढ्य व अत्यंत तीक्ष्ण वेग धारण करणारे
 उभयतां वानर व राक्षसाधिपति रावणाचा पुत्र एकमेकांसाठीं येऊन भिडले २७.
 संग्रामामध्ये निपुण असा जो धनुर्धरमहारथी वीर इंद्रजित् त्याच्या बाणांचा वेग त्या
 वृद्धिंगत झालेल्या अतर्क्य हनुमानाने वर्ध करून टाकिला आणि आकाशामध्ये तो
 हनुमान् संचार करूं लागला २८. तदनंतर दीर्घ व तीक्ष्ण फळें, उत्कृष्ट पख आणि
 सुवर्णाचे चित्रचित्र पंख ह्यांनी युक्त व वेगामध्ये वज्राची नरोवरी करणारे असे एक-
 सारिखे बाण त्या शत्रुपक्षीय वीरनाशक वीर इंद्रजिताने हनुमानावर सोडिले २९.
 परंतु, त्याच्या रथाचा गडगडाट, मृदंग, नौबदी व षडधम ह्यांचा घोष आणि आकृष्ट
 होत असलेल्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून त्या वानराने पुनरपि उडुण केले ३०.
 तदनंतर नेम धरण्यामध्ये पटाईत असलेल्या त्या इंद्रजिताचा नेम चूकविण्याकरितां तो

पुनः समभिवर्तत । प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः ३२
 तावुभौ वेगसंपन्नौ रणकर्मविशारदौ । सर्वभूतमनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्त-
 मम् ३३ हनूमतो वेद न राक्षसोन्तरं न मारुतिस्तस्य महात्मनान्तरम् ।
 परस्परं निर्विषहौ बभूवतुः समेत्य तौ देवसमानचिक्रमौ ३४ ततस्तु लक्ष्ये
 स विहन्यमानं शरेष्वमोघेषु च संपतत्सु । जगाम चिन्तां महतीं महात्मा
 समाधिसंयोगसमाहितात्मा ३५ ततो मतिं राक्षसराजसूनुश्चकार तस्मि-
 न्हरिवीरमुख्ये । अवध्यतां तस्य कपेः समीक्ष्य कथं निगच्छेदिति निग्रह-
 हार्थम् ३६ ततः पैतामहं वीरः सोऽस्त्रमस्त्रविदां वरः । संदधे सुमहात-
 जास्तं हरिप्रवरं प्रति ३७ अवध्योयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित् ।
 निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मजमिन्द्रजित् ३८ तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्ष-
 सेन स वानरः । अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ३९ ततोथ बुद्ध्वा
 स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्द्विगताल्पवेगः । पितामहानुग्रहमात्मनश्च

महाकपि हनुमान् वानर बाणांच्या अंतरालांमध्ये मोठ्या चलाखीनें हिंडू लागला ३१; त्याच्या बाणांपुढे वारंवार घेऊं लागला आणि हात पसरून तो वायुपुत्र हनुमान् उड्डाण करून लागला ३२. संग्रामकर्मांमध्ये निपुण असलेल्या त्या उभयतां वेगवान् मारुति व इंद्रजित् ह्यांनीं सर्व प्राण्यांचें मन थक करून सोडणारें अनुपम युद्ध केलें ३३. इंद्रजित् राक्षसाला हनुमानाचा अंदाज लागला नाही व हनुमानालाही त्या प्रचंड राक्षसाच्या सामर्थ्याचा अदमास झाला नाही. ते उभयतांही देवतुल्य पराक्रमी एकमेकाशीं येऊन मिडल्यावर परस्परांना असह्य होणारें असं युद्ध करून लागलें ३४. तदनंतर लक्ष्याचे स्थानीं असलेला हनुमान् इकडे तिकडे संचार करित असल्यामुळे नेम धरिलेला व्यर्थ जाऊन अमोघ बाण कांठें तरी पडूं लागले असतां समाधीनें एकाग्र चित्त करून तो महात्मा इंद्रजित् मोठा विचार करून लागला. ३५ तदनंतर राक्षसराजपुत्र इंद्रजितानें तो वानर अवध्य आहे असें धर्मबलानें जाणिलें आणि ह्याचा निग्रह करितां यावा एतदर्थ हा कांहीं वेळ स्थिर कसा राहिल असा विचार त्या मुख्य वानरवीरासंबंधानें त्याच्या मनामध्ये आला ३६. नंतर अस्त्रवेद्यांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या त्या अत्यंतमहातेजस्वी वीर इंद्रजितानें त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाला उद्देशून ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केला ३७. परंतु, ब्रह्मास्त्रानेंही हा अवध्य आहे असें जाणून त्या अस्त्रतत्त्ववेद्या इंद्रजितानें वायुपुत्र महापराक्रमी हनुमानाला त्या अस्त्रानें नुसतें बांधून टाकिलें ३८; आणि ह्याप्रमाणें ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग करून त्या राक्षसानें त्या वानराला बद्ध केलें असतां तो निश्चेष्ट होऊन भूतलावर पडला ३९ तदनंतर ब्रह्मास्त्रानें आपणाला बध

२३४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ४० ततः स्वायंभुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रं चाभिमन्त्रि-
तम् । हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ४१ न मेस्य बन्धस्य च
शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रधावात् । इत्येवमेवं विहितोस्त्रबन्धो
मयात्मयोनेरनुवर्तितव्यः ४२ स वीर्यमस्त्रस्य कपिविचार्य पितामहानुग्र-
हमात्मनश्च । विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ४३
अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते । पितामहमेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानि-
लेन च ४४ ग्रहणे चापि रक्षोभिर्महन्मे मृणदर्शनम् । राक्षसन्द्रेण संवादस्त-
स्माद्गृह्यन्तु मां परे ४५ स निश्चितार्थः परवीरहन्ता समीक्ष्यकारी विनिवृत्त-
चेष्टः । परैः प्रसह्याभिगतैर्निगृह्य ननाद् तैस्तैः परिभर्त्स्यमानः ४६ ततस्ते
राक्षसा दृष्ट्वा विनिश्चेष्टमरिन्दमम् । बबन्धुः शणवल्कैश्च द्रुमचरैश्च
संहतैः ४७ स रोचयामास परैश्च बन्धं प्रमह्य वीरैरभिगर्हणं च । कर्तूहलान्मां

आप्त झाला आहे असें समजून आल्यावर वानरश्रेष्ठ हनुमानानें ब्रह्मदेवाचा अनुग्रह
अनामधेयें आणिला. त्या प्रभूच्या कृपाप्रभावामुळे त्या अस्त्रापासून अल्पही पीडा त्याला
आप्त झाली नाही ४०. सारांश, ब्रह्मविषयक मंत्रांनीं अभिमंत्रण केलेल्या ब्रह्मास्त्राचा
बन्ध आपणाला प्राप्त झाला आहे असें अवलोकन करून हनुमानानें (माझ्या अस्त्रा-
पासून एकाक्षणांत तूं मुक्त होशील असा) जो वर ब्रह्मदेवानें दिला होता
त्याचें स्मरण केले ४१. — ब्रह्मास्त्राच्या बंधांतून ब्रह्मदेवाच्या प्रभावानें मुक्त
होण्याचें मला सामर्थ्य नाही ह्या—असें समजून ह्यानें जो ब्रह्मदेवाचा अस्त्रबन्ध
योजिला आहे तो मला निवृत्त केला पाहिजे” ४२. ह्याप्रमाणें अस्त्राचें वीर्य, त्या-
संबंधानें ब्रह्मदेवाचा आपणावर झालेला अनुग्रह आणि अस्त्रबन्ध सोडण्याची आपली
शक्ति ह्या सर्वांच्छ विचार करून त्या वानरानें एक क्षणभर ब्रह्मदेवाच्याच आज्ञेचें
अवलंबन केले ४३. (तो ह्याला) “ब्रह्मा, इंद्र आणि वायु ह्यांनीं माझे रक्षण केले
असल्यामुळे ह्या अस्त्रानेही जरी मी बद्ध झालों आहे तरी मला भीति नाही ४४.
परंतु, राक्षसांनीं मला बांधून नेले असतां राक्षसराज रावणाशीं संवाद हा एक मोठाच
फायदा आपणाला होणार आहे. ह्यास्तव, शत्रु मला खुशाल अस्त्रानें बांधून नेवो” ४५.
ह्याप्रमाणें कोणतेंही कृत्य विचारपूर्वक करणारा तो शत्रुपक्षीय वीरनाशक हनुमान्
मनाचा निश्चय करून निश्चेष्ट राहिला; आणि शत्रूंनीं सर्व बाजूंनीं हल्ला करून त्याला
धरिलें असतां आणि ते त्याची निर्भर्त्सना करूं लागले असतां तो गर्जना करूं लागला ४६.
(इंद्रजितानें ब्रह्मास्त्राचा प्रयोग केल्या) नंतर तो शत्रुदमन वानर निश्चेष्ट झाला
आहे असें अवलोकन करून त्या राक्षसांनीं झाडांच्या एकत्र केलेल्या सालींनीं व

यदि राक्षसेन्द्रो द्रष्टुं व्यवस्येदिति निश्चितार्थः ४८ स बद्धस्तेन वल्केन विमुक्तोस्त्रेण वीर्यवान् । अस्त्रबन्धः स चान्यं हि न बन्धमनुवर्तते ४९ अथेन्द्रजित्तं द्रुमचीरबद्धं विचार्य वीरः कपिसत्तमं तम् । विमुक्तमस्त्रेण जगाम चिन्तामन्येन बद्धोऽप्यनुवर्ततेऽस्त्रम् ५० अहो महत्कर्म कृतं निरर्थं न राक्षसैर्मन्त्रगतिर्विमृष्टा । पुनश्च नास्त्रे विहतेऽस्त्रमन्यत्प्रवर्तते संशयिताः स्म सर्वे ५१ अस्त्रेण हनुमान्मुक्तो नात्मानमवबुध्यते । कृष्यमाणस्तु रक्षो-भिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ५२ हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः कालमुष्टिभिः । समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ५३ अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः । व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सग-णाय राज्ञे ५४ तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् । राक्षसाः

तागाच्या दोऱ्यांनीं त्याला बांधिलें ४७. तेव्हां “ उत्सुकतेमुळें राक्षसराज रावण मला एकदां तरी अवलोकन करण्याचें मनांत आणील ” असा मनामध्ये निश्चय बाळगून शत्रु-भूत असलेल्या वीर राक्षसांनीं बलात्कारानें केलेलें बंधन आणि निर्भर्त्सना हीं त्यानें सहन केलीं ४८. असो. तो वीर्यवान् हनुमान् झाडाच्या सालींनीं वगैरे बद्ध झाल्या-मुळें अस्त्राच्या बंधांतून मुक्त झाला. कारण, दुसरा बंध प्राप्त झाला असतां तो अस्त्रबंध कायम रहात नाही ४९. तदनंतर वृक्षत्वचांनीं तो वानरश्रेष्ठ बद्ध झाला असून अस्त्रबंधांतून मुक्त झाला आहे असें अवलोकत करून आणि इतर बंधानें बद्ध झाला असतांनाही अस्त्रबंधानेंच बद्ध झाल्यासारखें तो दाखवीत आहे हेही लक्ष्यांत घेऊन तो वीर इंद्रजित् चिंता करूं लागला ५०. (तो हणाला) “ अहो, मीं केलेलें मोठें कर्म राक्षसांनीं व्यर्थ करून टाकिलें. कारण, त्या राक्षसांनीं मंत्रसाम-थ्यांचा विचार केला नाही. सारांश, इतराचा बंध प्राप्त झाला असतां ब्रह्मास्त्रमंत्रानें झालेला बंध नाहीसा होतो हे त्यांना समजलें नाही आणि ब्रह्मास्त्र व्यर्थ झाल्यावर पुनरपि अस्त्रप्रयोग चालतही नाही. ह्यास्तव, जयाविषयीं आह्मां सर्वांनाच संशय उत्पन्न झाला आहे ” ५१. असो. हनुमान् ब्रह्मास्त्रापासून मुक्त झाला असूनही तसें त्यानें दर्शविलें नाही; व ते राक्षस सालीच्या वगैरे बंधनांनीं त्याला पीडा देऊन रावणाकडे ओढून नेऊं लागले ५२. तदनंतर कालाप्रमाणें ज्यांची मुष्टि भयंकर आहे असे ते क्रूर राक्षस मारीत मारीत त्या वानराला राक्षसराज रावणाचे समीप घेऊन गेले ५३. नंतर वृक्षत्वचेच्या दोऱ्यांनीं बद्ध झालेला तो हनुमान् अस्त्रबंधापासून मुक्त झाल्याचें अवलोकन केल्यावर अनुयायांसहवर्तमान असलेल्या रावणराजाला इंद्र-जितानें तो महाबलाढ्य वानरश्रेष्ठ दाखविला ५४. तात्पर्य, मत्त गजाप्रमाणें

२३६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ५५ कोयं कस्य कुतो वापि किं कार्यं
 कोभ्युपाश्रयः । इति राक्षसवीराणां दृष्ट्वा संजज्ञिरे कथाः ५६
 हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे । राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः पर-
 स्परमथाब्रुवन् ५७ अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपाद-
 मूले । ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान्गृहं महारत्नविभूषितं च ५८ स ददर्श
 महातेजा रावणः कपिसत्तमम् । रक्षोभिर्विकृतकारैः कृष्यमाणमित-
 स्ततः ५९ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः । तेजोबलसमायुक्तं
 तपन्तमिव भास्करम् ६० स रोषसंवर्तितताम्रदृष्टिर्दशाननस्तं कपिमन्व-
 वेक्ष्य । अथोपविष्टान्कुलशीलवृद्धान्समादिशत्तं प्रति मुख्यमञ्चीन् ६१
 यथाक्रमं तैः स कपिश्च पृष्टः कार्यार्थमर्थस्य च मूलमादौ । निवेद्यामास
 हरीश्वरस्य दूतः सकाशाद्दहमागतोऽस्मि ६२ [२०५८] इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
 यणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

बद्ध झालेला तो वानरश्रेष्ठ हनुमान् आणि त्याचें राक्षसांनीं राक्षसाधिपति राव-
 णाला निवेदन केले ५५; तेव्हां, “ हा कोण ? कोणाचा पुत्र ? कोठून
 आला ? त्याचें काय कार्य आहे ? आणि ह्याला कोणाचा आश्रय आहे ? ” अशा
 गोष्टी त्याला अवलोकन केल्यावर राक्षसवीरांमध्ये सुल्ले झाल्या ५६ आणि “ मारा,
 जाळा, खाऊन टाका. ” अशा प्रकारं वेगळे वेगळे राक्षस क्रुद्ध होऊन त्याच्यासंबंधानें
 एकाभेकांशीं बोलू लागले ५७. असो. एकदम मार्गाचें आक्रमण करून तेथें गेल्यावर
 राक्षसाधिपति रावणाच्या पायांशीं बसलेले त्या राजाचे वृद्ध सेवक आणि मोठ्या
 मोठ्या रत्नांनीं भूषित केलेले गृह त्यानें अवलोकन केले ५८. अक्राळविक्राळ रूपें
 धारण करणारे राक्षस ज्याला इकडून तिकडे ओढीत आहेत अशा त्या वानरश्रेष्ठ हनुमानाला
 त्या महातेजस्वी रावणानें अवलोकन केले ५९; व त्या कपिश्रेष्ठ हनुमानानेंही सूर्याप्रमाणें
 प्रकाशत असलेल्या त्या तेजस्वी व बलाढ्य राक्षसाधिपतीला पाहिलें ६०. त्या कपीला
 अवलोकन केल्यावर क्रोधानें ज्याचे नेत्र लाल होऊन गेले आहेत अशा त्या रावणानें
 कुलानें व शीलानें श्रेष्ठ अशा आपल्या तेथें बसलेल्या मुख्य मंड्यांना त्याची चौकशी
 करण्याविषयी आज्ञा केली असतां ६१ त्याचा उद्देश काय आहे व तो उपस्थित
 होण्याचें कारण काय आहे हें त्या वानराला त्यांनीं प्रथम अनुक्रमें विचारिलें व त्यानेंही
 “ वानरराज सुग्रीवाचा मी दूत आहे व तेथूनच मी येथें आलों आहे ” असें त्याला
 सांगितलें ६२. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील
 सुन्दरकाण्डापैकी अठ्ठेचाळिसावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४८ ॥

ततः स कर्मणा तस्य विस्मितो भीमविक्रमः । हनूमान्क्रोधताम्राक्षो
 रक्षोधिपमवैक्षत १ भ्राजमानं महार्हेण काञ्चनेन विराजता । मुक्ताजा-
 लवृतेनाथ मुकुटेन महायुतिम् २ वज्रसंयोगसंयुक्तैर्महार्हमणिविश्रहैः ।
 हैमैराभरणैश्चित्रैर्मनसेव प्रकल्पितैः ३ महार्हक्षौमसंवीतरक्तचन्दनरूपितम् ।
 स्वनुल्लिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ४ विचित्रं दर्शनीयैश्च रक्ता-
 क्षैर्भीमदर्शनैः । दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रं प्रलम्बं दशनच्छदैः ५ शिरोभिर्दशभि-
 वीरो भ्राजमानं महैजयम् । नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्द-
 रम् ६ नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरभि राजता । पूर्णचन्द्राभवक्रेण सवा-
 लार्कमिवाम्बुदम् ७ बाहुभिर्वद्धकेयूरैश्चन्दनात्तमरूपितैः । भ्राजमानाङ्गदै-
 भीमैः पञ्चशोर्षैरिवोरगैः ८ महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगचित्रिते ।
 उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरासने ९ अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः

तदनंतर इंद्रजिताच्या त्या कर्मानें विस्मयचकित झालेल्या भयंकर पराक्रमी हनु-
 मानाचे नेत्र आरक्तवर्ण झाले आणि राक्षसाधिपति रावणाकडे तो पाहूं लागला १. तो
 तो महातेजस्वी रावण मोत्यांच्या समुदायांनीं भरलेल्या व चकाकत असलेल्या मोठ्या
 मूल्यवान् सुवर्ण मुकुटानें झळकत होता २; हिरे वसविलेल्या आणि मुख्य भागावर
 मोठीं मोठीं रत्नें जडलेल्या अद्भुत सुवर्णभूषणांनीं तो दंढीप्यमान् दिसत होता व तीं
 भूषणं जशीं कांहीं मनःकल्पितच होतीं ३. मोठा मूल्यवान् शेला त्यानें पांघरला होता;
 त्याच्या शरीराला रक्तचंदनाची उटी लाविलेली होती आणि नानाप्रकारच्या चित्र-
 विचित्र आकृतींनीं त्याचें शरीर भरून काढिलेंलें होतें ४. दीप्त, तीक्ष्ण व प्रचंड दंष्ट्रांनीं
 युक्त असलेल्या त्या राक्षसाधिपतीची मुद्रा ओंष्ट्रांच्या योगानें आणि आरक्तवर्ण व
 दिसण्यांतही भयंकर अशा मनोहर नेत्रांच्या योगानें विचित्र दिसत होती ५. नानाप्र-
 कारच्या श्वापदांनीं व्याप्त झालेल्या शिखरांच्या योगानें झळकत असलेला मंदरपर्वतच
 कीं काय असा तो महाबलाढ्य वीर रावण दहा मस्तकांच्या योगानें झळकत होता ६.
 कज्जलाच्या राशीप्रमाणें तो दिसत होता; वक्षस्थलावर झळकत असलेल्या हारानें
 तो युक्त होता आणि पूर्णचंद्रासारख्या आल्हादकारक मुखानें युक्त असल्यामुळें तो
 बालसूर्यासहवर्तमान असलेल्या मेघाप्रमाणें दिसत होता ७. पांच फडांचे भयंकर
 नागच कीं काय अशा प्रकारच्या हातांनीं तो युक्त होता आणि दंडांमध्ये केयूर व
 अंगद हीं भूषणें त्यानें घातलीं होतीं ८. वर जडावाचें काम केलें असल्यामुळें अद्भुत
 आणि उत्कृष्ट आस्तरणांनीं युक्त अशा स्फाटिकाच्या मोठ्या अद्भुत सिंहासनावर तो
 बसलेला होता ९ अतिरिक्त भूषणें धारण केलेल्या तरुणी स्त्रिया हातांमध्ये विंझाणे

२३८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ॥

समन्ततः । वालव्यजनहस्ताभिराशात्समुपसेवितम् १० दुर्धरेण प्रहस्तेन
महापार्श्वेन रक्षसा । मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ११ उपो-
पविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितम् । कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः १२
मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभदर्शिभिः । आश्वास्यमानं सचिवैः सुरैरिव सुरे-
श्वरम् १३ अपश्यद्राक्षसपतिं हनूमानतितेजसम् । वेष्टितं मेरुशिखरे सतोय-
मिव तोयदम् १४ स तैः संपीड्यमानोपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः । विस्मयं परमं
गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत १५ भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनूमात्राक्षमेश्वरम् । मनसा
चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः १६ अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्व-
महां द्युतिः । अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता १७ यद्यधर्मो न
बलवान्स्यादयं राक्षसेश्वरः । स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता १८
अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिलोककृत्सितैः । सर्वे विभ्यति खल्वस्माल्लोकाः
सामरदानवाः ॥ अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् १९ इति
चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान्कपिः । दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावमपि-

घेऊन सभोंदतीं त्याला वारा घालीत उभ्या राहिल्या होत्या १०; दुर्धर, प्रहस्त
आणि महापार्श्वनामक राक्षस हे मन्त्रतत्त्वज्ञ मंत्री आणि निकुम्भनामक मंत्री ११ हे
चार राक्षस शेजारीं बसले असल्यामुळे बलाविषयीं गर्व वाहणारा तो रावण चार
सागरांनीं परिवेष्टिलेले संपूर्ण भूमंडलच कीं काय असा दिसत होता १२.
देव ज्याप्रमाणे इंद्राला धीर देत असतात त्याप्रमाणे मन्त्रतत्त्वज्ञ मंत्री आणि इतरही
चांगला विचार करणारे सचिव त्याला धीर देत हांते १३. अशा प्रकारे मंत्र्यांनीं
परिवेष्टित असलेल्या त्या अतितेजस्वी राक्षसाधिपति रावणाला हनुमानाने अवलोकन
केले असतां मेरुपर्वताच्या शिखरावरील सजल मेघच कीं काय असा तो त्याला
दिसला १४. हनुमानाला ते भयंकर पराक्रमी राक्षस जरी पीडा देत होते तरी तो
अतिशय विस्मयचकित होऊन त्या राक्षसाधिपतीकडेच पहात होता १५. ह्याप्रमाणे
झळकत असलेल्या त्या राक्षसाधिपतीला अवलोकन केल्यावर त्याच्या तेजाने दिपून
गेलेला हनुमान् मनामध्ये ह्मणाला १६ “ अहा हा ! काय हो हे रूप ! कायहो हे
धैर्य ! कायहो हे बल ! काय हो ही कांति आणि कायहो तरी ही ह्या राक्षस-
राजाची सर्वलक्षणसंपन्नता ! १७. ह्याचे ठिकाणीं जर हा मोठा अधर्म नसतां तर
हा राक्षसाधिपति इंद्रासहवर्तमान देवलकाचाही रक्षक होण्यास योग्य झाला असता १८.
खरोखर लोकनिंदेस पात्र अशा ह्याच्या क्रूर व घातकी कर्मांमुळे देवदेत्यांसहवर्तमान सर्व
लोक ह्यास भीत आहेत; आणि हा क्रुद्ध रावण सर्व जगत् रसातलाला नेण्याची

तौजसः २० [२०७८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये सुन्दरकाण्ड एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तमुद्दीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् । रोषेण महताविष्टो
रावणो लोकरावणः १ शङ्काहतात्मा दृध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् ।
किमेषभगवान् नदी भवेत्साक्षादिहागतः २ येन शतांस्मि कैलासे मया
प्रहसिते पुरा । सोयं वानरमूर्तिः स्यात्किंस्विद्वाणांपि वासुरः ३ स राज्ञा
रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् । कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ४
दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वास्य कारणम् । वनभङ्गे च कांस्यार्थो राक्ष-
सानां च तर्जने ५ मत्पुरीमप्रधृष्यां वै गमने किं प्रयोजनम् । आयोधने
वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ६ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो
वाक्यमब्रवीत् । समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ७

इच्छा करीत आहे" १९. असो. महाबलाढ्य राक्षसाधिपति रावणाचा प्रभाव अवलोकन केल्यावर तो बुद्धिमान् हनुमान् असे नानाप्रकारचे विचार मनामध्ये आणू लागला २०. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकी एकुणपन्नासावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४९ ॥

पिंगटवर्ण नेत्रांनी युक्त असलेला तो वानर पुढे बसलेला अवलोकन करून लोकांना भय उत्पन्न करणारा तो महापराक्रमी रावण अतिशय क्रुद्ध झाला १; आणि मन साशंक झाल्यामुळे तो आपल्याशीं त्या तेजस्वी वानराधिपतीसंबंधाने असा विचार करू लागला:— " अरे, हा प्रताक्ष भगवान् नदीच येथे आला आहे कीं काय ? २. कारण, पूर्वी मी कैलासपर्वतावर हंसल्यामुळे (माझ्यासारखे ज्यांचे मुख आहे अशांच्या हातून तुझा नाश होईल ह्मणून) त्याने मला शाप दिला होता. अथवा नंदीने पाठविलेला हा बाणासुरच वानररूप धारण करून येथे आला आहे कीं काय ? " ३. ह्याप्रमाणे मनामध्ये शंका आल्यानंतर क्रोधाने ज्याचे नेत्र आरक्तवर्ण झाले आहेत असा तो रावणराजा समजला अनुरूप, गंभीर आणि अर्थाने भरलेले भाषण मन्त्रिश्रेष्ठ प्रहस्ताशीं करू लागला ४. (तो ह्मणाला) " अरे, ह्या दुरात्म्याला विचारा तरी ! हा आला कोठून ? ह्याने येथे येण्याचे कारण काय ? वनाचा भंग करण्यांत आणि राक्षसांचा नाश करण्यांत ह्याचा काय उद्देश होता ? ५. जिच्यावर कोणाचाही हल्ला होणे शक्य नाही अशा माझ्या नगरीमध्ये हा कशाकरिता आला ? आणि युद्ध ह्याने कशाकरिता केले ? हे ह्या दुर्बुद्धीला विचारा " ६. हे रावणाचे भाषण श्रवण करून प्रहस्त हनुमानाला ह्मणाला " हे वानरा,

२४० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् । तत्त्वमाख्याहि मा ते भूद्भयं
वानर मोक्षयसे ८ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च । चारुरूप-
मिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् ९ विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विज-
यकाङ्क्षिणा । न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् १० तत्त्वतः कथ-
यस्वाय ततो वानर मोक्षयसे । अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् ११
अथ वा यन्निमित्तस्ते प्रवेशो रावणालये । एवमुक्तो हरिवरस्तदा रक्षागणे-
श्वरम् १२ अब्रवीन्नास्मि शक्रस्य यमस्य वरुणस्य च । धनदेन न मे सख्यं
विष्णुना नास्मि चोदितः १३ जातिरेव मम त्वेषा वानरोहमिहागतः ।
दर्शने राक्षसेन्द्रस्य तदिदं दुर्लभं मया १४ वनं राक्षसराजस्य दर्शनार्थं
विनाशितम् । ततस्ते राक्षसाः प्राप्ता बलिनो युद्धकाङ्क्षिणः १५ रक्षणार्थं
च देहस्य प्रतियुद्धा मया रणे । अस्त्रपाशैर्न शक्योहं बद्धुं देवासुरैरपि १६
पितामहादेष वरो ममापि हि समागतः । राजानं द्रष्टुकामेन मयास्त्रमनु-

तुं स्वस्थ ऐस. तुझे कल्याण असो. तूं भिऊं नको ७. हे वानरा, तुला जर इंद्रानें
रावणाच्या निवासस्थानाकडे पाठविलें असेल तर नें तूं खरें खरं सांग; ह्यणजे तुझी सुटका
होईल. तुला कांहीं संकट प्राप्त व्हावें अशी आमची इच्छा नाही ८. कुबेर यम आणि
वरुण ह्यांपैकीं एकाद्याचें मनोहर रूप धारण करून तूं आमच्या ह्या नगरीमध्ये प्रविष्ट
झाला आहेस कीं काय ? ९ किंवा विजयेच्छु विष्णूनें पाठविलेला तूं दूत आहेस
कीं काय ? तुझे रूप मात्र वानरासारखें दिसत आहे; परंतु, तुझे तेज वानरानें
नव्हे १०. ह्यास्तव, हे वानरा, काय असेल तें आज खरें खरं सांग; ह्यणजे तूं मुक्त
होशील. परंतु, तूं जर अनृत भाषण करिशील तर तुझे जीवितही दुर्लभ
आहे ११. सारांश, रावणाच्या निवासस्थानामध्ये तुझा प्रवेश होण्याचें
कारण काय हें तूं सांग. " ह्याप्रमाणें प्रहस्त बोलला असतां वानरश्रेष्ठ हनुमान् राक्ष-
सकुलाधिपति रावणाला १२ ह्यणाला " इंद्राचें, यमाचें अथवा वरुणाचें रूप धारण
करून मी आलों नाहीं; कुबेराशीं माझे सख्य नाहीं; आणि विष्णूनेंही मला पाठविलें
नाहीं १३. ही माझी जातिच आहे आणि मी वानरच येथें राक्षसराजाच्या दर्शनाकरितां
आलों आहे. तें हें दर्शन मला दुर्लभ आहे असें समजून १४ दर्शनाकरितां मीं
राक्षसराजाच्या वनाचा विध्वंस केला. तदनंतर ते बलाढ्य राक्षस युद्धाची इच्छा
धरून माझ्या अंगावर आले असतां १५ देहाच्या रक्षणार्थं मीं संग्रामामध्ये त्यांच्याशीं
उलट युद्ध केले. देवदेत्यांच्या हातूनही अस्त्रपाशांच्या योगानें मी बद्ध होणें शक्य
नाहीं १६. कारण, ब्रह्मदेवापासून हा वरच मला प्राप्त झाला आहे. राजाच्या

सर्गः ५१]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२४१

चर्तितम् १७ विमुक्तोप्यहमस्त्रेण राक्षसैस्त्वभिवेदितः । केनचिद्रामकार्येण
आगतोस्मि तवान्तिकम् १८ दूतोहमिति विज्ञाय राघवस्यामितौजसः ।
श्रूयतामेव वचनं मम पथ्यमिदं प्रभो १९ [२०९७] इत्यार्षे श्रीमद्रामा-
यणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान्हरिसत्तमः । वाक्यमर्थवदव्यग्रस्तमु-
वाच दशाननम् १ अहं सुग्रीवसंदेशादिह प्राप्तस्तवान्तिके । राक्षसेश
हरीशस्त्वां भ्राता कुशलमब्रवीत् २ भ्रातुः शृणु समादेशं सुग्रीवस्य
महात्मनः । धर्मार्थसहितं वाक्यमिह चामुत्र च क्षमम् ३ राजा दशरथो
नाम रथकुञ्जरवाजिमान् । पितेव. बन्धुलोकस्य सुरेश्वरसमद्युतिः ४
ज्येष्ठस्तस्य महाबाहुः पुत्रः प्रियतरः प्रभुः । पितुर्निदेशान्निष्क्रान्तः प्रविष्टो
दण्डकावनम् ५ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया । रामो नाम
महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ६ तस्य भार्या जनस्थाने भ्रष्टा सीतेति
विश्रुता । विदेहस्य सुता राज्ञा जनकस्य महात्मनः ७ मार्गमाणस्तु तां

दर्शनाकरितां मीं ह्या अस्त्राला मान दिला १७; आणि ह्यणूनच वास्तविक जरी मी
अस्त्रापासून मुक्त झालों आहे तरी अस्त्रानें बद्ध करून मला आणिल्याचें राक्षसांनीं तुला
कळविलें आहे. कांहीं रामकार्याकरितां मी तुझ्यासमीप आलों आहे १८. ह्यास्तव,
अतुलसामर्थ्यावान् रामाचा मी दूत आहे असें समजून, हे प्रभो, माझे हें हितकारक
भाषण तूं श्रवण कर १९. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदि-
काव्यांतील सुंदरकांडापैकीं पन्नासावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५० ॥

तदनंतर स्वकर्तव्याविषयीं दक्ष असलेला सत्त्वशील वानरश्रेष्ठ हनुमान् रावणाकडे
पाहून अर्थयुक्त शब्दांनीं त्याला ह्यणाला १ “ हे राक्षसाधिपते, सुग्रीवाच्या आज्ञेनें
मी तुझ्या समीप आलों आहे व तुला भ्रात्या वानराधिपति सुग्रीवानें कुशल प्रश्न केला
आहे २. आतां धर्म व अर्थ ह्यांना अनुसरून असलेला आणि इहलोकीं व परलोकीं हितावह
होणारा असा महात्म्या भ्रात्या सुग्रीवाचा निरोप तूं ऐकून घे ३. रथ, गज व अश्व
ह्यांनीं संपन्न, इंद्रासारख्या तेजस्वी व प्रजेवर पित्याप्रमाणें प्रेम करणारा असा एक
दशरथनामक राजा होऊन गेला ४ त्याचा महापराक्रमी, समर्थ व धर्ममार्गाचें अव-
लंबन केलेला ज्येष्ठ पुत्र महातेजस्वी राम त्याला अतिशय प्रिय होता. तो पित्याच्या
आज्ञेनें दंडकारण्यामध्ये भ्रात्या लक्ष्मणासहवर्तमान व सीतानामक भार्येसहव-
र्तमान प्रविष्ट झाला ५, ६. विदेहदेशाधिपति महात्म्या जनकराजाची सीता ह्यणून
प्रसिद्ध असलेली कन्या त्याची भार्या आहे व ती जनस्थानामध्ये असतांना नाहीशी

२४२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 देवीं राजपुत्रः सहानुजः । ऋष्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण च सङ्गतः ८ तस्य
 तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् । सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं
 निवेदितुम् ९ ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् । सुग्रीवः स्थापितो
 राज्ये हर्षक्षाणां गणेश्वरः १० त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः ।
 स तेन निहतः सङ्घे शरणैकेन वानरः ११ स सीतामार्गणेऽव्यग्रः सुग्रीवः
 सत्यमङ्गुरः । हरीन्संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः १२ तां हरीणां
 सहस्राणि शतानि नियुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि
 चाम्बरे १३ वैनतेयममाः केचित्केचित्तत्रानिलोपमाः । असङ्गगतयः शीघ्रा
 हरिवीरा महाबलाः १४ अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः । सीता-
 यास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् १५ समुद्रं लङ्घयित्वैव त्वां दिदृक्षु-
 रिहागतः । भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा १६ तद्भवान्दृष्टध-
 मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः । परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि १७ न हि

शाली आहे ७. त्या देवीला शोधितां शोधितां राजपुत्र राम कनिष्ठ भ्रात्या-
 सहवर्तमान ऋष्यमूक पर्वतावर आला असतां सुग्रीवाशीं त्याची भेट
 शाली ८. तेव्हां सीतेचा शोध लावण्याविषयीं त्या सुग्रीवानें त्याला वचन दिलें व
 रामानेंही सुग्रीवाला वानरराज्य अर्पण करण्याचें अभिवचन दिलें ९. तदनंतर त्या
 राजपुत्र रामानें युद्धामध्ये वालीचा वध करून वानर व ऋक्ष ह्यांच्या समुदायांचा अधि-
 पति जो सुग्रीव त्याला राज्यावर बसविलें १०. सारांश, तुला पूर्वीपासूनच विदित
 असलेल्या वानरश्रेष्ठ वानर वालीचा त्या रामानें एकाच बाणाच्या योगानें संग्रामामध्ये
 वध केला ११ तदनंतर स्वकर्तव्याविषयीं दक्ष असलेल्या त्या सत्यवचनी वानराधि-
 पति सुग्रीवानें सीतेच्या शोधाकरितां सर्व दिशेस वानर पाठवून दिले १२ व ते शंकडो,
 हजारो, लाखो वानर सर्व दिशेस, वर आकाशामध्ये आणि अधोभागीं तिला शोधित
 आहेत १३. शीघ्र गमन करणाऱ्या त्या महाबलाढ्य वानर वीरांची गति कोठेही
 कुठित होत नाही. त्यांपैकीं कांहीं वेगामध्ये गरुडाची बरोबरी करणारे असून
 कांहीं वायूची बरोबरी करणारे आहेत १४ मी वायूचा औरसपुत्र हनुमान् वानर
 सीतेकरितां शंभर योजनें लांब समुद्र सत्वर ओलांडून तुला पाहण्याकरितां येथें ३ लां
 आहेत व हिंडतां हिंडतां तुझ्या घरीं जनककन्या सीताही माझ्या दृष्टीं पडली
 आहे १५, १६. तस्मात्, हे महामान्य रावणा, परस्त्रीला अडकवून ठेवणें तुला
 योग्य नाही. कारण, धर्म व अर्थ ह्यांचा अनुभव तुला आलेला आहे आणि तपश्चर्येमुळें
 तुझ्या जवळ धनधान्यादिकाची समृद्धि झालेली आहे १७. ज्यांच्यामुळें मोठाच अपाय

धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भव-
द्विधाः १८ कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकांपानुवर्तिनाम् । शराणामग्रतः
स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि १९ न चापि त्रिषु लंकेषु राजन्वियेत कश्चन ।
राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् २० तत्रिकालहितं वाक्यं
धर्म्यमर्थानुयायि च । मन्यस्व नरशार्दूले जानकी प्रतिदीयताम् २१ दृष्ट्वा हीयं
मया देवी लब्धं यदिह दुर्लभम् । उत्तरं कर्म यच्छेषं निमित्तं तत्र राघवः २२
लक्षितेयं मया सीता तथा शोकपरायणा । गृहे यां नाभिजानासि पञ्चा-
स्यामिव पन्नगीम् २३ नेयं जरयितुं शक्या सा सुरैरमरैरपि । विषसंस्पृ-
ष्टमत्यर्थं भुक्तमन्नमिवौजसा २४ तपःसन्तापलब्धस्ते सोयं धर्मपरिग्रहः ।
न स नाशयितुं न्याय्य आत्मप्राणपरिग्रहः २५ अवध्यतां तपोभिर्यी
भवान्समनुपश्यति । आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान् २६ सुग्रीवो
न च देवोयं न यक्षो न च राक्षसः । मानुषो राघवो राजन्सुग्रीवश्च
हरीश्वरः ॥ तस्मात्प्राणपरित्राणं कथं राजन्करिष्यसि २७ न तु धर्मो-

होणारा आहे व समूल नाशच ज्यांच्या योगानें होणारा आहे अशा कर्मांचे ठिकाणीं
तुमच्यासारिखे विचारी पुरुष कधीं आसक्त होत नाहींत १८. अरे, रामाच्या
कोपाचें अनुकरण करणाऱ्या लक्ष्मणाचे हातून सुटलेल्या बाणापुढें टिकाव धरण्यास
देवदैत्यांमध्ये तरी कोण समर्थ आहे ? १९. हे राजा, रामाचा अपराध केल्यावर
सुखानें रहाणारा त्रैलोक्यामध्येही कोणी नाहीं २०. तस्मात्, जानकी पुरुषश्रेष्ठ
रामाला परत द्यावी हें माझे धर्म व अर्थ ह्यांना अनुसरून असलेलें व सर्व कालीं
हितावह होणारें भाषण तूं लक्ष्यांत आण २१. दुर्लभ जी गोष्ट ती मला यथे प्राप्त
झाली आहे; ह्मणजे ही सीतादेवी माझ्या दृष्टीं पडली आहे. आतां अवशिष्ट राहिलेले
जें कर्म तें रामामुळेंच होणारें आहे २२. पंचमुखीं नागिणीप्रमाणें घरीं असलेली जी
तूं ओळखीत नाहींस ती ही सीता शोकाकूल झालेली माझ्या दृष्टीं पडली आहे २३.
विषसंयुक्त असलेलें अन्न अतिशय भक्षण केले असतां बलाच्या योगानें ज्याप्रमाणें
तें पचणें शक्य नाहीं त्याचप्रमाणें ती ही सीता देवदैत्यांनाही पचणें शक्य नाहीं २४.
तपश्चर्या करून जें हें धर्मसाध्य ऐश्वर्य व दीर्घ आयुष्य तुला प्राप्त झालें आहे त्याचा
अधर्माच्या योगानें नाश करून टाकणें योग्य नाहीं २५. असुरांसहवर्तमान देवांच्या
हातून आज जी तुला तपांमुळें अवध्यता प्राप्त झाली आहे तिचें कारण तरी हें धर्मा-
चरणच होय २६. हा सुग्रीव देव नव्हे, यक्ष नव्हे व राक्षसही नव्हे. हे राजा, सुग्रीव
वानरांचा अधिपति आहे आणि राम मनुष्य आहे. ह्यास्तव, हे भूपते, त्या सुग्रीवापासून

२४४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

पसंहारमधर्मफलसंहितम् । तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः २८
प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः । फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव
प्रपत्स्यमे २९ जनस्थानवधं बुद्ध्वा वालिनश्च वधं तथा । रामसुग्रीव-
सख्यं च बुध्यस्व हितमात्मनः ३० कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथ-
कुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ३१ रामेण हि
प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसंनिधौ । उत्मादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ३२
अषकुर्वन्हि रामस्य साक्षादपि पुरंदरः । न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो
जनः ३३ यां सीतेत्यभिजानामि येयं तिष्ठति ते गृहे । कालरात्रीति तां
विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ३४ तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा ।
स्वयं स्कन्धावसक्तं क्षेममात्मनि चिन्त्यताम् ३५ सीतायास्तेजसा दग्धां
रामकोपप्रदीपिताम् । दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साह्यप्रतोलिकाम् ३६
स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन्भ्रातृन्सुतान्हितान् । भोगान्दारांश्च लङ्कां
च मा विनाशमुपानय ३७ सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम ।

तूं आपलें प्राणरक्षण कसें करशील ? २७. धर्माचें फल जें सुख तें अधर्मफल-
रूप दुःखानें कधींही युक्त होत नाहीं. धर्म केला असतां धर्मफल जें सुख तेंच प्राप्त
होत असतें आणि अधर्म केला असतां अधर्मफल जें दुःख तेंच प्राप्त होतें. शिवाय
धर्म हा अधर्मनाशक आहे २८, २९. आजपर्यंत धर्माचें फल तुला प्राप्त झालें आहे ह्यांत
संशयच नाहीं; आनां ह्या अधर्माचेंही फल सत्वरच तुला प्राप्त होईल ३०. खरोखर
अश्व, रथ आणि गज ह्यासहवर्तमान लंकेचा नाश करण्यास मी एकटाही समर्थ आहे.
परंतु, त्या रामाचा हा विचार नाहीं ३१. कारण, ज्यांनीं सीतेचा अपहार केलेला आहे त्या
शत्रूंचा नाश करण्याची प्रतिज्ञा वानरगण व ऋक्षगण ह्यांचे संनिध रामानें केली आहे ३२.
अरे, रामाला अपकार करणाऱ्या प्रत्यक्ष इंद्रालाही सुख होणार नाहीं; मग तुझ्यासा-
रिख्या यःकश्चित् सामान्य जनाची गोष्ट कशाला पाहिजे ? ३३. जिला तूं सीता असें समजत
आहेस आणि जी ही तुझ्या घरामध्यें रहात आहे ती सर्व लंकेचा नाश करणारी कालरात्रीच
आहे हें तूं समजून ठेव ३४. सारांश, स्वतःच खांद्यावर टाकिलेला हा सीताशरीररूप कालपाश
आतां पुरें झाला; आपल्या कल्याणाचा तूं आतां कांहीं तरी विचार कर ३५. नाहीं
तर रामाच्या कोपानें प्रदीप्त आणि सीतेच्या तेजानें आधींच दग्ध झालेली ही लंका
मार्ग व इमारती ह्यांसहवर्तमान जळत असलेली तुला पाहण्याचा प्रसंग येईल ३६.
स्वतःचे मित्र, मन्त्री, जातभाई, भ्राते, पुत्र, हितावह भोग्य वस्तु, भार्या आणि लंका
ह्यांचा तूं नाश करून घेऊ नको ३७. हे राक्षसराजाधिराज, मज रामदासाचें आणि

रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ३८ सर्वाल्लोकान्सुसंहत्य सभूता-
न्सचराचरान् । पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ३९ देवासुर-
नरेन्द्रेषु यक्षरक्षोरगेषु च । विद्याधरेषु नागेषु गन्धर्वेषु मृगेषु च ४०
सिद्धेषु किंनरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः । सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वकालेषु
नास्ति सः ४१ यो रामं प्रतियुध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ४२ सर्वलोकेश्वर-
स्येह कृत्वा विप्रियमीदृशम् । रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ४३
देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः । रामस्य लोक-
त्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ४४ ब्रह्मा स्वयंभूश्चतुराननो
वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा स्थातुं न
शक्ता युधि रामवस्य ४५ स सौष्ठवापेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रति-
मोप्रियं वचः । दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत्तस्य वधं महा-
कपेः ४६ [२१४३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्ड एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

स तस्य वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः । आज्ञापयद्दधं तस्य रावणः

विशेषतः वानरदूताचें सत्य भाषण तूं श्रवण कर ३८. महाकीर्तिमान् राम स्थावरजं-
गमात्मक प्राण्यांसहवर्तमान व पंचमहाभूतांसहवर्तमान सर्व लोकांचा संहार करून पुनरपि
त्यांना उत्पन्न करण्यासही समर्थ आहे ३९. देव, असुर व मनुष्य ह्यांचे अधिपति, यक्ष,
राक्षस, उरग, विद्याधर, नाग, गंधर्व, मृग ४०, सिद्ध, किन्नराधिपति, सर्वपक्षी, किंबहुना
कोणत्याही वेळीं कोणत्याही ठिकाणचे कोणतेही प्राणी ह्यांमध्ये विष्णुतुल्य पराक्रमी
रामाशीं सामना करणारा कोणीही नाही ४१, ४२ सर्वलोकाधिपति नृपश्रेष्ठ
रामाचा अशा प्रकारें अपराध करून तुझे जीवित कायम रहाणें अशक्य आहे ४३.
हे राक्षसाधिपते, देव, दैत्य, गंधर्व, विद्याधर, नाग आणि यक्ष हे सर्व मिळूनही
संग्रामामध्ये त्रैलोक्याधिपति रामापुढें टिकाव धरण्यास समर्थ नाहीत ४४. स्वयंभु
चतुर्मुख ब्रह्मदेव, त्रिपुरनाशक त्रिलोचन रुद्र, विष्णु अथवा देवाधिपति इंद्रही युद्धा-
मध्ये रामापुढें टिकाव धरण्यास समर्थ नाही ” ४५ ह्याप्रमाणें दीन वाणीचें अवलं-
बन न करितां भाषण करणाऱ्या त्या वानराचें तें सयुक्तिक परंतु अप्रिय भाषण श्रवण
केल्यावर त्या अतुल रावणाचे नेत्र कोपानें चढून गेले आणि त्यानें त्या महाकपीचा
वध करण्याची आज्ञा दिली ४६ ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण-
संज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडांपैकीं एकावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५१ ॥

महात्म्या वानराचें भाषणश्रवण केल्यानंतर क्रोधानें व्याप्त झालेल्या रावणानें त्याच्या

२४६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

क्रोधमूर्च्छितः १ वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना । निवेदितवतो
दौत्यं नानुमेने विभीषणः २ तं रक्षाधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् ।
विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ३ निश्चितार्थस्ततः
साम्ना पूज्यं शत्रुजिदग्रजम् । उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ४
क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मे वाक्यमिदं शृणुष्व । वधं न कुर्वन्ति
परावरज्ञा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ५ राजन्धर्मविरुद्धं च लोकवृ-
त्तेश्च गर्हितम् । तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ६ धर्मज्ञश्च कृत-
ज्ञश्च राजधर्मविशारदः । परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ७ गृह्यन्ते
यदि रोषेण त्वादृशोपि विचक्षणाः । ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि
केवलम् ८ तस्मात्प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद । युक्तायुक्तं विनि-
श्चित्य दूतदण्डो विधीयताम् ९ विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्ष-
सेश्वरः । कपेन महताविष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् १० न पापानां वधे

वधाची आज्ञा केली १; परंतु, दुरात्म्या रावणांन आपलें दूतकर्म योग्य रीतीनें बजा-
वणाच्या त्या हनुमानाच्या वधाची आज्ञा केली असतां विभीषणाचें तिला अनुमोदन
मिळालें नाहीं २. तेव्हां उचितकार्य करण्याविषयीं ज्याचा निश्चय झालेला आहे
असा तो विभीषण त्या क्रुद्ध झालेल्या राक्षसाकडे आणि उपस्थित झालेल्या कार्या-
कडे लक्ष्य देऊन पुढें काय करावें ह्याचा विचार करूं लागला ३; आणि निश्चय
झाल्यानंतर तो संभाषणपटु शत्रुविजयी विभीषण आपल्या पूज्य ज्येष्ठ भ्रात्याशीं सौम्य
रीतीनें अत्यंत हितकारक असें भाषण करूं लागला ४. (तो ह्मणाला) “ हे राक्ष-
साधिपते, क्षमा असावी; आपण क्रोध सोडून द्या आणि कृपा करून माझे हें भाषण
श्रवण करा. सन्मार्गानें वागणारे सदसद्विचारी राजाधिराज दूताचा वध करित
नाहींत ५. तस्मात्, हे वीर राजा, ह्या वानराचा वध करणें हें धर्माला विरुद्ध असून
लोकव्यवहारालाही निंद्य आहे आणि आपणांला अयोग्य आहे ६ आपण उत्कृष्ट गोष्ट
कोणती हें जाणणारे आहांत. कारण, प्राणिमात्रासंबंधानें सर्व कांहीं बरें वाईट आपण
जाणणारे असून धर्मज्ञ, कृतज्ञ व राजधर्मांमध्ये निपुण असे आहांत ७. ह्यास्तव,
आपणांसारिखें ज्ञानीही जर क्रोधाच्या तावडींत सांपडूं लागले तर शास्त्रांमध्ये पांडित्य
संपादन करणें ह्मणजे केवळ व्यर्थ प्रयासच आहे असें समजलें पाहिजे ८. तस्मात्, हे
अजिंक्य, हे शत्रुनाशक, हे राक्षसाधिपते, आपण कृपा करा आणि योग्य कोणतें व अयोग्य
कोणतें ह्याचा निश्चय करून मग दूताला दंड करा ” ९. हें विभीषणाचें भाषण श्रवण
करून राक्षसाधिपतिरावण अतिशयच क्रुद्ध झाला आणि ह्मणाला १० “ हे

पापं विद्यते शत्रुसूदन । तस्मादिमं वधिष्यामि वानरं पापकारिणम् ११
 अधर्ममूलं बहुदोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य । उवाच वाक्यं परमा-
 र्थतत्त्वं विभीषणा बुद्धिमतां वरिष्ठः १२ प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मा-
 र्थतत्त्वं वचनं शृणुष्व । दूता न वध्याः समयेषु राजन्मर्वेषु सर्वत्र वदन्ति
 सन्तः १३ अमंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् । न दूत-
 वध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः १४ वैरूप्यमङ्गेषु
 कशाभिघाता मौण्ड्यं तथा लक्षणसंनिपातः । एतान्हि दूते प्रवदन्ति
 दण्डान्वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोस्ति १५ कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः
 परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः । भवद्विधः कोपवशं हि तिष्ठेत्कापं न गच्छन्ति
 हि सत्त्ववन्तः १६ न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु वापि ।
 विद्येत कश्चित्तव वीरतुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् १७ न चाप्यस्य
 कपेघाते कंचित्पश्याम्यहं गुणम् । तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैरयं प्रेषितः

शत्रुनाशका, पाप्याचा वध करण्यांत पातक नाही. ह्यास्तव, मी ह्या पापी वानराचा वध करीत आहे ” ११. अनेक दोषांनीं भरलेले, दुष्टांनाच योग्य आणि अधर्माचे मूळ असं हें भाषण श्रवण केल्यावर बुद्धिमानांमध्ये श्रेष्ठ असलेला विभीषण उत्कृष्ट तत्त्वांनीं युक्त असलेले भाषण त्याच्याशीं करूं लागला १२. (तो ह्मणाला) “ हे लंकाधिपते, हे राक्षसराज, धर्म आणि अर्थ ह्यांच्या तत्त्वाला अनुसरून असलेले माझे भाषण आपण श्रवण करा. हे राजा, दूत आपले कर्तव्य करीत असतांना कोणत्याही वेळीं त्यांचा वध करितां उपयोगीं नाहीं असं सर्व ठिकाणीं सज्जन ह्मणत असतात १३. हा शत्रु निःसंशय प्रबल झाला असून ह्यानें आपला पराकाष्ठेचा अपराध केला आहे ; परंतु, दूताचा वध सज्जनांनीं सांगितलेला नाही. दूताला दुसर पुष्कळ दंड सांगितलेले आहेत १४. गात्रांचे ठिकाणीं विरूपता, चाबकांचा मार व मुंडन ह्यांपैकीं एकेक अथवा हीं सगळीं हे दंड दूताला सज्जनांनीं सांगून ठेविलेले आहेत. दूताचा वध आमच्या एकण्यांत नाही १५. धर्मशास्त्र व अर्थशास्त्र ह्यांमुळे ज्याच्या बुद्धीला संस्कार झालेला आहे आणि उत्कृष्ट कोणते व निकृष्ट कोणते हें समजत असल्यामुळे कर्तव्यासंबंधानें ज्याचा निश्चय झालेला आहे असा आपणासारखा पुरुष कोणाच्या अधीन होऊन कसा राहील? १६. हे वीरा, धर्मवाद, लोकवर्तन आणि शास्त्रसिद्धांत ग्रहण करणें ह्यांमध्ये आपली बरोबरी करणारा कोणीही नसून आपणच सर्व देवदैत्यांमध्ये श्रेष्ठ आहांत १७. सारांश, मला ह्या वानराचा वध करण्यांत कांहीं-एक अर्थ दिसत नाही. ज्यांनीं ह्या वानराला पाठविलें त्यांच्यावर ह्या शिक्षेचा अंमल

२४८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

कपिः १८ साधुर्वा यदि वासाधुः परैरेष समर्पितः । ब्रुवन्परार्थं परवान्न
दूता वधमर्हति १९ अपि चास्मिन्हंत नान्यं राजन्पश्यामि स्त्रचरम् ।
तस्मान्नाम्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्जय । भवान्सन्द्रेषु देवेषु यत्नमा-
स्थातुमर्हति २० अस्मिन्विनष्टे न हि भूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराज-
पुत्रौ । युद्धाय युद्धप्रियदुर्विनीतावुद्योजयेद्वै भवता विरुद्धौ २१ पराक्र-
मोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन । त्वया मनो नन्दन नैर्ऋ-
तानां युद्धाय निर्नाशयितुं न युक्तम् २२ हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु
जाताश्च महागुणेषु । मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोपप्रशस्ताः सुभृताश्च
योधाः २३ तदेकदेशेन बलस्य तावत्केचित्तवादेशकृताद्य यान्तु । तौ राजपु-
त्रावुपगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् २४ निशाचराणामधिपोनुजस्य
बिभीषणस्यात्तमवाक्यनिष्ठम् । जग्राह बुद्ध्या सुरलोकशत्रुर्महाबलो
राक्षसराजमुख्यः २५ [२१६८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

होऊं दे १८. हा बरा असो अथवा वाईट असो; दुसऱ्यांनीं त्याला पाठविले आहे आणि ह्याणूनच दुसऱ्याचा निरोप सांगणारा हा पराधीन दूत वधास पात्र नाही १९. शिवाय, हे शत्रुसमुदायविजयी राजा, ह्याचा वध झाला असता आकाशमार्गाने येथे येणारा मला दुसरा कोणी दिसत नाही. तस्मात्, ह्याच्या वधाविषयी आपण यत्न करू नये. इंद्रासहवर्तमान देवासंबंधाने आपण यत्न करणे योग्य आहे २०. हे युद्ध-प्रिय, हा दूत नाहीसा झाल्यावर तुझ्याशीं विरुद्ध असलेल्या त्या उद्दाम राजपुत्रांना युद्धाविषयी उद्युक्त करणारा दुसरा कोणी प्राणी मला दिसत नाही २१. पराक्रम, उत्साह आणि बुद्धि ह्यांनीं युक्त असलेल्या देवदेत्यांनाही आपण अजिंक्य आहां; ह्यास्तव, हे राक्षसांना आनंद देणाऱ्या, युद्धाकरितां उद्युक्त झालेल्या मनाचा भंग करणे तुला योग्य नाही २२. आज आपणांपाशीं असलेले योद्धे मोठ्या मोठ्या गुणवान् कुलांमध्ये उत्पन्न झालेले आहेत; ते हित करणारे आहेत; शूर आहेत; स्वकर्तव्याविषयीं वक्ष आहेत; विचारी आहेत; शस्त्र धारण करणाऱ्यांमध्ये श्रेष्ठ आहेत; तूं त्यांचे उत्तम रीतीने पोषण केलेले आहेस आणि धपमान सहन न करण्याविषयीं त्यांची प्रसिद्धि आहे २३. ह्यास्तव, थोडेसे सैन्य बरोबर घेऊन आपल्या आज्ञेप्रमाणे वागणारे कांहीं योद्धे शत्रूंचे ठिकाणीं आपला प्रभाव गाजविण्याकरितां आज जाऊं दे आणि त्या मूढ राजपुत्रांना त्यांना घेऊन येऊं दे " २४. ह्याप्रमाणे कनिष्ठ भ्रात्या बिभीषणाचा उत्कृष्ट शब्दांनीं दर्शविलेला उपदेश त्या मुख्य राक्षसराज व निशाचराधिपति

सर्गः ५३]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२४९

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीषो महात्मनः । देशकालहितं वाक्यं भ्रातु-
रुत्तरमब्रवीत् १ सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता । अवश्यं तु
वधायान्यः क्रियतामस्य निग्रहः २ कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति
भूषणम् । तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ३ ततः पश्यन्त्वमुं
दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् । सुमित्रज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहज्जनाः ४
आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः
परिणीयताम् ५ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्कशाः । वेष्टन्ते
तस्य लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासिकैः पटैः ६ संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यव-
र्धत महाकपिः । शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनम् ७ तैलन परि-
षिच्यथ तेषिं तत्रोपपादयन् । लाङ्गूलेन प्रदीप्तन राक्षसांस्तानताडयत् ८
रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः । स भूयः सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरि-
पुङ्गवः ९ सहस्रीवालवृद्धाश्च जग्मुः प्रीतिं निशाचराः । निबद्धः कृत-

महादलाढ्य देवशत्रु रावणाने मनापासून स्वीकारिला २ ५. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत
श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं बावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥५२॥

त्या महात्म्या विभीषणाचे तें भाषण श्रवण केल्यावर रावणाने देशकालाला
अनुरूप अशा शब्दांनी त्या भ्रात्याला उत्तर दिले १. (तो ह्यणाला) “ तूं चांगले
बोललास. दूताचा वध निंघ मानिला आहे. परंतु, वधाच्याच तोंडीचा कांहीं प्रकार
करण्याकरितां ह्याला आणखी एकदां अवश्य बांधून टाकावे २. पुच्छ हें खरोखर वान-
रांना मोठे प्रिय व भूषण असते; ह्यास्तव, तें पुच्छच तुम्ही ह्याचे सत्वर पेटवून द्या; त्या
दग्ध झालेल्या पुच्छासहवर्तमान त्याला जाऊं द्या ३ आणि तदनंतर, मित्रत्वाने वाग-
णारे जातभाई, बांधव, आणि सुहज्जन ह्या सर्वांना ह्याला दीन आणि शरीराच्या
विरूपतेमुळे कृश झालेला अवलोकन करूं द्या ” ४. ह्याप्रमाणे सांगितल्यानंतर राक्षसा-
धिपति रावणाने “ वानराचे पुच्छ प्रदीप्त करून राक्षसांनीं सर्व नगरांतून व चवाठ्यां-
वरून त्याला फिरवावे ” अशी आज्ञा केली ५. तेव्हां, त्याचे तें भाषण श्रवण केल्या-
वर क्रोधाने गर्जना करूं लागलेले ते राक्षस त्याच्या पुच्छाला चिंध्या गुंडाळूं लागले ६;
आणि शुष्क काष्ठाचा संयोग झाला असतां ज्याप्रमाणे वनामध्ये अग्नि वृद्धिगत होतो
त्याप्रमाणे राक्षस चिंध्या गुंडाळूं लागले असतां तो महाकपि हनुमान् वृद्धिगत हाऊं
लागला ७. तदनंतर वर तेल ओतून त्या राक्षसांनीं त्याला आग लाविली; आणि
त्या प्रदीप्त झालेल्या पुच्छाने त्या राक्षसांना त्याने ताडन केले ८. नंतर क्रूर राक्षसांनीं
एकत्र जुळून बालसूर्यतुल्य तेजस्वी मुखाने युक्त असलेल्या आणि क्रोध व

२५० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 वान्वीरस्तत्कालसदृशीं मतिम् १० कामं खलु न मे शक्ता निबद्धस्यापि
 राक्षसाः । छित्त्वा पाशान्समुत्पत्य हन्यामहमिमान्पुनः ११ यदि भर्तृहि-
 तार्थाय चरन्तं भर्तृशासनात् । निबध्नन्ते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः
 कृता १२ सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि । किं तु रामस्य
 प्रीत्यर्थं विषहिष्येहमीदृशम् १३ लङ्का चारयितव्या मे पुनरेव भवेदिति ।
 रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः १४ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया
 लङ्का निशाक्षये । कामं बध्नन्तु मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनन च १५ पीडां
 कुर्वन्ति रक्षांसि न मेस्ति मनसः श्रमः १६ ततस्ते संवृताकारं सत्त्व-
 वन्तं महाकपिम् । परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् १७ शङ्ख-
 भेरीनिनादैश्च घोषयन्तः स्वकर्मभिः । राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म
 तां पुरीम् १८ अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः । हनूमांश्चार-

असहिष्णुता यांनीं व्याप्त झालेल्या त्या वानरश्रेष्ठाला अधिकच आवळून टाकिले ९;
 आणि स्त्रिया, बाल, व वृद्ध यांसहवर्तमान ते सर्वही राक्षस आनंदित झाले. राक्ष-
 सांनीं करकचून बांधले असतां त्या समयाला योग्य असा विचार त्या वीराने मनामध्ये
 आणिला १०. (तो ह्मणाला) “ मी जरी बद्ध झालो आहे तरी राक्षसांचे खरोखर
 माझ्यापुढे कांहीं एक चालावयाचे नाही; मी हे पाश तोडून टाकून उड्डाणाबरोबर
 यांना मारून टाकीन ११. स्वामीचे हित करण्याकरितां संचार करणाऱ्या मला जरी
 आपल्या मालकाच्या आज्ञेने हे दुरात्मे बांधून टाकीत आहेत तरी मी
 जे येथे नुकसान केले आहे त्याची भरपाई यांच्या हातून होणार नाही १२.
 संग्रामामध्ये सर्वही राक्षसांचा समाचार घेण्यास मी समर्थ आहे; परंतु,
 रामाचे प्रीत्यर्थ हा अशा प्रकारचा अपमान मला सहन केला पाहिजे १३. शिवाय,
 मला पुनरपि एकदां लंकेमध्ये संचारही करावयाचा आहेच; कारण, ठिकठिकाणीं
 दुर्गम स्थले बांधून ठेविलीं असल्यामुळे रात्रीं ही लंकानगरी मला चांगलीशी पहावयास
 सांपडली नाही १४ रात्र उजाडल्यावर लंका मला अवश्य पाहिलीच पाहिजे मला
 हे खुशाल बांधोत. पुच्छ प्रदीप्त करून १५ हे राक्षस मला पीडा देत आहेत; परंतु,
 माझ्या मनाला मृळींच खेद होत नाही ” १६. ह्याप्रमाणे हनुमानाने विचार केला
 असतां आपले स्वरूप गुप्त ठेविलेल्या त्या बलाढ्य वानरश्रेष्ठ महाकपीला आनंदाने ते
 राक्षस घेऊन गेले १७. नंतर शंख व नगारे यांच्या ध्वनींनीं आपला पराक्रम गाज-
 वीत गाजवीत ते क्रूरकर्मी राक्षस त्या हनुमानाला नगरींतून हिंडवूं लागले १८. राक्षस
 मागे लागले असतांना शत्रूला जर्जर करणारा तो हनुमान् खुशाल पुढे चालला आणि अशा

यामाम राक्षसानां महापुरीम् १९ यथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महा-
 कपिः।संवृतान्भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् २० रथ्याश्च गृहसंवाधाः
 कपिः शृङ्गाटकानि च । तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव च गृहान्तरान् २१
 चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च । घोषयन्ति कपिं सर्वे चार इत्येव
 राक्षसाः २२ दीप्यमाने ततस्तस्य लाङ्गूलाग्रे हनूमतः । राक्षस्यस्ता विरू-
 पाक्षयः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् २३ यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः।
 लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते २४ श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापह-
 रणोपमम् । वैदेही शोकसंतप्ता हुताशनमुपागमत् २५ मङ्गलाभिमुखी
 तस्य सा तदामीन्महाकपेः । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्यवाहनम् २६
 यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः । यदि वा त्वेकपत्नीत्वं शीतो
 भव हनूमतः २७ ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोनलः । जज्वाल
 मृगशावाक्ष्याः शंसन्निधु शुभं कपेः २८ हनूमज्जनकश्चैव पुच्छानलयुतो-

रीतीने त्या राक्षसांच्या महानगरीमध्ये त्याने संचार केला १९. जातां जातां त्या महाकपीने
 अद्भुत वाडे, इमारतींनीं आच्छादित झालेले भूप्रदेश, सुव्यवस्थितपणे रेखिलेले चौक २०,
 घरांनीं गजबजून गेलेले रस्ते, चवाठे, लहान मोठे मार्ग आणि घरांमधील मोकळे
 प्रदेश अवलोकन केले २१. चौकांतून, चवाठ्यांवरून आणि राजमार्गावरून ते सर्वही
 राक्षस “ हेर ” असें ह्मणत ह्मणत त्या वानराची दवंडी पिटूं लागले २२. असो. त्या
 हनुमानाच्या पुच्छाचें अग्र प्रदीप्त होऊं लागलें असतां कुरूप नेत्रांनीं युक्त असलेल्या
 त्या राक्षसस्त्रिया सीतादेवीला ती अप्रिय वार्ता कथन करूं लागल्या २३. (त्या
 ह्मणाल्या) “ हे सीते ज्या ताम्रमुख वानरानें तुझ्याशीं संभाषण केलें त्याच या वान-
 राला त्याचें पुच्छ प्रदीप्त करून सर्व बाजूंनीं हिंडवीत आहेत ” २४. हें आपल्या
 अपहाराप्रमाणेंच दुःखकारक असलेलें भयंकर भाषण श्रवण करून सीता शोकाकुल
 झाली आणि अग्नीचें ध्यान करूं लागली २५. सारांश, त्या
 महाकपीचे कल्याणाची इच्छा धरून त्या विशालनयना जितेंद्रिय सीतेनें
 “ मी जर पतीची शुश्रूषा केली असेल, जर कांहीं तप केलें असेल, अथवा माझे
 ठिकाणीं जर पातिव्रत्य असेल तर (हे अग्ने) तूं हनुमानाला शीतल हो ” अशी
 अग्नीची प्रार्थना केली २६, २७. तेव्हां तीक्ष्ण तेजानें युक्त असलेला आणि कर्त-
 व्याविषयीं दक्ष असलेला तो अग्नि, वानराचें स्वस्तिकेस त्या विशालनयना सीतेला
 सुचवीत सुचवीत, प्रदक्षणीक ज्वाला जातील अशा रितीनें प्रज्वलित होऊं लागला २८
 आणि हनुमानाचा जनक वायु त्याच्या पुच्छांतील अग्निनें युक्त झाला असूनसुद्धां

निलः । ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः २९ दह्यमाने च
 लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः । प्रदीतोन्निरयं कस्मान्न मां दहति
 सर्वतः ३० दृश्यते च महाज्वालः करोति च न मे रुजम् । शिशिरस्येव
 संपातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ३१ अथ वा तदिदं व्यक्तं यदृष्टं प्लुवता
 मया । रामप्रभावादाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ३२ यदि तावत्समुद्रस्य
 मैनाकस्य च धीमतः । रामार्थं संभ्रमस्तादृक्किमग्निर्न करिष्यति ३३
 सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च । पितुश्च मम सख्येन न मां
 दहति पावकः ३४ भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः । कथम-
 स्मद्विधस्येह बन्धनं राक्षसाधमैः ॥ प्रतिक्रियास्य युक्ता स्यात्सति मह्यं
 पराक्रमे ३५ ततश्छित्त्वा च तान्पाशान्वंगवान्चै महाकपिः । उत्पपाताथ
 वेगेन ननाद च महाकपिः ३६ पुरद्वारं ततः श्रीमाञ्छैलशृङ्गमिवोन्नतम् ।
 विभक्तरक्षःसंवाधमाससादानिलात्मजः ३७ स भूत्वा शैलसंकाशः
 क्षणेन पुनरात्मवान् । ह्रस्वतां परमां प्राप्ता बन्धनान्यवशातयत् ३८

बर्फीच्या प्रदेशावरील वायुप्रमाणं शीतल वाहून लागल्यामुळेही सीतादेवीच्या मनाला स्वस्थता वाटू लागली २९. असो. पुच्छ जळू लागलं असतां तो वानर मनामध्ये ह्मणाला “ अग्नि प्रदीप्त झाला असूनही सर्व प्रकारें हा मला दग्ध कां वारून टाकीत नाही ? ३०. याची ज्वाला तर मोठी दिसत आहे. परंतु, हा मला मुळींच पीडा करीत नाही. बर्फीच्या गाळ्याप्रमाणें हा माझ्या पुच्छाच्या शेवटीं आहे असें मला भासतें ३१. अथवा रामाच्या प्रभावामुळे, आकाशमार्गानें उड्डाण करीत असतां समुद्रामध्ये ज्याप्रमाणें मला पर्वतरूप आश्चर्य दृष्टीं पडलें, त्याप्रमाणें हेंही एक उघड उघड आश्चर्यच मला आढळून आलें आहे ३२. सारांश, समुद्र आणि विचारी मैनाक पर्वत यांचीही जर रामाकरितां तशा प्रकारची गडबड उडून गेली होती, तर रामाकरितां अग्नि काय करणार नाही ? ३३ सीतेचें दयालुत्व, रामाचें तेज आणि माझ्या पित्याशीं असलेलें अग्नीचें सख्य यांच्या योगानें मला अग्नि दग्ध करीत नाही ” ३४. ह्यानंतर पुनरपि तो वानरश्रेष्ठ आपल्या मनाशीं ह्मणाला “ आमच्यासारख्याचें बंधन हे अधम राक्षस याठिकाणीं कसे करीत आहेत ? माझ्या अंगांत जर पराक्रम आहे तर याच्या उलट आपणही कांहीं क्रिया करणें योग्यच होणार आहे ” ३५. तदनंतर त्या वेगवान् महाकपीनें ते पाश तोडून टाकून वेगानें उड्डाण केलें आणि गर्जनाही केली ३६ नंतर राक्षसांची ज्या ठिकाणीं गर्दी नाही, अशा पर्वतशिखराप्रमाणें उच्च असलेल्या नगरद्वारावर तो श्रीमान् वायुपुत्र जाऊन बसला ३७. तो मनोनिग्रही हनुमान् पर्वतप्राय बनून एका क्षणांत

विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान्पुनः पर्वतसंनिभः । वीक्षमाणश्च दृष्टो परिघं तोर-
णाश्रितम् ३९ स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् । रक्षिणस्तान्पुनः
सर्वान्सूदयामास मारुतिः ४० स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्ष-
माणः पुनरेव लङ्काम् । प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली प्रकाशितादित्य इवा-
र्चिमाली ४१ [२२०९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

वीक्ष्यमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः । वर्धमानसमुत्साहः कार्य-
शेषमचिन्तयत् १ किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह सांप्रतम् । यद्दृष्टं
रक्षसां भूयः संतापजननं भवेत् २ वनं तावत्प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः ।
बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ३ दुर्गे विनाशिते कर्म भवेत्सु-
खपरिश्रमम् । अल्पयत्नेन कार्येस्मिन्मम स्यात्सफलः श्रमः ४ यो ह्ययं
मम लाङ्गूले दीप्यते हव्यवाहनः । अस्य संतर्पणं न्याय्यं कर्तुमेभिर्गृ-

पुनरपि अतिशयच लहान झाला आणि अशा रीतीने त्याने सर्वही बंधने दूर केली ३८.
असो. अशा रीतीने बंधनांतून मुक्त झाल्यावर पुनरपि तो श्रीमान् हनुमान् पर्वतप्राय वनून
आपल्या त्या दरवाज्यावरील परिघाकडे पाहत आहे असा दिसू लागला ३९; आणि
लोखंडाने मढविलेला तो परिघ हाती घेऊन त्या महापराक्रमी मारुतीने पुनरपि त्या
सर्वही रक्षकांचा वध केला ४०. असो. रणामध्ये भयंकर पराक्रम करणारा हनुमान्
याप्रमाणे त्यांचा वध करून पुनरपि लंकेकडे पाहू लागला, आणि दीप्त झालेल्या
पुच्छामुळे किरणसमूदायांनी तो व्याप्त झाला असल्याकारणाने उदय पावलेल्या तेजो-
राशि सूर्याप्रमाणे दिसू लागला ४१. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायण-
संज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकी त्रिपञ्चाशः सर्ग समाप्त झाला ॥ ५३ ॥

तदनंतर मनोरथ सिद्धीस गेलेला तो वानर लंकेकडे पाहू लागला असता त्याचा
उत्साह वृद्धिंगत होऊ लागला आणि अवशिष्ट राहिलेल्या कार्याविषयी तो मनामध्ये
विचार करू लागला १. (तो मनामध्ये ह्मणाला) “ ह्या राक्षसांना आणखीही
संताप उत्पन्न करणारे असे माझे सांप्रत काय बरे कर्तव्य खरोखर अवशिष्ट राहिले
आहे ? २. प्रथम वनाचा तर मी विध्वंस केला; प्रबल राक्षसांचाही वध केला आणि
थोडकेसे सैन्यही नाहीसे केले. आता कित्याचा नाश करणे अवशिष्ट राहिले आहे ३.
ह्याप्रमाणे कित्याचा नाश झाला असता केलेल्या कर्माबद्दल आपल्या परिश्र-
माचाही परिहार होईल आणि ह्या कृत्यामध्ये जे काही मला श्रम पडले तेही थोड-
क्याच यत्नाने सफल होतील ४. माझ्या पुच्छाचे ठिकाणी जो अग्नि प्रदीप्त झाला

२५४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 होत्तमैः ५ ततः प्रदीप्तलाङ्गूलः सविद्युदिव तोयदः । भवनाग्नेषु लङ्काया
 विचचार महाकपिः ६ गृहादृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः । वीक्ष-
 माणो ह्यसंत्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ७ अवप्लुत्य महावेगः
 प्रहस्तस्य निवेशनम् । अग्निं तत्र विनिक्षिप्य श्वसनेन समो बली ८
 ततोऽन्यत्पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् । मुमोच हनुमानग्निं काला-
 नलशिखोपमम् ९ वज्रदंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः । शुकस्य
 च महातेजाः सारणस्य च धीमतः १० तथा चेन्द्रजितो वेश्म ददाह
 हरियूथपः । जम्बुमालेः सुमालेश्च ददाह भवनं ततः ११ रश्मिकेतोश्च
 भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च । ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः १२
 युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः । विद्युजिह्वस्य घोरस्य तथा
 हस्तिमुखस्य च १३ करालस्य विशालस्य शोणिताक्षस्य चैव हि ।
 कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि १४ नरान्तकस्य कुम्भस्य निकु-
 म्भस्य महात्मनः । यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च १५ वर्जयित्वा
 महातेजा विभीषणगृहं प्रति । क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः १६
 तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः । गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह

आहे त्याला ह्या उत्कृष्ट गृहांनीं तृप्त करणें योग्य आहे " ५. असा विचार
 केल्यानंतर पुच्छ प्रदीप्तशालेला आणि ह्यूनच विद्युल्लतेसहवर्तमान असलेल्या मेघाप्रमाणें
 दिसत असलेला तो महाकपि लंकेतील घरांवरून संचार करूं लागला ६. मनामध्ये
 कांहींएक भीति न बाळगितां इकडे तिकडे पहाणारा तो वानर राक्षसांच्या ह्या घरावरून
 त्या घरावर, बागांतून आणि वाड्यांवरून संचार करूं लागला ७. वायूप्रमाणें बलाढ्य
 असलेल्या त्या महावेगवान् हनुमानानें प्रथमतः प्रहस्ताच्या घरावर उडी मारून आणि
 तेथें आग लावून ८ नंतर दुसऱ्या महापार्श्व्याच्या घरावर उडी मारिली आणि
 तेथंही त्या वीर्यवान् हनुमानानें प्रलयकालच्या अग्नीसारिख्या ज्याच्या ज्वाला आहेत
 असा अग्नि ठेवून दिला ९. तदनंतर वज्रदंष्ट्र, शुक आणि विचारी सारण ह्यांच्याही
 घरांवर त्या महाकपि वानरानें उड्याण केलें १०. तदनंतर इंद्रजिताचें घर त्या वानर-
 सेनाधिपति हनुमानानें जाळून टाकिलें आणि नंतर जंबुमालीचें व सुमालीचेंही घर
 त्यानें दग्ध केलें ११. तदनंतर रश्मिकेतु, सूर्यशत्रु, ह्रस्वकर्ण, दंष्ट्र, रोमश राक्षस १२,
 युद्धोन्मत्त, मत्त, ध्वजग्रीव राक्षस, विद्युजिह्व, घोर, हस्तिमुख १३, कराल, विशाल,
 शोणिताक्ष, कुम्भकर्ण, मकराक्ष १४, नरान्तक, कुम्भ, महात्मा निकुम्भ, यज्ञशत्रु, ब्रह्म-
 शत्रु वगैरे राक्षसांचीं गृहे १५, विभीषणाचें गृह वर्ज्य करून त्या महातेजस्वी वानरश्रेष्ठ

कपिकुञ्जरः १७ मर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् । आससा-
 दाथ लक्ष्मीवान्नावणस्य निवेशनम् १८ ततस्तस्मिन्गृहे मुख्ये नाना-
 रत्नविभूषिते । मेरुमन्दरसंक्राशे नानामङ्गलशोभिते १९ प्रदीप्तमग्नि-
 मुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् । ननाद् हनुमान्वीरो युगान्तजलदो
 यथा २० श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः । कालाग्निरिव
 जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः २१ प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मसु चारयन् ।
 तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च २२ भवनानि व्यशीर्यन्त
 रत्नवन्ति महान्ति च । तानि भग्नाविमानानि निपेतुर्वसुधातले २३ भव-
 नानीव सिद्धानामम्बरात्पुण्यसंक्षये । संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां
 प्रधावताम् २४ स्वे स्वे गृहपरित्राणे भग्नात्साहोज्झितश्रियाम् । नूनमेषो-
 ग्निरायातः कपिरूपेण हा इति २५ क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुः स्तनन्धयधराः
 स्त्रियः । काश्चिदग्निपरीताङ्गुचो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः २६ पतन्त्यो

हनुमानाने संचार करितां करितां, क्रमाक्रमाने दग्ध करून टाकिलीं १६. सारांश, संपत्ति-
 मान् राक्षसांच्या ठिकठिकाणच्या त्या महामूल्यवान् घरांतील संपत्ति ल्या वानरश्रेष्ठ हनु-
 मानाने दग्ध करून टाकिलीं १७; आणि ह्याप्रमाणे सर्वांच्या घरांवरून फिरल्यानंतर
 तो लक्ष्मीवान् व वीर्यवान् हनुमान् रावणाच्या गृहावर आला १८. तदनंतर नानाप्र-
 कारच्या रत्नांनीं भूषित, नानाप्रकारच्या मंगलकारक वस्तूंनीं सुशोभित आणि मेरुमं-
 दराप्रमाणे उंच अशा त्या मुख्य गृहावर १९ पुच्छाचे अग्रभागीं असलेला प्रदीप्त अग्नि
 सोडून तो वीर हनुमान् प्रलयकालच्या मेघाप्रमाणे गर्जना करूं लागला २०. वायूचा
 समागम झाल्यामुळे तो अतिवेगवान् व महाबलाढ्य अग्नि वृद्धिंगत झाला आणि प्रल-
 यकालच्या अग्नीप्रमाणे प्रज्वलित होऊं लागला २१. त्या घरावर वायु अग्नीला नेऊं
 लागला असतां सुवर्णजाल, मोत्ये आणि हिरे ह्यांनीं भरलेलीं २२ व रत्नांनीं युक्त
 असलेलीं तीं मोठीं मोठीं घरे जमीनदोस्त झालीं आणि मजले मोडून तीं घरे भूतला-
 वर पडलीं असतां २३, पृण्यक्षय झाल्यामुळे आकाशांतून पडत असलेलीं सिद्धांचीं
 घरेच कीं काय अशीं दिसूं लागलीं. नंतर आपआपल्या घराचे संरक्षण होण्याविषयीं
 ज्यांचा उत्साह भग्न होऊन तेज नाहीसे झाले आहे असे ते राक्षस धांवाधांवा करूं
 लागले असतां त्यांच्यामध्ये मोठा गलगा सुरू झाला. “ वानररूपाने हा अग्निच आला
 आहे ” २४, २५ असे ओरडत ओरडत स्त्रिया, स्तनपान करणारीं मुले जेव्हा अस-
 तांनाच एकाएकी पडल्या. सर्वांगाला आग लागलेल्या व केश मोकळे सोडलेल्या
 कांहीं स्त्रिया वाड्यांतून २६ बाहेर षडूं लागल्या असतां, आकाशांतून व मेघापासून

२५६

महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

रजिरभ्रेभ्यः सौदामन्य इवाम्बरात् । वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्त्वारजतसंहतान् २७
विचित्रान्भवनाद्घातून्स्यन्दमानान्ददर्श सः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां
तृणानां च यथा तथा २८ हनूमात्राक्षसेन्द्राणां वधे किञ्चिन्न तृप्यति ।
न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुंधरा २९ हनूमता वेगवता वानरेण
महात्मना । लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्गुद्रेण त्रिपुरं यथा ३० ततः स लङ्कापुर-
पर्वताग्रे समुत्थितो भीमपराक्रमोऽग्निः । प्रसार्य चूडावलयं प्रदीतो हनूमता
वेगवतोपसृष्टः ३१ युगान्तकालानलतुल्यरूपः स मारुतोऽग्निर्ववृधे दिव-
स्पृक् । विधूमरश्मिर्भवनेषु सक्तो रक्षःशरीराज्यसमर्पितार्चिः ३२ आदि-
त्यकांटीमदृशः सुतजा लङ्कां समस्तां परिवार्य तिष्ठन् । शब्दैरनेकेरशनि-
प्ररुढैर्भिन्दन्निवाण्डं प्रवभौ महाग्निः ३३ तत्राम्बरादग्निगतिप्रवृद्धो रक्ष-
प्रभः किंशुकपुष्पचूडः । निर्वाणधूमाकुलराजयश्च नीलोत्पलाभाः प्रच-
काशिरभ्राः ३४ वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोनिलो वा ।

पृष्ठान्या विद्युलताच कीं काय अशा दिसूं लागल्या. तदनंतर हिरे, पोंवळीं, वैदूर्यमणि,
मोत्यें आणि रौप्य ह्यांनीं युक्त असलेले २७ आश्चर्यकारक धातु घरांतून गळतांना त्या
हनूमानानें अवलोकन केले. अग्नि ज्याप्रमाणें काष्ठें व तृण ह्यांच्या दाहाविषयीं तृप्त
होत नाहीं २८, त्याप्रमाणें राक्षसश्रेष्ठांच्या वधाविषयीं हनुमान् यत्किंचित्ही तृप्त
झाला नाहीं; आणि हनुमानानें मारिलेल्या राक्षसांना ती लंकाभूमिही पुरेशी झाली
नाहीं २९. सारांश, रुद्रानें ज्याप्रमाणें त्रिपुर दग्ध केलें त्याप्रमाणें महात्म्या वेगयुक्त
हनूमान् वानरानें तें लंकानगर दग्ध केलें ३०. तदनंतर वेगवान् हनुमानानें सोडिलेला आणि
लंकानगररूप पर्वताच्या शिखरावर उसळलेला तो भयंकरपराक्रमी अग्नि आपल्या
ज्वालांचा समुदाय चोहोंकड पसरून प्रदीप्त होऊं लागला ३१. प्रलयकालच्या कालरूप
अग्नीप्रमाणें ज्याचें रूप आहे, राक्षसशरीररूप घृतामुळें ज्याचें ठिकाणीं ज्वाला
उत्पन्न झाल्या आहेत आणि ज्यांत धूर मुळींच नाहीं असा तो राक्षसांच्या गृहामध्यें
चिकटून राहिलेला अग्नि वायूचें साहाय्य असल्यामुळें स्वर्गाला स्पर्श होण्याइतका वृद्धि-
गत होऊं लागला ३२. कोऽसूर्याप्रमाणें दिसत असलेला तो महातेजस्वी अग्नि संपूर्ण
लंकानगरी व्याप्त करून राहिला असतां आणि विद्युलतेसारख्या अनेक धवनींनीं युक्त
होऊं लागला असतां, ब्रह्मांडाचा विध्वंस करण्यास उद्युक्त झालेला प्रलयाग्निच कीं
काय असा दिसूं लागला ३३. अतिशय वृद्धिगत झालेला तो अग्नि आकाशापर्यंत
जाऊं लागला; त्याची कांति क्रूर दिसूं लागली; ज्वाला पलाशपुष्पाप्रमाणें दिसूं लागल्या
आणि अधोभागीं विच्छेद पावून केवळ आकाशच व्याप्त करून राहिलेल्या प्रचंड

सर्गः ५४]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२५७

रौद्रोन्निरको धनदश्च सोमो न वानरोयं स्वयमेव कालः ३५ किं
ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य लोकस्य धातुश्चतुराननस्य । इहागतो वानररू-
पधारी रक्षापमंहारकरः प्रकोपः ३६ किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षो-
विनाशाय परं सुतेजः । अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमेकं स्वमायया सांप्रत-
मागतं वा ३७ इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे ।
सप्राणिमङ्गां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ३८ ततस्तु
लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा । सपक्षिसङ्घा समृगा
सवृक्षा रुराद् दीना तुमुलं सशब्दम् ३९ हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र
हा जीवितेशाङ्ग हतं सुपुण्यम् । रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृता
घोरतरः सुभीतः ४० हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्त-
योधा । हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतं व लङ्का ४१ ससंभ्रमं
त्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्वालहुताशनाङ्किताम् । दर्श लङ्कां हनुमा-

धूमपंक्ति नीलकमलासारिख्या कांतीने युक्त असल्यामुळं मेषाप्रमाणं शोभूं लागल्या ३४.
तेव्हां, " हा वानर नव्हे. हा स्वर्गाधिपति वज्रपाणि इद्र असेल; प्रत्यक्ष यमच असेल;
वरुण असेल; वायु असेल; प्रलयकालचा भयंकर अग्नि असेल; सूर्य असेल; कुबेर असेल;
चंद्र असेल; अथवा प्रत्यक्ष कालच असेल ३५. जगत्स्रष्टा जो सर्वांचा मूळपरुष
चतुर्मुख ब्रह्मदेव त्याचा हा, राक्षसांचा संहार करणारा, कोपच वानररूप धारण करून
येथे आला आहे कीं काय ? ३६. अथवा अचिंत्य, अव्यक्त, अनंत व अद्वितीय असं
विष्णूच अत्यंत उज्ज्वल तेजच राक्षसांच्या नाशाकरितां मायेचें अवलंबन करून सांप्रत
वानररूपानें येथें आले आहे कीं काय ? " ३७ ह्याप्रमाणें अनक महाबलाढ्य राक्षस
ह्मणूं लागले आणि प्राणिसमुदाय, गृहें व वृक्ष, ह्यांमहवर्तमान दग्ध झालेली ती नगरी
अवलोकन केल्यावर सर्व राक्षसगणही तेथें जुळून तसेंच बालूं लागले ३८. असो.
अशा रीतीनें एकाएकीं दग्ध झालेली ती लंका राक्षस, अश्व, रथ, गज, पक्षिगण,
मृग आणि वृक्ष ह्यांसहवर्तमान दीन होऊन व तुमुल आक्रोश करून रोदन करूं
लागली ३९. सारांश, "हे तात, हे पुत्रा, हे कांत, हे मित्रा, हे प्राणनाथ, आपलें पुण्य व्यर्थ
गेलें " अशा प्रकारें भाषण करणाऱ्या राक्षसांनीं भयपूर्वक अतिच भयंकर आक्रोश
केला ४०; आणि हनुमानाच्या क्रोधानें व बलांनं त्रस्त झालेली ती लंका अग्नीच्या ज्वालांनीं
व्याप्त झाल्यामुळं, आंतील वीरांचा वध झाल्यामुळं आणि योद्ध्यांची दाणादाण उडून गेल्या-
मुळं शापदग्ध झाल्यासारिखी दिसूं लागली ४१ असो जिच्यांतील राक्षस गांधळव जाऊन
त्रस्त व खिन्न झाले आहेत व प्रदीप्त ज्वालांनीं युक्त अशा अग्नीनें जी चिन्हित झालेली आहे

न्महामनाः स्वयम्भुरोषोपहतामिवावनिम् ४२ भङ्क्त्वा वनं पादपरत्नमं-
कुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे । दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं
तस्थौ हनूमान्पवनात्मजः कपिः ४३ स राक्षसांस्तान्सुबहूंश्च हत्वा वनं
च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् । विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं
मनसा महात्मा ४४ ततस्तुतं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवगम् ।
महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवृद्धैर्देवगणाश्च सर्वे ४५ देवाश्च सर्वे मुनि-
पुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरपन्नगाश्च । भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः
परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ४६ भङ्क्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे ।
दग्ध्वा लङ्कापुरीं भीमां रराज स महाकपिः ४७ गृहाय्यशृङ्गाग्रतले
विचित्रे प्रतिष्ठितां वानरराजसिंहः । प्रदीपलाङ्गूलकृतार्चिमाली व्यराज-
तादित्य इवार्चिमाली ४८ लङ्कां समस्तां संपीड्य लाङ्गूलाग्निं महा-
कपिः । निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिपुङ्गवः ४९ ततो देवाः मगन्धर्वाः
सिद्धाश्च परमर्षयः । दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ५०
[२२५९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणं वाल्मीकीय आदिकाव्यं सुन्दरकाण्डे
चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

अशी ती लंका उदारबुद्धि हनुमानाने ब्रह्मदेवाच्या क्रोधाने दग्ध झालेल्या पृथ्वीप्रमाणेच कीं
काय अवलोकन केली ४२. उत्कृष्ट वृक्षांनीं गजबजलेले वन मोडून, मोठमोठ्या राक्षसांचा
संग्रामामध्ये वध करून आणि उत्कृष्ट गृहसमुदायांनीं युक्त असलेली ती नगरी जाळून
वायुपुत्र हनुमान् वानर स्वस्थ उभा राहिला ४३; आणि ह्याप्रमाणे असंख्य राक्षसांचा
वध करून, विपुल वृक्षांनीं युक्त असलेले ते वन मोडून आणि राक्षसांच्या घरांना
आग लावून त्या महात्म्या हनुमानाने रामाचे स्मरण केले ४४. तदनंतर वायुप्रमाणं
ज्याचा वेग आहे व वानरवीरांतील जो मुख्य आहे अशा त्या महाबुद्धिमान् व
महाबलाद्वय श्रेष्ठ वायुपुत्राची सर्व देवगण स्तुति करू लागले ४५. कारण, सर्व देव,
श्रेष्ठ ऋषि, गंधर्व, विद्याधर पन्नग आणि इतरही सर्व मोठे मोठे प्राणी ह्यांना कांहीं
पराकाष्ठेचा अनुषम आनंद झाला होता ४६. ह्याप्रमाणे वनाचा भंग करून, संग्रामामध्ये
राक्षसांचा वध करून व भयंकर लंका नगरी दग्ध करून ती महाकपि झळकू लागला ४७;
आणि श्रेष्ठ गृहांच्या शेवटल्या अद्भुत गच्चीवर बसलेला तो श्रेष्ठ वानराधिपति हनु-
मान् प्रदीप पुच्छाच्या ज्वालांनीं युक्त झाला असल्यामुळे किरणसमुदायांनीं
युक्त असलेल्या सूर्याप्रमाणे दिसू लागला ४८ असो. ह्याप्रमाणे सर्व
लंका दग्ध केल्यावर त्या वानरश्रेष्ठ महाकपि हनुमानाने समुद्रामध्ये आपल्या पुच्छाचा
आग्नि विज्ञविला ४९; व तदनंतर गंधर्वांसहवर्तमान देव, सिद्ध आणि महर्षि ती लंका

सर्गः ५५]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२५९

मंदीप्यमानां वित्रस्तां त्रस्नरक्षागणां पुरीम् । अवेक्ष्य हनुमाल्लुङ्गां
चिन्तयामास वानरः १ तस्याभूत्सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत ।
लङ्कां प्रदहता कामं किंन्वित्कृतमिदं मया २ धन्याः खलु महात्मानो ये
बुद्ध्या कोपमुत्थितम् । निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ३
क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद्गुरूनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा नरः
साधूनधिक्षिपेत् ४ वाच्यावाच्यं प्रकृपितो न विजानाति कर्हिचित् ।
नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ५ यः समुत्पतितं क्रोधं
क्षमयैव निरस्यति । यथोरगम्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ६ धिगस्तु
मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृतमम् । अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामि-
घातकम् ७ यदि दग्धा त्वियं सर्वा नूनमार्यापि जानकी । दग्धा तेन
मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ८ यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवमादितम् । मया

दग्ध झाल्याचें अवलोकन करून पराकाष्ठेचें विस्मित झाले ५०. ह्याप्रमाणें महामुनि-
वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं चौषट्ठावा सर्ग
समाप्त झाला ॥ ५४ ॥

जिच्यांतील राक्षसगण त्रस्त झालेले आहेत व जळू लागल्यामुळें जिच्यामध्ये हल-
कल्होळ उडून गेलेला आहे अशी ती लंका अवलोकन केल्यावर हनुमान् मनामध्ये
विचार करूं लागला १ आणि त्याला अतिशय त्रास होऊन क आपल्या
हातून वाईट कृत्य झालें असें वाटून तो मनांत ह्मणाला “ यथेष्ट लंका
दहन करून मी हें काय बरें केलें ? २. प्रदीप्त झालेला अग्नि ज्याप्रमाणें उद-
कानें विश्वून टाकितो त्याप्रमाणें उत्पन्न झालेल्या कोपाचा जे महात्मे आपल्या
बुद्धीनें निरोध करितात ते खरोखर धन्य होत ३. कोणता बरं क्रुद्ध पुरुष पाप कर-
णार नाही ? क्रुद्ध पुरुष गुरूंचाही वध करील आणि मर्मभेदक वाणीनें साधूंचीही
निंदा करील ४. बोलावें कोणतें आणि न बोलावें कोणतें हें क्रुद्ध झालेल्या पुरुषाला मुळींच
समजत नाही. सारांश, क्रुद्ध पुरुषाला अकार्य असें कोणतेंही नाही आणि अवाच्य असेंही
कांहीं एक नाही ५. सर्प ज्याप्रमाणें आपली जीर्ण त्वचा टाकून देतो त्याप्रमाणें उत्पन्न झालेला
क्रोध जो क्षमेच्या योगानें बाहेर फेंकून देतो, त्यालाच पुरुष असें ह्मणतात ६. तस्मान्,
त्या सीतेचा विचार न करितां आग लावणाऱ्या आणि अर्थातच स्वामिनीचा घात कर-
णाऱ्या मज अत्यंत दुर्बुद्धि, निर्लज्ज व अत्यंत पाप्याला धिक्कार असो ! ७. अहो !
ही सर्व लंकाच जर दग्ध झाली आहे तर खरोखर साध्वी जनकीही दग्ध झालीच
आहे. तेहां असें करण्यानें मी न समजतां आपल्या वज्रमानाच्या कार्याचा मात्र विघात

२६० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ९ ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृत-
 मासीन्न संशयः । तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः १०
 विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा
 भस्मीकृता पुरी ११ यदितद्विहतं कार्यं मया प्रज्ञाविपर्ययात् । इहैव प्राण-
 मंन्यासो ममापि ह्यद्य राचते १२ किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वडवा-
 मुखे । शरीरमिह सत्त्वानां दग्नि सागरवासिनाम् १३ कथं नु जीवता
 शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः । तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना १४
 मया खलु त देवेदं रोषदोषात्प्रदर्शितम् । प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनव-
 स्थितम् १५ धिगस्तु राजमं भावमनीशमनवस्थितम् । ईश्वरेणापि यद्रा-
 गान्मया सीता न रक्षिता १६ विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशि-
 ष्यतः । तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति १७ एतदेव वचः श्रुत्वा
 भरतो भ्रातृवत्सलः । धर्मात्मा सहशत्रुघ्नः कथं शक्यति जीवितुम् १८

केला ८. अरेरे ! ज्याच्याकरितां हा येवढा खटाटोप केला त्या कार्याचाच माझ्या
 हातून घात झाला ! अरे ! लंका दग्ध करितांना मीं सीतेचें रक्षण केलें नाहीं ९.
 लंका जाळणें हें खरोखर अगदींच क्षुल्लक कार्य माझ्या हातून झालें आहे; परंतु, कांथ-
 ग्रस्त झाल्यामुळें त्या रामचंद्राचा मात्र मीं समूळ नाश केला आहे १०. जानकीचा
 नाश झाला हें स्पष्टच आहे. कारण, लंकेतील कोणताही प्रदेश जळल्यावांचून राहिलेला
 दिसत नाहीं; सर्व नगरी जळून खाक झाली आहे ११. ह्यास्तव, बुद्धीला विपर्यास पडल्यामुळें
 जर त्या रामकार्याचा माझ्या हातून घात झालेला आहे तर येथल्यायेथेंच प्राणत्याग करणें
 हेंच आज मला बरें दिसत आहे १२. तस्मात्, आज मी कां अग्नीमध्ये उडी घालावी ?
 किंवा वडवानलामध्ये जाऊन पडावें ? अथवा समुद्रनिवासी प्राण्यांना आपलें शरीर
 अर्पण करावें ? १३. कार्याचा सर्व प्रकारें घात करणारा मी जिवंत राहून आतां मला
 वानराधिपति सुग्रीवाचें अथवा त्या पुरुषश्रेष्ठ रामलक्ष्मणांचें दर्शन होणें शक्य तरी
 कसे ? १४ सारांश, त्रैलोक्यामध्ये प्रसिद्ध असलेला वानरांचा अव्यवस्थितपणा मात्र
 क्रोधरूप दादा मुळें खरोखर मीं दर्शविला आहे १५. अरे, मी समर्थ असूनही ज्याअर्थी
 रजोगुणमूलक क्रोधाला वश झाल्यामुळें सीतेचें रक्षण करण्यास प्रवृत्त झालों नाहीं
 त्याअर्थी सत्कार्याला अयोग्य आणि अव्यवस्थित भशा ह्या माझ्या राजसस्वभावाला धिक्कार
 असो १६. अरेरे ! सीतेचा नाश झाला असल्यामुळें आतां अर्थातच त्या उभयतां राम-
 लक्ष्मणांचा अंत होणार आणि त्यांचा अंत झाला ह्यणजे सुग्रीवाचाही बांधवांसहवर्तमान
 नाश होणार १७. इतकेंच नव्हे परंतु, ही वार्ता ऐकतांक्षणीं भ्रातृवत्सल धर्मात्मा भरत

सर्गः ५५]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२६१

इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयः । भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोक-
संतापपीडिताः १९ तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थिसंग्रहः । रोषदोषपरी-
तात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः २० इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिंर।
पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् २१ अथ वा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता
स्वेन तेजसा । न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते २२ न हि
धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः । स्वचरित्राभिगुप्तां तां स्पृष्टुमर्हति
पावकः २३ नूनं रामप्रभावेण वैदेह्याः सुकृतेन च । यन्मां दहनकर्मायं
नादहद्धव्यवाहनः २४ त्रयाणां भरतादीनां भ्रातृणां देवता च या । रामस्य
च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति २५ यद्वा दहनकर्मायं सर्वत्र प्रभु-
रव्ययः । न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति २६ पुनश्चाचिन्तय-
त्तत्र हनूमान्विस्मितस्तदा । हिरण्यनाभस्य गिरिर्जलमध्ये प्रदर्शनम् २७
तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि । असौ विनिर्दहेदग्निं न तामग्निः

शत्रुघ्नासहवर्तमान जिवंत रहाण्यास कसा समर्थ होईल ? १८. तात्पर्य. इक्ष्वाकुवंशा-
धिपति धर्मिष्ठ राम नाहीसा झाल्यावर सर्व प्रजा शोक व संताप ह्यांनी ग्रस्त होऊन
जातील ह्यांत संशय नाही १९. सारांश, धर्म व अर्थ ह्यांचा सर्वस्वी माझ्याहातून
लोप झालेला आहे; मी भाग्यहीन आहे आणि रोषरूप दोषाने माझे मन व्याप्त झाले
असल्यामुळे मी उघडच जगताचा घातक ठरलों आहे ” २०. ह्याप्रमाणे तो विचार
करून लागला असता पूर्वी दृष्टावृत्तीस आलेलीच कांहीं कारणे त्याला सुचली आणि
पुनरपि तो मनापासून विचार करून लागला २१. (तो ह्मणाला) “ स्वतःच्या तेजा-
नेच सर्वांगसुंदरी सीतेचे रक्षण केले असल्यामुळे ती कल्याणी नाश पावणार नाही.
कारण, अग्नीला अग्नि जाळण्यास कधी प्रवृत्त होत नाही २२. त्या अतुलतेजस्वी
धर्मात्म्या रामाची भार्या स्वतःच्या वर्तनानेच सुरक्षित असल्यामुळे अग्नि तिला स्पर्श
करण्यास समर्थ नाही २३. रामाच्या प्रभावाने आणि वैदेहीच्या पुण्याने खरोखर
दग्ध करून टाकणे हेच ज्याचे कर्म आहे अशा अग्निनेही मला मुळीच दग्ध केले
नाही २४. तस्मात्, भरतप्रभृति तिन्ही भ्रात्यांची जी देवता आणि मनाप्रमाणे असलेली जी
रामाची कांता ती कशी नाश पावेल ? २५. फार कशाला ! दहन करणे हेच
ज्याचे कर्म आहे असा हा अक्षय्य अग्नि सर्वत्र आपले कर्म करण्यास समर्थ असूनही
जर माझे पुच्छ दग्ध करीत नाही तर साध्वी सीतेला तो कसा दग्ध करील ? ” २६.
असा विचार केल्यानंतर जलामध्ये दृष्टीस पडलेल्या हिरण्यनाभ पर्वताचे त्याला स्मरण
झाले आणि विस्मयचकित होऊन तो पुनरपि आपल्या मनामध्ये ह्मणाला २७

२६२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम्
 प्रथम्यति २८ स तथा चिन्तयंस्तत्र देव्या धर्मपग्ग्रहम् । शुश्राव हनुमां-
 स्तत्र चारणानां महात्मनाम् २९ अहो खलु कृतं कर्म दुर्विगाहं हनु-
 मता । अग्निं विसृजता तीक्ष्णं भीमं राक्षससन्नानि ३० प्रपलायितरक्षः-
 स्त्रीवालवृद्धसमाकुला । जनकोलाहलाध्माता क्रन्दतीवाद्रिकन्दरैः ३१
 दग्धयं नगरी लङ्का माट्टप्राकारतोरणा । जानकी न च दग्धेति विस्म-
 याद्भुत एव नः ३२ इति शुश्राव हनुमान्वाचं ताममृतोपमाम् । बभूव
 चास्य मनसो हर्षस्तत्कालमभवः ३३ न निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च
 महागुणैः । ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत्प्रीतमानसः ३४ ततः कपिः प्राप्त-
 मनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा । प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा
 प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ३५ [२२९४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
 कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

ततस्तु शिंशपासूले जानकीं पर्यवस्थिताम् । अभिवाद्याब्रवीद्विष्टया

“ तप, सत्य भाषण आणि भर्त्यांचे ठिकाणीं अनन्य प्रेम ह्यांच्या योगाने ही सीताच अमीला जाळून टाकील; परंतु, अग्नि तिला दग्ध करण्यास समर्थ होणार नाही ” २८. ह्याप्रमाणे सीतादेवीच्या धर्माचरणाचा तो हनुमान् विचार करू लागला असता महात्म्या चारणांचे असं भाषण त्याने ऐकिले २९ “ अहो, राक्षसांच्या गृहांवर तीक्ष्ण व भयंकर अग्नि सोडणाऱ्या हनुमानाने खरोखर हे फारच दुर्घट कर्म केले आहे ३०. अहो, पळत सुटलेल्या राक्षसस्त्रिया, बाल आणि वृद्ध ह्यांनी व्याप्त झालेली व लंकांच्या हलकल्होळानीं दुःखदुःख गेल्यामुळे पर्वतगुहारूप मुखांनीं जशी कांहीं आक्रोशच करीत असलेली ३१ ही लंका गच्च्या, कोट व वशी ह्यांमहवर्तमान दग्ध झाली असतांही जानकी दग्ध झाली नाही ह्यामुळे आह्वांला खरोखर अद्भुत विस्मयच झाला आहे ” ३२ ह्याप्रमाणे ती अमृततुल्य वाणी कानीं पडताक्षणी त्या हनुमानाच्या मनाला हर्ष झाला ३३; आणि ज्यांचा प्रत्यय आलेला आहे असे शकून अवलोकन करून, (रामप्रभावप्रभृति) मोठीं मोठीं कारणे लक्ष्यांत आणून व आकाशामध्ये झालेल्या ऋषिवाक्यांकडे लक्ष्य देऊन हनुमान् मनामध्ये प्रसन्न झाला ३४; आणि ह्याप्रमाणे मनोरथ परिपूर्ण झालेल्या त्या कपीने त्या राजकन्येला धक्का लागलेला नाही असे जाणून व तिला प्रत्यक्ष पाहून परत जाण्याचे मनामध्ये आणिले ३५. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतिल सुंदरकांडापैकीं पंचावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५५ ॥

तदनंतर शिंशपावृक्षाखालीं बसलेल्या जानकीला अभिवंदन करून हनुमान् हजाला

सर्गः ५६]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२६३

पश्यामि त्वामिहाक्षताम् १ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः ।
 भर्तुः स्नेहान्विता वाक्यं हनूमन्तमभाषत २ यदि त्वं मन्यसे तात वसै-
 काहमिहानघ । क्वचित्सुसंवृतं देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ३ मम
 चैवाल्पभाग्यायाः सांनिध्यात्तव वानर । शोकस्यास्याप्रमेयस्य मुहूर्तं
 स्यादपि क्षयः ४ गते हि हरिशार्दूल पुनः संप्राप्तये त्वयि । प्राणेष्वपि
 न विश्वामो मम वानरपुङ्गव ५ अदर्शनं च ते वीर भूयो मां
 दारयिष्यति । दुःखाद्दुःखतरं प्राप्तां दुर्मनःशोककर्षिताम् ६ अयं च
 वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः । सुमहत्सु सहायेषु हर्यृक्षेषु महाबलः ७
 कथं नु खलु दुष्पारं संतरिष्यन्ति सागरम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा
 नरवरात्मजौ ८ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यातिलङ्घने । शक्तिः स्याद्वै-
 नतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ९ तदत्र कार्यनिबन्धे समुत्पन्ने दुरासदे ।
 किं पश्यासि समाधानं त्वं हि कार्यविशारदः १० काममस्य त्वमेवैकः
 कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ११ बलैस्तु

“ सुदैवानं मी आज तुला क्षतरहित अवलोकन करीत आहे ” १. इतकं बोलल्या-
 नंतर चालू लागलेल्या त्या हनुमानाकडे सीता वारंवार पाहू लागली आणि मर्त्याचे
 ठिकाणीं प्रेम असलेली ती सीता हनुमानाला ह्मणाली २ “ वा निष्पापा हनु-
 माना, तुझी मर्जी असेल तर कोठें तरी चांगल्या गुप्त प्रदेशामध्ये आजच्या
 दिवस विश्रान्ति घेऊन तू उद्यां जा ३. कारण, हे वानरा, तू जवळ
 असल्यामुळे मज भाग्यहीन स्त्रीला होत असलेल्या ह्या अनुपम दुःखाचा क्षणभर तरी
 विसर पडेल ४. हे वानरश्रेष्ठा, तू एकदां गेल्यावर पुनरपि तुझी भेट होईल ह्मणावे
 तर, हे वानराधिपंत, माझे प्राण रहातील असाही मला विश्वास वाटत नाही ५. हे
 वीरा, तू दिसनासा झालास ह्मणजे पूर्वीच्या दुःखाहूनही मला अधिक दुःख प्राप्त
 होणार असल्यामुळे आणि खेद व शोक ह्यांनीं मी अगदीं जर्जर होऊन गेलें अस-
 ल्यामुळे माझे हृदय विदीर्ण होऊन जाईल ६. शिवाय, हे वीरा, माझ्या डोळ्यास-
 मोर हा फारच माठा संशय अगदीं जसा कांहीं दत्त ह्मणून उभा आहे. अरे, अतिप्रचंड
 वानर व ऋक्ष जरी सहाय्य करणारे असले ७ तरी तीं ऋक्षवानरांचीं सैन्यं अथवा
 ते राजपुत्र रामलक्ष्मण दुस्तर सागर तरून येण्यास खरोखर समर्थ कसे होतील ? ८.
 सागराचें उल्लंघन करण्याविषयीं तीनच प्राण्यांचें सामर्थ्य आहे; गरुडाचें, तुझें अथवा
 वायूचें ९ तस्मात्, कार्य होण्याला ही दुस्तर अडचण आली असतांना तुला काय बरें उपाय
 सुचत आहे ? हातीं घेतलेलें कृत्य पार पाडण्यामध्ये तू निपुण आहेस १०. हे

२६४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं
 भवेत् १२ तथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहवशूरस्य
 तथा त्वमुपपादय १३ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतुसंहितम् । निशम्य
 हनुमान्वीरो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् १४ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां
 वरः । सुग्रीवः सत्त्वसंपन्नस्तवार्थं कृतनिश्चयः १५ स वानरसहस्राणां
 कोटीभिरभिसंवृतः । क्षिप्रमेष्यति वैदेहि सुग्रीवः प्लवगाधिपः १६ तौ च
 वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ । आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विध-
 मिष्यतः १७ सगणं राक्षसं हत्वा न चिराद्द्रघुनन्दनः । त्वामादाय वरा-
 रांहे स्वां पुरीं प्रतियास्यति १८ समाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं काल-
 काङ्क्षिणी । क्षिप्रं द्रक्ष्यसि रामेण निहतं रावणं रणे १९ निहते राक्ष-
 सेन्द्रे च सपुत्रामात्यबान्धवे । त्वं समेष्यसि रामेण शशाङ्केनेव राहिणी २०
 क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्युतः । यस्ते युधि विनिर्जित्य शोकं
 व्यपनयिष्यति २१ एवमाश्वस्य वैदेहीं हनुमान्मारुतात्मजः । गमनाय

शत्रुपक्षीयवीरनाशका, हे कार्य सिद्धीस नेण्याविषयीं खरोखर तूच समर्थ आहेस; व
 तुझ्या बलाचाच प्रभाव यशस्कारक होणारा आहे ११. तथापि, शत्रुसैन्याचें मर्दन
 करणारा ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम सैन्यांच्या योगानें लंकेमध्ये दणादाण उडवून देऊन
 जर मला घेऊन जाईल तर तें त्याला साजसें होईल १२. तस्मात्, त्या महात्म्या
 रणशूर रामाला अनुरूप असा पराक्रम त्याच्या हातून हाईल अशी तूं तजवीज
 कर ” १३. अर्थ, विनय आणि हेतु ह्यांनीं युक्त असलेलें हे भाषण श्रवण करून वीर
 हनुमान् त्यावर तिला हणाला १४ “ हे देवि, वानर आणि ऋक्ष ह्यांच्या सैन्यांचा
 अधिपति सुग्रीव बलवान् आहे आणि तुझ्याविषयीं त्याचा निश्चय झालेला आहे १५
 तो वानराधिपति सुग्रीव हजारों वानरांची कोट्यावधि सैन्ये बरोबर घेऊन, हे वैदेहि,
 सत्वर इकडे येईल १६. ते पुरुषश्रेष्ठ वीर रामलक्ष्मणही बरोबर येऊन बाणांनीं लंका-
 नगरी उडवून देतील १७; आणि ज्ञातिगणांसहवर्तमान लवकरच रावणराक्षसाचा वध
 करून व, हे सुंदरि, तुला घेऊन रघुनंदन राम आपल्या राजधानीला परत जाईल १८. तुझे
 कल्याण असो. तूं धैर्य धर आणि कालप्रतीक्षा करून रहा. संग्रामामध्ये रामाच्या हातून वध
 पावलेल्या रावणाला तूं लवकरच अवलोकन करिशील १९; आणि राक्षसाधिपति
 रावणाचा पुत्र, अमात्य व बांधव ह्यांसहवर्तमान वध झाला असतां चंद्राशीं भेट
 ह्यांच्या रोहिणीप्रमाणें लवकरच तुझीं रामाशीं भेट हाईल २०. सारांश, श्रेष्ठ श्रेष्ठ
 वानर व ऋक्ष बरोबर घेऊन ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम सत्वर इकडे येईल आणि

सर्गः ५६]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२६५

मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् २२ राक्षसान्प्रवरान्हत्वा नाम विश्राव्य
चात्मनः । समाश्वस्य च वैदेहीं दर्शयित्वा परं बलम् २३ नगरीमाकुलां
कृत्वा वञ्चयित्वा च रावणम् । दर्शयित्वा बलं घोरं वैदेहीमभिवाद्य
च २४ प्रतिगन्तुं मनश्चक्रे पुनर्मध्येन मागरम् । ततः स कपिशार्दूलः
स्वामिसंदर्शनात्सुकः २५ आरुरोह गिरिश्रेष्ठमरिष्टमरिमर्दनः । तुङ्गपद्म-
कजुष्ठाभिर्नीलाभिर्वनराजिभिः २६ सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविल-
म्बिभिः । बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः २७ उन्मिषन्तमि-
चोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः । तोयौघनिःस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव सर्वतः २८
प्रगीतमिव विस्पष्टं नानाप्रस्रवणस्वनैः । देवदारुभिरुद्धूतैरूर्ध्वबाहुमिव
स्थितम् २९ प्रपातजलनिर्घोषैः प्राक्कुष्टमिव सर्वतः । वपमानमिव श्यामैः
कम्पमानैः शरद्वनैः ३० वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव कीचकैः ।

युद्धामध्यं राक्षसांना जिंकून तुझा शोक नाहीसा करील ” २१. ह्याप्रमाणें सीतेला
धीर देऊन व जाण्याचें मनांत आणून वायुपुत्र हनुमानानें तिला अभिवंदन केलें २२.
तात्पर्य, श्रेष्ठ श्रेष्ठ राक्षसांचा वध करून, आपलें नांव गाजवून, सीतेला आश्वासन
देऊन, अपरिमित सामर्थ्य प्रकट करून २३, लंकानगरीमध्ये दणादाण उडवून दफन,
रावणाला फसवून, भयंकर बल प्रकट करून आणि सीतेला अभिवंदन करून २४ त्या
हनुमानानें पुनरपि समुद्राचें उल्लंघन करून जाण्याचें मनामध्ये आणिलें. सीतेला
अभिवंदन केल्यानंतर स्वामिदर्शनाविषयी उत्सुक झालेला तो शत्रुनाशक वानरश्रेष्ठ
हनुमान् अरिष्टनामक श्रेष्ठ पर्वतावर आरूढ झाला. उंच उंच पद्मकवृक्षांनी युक्त
असलेल्या नीलवर्ण वनपंक्ति त्याच्यावर असल्यामुळें त्यानें नीलवस्त्र नेसलें आहे कीं काय
असें दिसत होतें २५, २६; शिखरांमधून लोबणाच्या मेघांच्या योगानें तो जसा
कांहीं उत्तरीय वस्त्रच परिधान केल्यासारखा दिसत होता; सूर्याचीं शुभ किरणें
प्रेमानें त्याला जागेंच करीत आहेत कीं काय असें दिसत होतें २७; इकडे तिकडे
उडालेल्या धातूंच्या योगानें तो जसा कांहीं डोळेच उघडीत आहे कीं काय असें
दिसत होतें; जलप्रवाहांचे गंधीर स्वरांच्या योगानें त्याच्यावर जसें कांहीं चोहांकडे
वेदाध्ययनच चाललें आहे कीं काय असा भास होत होता २८; झुळझुळ वहाणा-
च्या अनेक जलप्रवाहांचे स्वरांच्या योगानें त्याच्यावर जसें कांहीं स्पष्ट गायनच चाललें
आहे कीं काय असें भासत होतें; उंच उंच देवदारुवृक्षांच्या योगानें जसा कांहीं
तो पर्वत हात वर करूनच उभा राहिल्यासारखा दिसत होता २९; धवधव्यांच्या
ध्वनींमुळें सर्व बाजूंनीं त्या प्रदेशावर आरडाओरडा चालल्याच भास होत होता;

२६६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 निःश्वसन्तमिवामर्षाद्द्वारैराशीविषात्तमैः ३१ नीहारकृतगम्भीरैर्धर्यायन्त-
 मिव गह्वरैः । मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः ३२ जृम्भमाण-
 मिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः । कूटैश्च बहुधाकीर्णं शोभितं बहुक-
 न्दरैः ३३ मालतालैश्च कर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् । लतावितानैर्विततैः
 पुष्पवद्भिर्गलंकृतम् ३४ नानामृगगणैः कीर्णं धातुनिष्पन्दभूषितम् । बहु-
 प्रस्रवणोपेतं शिलासंचयसङ्कटम् ३५ महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगमेवितम् ।
 लतापादपसंबाधं सिंहादिहितकन्दरम् ३६ व्याघ्रादिभिः समाकीर्णं स्वादु-
 मूलफलद्रुमम् । आरुरोहानिलसुतः पर्वतं पुत्रगोत्तमः ३७ रामदर्शनशी-
 घ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः । तेन पादतलक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु ३८

शरद्वृत्तंतील श्यामवर्णं वृक्षसमुदायं हालत असल्यामुळें तो पर्वत जसा कांहीं कंपित झाल्यासारिखा दिसत होता ३०; आंत वारा भरलेल्या कीचकसंज्ञक कळकांच्या योगानें तो जसा कांहीं अलगुजेच वाजवीत असल्यासारिखा दिसत होता; मंठ्या मोठ्या घोर सर्पांच्या योगानें तो जसा कांहीं रागारागानें सुस्कारे टाकीत असल्यासारिखा मासत होता ३१; दंव पडल्यामुळें गंभीर झालेल्या दऱ्यांच्या योगानें तो ध्यानस्थ बाल्यासारिखा दिसत होता; मेघांच्या फांट्यांप्रमाणें असलेल्या भोंवतालच्या लहान-लहान टेंकड्या जसा कांहीं त्याच्यावरून चालून जाण्यासच प्रवृत्त झाल्या आहेत कीं काय असें दिसत होतें ३२; मेघपटलांनीं युक्त असलेल्या शिखरांच्या योगानें तो जसा कांहीं आकाशामध्ये जांभयाच देत असल्यासारिखा दिसत होता; शिखरांच्या योगानें तो नानाप्रकारांनीं गजबजलेला होता; अनेक दऱ्यांनीं त्याला शोभा आलेली होती ३३; साल, ताल, कर्ण आणि वंश ह्या असंख्य वृक्षांनीं तो व्याप्त झालेला होता; पसरलेल्या पुष्पयुक्त लतांच्या योगानें वर चांदवे पसरून तो शृंगारिल्या-सारिखा दिसत होता ३४; नानाप्रकारच्या मृगगणांनीं तो गजबजून गेलेला होता; धातूंच्या स्रावामुळें तो भूषित झालेला होता; अनेक जलप्रवाह त्याच्यावरून वहात होते; पाषाणसमूहानें त्याच्यावर अगदीं खंचाखंच झालेली होती ३५; महर्षि, यक्ष, गंधर्व, किन्नर आणि उरग ह्यांनीं त्याचा आश्रय केलेला होता; लता व वृक्ष ह्यांची त्यावर गर्दी उडालेली होती; सिंहांनीं त्याच्या गुहांचा आश्रय केलेला होता ३६; व्याघ्रादि श्वापदांनीं तो व्याप्त झालेला होता आणि मधुर मुळांनीं व फळांनीं युक्त असे वृक्ष त्यावर होते. अशा प्रकारच्या त्या अरिष्ट पर्वतावर तो वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमान् आरूढ झाला ३७. कारण, रामदर्शनाकरितां झालेल्या अतिशय हर्षाच्या योगानें त्याला प्रोत्साहन मिळालेलें होतें.

सघोषाः समशीर्यन्त शिलाश्रूर्णिकृतास्ततः । स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यव-
 र्धत महाकपिः ३९ दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयल्लुँवणाम्भसः । अधिरुह्य
 ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः ४० ददर्श सागरं भीमं भीमोरगनिषेवि-
 तम् । स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसंभवः ४१ प्रपदे हरिशार्दूलो
 दक्षिणादुत्तरां दिशम् । स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः ४२
 ररास विविधैर्भूतैः प्राविशद्वसुधातलम् । कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि
 च द्रुमैः ४३ तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः । निपेतुर्भूतले
 भग्नाः शक्रायुधहता इव ४४ कन्दरोदरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् ।
 सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन्हि शुश्रुवे ४५ त्रस्तव्याविद्धवस्तेना
 व्याकुलीकृतभूषणाः । विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ४६
 अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः । निपीडितशिरोश्रीवा व्यवे-
 षन्त महाहयः ४७ किन्नरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तथा । पीडितं तं

तो हनुमान् पर्वतावर आरूढ झाला असतां पर्वताच्या रमणीय शिखरावरील
 ज्या ज्या शिलांवर त्याचे पाय पडले त्या त्या शिला ३८ आवाज होऊन अगदीं
 पीठ होईपर्यंत चुरडून गेल्या. ह्याप्रमाणे त्या पर्वतराजावर आरूढ झाल्यानंतर महा-
 कपि हनुमान् वृद्धिंगत झाला ३९; आणि समुद्राच्या दक्षिण तीरापासून निघून उत्तर
 तीराला येण्याच्या उद्देशाने तो वायुपुत्र वीर पर्वतावर आरूढ झाला असतां ४०
 भयंकर सर्पांनीं ज्याचा आश्रय केलेला आहे असा प्रचंड सागर त्याच्या दृष्टीं पडला.
 तेव्हां आकाशामध्ये प्रविष्ट होणाऱ्या वायुप्रमाणे तो वायुपुत्र ४१ वानरश्रेष्ठ हनुमान्
 दक्षिणदिशेपासून निघून उत्तरदिशेस गेला. ह्याप्रमाणे त्या वानराने त्या श्रेष्ठ पर्वताला
 चिरडिले असतां ४२ नानाप्रकारचे प्राण्यांच्या योगाने तो आक्रोश करूं लागला आणि
 भूतलामध्ये खचूं लागला. त्याचप्रमाणे त्याचीं शिखरे कांपूं लागलीं आणि वृक्ष कोसळून
 पडूं लागले ४३. त्या हनुमानाच्या मांड्यांच्या वेगाने उपटले गेलेले प्रफुल्लित वृक्ष
 इंद्राच्या वज्राचा तडाका बसल्यामुळेच कीं काय मोडून भूमीवर पडले ४४. दऱ्यांतून
 राहिलेल्या महाबलाढ्य सिंहांना पीडा होऊं लागल्यामुळे आकाश दुमडून सोडणारी
 त्यांची भयंकर गर्जना कानीं येऊं लागली ४५. त्रस्त झाल्यामुळे ज्यांचीं वस्त्रे अस्ता-
 व्यस्त होऊन भूषणांचाही गोंधळ उडून गेलेला आहे अशा विद्याधरस्त्रिया एकाएकीं
 पर्वतावरून खाली पडल्या ४६. शरीराने फारच मांटे, बलाढ्य व प्रदीप्त जिह्वा
 आणि जालीम विष ह्यांनीं युक्त असलेले प्रचंड सर्प मस्तक व मान चेपल्यामुळे वेटाळीं
 घालूं लागले ४७. किन्नर, उरग, गंधर्व, यक्ष आणि विद्याधर चुरडून गेलेल्या त्या

२६८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ४८ स च भूमिधरः श्रीमान्बालिना तेन
पीडितः । मवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ४९ दशयोजनविस्तार-
स्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः । धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ५० स
लिलङ्घयिषुर्भीमं सलिलं लवणार्णवम् । कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पतात
नभो हरिः ५१ [२३४५] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः । भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकम-
लोत्पलम् १ सचन्द्रकुमुदं रम्यं मार्ककारण्डवं शुभम् । तिष्यश्रवणका-
दम्बमभ्रशैवलशाद्वलम् २ पुनर्वसुमहामीनं लाहिताङ्गमहाग्रहम् । ऐरावत-
महाद्वीपं स्वातीहंसविलासितम् ३ वातसंघातजालोर्मिचन्द्रांशुशिशिरा-
म्बुमत् । हनुमानपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ४ ग्रसमान इवाकाशं
ताराधिपमिवोल्लिखन् । हरन्निव सनक्षत्रं गगनं मार्कमण्डलम् ५

श्रेष्ठ पर्वताचा त्याग करून आकाशामध्ये गेले ४८; आणि वृक्ष व शिखरं ह्यांनीं
उन्नत असलेला तो भव्य पर्वत त्या बलाढ्य वानरांमुळे चेपला गेला असतां रसातला-
मध्ये प्रविष्ट झाला ४९. सारांश, चाळीस कोस रुंद आणि एकशें वीस कोस उंच
असलेला तो पर्वत जमिनीवरोवर होऊन गेला ५०; आणि तदनंतर ज्याच्या तीरावर
लाटा मारीत आहेत असा तां भयंकर जलरूप सागर उल्लंघून जाण्याकरितां त्या वान-
रानें आकाशामध्ये उड्डाण केलें ५१. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामाय-
णसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं छप्पन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५६ ॥

पक्षयुक्त पर्वतच कीं काय अशा त्या महावेगवान् हनुमानानें उड्डाण करून आका-
शरूप समुद्रामध्ये पोहण्यास आरंभ केला. भुजंग, यक्ष आणि गंधर्व हींच त्या सागरांतील
उमललेलीं कमलें होतीं; चंद्ररूप श्वेतकमल आणि सूर्यरूप कारंडवपक्षी ह्यांनीं युक्त
असल्यामुळें ता आकाशरूप शुभ सागर रमणीय दिसत होता; पुष्यसंज्ञक आणि श्रवणसं-
ज्ञक नक्षत्रें हींच त्याच्यांतील बदकें होतीं; मेष हेंच त्यांतील शेवाळें व हिरवें गवत होतें;
पुनर्वसुनक्षत्राचे तारे हेच त्यांतील मोठे मत्स्य होते; मंगळ हाच त्यांतील मोठा नक्र होता;
ऐरावत हाच त्याच्यांतील महागज होता; स्वातीनक्षत्ररूप हंसाचा तेथें विलास चाल-
लेला होता; वावटळींचे समुदाय ह्याच त्यांतील लाटा होत्या आणि चंद्रकिरणें हेंच
त्यांतील शीतल उदक होतें. अशा प्रकारच्या आकाशरूप सागरामध्ये हनुमान् श्रांत
न होतां पोहूं लागला १, २, ३, ४. आकाश गिळूनच टाकीत आहे कीं काय,
ताराधिपति चंद्राला नखांनीं ओरबडीतच आहे कीं काय आणि सूर्यमंडळ व नक्षत्रें

सर्गः ५७]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२६९

अपारमपरिश्रान्तश्चाम्बुधिं समगाहत । हनूमान्मेघजालानि विकर्षन्निव
गच्छति ६ पाण्डुरारुणवर्णानि नीलमाञ्जिष्ठकानि च । हरितारुणवर्णानि
महाभ्राणि चकाशिरे ७ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्क्रमंश्च पुनःपुनः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चन्द्रमा इव दृश्यते ८ विविधाभ्रघनापन्नगोचरो
धवलाम्बरः । दृश्यादृश्यतनुर्वीरस्तथा चन्द्रायतेस्वरे ९ ताक्षर्यायमाणो
गगने स बभौ वायुनन्दनः १० दारयन्मेघवृन्दानि निष्पतंश्च पुनःपुनः ।
नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः ११ प्रवरान्नाक्षसान्हत्वा नाम विश्राव्य
चात्मनः । आकुलां नगरीं कृत्वा व्यथयित्वा च रावणम् १२ अर्दयित्वा
महावीरान्वैदेहीमभिवाद्य च । आजगाम महातेजाः पुनर्मध्येन साग-
रम् १३ पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान् । ज्यामुक्त इव नाराचो
महावेगोभ्युपागमत् १४ स किञ्चिदारात्मंप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् ।
महेन्द्रमेघसंकाशो ननाद स महाकपिः १५ स पूरयामास कपिर्दिशो दश

ह्यांसहवर्तमान आकाश हरणच करीत आहे कीं काय ५ असा तो हनुमान् श्रांत न
होतां अपार समुद्राचे उल्लंघन करूं लागला. तो हनुमान् मेघपटलांना ओढीतच कीं
काय जाऊं लागला असतां ६ श्वेतवर्ण, आरक्तवर्ण, नीलवर्ण, रक्तवर्ण, हरितवर्ण
आणि अरुणवर्ण असे मोठेमोठे मेघ त्याच्या मार्गोमाग ओढले जात आहेत असें दिसूं
लागले ७. वारंवार अभ्रपटलांमध्ये प्रवेश करीत असलेला व त्यांतून बाहेर पडत असलेला
तो हनुमान् प्रकाशयुक्त व प्रकाशरहित होणाऱ्या चंद्राप्रमाणें दिसूं लागला ८. नानाप्रकारच्या
अभ्रसमुदायांतून जात असल्यामुळें आणि शुभ्र वस्त्र परिधान केलें असल्यामुळें वारंवार
दृश्य व अदृश्य होत असलेला तो वीर हनुमान् आकाशामध्ये चंद्रासारखा दिसूं लागला ९.
तो वायुपुत्र हनुमान् आकाशामध्ये गरुडासारखा भासूं लागला १०. मेघसमुदाय
वारंवार विदीर्ण करीत करीत आणि पुनरपि त्यांतून बाहेर पडत पडत तो मेघांप्रमाणें
गंभीर स्वरानें युक्त असलेला हनुमान् उच्च स्वरानें गर्जना करीत करीत चालला ११.
सारांश, श्रेष्ठ राक्षसांचा वध करून, आपलें नांव गाजवून, नगरींत दाणादाण उडवून
देऊन, रावणाला व्यथा उत्पन्न करून १२, मोठ्या मोठ्या वीर योध्यांना पीडा
देऊन आणि सीतेला अभिवंदन करून तो महातेजस्वी हनुमान् पुनरपि सागराच्या
मध्यभागीं आला १३; व त्या पर्वतराज वसुनाथ मैनाकाला स्पर्श करून तो वीर्यवान्
व महावेगवान् हनुमान् प्रत्यंचेपासून सुटलेल्या नाराच बाणाप्रमाणें वगानें पुढें चालता
आला १४. प्रथमतः थोडासा जवळ आल्यावर त्या महापर्वताला अवलोकन करून
त्या इंद्रमंघतुल्य महाकपीनें गर्जना केली १५; व उच्च स्वरानें गर्जना करितां करितां

२७० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

समन्ततः । नदन्नादेन महता मेघस्वनमहास्वनः १६ स तं देशमनुप्राप्तः
सुहृद्दर्शनलालसः । ननाद सुमहानादं लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् १७
तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णाचरिते पथि । फलतीवाम्य घोषेण गगनं मार्क-
मण्डलम् १८ ये तु तत्रोत्तरे कूले समुद्रस्य महाबलाः । पूर्वं संविष्टिताः
शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः १९ महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्यैव निःस्वनम् ।
शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः २० ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः
काननौकसः । वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदौपमम् २१
निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः । बभूवुरुत्सुकाः सर्वे
सुहृद्दर्शनकाङ्क्षिणः २२ जाम्बवान्स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्टमानसः ।
उपामन्थ्य हरीन्सर्वानिदं वचनमब्रवीत् २३ सर्वथा कृतकार्योसौ
हनूमान्नात्र संशयः । न ह्यस्याकृतकार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् २४
तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः । निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्ते-
तुर्यतस्ततः २५ ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च । प्रहृष्टाः

त्या मेघतुल्य गंभीर स्वरानें युक्त असलेल्या हनुमानानें भोंवतालच्या दशदिशा दणाणून दिल्या १६. तात्पर्य, सुहृदाचें दर्शन घेण्याविषयी उत्सुक झालेला तो हनुमान् त्या प्रदेशावर येतांक्षणीं उच्चस्वरानें गर्जना करून पृच्छ हालवूं लागला १७; व ह्याप्रमाणें गरुडानें अवलंबन केलेल्या आकाश मार्गामध्यें जातां जातां तो गर्जना करूं लागला असतां त्याच्या गर्जनेनें सूर्यमंडलासहवर्तमान आकाश विदीर्णच होत आहे कीं काय असा भास होऊं लागला १८. जे पूर्वी महाबलाढ्य शूर वानर वायुपुत्राची मार्गप्रतीक्षा करीत समुद्राच्या उत्तर तीरावर बसले होते १९ त्या ठिकाणीं त्यांनीं वायूनें युक्त असलेल्या महामेघाच्या गर्जनेप्रमाणें प्रचंड वेगानें युक्त असलेला हनुमानाचा सिंहनाद श्रवण केला २०. तात्पर्य, प्रथमतः सर्वही दीन होऊन बसलेले ते वानर गर्जना करणाऱ्या वानराधिपति हनुमानाचा मेघासारिखा गंभीर सिंहनाद श्रवण करून सुहृदाच्या दर्शनाकरितां ते सर्वही सर्व प्रकारें उत्सुक झाले २१, २२; आणि प्रेमानें ज्याच्या मनाला अतिशय हर्ष झालेला आहे असा तो वानरश्रेष्ठ जाम्बवान् सर्व वानरांना हाक मारून ह्याला २३ “ हा हनुमान् सर्वस्वीं कार्य करून आला आहे ह्यांत संशय नाही. कारण, ह्याचा अशा प्रकारचा सिंहनाद हातून कार्य झाल्यावाचून होण्याचा संभव नाही ” २४. इतकें जाम्बवानानें सांगितल्यानंतर त्या महात्म्या हनुमानाच्या हातापायांचा वेग व सिंहनाद लक्ष्यांत आपून आनंदित झालेले वानर शुक्रे तिकडे उड्या मारूं लागले २५. हनुमानाला पाहण्याकरितां उत्सुक झालेले ते वानर

सर्गः ५७]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२७१

समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः २६ ते प्रीताः पादपात्रेषु गृह्य शाखामव-
स्थिताः । वासांसि च प्रकाशानि समाविध्यन्त वानराः २७ गिरिग-
ह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः । एवं जगर्ज बलवान्हनूमान्मारुता-
त्मजः २८ तमभ्रघनसंकाशमापतन्तं महाकपिम् । दृष्ट्वा ते वानराः
सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा २९ ततस्तु वेगवान्वीरो गिरेर्गिग्निभः
कपिः । निपपात गिरेस्तस्य शिखरे पादपाकुले ३० हर्षेणापू-
र्यमाणोसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे । छिन्नपक्ष इवाकाशात्पपात धरणीधरः ३१
ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः । हनूमन्तं महात्मानं परिवार्योपत-
स्थिरे ३२ परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः । प्रहृष्टवदनाः सर्वे
तमागतमुपागमन् ३३ उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च ।
प्रत्यर्चयन्हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ३४ विनेदुर्मुदिताः केचित्केचि-
त्किलकिलां तथा । हृष्टाः पादपशाखाश्च आनिन्युर्वानरर्षभाः ३५ हनू-
मांस्तु गुरून्वृद्धाञ्जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा । कुमारमङ्गदं चैव सोवन्दत

आनंदानें ह्या वृक्षाग्रावरून त्या वृक्षाग्रावर आणि ह्या पर्वतशिखरावरून दुसऱ्या पर्वतशि-
खरावर उड्या टाकू लागले २६. तदनंतर आनंदित होऊन वृक्षां व अग्रभागीं शाखा धरून
राहिलेले ते वानर आपलीं उज्ज्वल वस्त्रें हालवू लागले २७. तों इतक्यांत पर्वताच्या गुहेमध्ये
लीन झालेला वायु ज्याप्रमाणें गर्जना करितो त्याप्रमाणें वायुपुत्र बलाढ्य हनुमान् गर्जना
करूं लागला २८; आणि अतिशय उंच असलेल्या व मेषपटलाप्रमाणें येत असलेल्या त्या महा-
कपीला अवलोकन करून ते सर्वही वानर हात जोडून उभे राहिले २९; तों इतक्यांत अरिष्ट
पर्वतापासून निघालेला तो पर्वतप्राय वेगवान् वीर हनुमान् वानर त्या, वृक्षांनीं गुजबज-
लेल्या, महेंद्रपर्वताच्या शिखरावर येऊन धडकला ३०. सारांश, हर्षानें उचंबळत अस-
लेला तो हनुमान् जलप्रवाहांनीं युक्त अशा रम्य पर्वतशिखरावर पंख तृटलेल्या पर्वता-
प्रमाणेंच कीं काय आकाशांतून पडला ३१ तेव्हां मनामध्ये प्रसन्न झालेले ते सर्वही
वानरश्रेष्ठ महात्म्या हनुमानाचे भोंवतीं गराडा देऊन उभे राहिले ३२ तात्पर्य, तो
हनुमान् आला असतां पराकाष्ठेचे आनंदित झालेले ते सर्वही वानर त्याच्या भोंवतीं जमले
आणि हर्षयुक्त मुद्रेनें अगदीं त्याच्याजवळ येऊं लागले ३३. तदनंतर नजराण्यादाखल मुळें
व फळें आणून वायुपुत्र वानरश्रेष्ठ हनुमानाचा त्या वानरांनीं सत्कार केला ३४. कांहींजण
आनंदित झाले; कांहीं किलकिल शब्द करूं लागले आणि आनंदित झालेले कांहीं
वानरश्रेष्ठ वृक्षांच्या शाखा घेऊन त्याच्याकडे आले ३५. नंतर त्या महाकपि हनुमा-
नानें जांबवान् वगैरे वृद्ध व गुरुतुल्य वानरांना आणि राजकुमार अंगदाला वंदन

२७२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

महाकपिः ३६ स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः । दृष्ट्वा देवीति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ३७ निपसाद् च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् । रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रम्य गिरेस्तदा ३८ हनुमानब्रवीत्पृष्ठस्तदा तान्वानरर्षभान् । अशोकवनिकामंस्था दृष्ट्वा सा जनकात्मजा ३९ रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता । एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालमा ४० उपवासपरिश्रान्ता मलिना जटिला कृशा । ततो दृष्टेति वचनं महार्थ-ममृतोपमम् ४१ निशम्य मारुतः सर्वे मुदिता वानराभवन् । क्ष्वेडन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः ४२ चक्रुः किलकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे । केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः ४३ आयताश्चि-तदीर्घाणि लाङ्गूलानि प्रविव्यधुः । अपरे तु हनुमन्तं श्रीमन्तं वानरा-त्तमम् ४४ आप्लुत्य गिरिशृङ्गेषु संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः । उक्तवाक्यं हनुमन्तमङ्गुस्तु तदाब्रवीत् ४५ सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वाचमनुत्तमाम् ।

केले ३६; व त्या उभयतांनीं त्या पूज्य वानराचा सत्कार केल्यावर आणि इतर वानरांनीही त्याला प्रसन्न केल्यावर त्या पराक्रमी हनुमानाने “ दृष्टीं पडली देवी ” एवढे थोडक्यांतच सांगून टाकिले ३७. तदनंतर वालिपुत्र अंगदाचा हात धरून तो हनुमान् महेन्द्रपर्वताच्या रम्य वनप्रदेशावर बसला ३८ आणि वानरांनीं प्रश्न केल्यावर तो त्या वानरश्रेष्ठांना ह्मणाला “ अशोकवनामध्ये बसलेली ती जनककन्या सीता माझ्या दृष्टीं पडली ३९. अतिभयंकर राक्षसी त्या निर्दोष सीतेच्या बंदोबस्ताला आहेत; तिनें नुसता अंबाडा बांधिलेला आहे आणि ती बाला रामदर्शनाकरितां उत्सुक झालेली आहे ४०. उपवास करून करून ती अगदीं थकली आहे; मलिन झालेली आहे आणि ती जटिल सीता कृश झालेली आहे ” असो. “ दृष्टीं पडली ” हे महत्त्वाच्या अर्थाने युक्त असलेले अमृततुल्य शब्द ४१ मारुतीच्या मुखांतून श्रवण करितांक्षणीं सर्वही वानर आनंदित झाले; कांहींजण क्रीडा करू लागले; कांहीं सामान्य शब्द करू लागले, कांहीं महाबलाढ्य वानर गर्जना करू लागले ४२, कांहींजण किलकिल शब्द करू लागले; कांहींजण इतरांनीं गर्जना केल्यावर आपण त्याच्यावर ताण कर-ण्याकरितां गर्जना करू लागले आणि आनंदित व ह्मणूनच उन्नत पुच्छांनीं युक्त झालेले कांहीं वानरश्रेष्ठ ४३ रोमांचयुक्त अशीं आपलीं स्थूल व दीर्घ पुच्छें हलवू लागले; व कांहीं वानर त्या उदार वानरश्रेष्ठ हनुमानाला ४४, पर्वतशिखरांवर उड्डाण करून, आनंदाने स्पर्श करू लागले. असो. हनुमानाचे भाषण झाल्यानंतर सर्व वानर-वीरांमध्ये श्रेष्ठ असलेला अंगद अनुपम वाणीनें त्याला ह्मणाला “ हे वानरा, धैर्य

सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित्समो वानर विद्यते ४६ यद्वपुस्त्य
विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः । जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरो-
त्तम ४७ त्वत्प्रसादात्ममेष्यामः मिद्धार्था राघवेण ह । अहां स्वामिनि
ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः ४८ दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी
यशस्विनी । दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् ४९
ततोङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः । परिवार्यप्रमुदिता भेजिरे विपुलाः
शिलाः ५० उपविष्टा गिरेस्तस्य शिलासु विपुलासु ते । श्रोतुकामाः
समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ५१ दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया राव-
णस्य च । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनूमद्वदनोन्मुखाः ५२ तस्थौ तत्राङ्गदः
श्रीमान्वानरैर्बहुभिर्वृतः । उपास्यमानो विविधैर्दिवि देवपतिर्यथा ५३
हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाङ्गदेनाङ्गदनद्धवाहुना । मुदा तदाध्या-
सितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाभवत् ५४ [२३९९] इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥

आणि वीर्यं ह्यामध्ये तुझी बरोबरी करणारा कोणीही नाही ४५, ४६. कारण, उड्डा-
णाबरोबर विस्तीर्ण सागर उल्लंघन करून पुनरपि परत आलेला आणि हणूनच
आह्वाला जीवदान देणारा असा, हे वानरश्रेष्ठा, तूच एक आहेस ४७.
तुझ्या प्रसादाने आमचे मनोरथ परिपूर्ण झाले असल्यामुळे रघुवंशज रामाला
आतां आह्मी भेटू. कायरे ही तुझी स्वामिभक्ति ! काय हें वीर्य !
आणि काय हें धैर्य ! ४८. यशस्विनी रामपत्नी सीतादेवी तुझ्या दृष्टी पडली ही
फार उत्तम गोष्ट झाली. आतां सुदैवाने ककुत्स्थकुलोत्पन्न राम सीतेच्या
वियोगामुळे झालेल्या दुःखाचा त्याग करील ४९. तदनंतर आनंदित झालेले वानर
अंगद, हनुमान् व जांबवान् ह्यांना गराडा देऊन मोठ्या मोठ्या शिळांवर बसले ५०
तात्पर्य, समुद्राचे उल्लंघन हनुमानाने कसे केले आणि लंका, सीता व रावण ही त्याच्या
कशी दृष्टी पडली हें श्रवण करण्याकरिता त्या महेंद्रपर्वताच्या विस्तीर्ण शिळांवर, हनु-
मानाच्या मुखाकडे पहात पहात, ते सर्वही वानर हात जोडून बसले ५१, ५२.
नानाप्रकारचे देव ज्याच्या शुश्रूषेत तत्पर आहेत असा देवराज इंद्र ज्याप्रमाणे स्वर्गा-
मध्ये बसतो त्याप्रमाणे अनेक वानरांनी परिवेष्टित असलेला श्रीमान् अंगद तेथे बसला ५३/
आणि ह्याप्रमाणे कीर्तिमान् हनुमान् व बाहुभूषणे हातांमध्ये घातलेला यशस्वी अंगद
हे आनंदाने त्या पर्वताच्या शिखरावर बसले असतां ते उन्नत पर्वतशिखर कांतीने
उज्ज्वल दिसू लागले ५४ ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसज्ञक

२७४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गं महेन्द्रस्य महाबलाः । हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं
हरयो जग्मुरुत्तमाम् १ प्रीतिमत्सूपविष्टेषु वानरेषु महात्मसु । तं ततः प्रति-
संहृष्टः प्रीतियुक्तं महाकपिम् २ जाम्बवान्कार्यवृत्तान्तमपृच्छन्निलात्म-
जम् । कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते ३ तस्यां चापि कथं
वृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः । तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे ४
संमार्गिना कथं देवी किं च सा प्रत्यभाषत । श्रुतार्थाश्विन्तयिष्यामो भूयः
कार्यविनिश्चयम् ५ यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् । रक्षि-
तव्यं च यत्तत्र तद्भवान्व्याकरोतु नः ६ स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः ।
नमस्यञ्छिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ७ प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रा-
त्स्वमाप्लुतः । उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ८ गच्छतश्च हि
मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् । काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ९
स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् । उपसंगम्य तं दिव्यं काञ्चनं
नगमुत्तमम् १० कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योयं मयेति च । प्रहनस्य मया

आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं सत्तावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५७ ॥

तदनंतर त्या महेन्द्रपर्वताच्या शिखरावर जुळलेले ते हनुमान् वगैरे महाबलाढ्य वानर अत्यंत आनंदित झाले १. ह्याप्रमाणे ते महात्मे वानर आनंदाने तेथे बसले असतां हर्षयुक्त झालेला जांबवान् त्या महाकपि वायुपुत्र हनुमानाला हातीं घेतलेल्या कार्याविषयींचा वृत्तांत विचारूं लागला. (तो ह्मणाला) “ देवी सीता तुझ्या कशी दृष्टीं पडली ? ती तेथे कशी काय आहे ? २, ३ आणि तिच्याशीं तो क्रूरकर्मी रावण कसा वागत आहे ? हं सर्व, हे महाकपे, तूं आह्मांला खरें खरें सांग ४; व देवी सीतेचा तू शोध कसा लाविलास ? आणि ती तुला काय ह्मणाली ? हेंही तूं आह्मांला कथन कर. ह्मणजे काय वृत्तांत आहे तो आह्मांला विदित झाला असतां पुढें काय करावयाचें ह्याचा निश्चय करितां येईल ५. शिवाय, तेथें गल्यावर स्वतःसंबंधानें आह्मीं रामाला काय सांगावयाचें आणि काय गुप्त ठेवावयाचें हेंही तूं आह्मांला स्पष्ट सांग” ६. ह्याप्रमाणे जांबवानाने विचारिलें असतां हर्षाने ज्याच्या अंगावर रोमांच उठले आहेत असा तो हनुमान् सीतादेवीला मस्तकाने प्रणाम करून त्या वानरांना ह्मणाला ७ “ सागराच्या दक्षिणतीरास जाण्याचा उद्देश मनांत धरून स्वस्थ चित्तानें मीं तुमच्या समक्षच महेन्द्रपर्वताच्या शिखरावरून आकाशांत उड्याण केलें ८ जातां जातां प्रथमतः मला एक वार विघ्नच आल्यासारखें वाटलें. कारण, एक सुवर्णाचें मनोहर दिव्य शिखर माझ्या दृष्टीं पडलें ९. तेव्हां मार्ग आडवून राहिलेला तो पर्वत एक विघ्नच आहे असे मला

तस्य लाङ्गूलेन महागिरेः ११ शिखरं सूर्यसंकाशं व्यशीर्यत महस्रधा ।
 व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः १२ पुत्रेति मधुरां वाणीं
 मनः प्रह्लादयन्निव । पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्चनः १३
 मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ । पक्षवन्तः पुरा तत्र बभूवुः
 पर्वतोत्तमाः १४ छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाधमानाः समन्ततः । श्रुत्वा
 नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः १५ वज्रेण भगवान्पक्षौ चिच्छेदैषां
 सहस्रशः । अहं तु मोचितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना १६ मारुतेन तदा
 वत्स प्रक्षिप्तो वरुणालये । राघवस्य मया साह्यं वर्तितव्यमरिन्दम १७
 रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रममविक्रमः । एतच्छ्रुत्वा मया तस्य मैना-
 कस्य महात्मनः १८ कार्यमावेद्य च गिरेरुद्धतं वै मनो मम । तेन चाह-
 मनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना १९ स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपु-
 ष्मता । शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ २० उत्तमं जवमास्थाय
 शेषमध्वानमास्थितः । ततोहं सुचिरं कालं जवेनाभ्यगमं पथि २१ ततः

वाटलें. नंतर त्या उत्कृष्ट व दिव्य सुवर्णपर्वतासमीप गेल्यावर १० तो फोडून टाकावा
 असा मीं मनामध्ये निश्चय केला आणि एक पुच्छाचा तडाकाही त्याला दिला. तेव्हां
 त्या महापर्वताच्या ११ एका सूर्यासारख्या तेजस्वी शिखराचे हजारों तुकडे झाले. हा
 माझा पराक्रम पाहून तो महापर्वत “ हे पुत्रा, ” अशा मधुरवाणीने मनाला आल्हाद
 देत देत मला ह्मणाला “ मी वायूचा सखा असल्यामुळे तुझा चुलता आहे असें तूं
 समज १२, १३. मैनाक ह्या नांवानें मी प्रसिद्ध असून महासागरामध्ये वास्तव्य करीत
 असतो. पूर्वी श्रेष्ठ पर्वतांना पक्ष होते १४ आणि ते आपल्या इच्छेप्रमाणें पृथ्वीवर
 संचार करीत असत व संचार करितां करितां मार्गांत जें काहीं येईल त्याला पीडा
 देत असत. हें नगांचें वर्तन श्रवण करून पाकशासन भगवान् महेन्द्रानें त्यांच्या
 पंखांचे वज्राच्या योगानें हजारों तुकडे केले. तेव्हां तुझ्या महात्म्या पित्यानें इंद्रापा-
 सून माझी मुक्तता केली १५, १६. हे वत्सा, वायूनें त्यावेळीं मला सागरामध्ये फेंकून दिलें.
 असो हे शत्रुदमना, रघुवंशज रामाचें मला साहाय्य केलें पाहिजे १७. कारण, राम धर्म-
 निष्ठांमध्ये श्रेष्ठ आहे आणि महेन्द्रासारखा त्याचा पराक्रम आहे ”. हें त्या महात्म्या
 मैनाकाचें भाषण श्रवण करून १८ व त्या पर्वताचा उद्देश जाणून माझ्या मनाला धीर
 आला आणि नंतर त्या महात्म्या मैनाकानें मला जाण्याची अनुज्ञा दिली १९ अनुज्ञा
 देतांक्षणीं मोठें मनुष्यरूप धारण केलेला तो महापर्वत पुनरपि फक्त पाषाणरूपाचेंच
 अवलंबन करून समुद्रामध्ये गुप्त झाला २०. नंतर पराकाष्ठेच्या वेगाचें अवलंबन करून

२७६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 पश्याम्यहं देवीं सुरमां नागमातरम् । समुद्रमध्ये सा देवी वचनं चेदम-
 ब्रवीत् २२ मम भक्ष्यः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम । ततस्त्वां भक्षयि-
 ष्यामि विहितस्त्वं हि मे सुरैः २३ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः
 स्थितः । विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयन् २४ रामो दाशरथिः श्रीमा-
 न्प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः २५ तस्य
 सीता हता भार्या रावणेन दुरात्मना । तस्याः सकाशं दूतोहं गमिष्ये
 रामशासनात् २६ कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सति । अथवा
 मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् २७ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं
 प्रतिशृणोमि ते । एवमुक्त्वा मया सा तु सुरसा कामरूपिणी २८ अब्रवी-
 त्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम । एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः २९
 तनोर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु । मत्प्रमाणाधिकं चैव व्यादितं तु
 मुखं तथा ३० तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं पुनः । तस्मिन्मुहूर्ते

मी अनशिष्ट राहिलेला मार्ग उलंघन करूं लागलों असतां वेगावेगानें बराच वेळ-
 पर्यंत मागातून गेलों २१. तदनंतर नागमाता देवी सुरसा समुद्रामध्ये माझ्या दृष्टीं
 पडली व ती देवी मला ह्मणाली २२ “ हे वानरश्रेष्ठ, देवांनीं तुला माझे भक्ष्य नेमिलें
 आहे; ह्यास्तव, मी तुला भक्षण करितें. कारण, देवांनींच तुझी माझ्याकडे योजना
 केलेली आहे ” २३. ह्याप्रमाणें सुरसेनें सांगितलें असतां मी हात जोडून नम्रपणें
 उभा राहिलों; माझे मुख निस्तेज झालें आणि मी तिला ह्मणालों २४ “ दशरथपुत्र
 शत्रुतापन श्रीमान् राम भ्राता लक्ष्मण व सीता ह्यांसहवर्तमान दंडकारण्यामध्ये प्रविष्ट
 झाला असतांना २५ दुरात्म्या रावणानें त्याची भार्या सीता हरण करून नेली आहे
 आणि रामाच्या आज्ञेवरून तिच्याकडे मी दूत ह्या नात्यानें जात आहे २६.
 ह्यास्तव, हा प्रदेश जर रामाच्या आज्ञेतील असेल तर तूं त्याला साहाय्य
 कर. अथवा असें नसेल तर सीतेचा शोध लावून आणि तो वृत्तांत निवेदन
 करण्याकरितां पापपासून परावृत्त असलेल्या रामाची भेट घेऊन २७ मी पुनरपि
 तुझ्या मुखामध्ये परत येईन; हें मी तुला प्रतिज्ञापूर्वक सत्य सांगतो. ” ह्याप्रमाणें मीं
 तिला सांगितलें असतां इच्छेप्रमाणें रूप धारण करणारी ती सुरसा २८ मला
 ह्मणाली “ हा मला प्राप्त झालेला वर व्यर्थ करण्यास कोणीही समर्थ नाही ”.
 ह्याप्रमाणें सुरसेनें मला सांगितलें असतां मी दहा योजनें उंच आणि पांच योजनें
 रुंद एका क्षणामध्ये विस्तृत झालों. परंतु, माझ्यार्हापेक्षां तिनें आपला जबडा जास्त
 मोठा केला २९, ३० तेव्हां तो आ पसरलेला पाहून मी पुनरपि न्हस्वरूप धारण

च पुनर्वभूवाङ्गुष्ठसंमितः ३१ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोहं ततः क्षणात् ।
 अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ३२ अर्थसिद्धौ हरिश्रेष्ठ गच्छ
 सौम्य यथासुखम् । समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना ३३ सुखी
 भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर । ततोहं साधुसाध्वीति सर्वभूतैः
 प्रशंसितः ३४ ततोन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोहं गरुडो यथा । छाया मे निगृहीता
 च न च पश्यामि किञ्चन ३५ सोहं विगतवेगस्तु दिशां दश विलोकयन् ।
 न किञ्चित्तत्र पश्यामि यं न मे विहता गतिः ३६ अथ मे बुद्धिरुत्पन्ना
 किं नाम गमने मम । ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपमत्र न दृश्यते ३७ अधोभागं तु
 मे दृष्टिः शोचतः पतिता तदा । तत्राद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलशयाम् ३८
 प्रहस्य च महानादमुक्तोहं भीमया तथा । अवस्थितमसंभ्रान्तमिदं वाक्य-
 मशोभनम् ३९ कासि गन्ता महाकाय क्षुधिताया ममेप्सितः । भक्षः
 प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ४० बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्यगृह्णा-
 महं ततः । आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूरयम् ४१ तस्याश्वास्यं

केले आणि तत्क्षणीच अगदीं अंगुष्ठाएवढा लहान झालो ३१. नंतर सत्वर तिच्या
 मुखामध्ये प्रवेश करून तत्क्षणीच बाहेर पडलो असतां स्वाभाविक रूप धारण करून
 ती सुरसा देवी मला ह्मणाली ३२ “ हे विनयसंपन्न वानरश्रेष्ठा, कार्यसिद्धीकरितां
 तूं खुशाल जा आणि महात्म्या राघवाकडे सतिला घेऊन ये ३३. हे महापराक्रमी
 वानरा, तूं सुखी हो; मी तुजवर प्रसन्न झालें आहे. ” तदनंतर “ शाबास, शाबास ”
 ह्मणून सर्व प्राण्यांनीं माझी प्रशंसा केल्यावर ३४ विस्तीर्ण अंतरिक्षामध्ये मी गरु-
 डाप्रमाणें उडुण केलें. तो छायेच्या द्वारानें मला कोणी आकर्षण केलें. परंतु,
 कोण आकर्षण करीत आहे हें मला कांहींच दिसना ३५. वेग नाहीसा झाल्यामुळे
 मी दशदिशा अवलोकन करूं लागलों; तथापि, ज्याच्या योगानें माझी गति कुंठित
 झाली होती तें कांहींच माझ्या दृष्टीं पडेना ३६ असें झालें असतां मी मनामध्ये
 ह्मणालो “ अरे, आकाशामध्यं अशा प्रकारचें विघ्न उपन्न झालें आहे आणि प्रत्यक्ष
 रूप तर मला कोणाचेंच दिसत नाही ह्याचा अर्थ काय ? ” ३७. अशा प्रकारें
 काळजी करीत आहे तोंच अधोभागीं माझी दृष्टि गेली असतां उदकामध्ये वास्तव्य
 करणारी एक भयंकर राक्षसी मी पाहिली ३८. तेव्हां ती भयंकर राक्षसी हास्यपूर्वक
 उच्च स्वरानें, निश्रेष्ठ परंतु निर्भय असलेल्या मला, अशुभ शब्दांनीं ह्मणाली ३९ “ हे धटिं-
 गणा, तूं आतां कोठें जाणार रे ? क्षुधित असलेल्या माझा तूं उद्दिष्ट भक्ष्यच आहेस.
 आतां पुष्कळ वेळपर्यंत आहाररहित असलेला हा माझा देह तूं तृप्त कर ” ४० ह्यावर

२७८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
महद्भूमिं वर्धते मम भक्षणे । न तु मां सा नु बुबुधे मम वा विकृतं
कृतम् ४२ ततोहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् । तस्या हृदयमा-
दाय प्रपतामि नभस्थलम् ४३ सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणा-
म्भसि । मया पर्वतसंकाशा निकृत्तहृदया सती ४४ शृणोमि स्वगतानां
च वाचः सौम्या महात्मनाम् । राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता
हता ४५ तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् । गत्वा च महद्-
ध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ४६ दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र गता पुरी ।
अस्तं दिनकरं याते रक्षमां निलयं पुरीम् ४७ प्रविष्टोहमविज्ञातो रक्षो-
भिर्भीमविक्रमैः । तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसप्रभा ४८ अट्टहासं
विमुञ्चन्ती नारी क्राप्युत्थिता पुरः । जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदग्नि-
शिरोरुहाम् ४९ सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् । प्रदोषकाले
प्रविशं भीतयाहं तयोदितः ५० अहं लङ्कापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण

“ ठीक आहे ” असे ह्मणून मी तिच्या भाषणाला मान दिला आणि तिच्या मुखापेक्षांही
आपले शरीर मोठे केले ४१. परंतु, मला भक्षण करण्याकरिता तिचेही भयंकर मुख फारच
वाढू लागले. तथापि, तिनं मला आळखिले नाही व तिच्यापासून मला कांहीं इजाही
झाली नाही ४२. नंतर आपले विशालरूप एका निमिषांत मी संकुचित केले आणि तिचे
हृदय घेऊन आकाशामध्ये उड्याण केले ४३. तेव्हां मी तिचे हृदय तोडून नेल्यामुळे ती पर्व-
तप्राय भयंकर राक्षसी हातपाय पाखडून समुद्रामध्ये पडली ४४. असे होताक्षणी “ भयंकर
सिंहिका राक्षसीचा हनुमानाने तडकाफडकी वध करून टाकिला ” असे अंतरिक्षामध्ये
संचार करणाऱ्या महात्म्यांचे सौम्य शब्द कानीं आले ४५. ह्याप्रमाणे तिचा वध
केल्यावर आपल्या कार्याला विलंब होत आहे हें मनांत आणून मी बराच रस्ता उल्ले-
घून गेलो असतां पर्वताने मंडित असे समुद्राचे दक्षिणतीर मी अवलोकन केले. त्याच
तीरावर लंकानगरी आहे. पुढे सूर्यास्त झाल्यानंतर राक्षसांचे निवासस्थान असलेल्या
त्या नगरीमध्ये ४६, ४७ भयंकरपराक्रमी राक्षसांच्या समजण्यांत न येतां मी प्रवेश
केला. परंतु, मी प्रवेश करीत असतांनाच प्रलयकालच्या मेघाप्रमाणे जिची कांति
आहे ४८ अशी एक स्त्री अट्टहास करीत करीत माझ्यासमोर उभी राहिली. तदनंतर
माझा वध करण्याचा उद्देश मनांत धरणाऱ्या आणि प्रदीप्त अग्नीसारिख्या उज्ज्वल
केशांनी युक्त असलेल्या ४९ त्या अतिभयंकर स्त्रीला डाव्या मुष्टिप्रहारानेच पराजित
करून प्रदोषसमयीच मी लंकानगरीमध्ये प्रवेश केला. तेव्हां भयभीत झालेली ती
स्त्री मला ह्मणाली ५० “ हे वीरा, मी लंकानगरी ज्याअर्थी तुझ्या

सर्गः ५८ ।

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२७९

ते । यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ५१ तत्राहं सर्वरात्रं तु विच-
रञ्जनकात्मजाम् । रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ५२ ततः
सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने । शोकसागरमासाद्य न पारमुपल-
क्षये ५३ शोचता च मया दृष्टं प्राकारेणाभिसंवृतम् । काञ्चनेन विकृ-
ष्टं गृहोपवनमुत्तमम् ५४ सप्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ।
अशोकवनिकामध्ये शिंशपापादपो महान् ५५ तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं
कदलीवनम् । अदूराच्छिंशपावृक्षात्पश्यामि वरवर्णिनीम् ५६ श्यामां
कमलपत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् । तदेकवामःसंवीतां रजाध्वस्तशिरोरु-
हाम् ५७ शोकसंतापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृहिते स्थिताम् । राक्षसीभिर्वि-
रूपाभिः क्रूराभिरभिसंवृताम् ५८ मांमशोणितभक्ष्याभिव्याघ्रीभिर्हरिणीं
यथा । सा मया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः ५९ एकवर्णाधरा
दीना भर्तृचिन्तापरायणा । भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ६०

पराक्रमाने पराजित झालें आहें त्याअर्थीं तूं सर्व राक्षसांचा पूर्णपणे पराभव करि-
शील ” ५१. असें तिनें सांगितल्यानंतर सर्व रात्रभर तेथें हिंडतां हिंडतां रावणाच्या
अंतःपुरामध्ये जरी मी गेलों तरी सुंदरी सीता तेथें माझ्या दृष्टीं पडली नाही ५२. तेव्हां
रावणाच्या गृहामध्येही सीता दृष्टीं न पडल्यामुळें मी शोकसागरांत डुबून गेलों आणि
त्यांतून तरून जाण्याचा मला कांहींएक उपाय सुचेना ५३. तथापि, खेद करितां
करितां सभोवतीं सुवर्णमय उच्च कोट असलेली उत्कृष्ट बाग माझ्या दृष्टीं पडली ५४.
नंतर प्राकारांनं परिवेष्टित आणि असंख्य वृक्षांनीं युक्त अशा त्या बागेमध्ये उडी मारून
गेलों असतां पहातों तों त्या अशोकवनांत शिशवीचा एक मोठा वृक्ष होता ५५. त्या
वृक्षावर चढून पाहूं लागलों तों एक पिवळें कदलीवन माझ्या दृष्टीं पडलें आणि
त्या शिशवीच्या वृक्षाजवळच सुंदरी सीता माझ्या दृष्टीं पडली ५६. कमल-
पत्रासारख्या विस्तीर्ण नेत्रांनीं युक्त असलेल्या त्या श्यामवर्ण सीतेची मुद्रा उपवासानें
कृश झालेली होती; एकाच वस्त्रानें तिचें शरीर आच्छादिलेंलें होतें; केंसांमध्ये
धूळ उडालेली होती ५७; शोक व संताप ह्यांनीं तिचें शरीर अगदीं
जर्जर झालें होतें; भर्त्याच्या हिताविषयीं ती चिंतन करित बसली होती
आणि रक्तमांस भक्षण करणाऱ्या वाघिणींनीं घेरून टाकिलेली हरिणीच कीं काय
अशी ती सीता विरूप व क्रूर राक्षसींनीं वेढून टाकिलेली होती. राक्षसींमध्ये बसलेली गीं
तिला अवलोकन केलीं तेव्हां त्या राक्षसी वारंवार तिला दटावीत हात्या ५८, ५९
भर्त्याच्या चिंतनामध्येच ती अगदीं गढून गेली होती, दीन झाली होती, केंसांचा

२८० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्ये कृतनिश्चया । कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमा-
 सादिता मया ६१ तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् । तत्रैव
 शिंशपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ६२ ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रि-
 तम् । शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ६३ ततोहं परमोद्विग्नः
 स्वरूपं प्रत्यसंहरम् । अहं च शिंशपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ६४ ततो
 रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः । तं देशमनुसंप्राप्तो यत्र सीताभव-
 त्स्थिता ६५ तं दृष्ट्वाथ वरारोहा सीता रक्षोगणेश्वरम् । संकुच्योरू स्तनौ
 पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ६६ वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणामित-
 स्ततः । त्राणं कंचिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम् ६७तामुवाच दशग्रीवः
 सीतां परमदुःखिताम् । अवाक्शिराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति ६८
 यदि चेत्त्वं तु मां दर्पान्नाभिनन्दसि गर्विते । द्विमासानन्तरं सीते पास्यामि
 रुधिरं तव ६९ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । उवाच

तिने नुसता अंबाडाच बांधिलेला होता; ती भूमीवरच शयन करीत होती; हिंवाळा
 आला असतां निस्तेज होणाऱ्या कमलिनीप्रमाणे तिचे शरीर निस्तेज झालेले होते ६०
 आणि रावणामुळे तिचे सुख नाहीसे झाले असल्याकारणाने मरण्याविषयीच ती
 निश्चय करून बसली होती. अशा अवस्थेमध्ये असलेल्या त्या मृगनयना सीतेजवळ
 मी सत्वर गेलों ६१ आणि तशाप्रकारची ती स्त्री ह्यणजे यशस्विनी राजपत्नी अवलो-
 कन केल्यावर तसाच अवलोकन करीत करीत मी त्या शिशवीच्या वृक्षावर बसलों ६२.
 तो इतक्यांत कमरपट्टा व तोरड्या ह्यांच्या ध्वनींनी मिश्रित झालेला अतिच प्रचंड
 हलहला शब्द रावणाच्या गृहासमीप मला ऐकू आला ६३. तेव्हां अत्यंत उद्विग्न
 होऊन मी आपले स्वरूप सूक्ष्म केले आणि त्या शिंशपावृक्षावर पानांनी गजबजून
 गेलेल्या एका प्रदेशामध्ये पक्ष्याप्रमाणे मी वडून बसलों. तदनंतर ज्या ठिकाणी ६४
 सीता होती तेथे आपल्या स्त्रियांसहवर्तमान महाबलाढ्य रावण आला ६५. तो
 राक्षसगणाधिपति रावण आल्याचे समजताक्षणी सुंदरी सीतेने आपले पाय वस्त्राच्या
 आंत सांवरून घेतले आणि पुष्ट स्तन बाहुंनी अगदी झांकून टाकिले ६६. तदनंतर
 अतिशय त्रस्त व अत्यंत उद्विग्न होऊन इकडे तिकडे पहात असलेल्या आणि रक्षण
 करणारा कोणी दृष्टी पडत नसल्यामुळे थरथर कांपत असलेल्या त्या अत्यंत
 दुःखित तपस्विनी सीतेला मान खाली घालून प्रणिपातपूर्वक रावण ह्याला “ माझ्या
 ह्यणण्याला बहुमान दे ६७, ६८. हे गर्विष्ठ सीते, गर्वीने जर तूं माझे ह्यणणे मान्य
 केले नाहीस तर सुमारे दोन महिन्यांनंतर मी तुझे रक्त प्राशन करीन ” ६९. हे

परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ७० राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः ।
 इक्ष्वाकुवंशनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च ७१ अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं
 न पतिता तव । किंस्विद्वीर्यं तवानार्यं यो मां भर्तुरसंनिधौ ७२ अपहृ-
 त्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना । न त्वं रामस्य सदृशो दास्यप्यस्य
 न युज्यसे ७३ अजेयः सत्यवाकशूरो रणश्लाघी च राघवः । जानकया
 परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः ७४ जज्वाल सहसा कंपाच्चितास्थ इव
 पावकः । विवृत्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ७५ मैथिलीं हन्तुमा-
 रब्धः स्त्रीभिर्हाहाकृतं तदा । स्त्रीणां मध्यात्समुत्पत्य तस्य भार्या दुरा-
 त्मनः ७६ वरा मन्दोदरी नाम तथा स प्रतिषेधितः । उक्तश्च मधुरां
 वाणीं तथा स मदनार्दितः ७७ सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ।
 मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ७८ देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्ष-
 कन्याभिरेव च । सार्धं प्रभो रमस्वेति सीतया किं करिष्यसि ७९
 ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः । उत्थाप्य महमा नीतो

त्या दुरात्म्या रावणाचें भाषण श्रवण करून अत्यंत क्रुद्ध झालेली सीता उत्कृष्ट शब्दांनीं त्याला ह्मणाली ७० “ हे राक्षसाधमा, अतुलतेजस्वी रामाच्या भार्येशीं आणि इक्ष्वाकुवंशाधिपति दशरथाच्या स्नुषेशीं ७१ अनुच्चारणीय भाषण करीत असतांना तुझी जिह्वा अडून कशीरे पडली नाही ! हे दुष्टा, हे पाप्या, भर्ता संनिध नसतांना त्या महात्म्याच्या दृष्टीं न पडतां तूं मला हरण करून इकडे घेऊन आला आहेस ह्यांत तुझा पुरुषार्थ तो काय ? तूं रामाच्या तोडीचा नाहीस इतकंच नव्हे परंतु, त्याचा दास होण्याचीही तुझी योग्यता नाही ७२, ७३. संग्रामासंबंधानें विख्यात असलेला सत्यवचनी व शूर राम अजिंक्य आहे. ” ह्याप्रमाणें जानकीनें रावणाला अनुलक्षून कठोर भाषण केलें असतां ७४ चितेवरील अग्नीप्रमाणें तो एकाएकीं क्रोधानें जळफळूं लागला; आणि आपले क्रूर डोंळे वटारून व उजव्या हाताची मूठ उगारून तो ७५ सीतेला मारण्यास उद्युक्त झाला असतां स्त्रियांनीं हाहाकार केला. तेव्हां स्त्रियांमधून त्या दुरात्म्याची मंदोदरी-नामक श्रेष्ठ भार्या लग्नगीनें उठली आणि तिनें त्याला आवरून धरिलें. नंतर मदनानें व्याकुल झालेल्या रावणाला मधुरवाणीनें ती ह्मणाली ७६, ७७ “ हे महेन्द्रतुल्य-पराक्रमी, आपणाला सीतेशीं काय कर्तव्य आहे ? माझ्यासहवर्तमान आज आपण रममाण व्हा. जानकी माझ्यापेक्षा अधिक नाही ७८. देव, गंधर्व आणि यक्ष ह्यांच्या कन्यांसहवर्तमान, हे प्रभो, आपण रममाण व्हा सीतेशीं आपल्याला काय करावयाचें

२८२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 भवनं स्वं निशाचरः ८० याते तस्मिन्दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः ।
 सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ८१ तृणवद्भाषितं तासां गण-
 यामास जानकी । गर्जितं च तथा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ८२
 वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः । रावणाय शशंसुस्ताः सीता-
 व्यवसितं महत् ८३ ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः ।
 परिक्लिश्य ममस्तास्ता निद्रावशमुपागताः ८४ तासु चैव प्रसुप्तासु सीता
 भर्तृहिते रता । विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ८५ तासां
 मध्यात्ममुत्थाप्य त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् । आत्मानं खादत क्षिप्रं न
 सीतामसितेक्षणाम् ८६ जनकस्यात्मजां साध्वीं स्नुषां दशरथस्य च ।
 स्वप्नो ह्यय मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ८७ रक्षसां च विनाशाय
 भर्तुरस्या जयाय च । अलमस्मान्परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् ८८ अभि-
 याचाम वैदहीमेतद्धि मम रोचते । यदि ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखितायाः

आहे ? ” ७९. इतकें झाल्यानंतर त्या एकत्र जुळलेल्या स्त्रिया त्या महाबलाढ्य
 रावणराक्षसाला एकदम तेथून उठवून स्वतःच्या घरीं घेऊन गेल्या ८०.
 तो रावण निघून गेल्यानंतर अक्राळविक्राळ मुद्रेनें युक्त असलेल्या त्या राक्षसी क्रूर
 व अत्यंत भयंकर भाषणांनीं सीतेची निर्भर्त्सना करूं लागल्या ८१. परंतु, सीतेनें
 त्यांचें भाषण कसपटाप्रमाणें मानिलें व त्यामुळें सतिसंबंधावें त्यांची ती गर्जना व्यर्थ
 झाली ८२ ह्याप्रमाणें मांसभक्षक राक्षसस्त्रियांची गर्जना व तडफड व्यर्थ झाली
 असतां सीतेनें मरण्याविषयीं केलेला भयंकर निश्चय त्यांनीं रावणाला कळविला ८३.
 तदनंतर हताश झालेल्या आणि ह्मणूनच सीतेचें मन वळविण्याचा प्रयत्न सोडून
 दिलेल्या त्या सर्वही राक्षसी श्रांत झाल्यामुळें एकदम निद्रिस्थ झाल्या ८४ आणि ह्याप्र-
 माणें त्या गाढ निद्रिस्थ झाल्या असतां भर्त्यांच्या हिताविषयीं तत्पर असलेली ती अत्यंत
 दुःखित व दीन सीता करुणस्वराने विलाप करून शोक करूं लागली ८५. तेव्हां त्या
 राक्षसींमधून एक त्रिजटानामक राक्षसी उठली आणि त्यांना ह्मणाली “ तुम्ही
 स्वतःलाच सत्वर खाऊन टाका; जनकाची कन्या आणि दशरथाची स्नुषा जी
 कृष्णनयना साध्वी सीता तिला भक्षण करणें तुमच्या हातून होणार नाही. कारण,
 आज मला अंगावर कांटा आणण्यासारखें एक भयंकर स्वप्न पडलें आहे ८६, ८७.
 त्यावरून राक्षसांचा नाश व हिच्या भर्त्यांचा जय हाणार आहे. ही सीता आम्हां
 राक्षसींच्या समुदायाचे रामापासून रक्षण करण्यास समर्थ आहे ८८. ह्यास्तव, ह्या-
 विषयीं आपण सीतेची प्रार्थना करावी हें मला बरें दिसतें. दुःखाकुल झालेल्या

सर्गः ५८]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२८३

प्रदृश्यते ८९ सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् । प्रणिपातप्रसन्न
हि मैथिली जनकात्मजा ९० अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ।
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तृविजयहर्षिता ९१ अवोचद्यदि तत्तथ्यं
भवेयं शरणं हि वः । तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् ९२
चिन्तयामास विश्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः । संभाषणार्थं च मया
जानक्याश्चिन्तितो विधिः ९३ इक्ष्वाकुकुलवंशस्तु स्तुतो मम पुरस्कृतः ।
श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणभूषिताम् ९४ प्रत्यभाषत मां देवी
बाष्पैः पिहितलोचना । कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव ९५ का
च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि । तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा अहमप्य-
ब्रुवं वचः ९६ देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः । सुग्रीवो नाम
विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ९७ तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमि-
हागतम् । भर्त्रा संप्रहितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ९८ इदं तु पुरुषव्याघ्रः

सीतेसंबंधाने जर अशा प्रकारचें स्वप्न दृष्टीं पडत आहे तर ८९ नानाप्रकारच्या दुःखांतून ती मुक्त होईल आणि अनुपम सुख तिला प्राप्त होईल. ह्यास्तव, हे राक्षसस्त्रियांनीं प्रणिपाताने आपण जर जनककन्या मैथिली प्रसन्न करून घेतली तर महाभयापासून, ती आपले संरक्षण करण्यास समर्थ आहे ”. हे त्रिजटके भाषण ऐकिल्यानंतर भर्त्याचा विजय होणार ह्मणून हर्ष झालेली ती विनयसंपन्न बाला सीता ९०, ९१ ह्मणाली “ हे जर खरें असेल तर मी तुमचें रक्षण करीन. ” सीतेची ती तशा प्रकारची भयंकर अवस्था पाहिल्यावर ९२ मी काळजीत पडलों आणि सीता दृष्टीं पडली ह्मणून मला प्रथमतःच जरी श्रमाचें सार्थक झाल्यासारखें वाटत होतें तरी तशी अवस्था अवलोकन केल्यानंतर माझ्या मनाला बरें वाटेना. तदनंतर सीतेशीं संभाषण करण्याचा उपाय मनामध्ये आणून ९३ माझ्या डोळ्यांपुढें असलेल्या इक्ष्वाकुवंशाची मीं स्तुति केली. तेव्हां राजर्षिपरंपरेच्या वर्णनाने भूषित अशी मीं उच्चारिलेली वाणी श्रवण करून ९४ अश्रूंनीं नेत्र आच्छादित झालेली ती देवी मला ह्मणाली “ हे वानरश्रेष्ठा, तूं कोण आहेस ? येथें कसा आलास ? ९५ आणि रामाशीं तुझे प्रेम काय आहे ? हे मला कथन कर ”. हे तिचें भाषण श्रवण करून मीही तिला ह्मणालों ९६ “ हे देवि, तुझ्या भर्त्या रामाचा एक महापराक्रमी साहाय्यकर्ता सुग्रीवनामक महाबलाढ्य व शूर वानराधिपति आहे ९७. त्याचा सेवक हनुमान् मी येथें आलों आहे असें तूं समज. पापकर्मापासून परावृत्त असलेल्या भर्त्या रामाने मला तुझ्याकडे पाठविलें

२८४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 श्रीमान्दाशरथिः स्वयम् । अङ्गुलीयमभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ९९
 तदिच्छामि त्वयाज्ञप्तं देवि किं करवाण्यहम् । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वं
 नयामि त्वां किमुत्तरम् १०० एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकन-
 न्दिनी । आह रावणमुत्पाट्य राघवो मां नयत्विति १ प्रणम्य शिरसा
 देवीमहमार्यामनिन्दिताम् । राघवस्य मनोह्लादमभिज्ञानमयाचिषम् २ अथ
 मामब्रवीत्सीता गृह्यतामयमुत्तमः । मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु
 मन्यते ३ इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमुत्तमम् । प्रायच्छत्परमोद्विशा
 वाचा मां संदिदेश ह ४ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः । प्रद-
 क्षिणं परिक्राममिहाभ्युद्गतमानसः ५ उत्तरं पुनरेवाह निश्चित्य मनसा
 तदा । हनूमन्मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे ६ यथा श्रुत्वैव न चिरात्ता-
 बुभौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ७ यदन्यथा
 भवेदेतद्वौ मासौ जीवितं मम । न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साहमनाथ-

आहे ९८ आणि, हे यशस्विनि, पुरुषश्रेष्ठ श्रीमान् दाशरथि रामानं खुणेकरितां ही
 आंगठीही तुला दिली आहे ९९. तस्मात्, हे देवि, तुझा काय आज्ञा मीं शेवटास
 नावी हें समजण्याची माझी इच्छा आहे. रामलक्ष्मणाजवळ तर मी तुला घेऊन
 जाईनच; परंतु, दुसरी काय आज्ञा आहे ती मला कळू दे ” १००. हें भाषण श्रवण
 करून व ती खूण ओळखून जनककन्या सीता मला ह्मणाली “ रावणाचा समूळ
 नाश करून रामानेंच मला घेऊन जावें ” १. असें तिनें सांगि-
 तल्यानंतर त्या साध्वी अनिंदित सीतांदवीला मीं मस्तकानें प्रणाम
 केला आणि राघवाच्या मनाला आनंद देण्यासारिखा खूणही मीं तिच्यापाशीं
 मागितली २. तेव्हां सीता मला ह्मणाली “ हा उत्कृष्ट मणि घे. ह्या मण्याच्या
 योगानें महापराक्रमी राम तुला बहुमान देईल ” ३. असें बोलून त्या सुंदरीनें तें
 उत्कृष्ट व श्रेष्ठ रत्न माझ्या स्वाधीन केलें आणि अत्यंत उद्विग्न होऊन तिनें कांहीं
 रामाला खूण पटण्यासारिखा वृत्तांतही मला कथन केला ४. तदनंतर स्वस्थ चित्तानें
 मीं त्या राजकन्येला प्रणाम केला आणि इकडे परत घेण्याचा उद्देश मनांत धरून
 तिला प्रदक्षिणाही केली ५. तेव्हां मनाचा पूर्ण निश्चय करून ती मला पुनरपि
 आणखीही ह्मणाली “ हे हनुमाना, राघवाला तूं माझा वृत्तांत निवेदन कर ६ आणि
 श्रवण करितांक्षणीं लवकरच ते उभयतां वीर रामलक्ष्मण सुग्रीवासहवर्तमान इकडे
 येतील असें तूं कर ७. ह्यांत जर अंतर पडेल तर आतां माझे दोनच महिने जीवित
 अवशिष्ट राहिलें आहे त्यानंतर मी ककुत्स्थकुलोत्पन्न रामाच्या दृष्टीं पडणार नाहीं.

वत् ८ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधां मामभ्यवर्तत । उत्तरं च मया दृष्टं
कार्यशेषमनन्तरम् ९ ततोवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसंनिभः । युद्धाकाङ्क्षी
वनं तस्य विनाशयितुमारभे ११० तद्भ्रमं वनखण्डं तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्वि-
जम् । प्रतिबुद्धय निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ११ मां च दृष्ट्वा वने
तस्मिन्समागम्य ततस्ततः । ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे १२
राजन्वनमिदं दुर्गं तव भ्रमं दुरात्मना । वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महा-
बल १३ तस्य दुर्बुद्धिता राजंस्तव विप्रियकारिणः । वधमाज्ञापय क्षिप्रं
यथासौ न पुनर्ब्रजेत् १४ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा बहुदुर्जयाः ।
राक्षसाः किङ्कुरा नाम रावणस्य मनोनुगाः १५ तेषामशीतिसाहस्रं शूल-
मुद्गरपाणिनाम् । मया तस्मिन्वनाद्देशे परिधेण निषूदितम् १६ तेषां तु हत-
शिष्टा ये ते गता लघुविक्रमाः । निहतं च मया सैन्यं रावणायाचचक्षिरे १७
ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमुत्तमम् । तत्रस्थान्नाक्षसान्हत्वा शतं

इतक्या मुदतींत जर तो लवकर न येईल तर मी अनाथाप्रमाणे येथेच मरन ” ८.
हे दीन भाषण श्रवण करितांक्षणीं क्रोधानं मला घेरून टाकिलें आणि सीतादर्शना-
नंतर अवशिष्ट कार्य आपलें काय राहिलें आहे तें मीं मनामध्ये आणिलें ९.
तेव्हां माझे शरीर पर्वतासारखें वाढलें आणि युद्धाची इच्छा धरून मी त्या राव-
णाच्या वनाचा नाश करण्याला आरंभ केला ११०. तें वन मांडिलें असतां त्यांतील
मृग व पक्षी त्रस्त होऊन गोंधळून गेले आणि अक्राळविक्राळ मुद्रांनीं युक्त अस-
लेल्या राक्षसस्त्रिया जाग्या होऊन इकडे तिकडे पाहूं लागल्या ११. नंतर त्या वना-
मध्ये मला अवलोकन करितांक्षणीं त्या चोहोंकडून येऊन एकत्र जुळल्या आणि
सर्वांनीं मिळून रावणाला तो वृत्तांत सत्वर निवेदन केला १२ (त्या ह्मणाल्या)
“ हे महाबलाढ्य राजा, आपल्या सामर्थ्याचा विचार न करितां दुरात्म्या वानरानें
हे आपलें गहन वन मोडून टाकिलें आहे १३. ह्यावरून, हे राजा, आपला अपराध
करण्या त्या वानराला अवदशाच आठवली आहे. ह्यास्तव, आपण सत्वर ह्याच्या
वधाची आज्ञा द्या; ह्मणजे पुनरपि ह्याला येथें येतां येणार नाही ” १४ हे भाषण
श्रवण करून राक्षसाधिपति रावणानें आपल्या मर्जीप्रमाणें वागणारे असे किंकरनामक
अत्यंत दुर्जय राक्षस पाठवून दिले १५. परंतु, शूल व मुद्गल हातांत घेऊन आलेल्या त्या
ऐशीं हजार राक्षसांचा मीं गदेच्या योगानें त्या वनप्रदेशामध्ये वध केला १६. तथापि,
त्यांच्यापैकीं जे अवशिष्ट राहिले होते ते सत्वर तेथून निघाले आणि मीं सैन्य
मारिल्याचें त्यांनीं रावणाला कथन केलें १७. तदनंतर चिरेबंदी काम केलेला रावणाचा

२८६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 स्तम्भेन वै पुनः १८ ललामभूतो लङ्काया मया विध्वंसितो रुषा । ततः
 प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् १९ राक्षसैर्वहुभिः सार्धं घोररूपै-
 र्भयानकैः । तमहं बलसंपन्नं राक्षसं रणकोविदम् १२० परिघेणातिघोरेण
 सूदयामि सहानुगम् । तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रिपुत्रान्महाबलान् २१
 पदातिबलसंपन्नान्प्रेषयामास रावणः । परिघेणैव तान्सर्वान्नयामि यन्नसा-
 दनम् २२ मन्त्रिपुत्रान्हताञ्श्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् । पञ्च सेनाग्रगा-
 ञ्छूरान्प्रेषयामास रावणः २३ तानहं सहसैन्यान्वै सवनिवाभ्यमुदयम् ।
 ततः पुनर्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् २४ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषया-
 मास संयुगे । तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् २५ सहसा स्वं
 समुद्यन्तं पादयोश्च गृहीतवान् । तमामीनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेष-
 यम् २६ तमक्षमागतं भयं निशम्य स दशाननः । ततश्चन्द्रजितं नाम
 द्वितीयं रावणः सुतम् २७ व्यादिदेश सुसंकुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ।
 तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् २८ नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमु-

उत्कृष्ट प्रासाद मोडून टाकावा असें माझ्या मनांत आल्यामुळे तेथील शंभर राक्षसांचा
 वध करून स्तभाच्या योगाने १८ मी लंकानगरीला भूषण होऊन राहिलेल्या त्या
 प्रासादाचा रागारागाने विध्वंस केला. तदनंतर प्रहस्तपुत्र जंबुमालीला घोर रूप धारण
 करणाऱ्या असंख्य भयंकर राक्षसांसहवर्तमान माझ्याकडे (रावणाने) जाण्याची आज्ञा
 केली. परंतु, त्या बलाढ्य व संग्रामवेत्त्या राक्षसाचा अनुयायांसहवर्तमान मीं अतिघोर
 गर्दने घात केला. हे ऐकून राक्षसाधिपति रावणाने पायदळ सैन्य बरोबर देऊन महाबलाढ्य
 मन्त्रिपुत्रांना हुकूम केला. तथापि, गदेच्याच योगाने मीं त्या सर्वांना यमलोकीं पाठवून
 दिले १९, १२०, २१, २२. ह्याप्रमाणे संग्रामामध्ये झटपट पराक्रम करणाऱ्या मन्त्रिपुत्रांचा
 वध झाल्याचे ऐकून रावणाने पांच शूर सेनाधिपति पाठवून दिले २३. परंतु, सैन्यासहवर्तमान
 त्याही सर्वांचा मीं वध केला. तदनंतर दशानन रावणाने आपला महाबलाढ्य पुत्र
 अक्ष २४ पुष्कळ राक्षस बरोबर देऊन संग्रामामध्ये पाठवून दिला. त्याप्रमाणे तो मंदोद-
 रीपुत्र रणशूर कुमार अक्ष २५ एकाएकी आकाशामध्ये आला असता मीं त्याचे
 पाय धरिले आणि शंभरवेळां गरगर फिरवून त्याचे चूर्ण करून टाकिले २६. ह्याप्रमाणे
 अक्षाचा वध झाल्याचे ऐकून दशानन रावण अतिशयच क्रुद्ध झाला आणि युद्धामध्ये
 अजिंक्य व बलाढ्य अशा आपल्या इंद्रजितनामक पुत्राला त्याने आज्ञा केली. तेव्हां
 त्या राक्षसश्रेष्ठाला आणि त्याच्या बरोबर आलेल्या सर्व सैन्याला २७, २८
 संग्रामामध्ये सामर्थ्यहीन केल्यावर मला पराकाष्ठेचा हर्ष झाला. मोठ्या खात्रीने रावणाने

पागतः । महतापि महाबाहुः प्रत्यनेन महाबलः २० प्रहितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोद्धतैः । सोविषहं हि मां बुद्ध्वा स्वसैन्यं चावमर्दितम् १३० ब्रह्मणोस्त्रेण स तु मां प्रबद्ध्वा चातिवेगिनः । रज्जुभिश्चापि बध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः ३१ रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपागमन् । दृष्ट्वा संभाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना ३२ पृष्ठश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम् । तत्सर्वं च रणे तत्र सीतार्थमुपजल्पितम् ३३ तस्यास्तु दर्शनाकाङ्क्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो । मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ३४ रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् । सोहं दौत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ३५ शृणु चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते । राक्षसंश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ३६ सुग्रीवश्च महाभाग स त्वां कौशलमब्रवीत् । धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच ह ३७ वसतो ऋण्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे । राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ३८ तेन मे कथितं राजन्भार्या मे रक्षसा हता । तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ३९

मदमत्त वीरसंहवर्तमान ह्या महापराक्रमी व महाबलाढ्य पुत्राला माझ्याकडे पाठविलें होतें. असो. मी अजिंक्य आहे असें जाणून आणि आपल्या सैन्याचा नाश झाला हें लक्षांत आणून त्यानें २९, १३० मला अतिवेगवान् ब्रह्मास्त्रानें बांधून टाकिलें असतां इतर राक्षसांनींही मला दोऱ्यांनीं आवळून टाकिलें ३१ व ते मला रावणासमीप घेऊन गेले. मला अवलोकन केल्यानंतर दुरात्म्या रावणानें माझ्याशीं संभाषण केलें ३२ आणि लंकेमध्ये येण्याचें व राक्षसांचा संग्रामामध्ये वध करण्याचें कारण काय ह्मणून त्यानें विचारिलें असतां तें सर्व सीतेकरितां आहे ह्मणून मीं त्याला सांगितलें ३३. (सारांश, मी त्याला ह्मणालों) “ हे विभो, त्या सीतेच्या दर्शनाकरितां मी तुझ्या घरीं आलों आहे आणि मी वायूचा औरस पुत्र वानर हनुमान् आहे ३४. शिवाय, मी वानर सुग्रीवाचा मंत्री व रामाचा दूत आहे असें तूं समज. तात्पर्य, रामासंबंधानें निरोप घेऊन मी तुझ्यासमीप येथें आलों आहे ३५. हे राक्षसाधिपते, तो निरोप मी तुला सांगतो; तूं श्रवण कर. वानराधिपति सुग्रीवानें तुला स्वस्थ चित्तानें निरोप सांगितला आहे ३६. हे महाभाग्यवान् रावणा, त्या सुग्रीवानें प्रथमतः तुला कृशल प्रश्न विचारून धर्म, अर्थ आणि काम ह्यांना अनुसरून असलेला हितावह व पथ्यकारक निरोप त्यानें तुला सांगितला आहे. तो येणेंप्रमाणें:— ३७ विपुल वृक्षांनीं युक्त असलेल्या ऋण्यमूकपर्वतावर वास्तव्य करीत असतांना रणशूर राम माझा मित्र झाला ३८ आणि मला ह्मणाला “ हे राजा, राक्षसानें माझी भार्या हरण

२८८ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण मह प्रभुः । चक्रेभिसाक्षिकं सख्यं राघवः
 सहलक्ष्मणः १४० तेन वालिनमाहत्य शरैकेन मंयुगे । वानराणां महा-
 राजः कृतः संप्लवतां प्रभुः ४१ तस्य माहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना
 त्विह । तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः ४२ क्षिप्रमानीयतां
 सीता दीयतां राघवस्य च । यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ४३
 वानराणां प्रभावोयं न केन विदितः पुरा । देवतानां सकाशं च ये
 गच्छन्ति निमन्त्रिताः ४४ इति वानरराजस्त्वामाहृत्यभिहितो मया ।
 मामैक्षत ततो रुष्टश्चक्षुषा प्रदहन्निव ४५ तेन वध्योहमाज्ञतां रक्षसा रौद्र-
 कर्मणा । मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ४६ ततो विभीषणो नाम
 तस्य भ्राता महामतिः । तेन राक्षसराजश्च याचितो मम कारणात् ४७
 नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः । राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः
 संलक्ष्यते त्वया ४८ दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस । दूतेन
 वेदितव्यं च यथाभिहितवादिना ४९ सुमहत्यपराधेपि दूतस्यातुलविक्रम ।

करून नेली आहे ह्यास्तव, त्यासंबंधाने साहाय्य करण्याविषयीं तूं मला वचन दे ” ३९.
 ह्याप्रमाणे रामाने सांगितल्यानंतर वालीने ज्याने राज्य हरण केले आहे त्या सुग्रीवासहवर्तमान
 प्रभु रामाने लक्ष्मणाला बरोबर घेऊन व अग्नीला साक्षी ठेवून सख्य केले १४०. नंतर
 एका बाणाने संग्रामामध्ये वालीचा वध करून महाराज सुग्रीवाला त्या रामाने उड्डाण
 करणाऱ्या वानरांचे प्रभुत्व दिले ४१. ह्यास्तव, त्या सुग्रीवाचे अगदी मनापासून साहाय्य
 करणे आमचे कर्तव्य आहे आणि त्यानेच धर्मबुद्धीने मला तुझ्याकडे पाठविले
 आहे ४२. “ ह्या वीर वानरांनी तुझ्या सैन्याचा नाश केला नाही तांचे सीतला लव-
 कर परत आणून रामाच्या स्वाधीन कर ४३. वानरांचा हा प्रभाव पूर्वीच कोणाला
 बरे माहीत झालेला नाही ? निमंत्रित असल्यामुळे देवतांच्याही समीप ते जात
 असतात ” ४४ ह्याप्रमाणे वानरराज सुग्रीवाने तुला निरोप सांगितला आहे; ह्मणून
 मी त्याला सांगितले असतां दृष्टीने मला दग्ध करितच कीं काय तो रावण क्रुद्ध
 होऊन माझ्याकडे पाहू लागला ४५ आणि माझा प्रभाव न समजून त्या क्रूरकर्मी
 दुरात्म्या रावणराक्षसाने माझा वध करण्याविषयीही राक्षसांना आज्ञा केली ४६.
 तेव्हां विभीषण ह्मणून त्याचा एक महाविचारी भ्राता आहे त्याने माझ्याकरितां त्या
 राक्षसराजाची प्रार्थना केली ४७. (तो ह्मणाला) “ हे राक्षसश्रेष्ठा, हा आग्रह आपण
 सोडा. आपण राजनीतीला सोडून असलल्या मार्गाचे अवलंबन करित आहां ४८.
 हे राक्षसा, राजनीतिशास्त्रांमध्ये दूतांचा वध कोठे सांगितला नाही. जसे असल

विरूपकरणं दृष्टं न वधोस्ति हि शास्त्रतः १५० विभीषणेनैवमुक्तो रावणः
 संदिदेश तान् । राक्षसानेतदवाद्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ५१ ततस्तस्य
 वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः । वेष्टितं शणवलकैश्च पट्टैः कार्पासकै-
 स्तथा ५२ राक्षसाः सिद्धसंनाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः । तदादीप्यन्त
 मे पुच्छं हनन्तः काष्ठमुष्टिभिः ५३ बद्धस्य बहुभिः पार्शैर्यञ्चितस्य च
 राक्षसैः । न मे पीडाभवत्काचिद्द्विदक्षोर्नगरीं दिवा ५४ ततस्तं राक्षसाः
 शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् । अधोषयन्नाजमार्गं नगरद्वारमागताः ५५
 ततोहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः । विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः
 स्थितः पुनः ५६ आयसं परिधं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् । ततस्तन्नग-
 रद्वारं वेगेन प्लुतवानहम् ५७ पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साङ्गोपु-
 राम् । दहाम्यहमसंभ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ५८ विनष्टा जानकी
 व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायाः कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ५९

तसें भाषण करणाच्या दूतानें आपला निरोप सांगितला पाहिजे ४९. हे अतुलपरा-
 क्रमी रावणा, मोठा अपराध जरी दूताच्या हातून घडला तरी त्याला विद्रूप करावें,
 एवढेंच फार तर शास्त्रामध्ये सांगितलें आहे; शास्त्रांत त्याचा वध सांगितलेला
 नाही " १५०. ह्याप्रमाणें विभीषणानें प्रार्थना केली असतां " हें ह्याचें पुच्छ आजच्या
 आजच दग्ध करून टाका " ह्मणून रावणानें त्या राक्षसांना आज्ञा केली ५१. तदनं-
 तर त्याचें भाषण श्रवण केल्यावर राक्षसांनीं माझ्या पुच्छाला कापसाचीं चिरमुटें व
 तागाचीं वस्त्रें भोंवतालीं गुंडाळलीं ५२ आणि युद्धाची तयारी करून सज्ज झालेल्या
 त्या प्रचंडपराक्रमी राक्षसांनीं काष्ठें व मुष्टि ह्यांच्या योगानें मला प्रहार करीत करीत
 माझें पुच्छ पेटवून दिलें ५३. परंतु, राक्षसांनीं जरी मला जखडलें होतें आणि अनेक
 पाशांनीं जरी मला बांधिलें होतें तरी दिवसां लंकानगरी पहावयास संपडावी अशी
 माझी इच्छा असल्यामुळें मला कांहींएक पीडा झाली नाही ५४. तदनंतर त्या शूर
 राक्षसांनीं बांधून अग्नीनें प्रदीप्त केलेल्या माझ्यासंबंधानें राजमार्गामध्ये दवंडी पिटविली
 आणि नगराच्या द्वाराशीं ते मला घेऊन आले ५५. तेव्हां आपलें तें प्रचंड रूप मीं
 पुनरपि संकुचित केलें आणि तो वध सोडून टाकून पुनरपि नेहमींप्रमाणेंच झालों ५६.
 लोखंडाची गदा घेऊन मीं त्या राक्षसांचा वध केला; वेगावेगानें त्या नगराच्या
 द्वारावर उडी मारिली ५७; आणि नंतर आपल्या प्रदीप्त झालेल्या पुच्छाच्या योगानें
 मी अग्दीं निर्भयपणें प्रलयकालीं प्रजा दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें गच्या व बुरुज
 संह्वर्तमान लंकानगरी दग्ध करूं लागलों ५८. परंतु, " सर्व नगरी

२०० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः । रामस्य च महत्कार्यं
मयेदं विफलीकृतम् १६० इतिशोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः । तताहं
वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् ६१ जानकी न च दग्धेति विस्मयो-
दन्तभाषिणाम् । ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् ६२
अदग्धा जानकीत्येव निमित्तैश्वोपलाक्षितम् । दीप्यमाने तु लाङ्गुले न
मां दहति पावकः ६३ हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः । तैर्नि-
मित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः ६४ ऋषिवाक्यैश्च दृष्टार्थैरभवं हृष्ट-
मानमः । पुनर्दृष्टा च वैदेही विसृष्टश्च तथा पुनः ६५ ततः पर्वतमासाद्य
तत्रारिष्टमहं पुनः । प्रतिपुवनमारंभे युष्मद्दर्शनकाङ्क्षया ६६ ततः श्वमन-
चन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् । पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ६७
राघवस्य प्रमादेन भवतां चैव तेजसा । सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्व-
मनुष्ठितम् ६८ एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् । तत्र यत्र कृतं शेषं

जळून खाक झाली आहे; लंकेतील कोणताही प्रदेश न जळलेला
शिलक राहिलेला नाही; तेव्हां जानकीचा निःसंशय नाश झालाच असेल ५९; लंका
दहन करितांना माझ्या हातून सीताही निःसंशय दग्ध झाली आणि ह्यामुळे रामाचें
हें माठें कार्य मीं अगदीं निष्फळ केलें ” ६० अशा प्रकारची मला काळजी पडली
व मी अगदीं शोकाकुल झालों. तदनंतर आश्चर्याचकित करून टाकणारी वार्ता कथन
करणान्या चारणांची “ जानका दग्ध झाली नाही ” अशी शुभ अक्षरांनीं युक्त अस-
लेली वाणी मीं श्रवण केली. तेव्हां ती अद्भुत वाणी श्रवण करून मलाही “जानकी दग्ध
झाली नाही ” असें वाटलें आणि इतर चिन्हांवरून माझे तसें अनुमानही झालें. कारण,
माझे पुच्छ जरी प्रदीप्त झालें होतें तरी अग्नीमुळें माझ्या अंगाचा दाह होत
नव्हता ६१, ६२, ६३. माझे हृदय आनंदित होतें आणि वायु सुगंधि वहात होते.
त्या प्रत्यक्ष चिन्हांवरून, इतरही महत्त्वाच्या कारणांवरून ६४ आणि प्रतीतीस येऊन
चुकलेल्या ऋषिवाक्यांवरून मी मनामध्ये आनंदित झालों, पुनरपि सीतेचें मीं दर्शन
घेतलें आणि तिनें मला जाण्याची अनुज्ञाही दिली ६५. तदनंतर अरिष्टपर्वतावर
येऊन तुमचें दर्शन घेण्याच्या इच्छेनें मीं उलट उडुाण करण्याचा उपक्रम केला ६६.
नंतर वायु, सूर्य, चंद्र, सिद्ध आणि गंधर्वह्यांनीं आश्रय केलेल्या आकाशमार्गचें आक्रमण
करून मी तुहांला येथं येऊन भेटलों ६७. रामाच्या प्रसादानुळें आणि तुमच्या तेजामुळें
सुग्रीवाच्या कार्याकरितां मीं हें सर्व केलें ६८ हें सर्व तेथें केलेलें मीं तुहांला
कथन केलें आहे. आतां माझ्या हातून न झालेलें जे अवाशिष्ट राहिलेलें कार्य तें

तत्सर्वं क्रियतामिति ६९ [२५६८] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डेष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एतदाख्याय तत्सर्वं हनूमान्मारुतात्मजः । भूयः समुपचक्राम वचनं
वक्तुमुत्तरम् १ सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च मंभ्रमः । शीलमा-
साद्य सीताया मम च प्रीणितं मनः २ आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः
पुवर्गर्षभाः । तपसा धार्येल्लोकान्क्रुद्धा वा निर्दहेदपि ३ सर्वथातिप्र-
कृष्टोसौ रावणो राक्षसेश्वरः । यस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विना-
शितम् ४ न तदग्निशिखा कुर्यात्संस्पृष्टा पाणिना सती । जनकस्य सुता
कुर्याद्यत्क्रोधकलुपीकृता ५ जाम्बवत्प्रमुखान्मर्वाननुज्ञाप्य महाकपीन् ।
अस्मिन्नवंगते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥ न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ
पार्थिवात्मजौ ६ अहमेकोपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् । तां लङ्कां
तरसा हन्तुं रावणं च सराक्षसम् ७ किं पुनः सहिता वीरैर्बलवद्भिः
कृतात्मभिः । कृतास्त्रैः पुवर्गैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ८ अहं तु रावणं

सर्व उरकण्याची तुह्नी तजवीज करा” ६९. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामा-
यणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं अष्टावन्नावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५८ ॥

हे सर्व त्यांना सांगितल्यानंतर वायुपुत्र हनुमान् आणखीही त्यांना ह्मणाला १
“ रामाचा उद्योग आणि सुग्रीवाची त्वरा ह्यांचे सार्थक झाले आहे आणि सीतेचे
शील अवलोकनांत आल्यामुळे माझ्याही मनाला आनंद झाला आहे २. हे वानरश्रे-
ष्ठो, अशा प्रकारचे शील त्या साध्वी सीतेलाच योग्य आहे. आपल्या तपाच्या
योगाने ती त्रैलोक्याचे रक्षण करील; आणि क्रुद्ध झाली असता ही त्रैलोक्य दग्धही
करून टाकील ३. ज्याअर्थी सीतेच्या शरीराला स्पर्श केला असताही तिच्या तपाच्या
योगाने रावणाचा नाश झाला नाही, त्याअर्थी तो राक्षसाधिपति महातपस्वीच असला
पाहिजे ४. जनककन्या सीता क्रुद्ध झाली असता जे करील ते हस्तस्पर्श झाला असतां
अग्नीची ज्वालाही करू शकणार नाही ५. आतां जांबव न् आदि करून सर्व महाकपींची
अनुज्ञा घेतल्यानंतर सीताशुद्धिरूप कार्येथपर्यंत झाल्याचे मी आपणास निवेदन
केले आहे. तस्मात्, आतां सीतेसहवर्तमान त्या राजकुमार रामलक्ष्मणांचे आपणांला
दर्शन हाणें शक्य आहे ६. राक्षसगणांसहवर्तमान ती लंका नगरी आणि इतर राक्ष-
सांसहवर्तमान तो रावण ह्यांचा स्वसामर्थ्याने वध करण्यास मी एकटाही समर्थ आहे ७.
मग वीर, बलाढ्य, सुशिक्षित, अस्त्रसंपन्न, शक्तिमान् आणि विजयेच्छु असलेल्या तुमची
गोष्ट कशाला पाहिजे ? ८. मी सैन्य, पुढारी, पुत्र व सहादर भ्राते असहवर्तमान रावणाचा

२९२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
युद्धे समैन्यं सपुरःसरम् । सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ९ ब्राह्म-
मस्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा १० यदि शक्रजितास्त्राणि दुर्निरी-
क्ष्याणि संयुगे । तान्यहं निहनिष्यामि विधमिष्यामि राक्षसान् ११ भव-
तामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् । मयातुला विसृष्टा हि शैलवृष्टि-
र्निरन्तरा १२ देवानपि रणे हन्यात्किंपुनस्तान्निशाचरान् । भवतामनु-
ज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि माम् १३ सागरोप्यतियाद्वेलां मन्दरः
प्रचलेदपि । न जाम्बवन्तं समरे कम्पयंदरिवाहिनी १४ सर्वराक्षससङ्घानां
राक्षसा ये च पूर्वजाः । अलमेकोपि नाशाय वीरो वालिसुतः कपिः १५
पुवगस्योरुवगेन नीलस्य च महात्मनः । मन्दरोप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि
राक्षसाः १६ सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरगपक्षिषु । मैन्दस्य प्रतियोद्धारं
शंसत द्विविदस्य वा १७ अश्विपुत्रौ महावेगावतौ पुवगसत्तमौ । एतयोः
प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे १८ मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मी-
कृता पुरी । राजमार्गेषु सर्वेषु नाम विश्रावितं मया १९ जयत्यतिबलो रामो

संग्रामामध्ये वध करीन ९; ब्राह्म, रौद्र, वायव्य आणि वारुण १० हीं संग्रामामध्ये
अत्रुंची दृष्टि दिपवून टाकणारीं जरी इंद्रजितापाशीं अस्त्रे असलीं तरी मी त्या सर्वांचा
नाश करून राक्षसांचा वध करीन ११. तुमची अनुज्ञा झाली असतां रावणाला जख-
डून टाकण्यास माझा पराक्रमच पुरे होईल. मीं एकसारिखी अतुल पाषाणवृष्टि सुरू
केली असतां १२ संग्रामामध्ये ती देवांचाही वध करील; मग त्या निशाचरांची कथा
काय ? परंतु जोपर्यंत तुमची अनुज्ञा झाली नाही तोपर्यंत मला पराक्रम करितां येत
नाहीं १३. सागरही मर्यादेचे उल्लंघन करील आणि कदाचित् मंदरपर्वतही स्थाना-
पासून चळेल. परंतु, संग्रामामध्ये शत्रूंची सेना जांबवानाला जेरीस
आणण्यास समर्थ होणार नाही १४. एकंदर राक्षससमूहायांचा आणि त्यांच्या पूर्वज
राक्षसांचा नाश करण्यास मी एकटाही पुरे आहे अथवा वालिपुत्र वीर अंगदही समर्थ
आहे १५. महात्म्या नीलवानराच्या प्रचंड वेगानें मंदरपर्वतही विदीर्ण होऊन जाईल;
मग युद्धामध्ये राक्षसांची गोष्ट कशाला पाहिजे ? १६. मैदाशीं अथवा द्विविदाशीं
सामना करणारा देव, असुर, यक्ष, गन्धर्व, उरग आणि पक्षी ह्यांमध्ये एक तरी कोणी
सांगा पाहूं १७. हे महावेगवान् वानरश्रेष्ठ अश्विनीकुमारांचे पुत्र आहेत. ह्यांच्याशीं
संग्रामामध्ये सामना करणारा मला कोणीही दिसत नाही १८. लंकानगरीतील
(मोठ्या मोठ्या) राक्षसांचा वध करून मीं ती दग्ध करून टाकिली आणि सर्व
राजमार्गांमध्ये नांव गाजविलें १९ “ अतिबलाढ्य रामाचा व महाबलाढ्य लक्ष्मणाचा

लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवां राघवेणाभिपालितः २०
 अहं कोमलराजस्य दामः पवनसंभवः । हनूमानिति सर्वत्र नाम विश्रा-
 वितं मया २१ अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः । अधस्ताच्छिं-
 शपामूले साध्वी करुणमास्थिता २२ राक्षसीभिः परिवृता शोकसंताप-
 कर्शिता । मेघरेखापरिवृता चन्द्रेखेव निष्प्रभा २३ अचिन्तयन्ती वैदेही
 रावणं बलदर्पितम् । पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी २४
 अनुरक्ता हि वैदेही रामे सर्वात्मना शुभा । अनन्यचिन्ता रामेण पौलो-
 मीव पुरन्दरे २५ तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च । सा मया
 राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः २६ राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदा-
 वने । एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा २७ अधःशय्या विवर्णाङ्गी
 पद्मिनीव हिमोदये । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया २८ कथं-
 चिन्मृगशावाक्षी विश्वासमुपपादिता । ततः संभाषिता चैव सर्वमर्थं

जयजयकार असो. राघवानें रक्षण केलेल्या सुग्रीवराजाचा विजय असो २०.
 मी वायुपुत्र हनुमान् कोसलदेशाधिपति रामाचा दास आहे. ” असें सर्व ठिकाणीं
 मीं नांव गाजविलें आहे २१. दुरात्म्या रावणाच्या अशोकवनांत शिशवीच्या
 झाडाखालीं साध्वी सीता दीनपणानें बसली आहे २२; राक्षसींनीं तिला घेरून
 टाकिलें आहे; शोक व संताप ह्यांनीं ती कृश झाली असल्यामुळें मेघपटलानें
 आच्छादित झालेल्या चंद्रकलेप्रमाणें ती निस्तेज दिसत आहे २३. परंतु, बलामुळें
 मत्त झालेला रावण तिच्या खिन्नगणतींतही नाही. कारण, तेथें अडकवून टाकिलेली
 ती सुंदरी जानकी पतिव्रता आहे २४; रामावांचून मनामध्ये ती दुसरें कांहींएक
 चिंतन करीत नाही आणि इंद्राणी ज्याप्रमाणें इंद्राने ठिकाणीं अनुरक्त आहे त्याप्रमाणें
 रामाचे ठिकाणीं ती कल्याणी सीता अगदीं मनापासून अनुरक्त आहे २५. एकच
 वस्त्र तिनें परिधान केलेलें आहे आणि तिच्या अंगावर धूळ उडालेली आहे. प्रमदा-
 वनांत राक्षसींमध्ये असलेल्या त्या सीतेला एकसारख्या अक्राळविक्राळ राक्षसी
 धमकी देत आहेत असें मीं अवलोकन केले. भर्त्याचाच ध्यास घेऊन बसलेल्या त्या
 दीन सीतेनें केंसांचा अंबाडा बांधलेला आहे २६, २७; ती भूमीवर शयन करीत
 आहे; हिवाळा आला असतां ज्याप्रमाणें कमलिनीची कांति पालटते त्याप्रमाणें तिची
 कांति पालटून गेलेली आहे आणि रावणाच्या हातून सुटका होण्याविषयीं निराशा
 झाल्यामुळें ती मरणाचा निश्चय करून राहिलेली आहे २८. हरणाच्या पाडसाप्र-
 माणें जिचे नेत्र आहेत अशा त्या सीतेला मीं कसा तरी धीर दिला

२०४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 प्रकाशिता २९ रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता । नियतः समु-
 दाचारो भक्तिर्भर्तारि चात्तमा ३० यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा दशा-
 ननः । निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ३१ सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी
 तद्वियोगाच्च कर्शिता । प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ३२ एव-
 मास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा । यद्ब्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपक-
 ल्प्यताम् ३३ [२६०१] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
 सुन्दरकाण्ड एकोनषष्टितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत । अश्विपुत्रौ महावेगौ बलवन्तौ
 पुत्रदुग्धौ १ पितामहवरोत्सेकात्परमं दर्पमास्थितौ । अश्विनोर्माननार्थं हि
 सर्वलोकपितामहः २ सर्वाबाध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान्पुरा । वरोत्सेकेन
 मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् ३ सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ महाबलौ ।

आणि संभाषण करून सर्व कांहीं तिला निवेदन केलें २९. राम आणि सुग्रीव
 ह्या उभयतांमध्ये सख्य झाल्याचें श्रवण करितांक्षणीं तिला आनंद झाला. तिचें
 दृढ पातिव्रत्य एकसारिखें चाललेलें आहे आणि भर्त्यांचे ठिकाणीं तिची अनुपम
 भक्ति आहे ३०. इतकें असूनही सीतेच्या हातून रावणाचा वध होत नाही ह्यावरून
 तो रावण खराखर महातपस्वी असला पाहिजे. तथापि, (सीतेला दुःख दिल्याच्या
 पातकानें तो आपोआप मृतप्रायच झालेला आहे) राम त्याचा वध होण्याला निमित्त
 मात्र होईल ३१. ती सीता जातीचीच सडपातळ असून त्या रामाच्या वियोगानें
 अधिकच कृश झालेली आहे आणि ह्यामुळें प्रतिपदेचे दिवशीं अध्ययन करणाऱ्याच्या
 विद्येप्रमाणें ती अतिच सूक्ष्म झाली आहे ३२. सारांश, ती महाभाग्यवती सीता
 ह्याप्रमाणें एकसारिखा शोक करीत बसली आहे. तेव्हां ह्याला काय उपाय कराव-
 याचा असेल तो सर्व लवकर होण्याची तजवीज करा ३३. ह्याप्रमाणें महामुनिवा-
 ल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतिल सुंदरकांडापैकीं एकुणसाठावा
 सर्ग समाप्त झाला ॥ ५९ ॥

तें त्या हनुमानाचें भाषण श्रवण केल्यावर वालिपुत्र अंगद ह्मणाला “ हे महावेग-
 वान् अश्विनीकुमारपुत्र मैद व द्विविद वानर बलाढ्य आहेत १; आणि ब्रह्मदेवाच्या
 वरानें ते पराकाष्ठेचे गर्विष्ठ झालेले आहेत. अश्विनीकुमारांना मान देण्याकरितां सर्व-
 लोकाधिपति ब्रह्मदेवानें २ पूर्वीं ह्यांना “ तुझाला कोणापासूनही पीडा होणार
 नाही ” असा अतुल वर दिला असतां त्या वरानें मत्त होऊन व प्रचंड सेनेचा
 पराजय करून ३ ह्या महाबलाढ्य वीर कानरांनीं देवांचें अमृत प्राशन केलें. सर्व

एतावेव हि संक्रुद्धौ मवाजिरथकुञ्जराम् ४ लङ्कां नाशयितुं शक्तौ
 सर्वे तिष्ठन्तु वानराः । अहमंकोपि पर्याप्तः मराक्षसगणां पुरीम् ५ तां
 लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् । किं पुनः सहितो वीरैर्वलवद्भिः
 कृतात्मभिः ६ कृतास्त्रैः प्लवगैः शक्तैर्भवद्भिर्विजयैपिभिः । वायुसूनार्वल-
 नैव दग्धा लङ्कति नः श्रुतम् । ७ दृष्ट्वा देवी न चानीता इति तत्र निवे-
 दितुम् । न युक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातपौरुषैः ८ न हि वः प्लवने
 कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे । तुल्यः सामन्दैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ९
 जित्वा लङ्कां सरक्षौघां हत्वा तं रावणं रणे । सीतामादाय गच्छामः
 सिद्धार्था हृष्टमानसाः १० तेष्वेवं हतशेषेषु राक्षसेषु हनूमता । किमन्यदत्र
 कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ११ रामलक्ष्मणयोर्मध्ये न्यस्याम जन-
 कात्मजाम् । किं व्यलीकैस्तु तान्सवान्वानरान्वानरर्षभान् १२ वय-
 मेव हि गत्वा तान्हत्वा राक्षसपुङ्गवान् । राघवं द्रष्टुमर्हामः सुग्रीवं मह-
 लक्ष्मणम् १३ तमेवं कृतसंकल्पं जाश्ववान्हरिसत्तमः । उवाच परमप्रीतो

वानर स्वस्थ वसूं द्या. हेच उभयतां क्रुद्ध झालं असतां अश्व, रथ व गज ह्यांसहवर्त-
 मान लंकेचा नाश करण्यास समर्थ आहेत. अथवा राक्षसगणांसहवर्तमान ती लंका-
 नगरी आणि तो महाबलाढ्य रावण ह्यांचा स्वसामर्थ्याने नाश करण्यास मीही
 पुरेसा आहे. मग बलवान्, वीर, सुशिक्षित, अस्त्रवेत्ते, समर्थ आणि विजयशाली
 असलेल्या तुमचें साहाय्य असल्यावर तर काय विचारावयाचें आहे ? वायुपुत्राच्या
 बलानेंच लंका दग्ध झाली असें आपल्या कानांवर आलें आहे ४, ५, ६, ७; परंतु,
 पराक्रमाविषयीं प्रख्यात असलेले तुम्ही साहाय्यकर्ते असतांना “ सीतादेवीचें दर्शन
 झालें परंतु, तिला आणिलें नाही ” असें रामाला जाऊन सांगणें मला योग्य दिसत
 नाही ८. हे वानरश्रेष्ठहो, उड्डाण करण्यामध्ये अथवा पराक्रम गाजविण्यामध्ये देव आणि
 दैत्य ह्यांसहवर्तमान त्रैलोक्यांत तुमची बरोबरी करणारा कोणीही नाही ९. ह्यास्तव,
 राक्षसगणांसहवर्तमान लंका जिंकून व संग्रामामध्ये त्या राक्षसांचा वध करून आपण कृत-
 कृत्य होऊं आणि सीतेला घेऊन आनंदानें रामाकडे जाऊं १०. हनुमानानें राक्षसांचा
 वध केल्यामुळे त्यामध्ये थोडकेच अवशिष्ट राहिले असतांना आतां तेथें आपले दुसरें
 कर्तव्य तें काय उरलें ? जानकीला घेऊन येऊन आपण रामाकडे जाऊं ह्याणजे झालें ११.
 आपणच जानकीला रामलक्ष्मणांच्यामध्ये नेऊन ठवूं. किष्किंधानगरीतून लंकानगरींत
 जाण्याचें त्या सर्व वानरांना व वानरश्रेष्ठांना आयास पाडण्यांत काय अर्थ आहे ? १२.
 आपणच तेथें जाऊन मुख्य मुख्य राक्षसांचा वध केल्यावर लक्ष्मणांसहवर्तमान सुग्रीवाची

२९६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।

वाक्यमर्थवदर्थवित् १४ नैषा बुद्धिर्महाबुद्धे यद्वीषि महाकपे । विचेतुं
वयमाज्ञप्ता दक्षिणां दिशमुत्तमाम् १५ नानेतुं कपिराजेन नैव रामेण
धीमता । कथंचिन्निर्जितां सीतामम्माभिर्नाभिरोचयेत् १६ राघवो नृप-
शार्दूलः कुलं व्यपदिशन्स्वकम् । प्रतिज्ञाय स्वयं राजा सीताविजयम-
ग्रतः १७ सर्वेषां कपिमुख्यानां कथं मिथ्या करिष्यति । विफलं कर्म
च कृतं भवेत्तृष्टिर्न तस्य च १८ वृथा च दर्शितं वीर्यं भवेद्दानरपुङ्गवाः ।
तस्माद्गच्छाम वै सर्वे यत्र रामः सलक्ष्मणः ॥ सुग्रीवश्च महातेजाः कार्य-
स्यास्य निवेदने १९ न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान्पश्यति राज-
पुत्र । यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान्पश्यतु कार्यसिद्धिम् २०
[२६०१] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे
षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः । अङ्गदप्रमुखा वीरा

व रामाची भेद घ्यावी हें बरें ” १३. ह्याप्रमाणें वालिपुत्र अंगदाचें बोलणें झाल्या-
नंतर त्याच्या भाषणाचें तत्त्व जाणणारा वानरश्रेष्ठ जांबवान् अतिशय संतुष्ट झाला आणि
ह्मणाला १४ “ हे महानुद्धिमान् श्रेष्ठ वानरा, तूं ह्मणतोस खरें; परंतु, हा विचार उपयोगीं
नाहीं. कारण, दक्षिणदिशेमध्ये त्या श्रेष्ठ सीतादेवीचा शोध करण्याविषयीच आपणांला
आज्ञा झालेली आहे १५. “तिला घेऊन या” अशी वानरराज सुग्रीवानें अथवा विचारी
रामानें आपणांला आज्ञा केलेली नाही. शिवाय, आपल्या कुलाचा अभिमान बाळगणाऱ्या
नृपश्रेष्ठ रघुवंशज रामाला आपणच सीतेला जिंकून आणिलें असतां कधींहीं बरें वाट-
णार नाही. शिवाय, सर्व वानरश्रेष्ठांसमक्ष रावणाला जिंकून स्वतः सीतेला आणण्याची
जर त्या राजानें प्रतिज्ञा केली आहे तर त्याची प्रतिज्ञा मिथ्या होणें योग्य कसें
होईल ? सारांश, हे वानरश्रेष्ठहो, असें झालें असतां आपला मात्र पराक्रम व्यर्थ
जाईल आणि त्यालाही संतोष होणार नाही १६, १७, १८. सारांश, हे वानरश्रेष्ठहो,
असें केलें असतां आपला पराक्रम मात्र व्यर्थ दर्शविल्यासारखें होणार आहे.
तस्मात्, लक्ष्मणासहवर्तमान राम आणि महातेजस्वी सुग्रीव हे जिकडे आहेत तिकडे
हें झालेलें कार्य निवेदन करण्याकरितां आपण सर्व जाऊ १९. हे राजपुत्र अंगदा,
आमच्यासंबंधानें हा तुझा विचार अयोग्य आहे असें नाही; परंतु, रामाचा विचार ज्याप्रमाणें
ठरलेला आहे त्याप्रमाणें कार्यसिद्धि करून घेण्याकडे तुला लक्ष्य दिलें पाहिजे २०.
ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडा-
पैकीं साठावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६० ॥

हनूमांश्च महाकपिः १ प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुंगवःसराः । महेन्द्राग्रा-
 त्समुत्पत्य पुप्लुवुः पुवगर्षभाः २ मेरुमन्दरसंकाशा मत्ता इव महागजाः।
 छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ३ सभाज्यमानं भूतैस्तमात्म-
 वन्तं महाबलम् । हनूमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ४ राघवे चार्थ-
 निर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः । समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरु-
 ज्ञताः ५ प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे रामप्रती-
 कारे निश्चितार्था मनस्विनः ६ पुवमानाः स्वमाप्लुत्य ततस्ते काननौ-
 कमः । नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमशतायुतम् ७ यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीव-
 स्याभिरक्षितम् । अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ८ यद्रक्षति महा-
 वीरः सदा दधिमुखः कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महा-
 त्मनः ९ ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः । वानरा वानरेन्द्रस्य

तदनंतर अंगदप्रभृति वीर वानर आणि महाकपि हनुमान् ह्यांनीं जांबवानाचें ह्मणणें कबूल केलें १ आणि वायुपुत्र हनुमानाला, पुढें घालून ते सर्वही आनंदित झालेले वानरश्रेष्ठ महेन्द्रपर्वताच्या शिखरापासून उड्या टाकीत टाकीत निघाले २. शरीरानें धिप्पाड असल्यामुळें मेरुमंदरपर्वतांसारिखे आणि मोठ्या मोठ्या मत्त गजांसारिखे दिसणारे ते महाबलाढ्य वानर जसे कांहीं आकाश आच्छादित करूं लागले ३ आणि आकाशामध्ये वास्तव्य करणारे सिद्धप्रभृति भूतगण त्या महावेगवान् व महाबलाढ्य हनुमानाची प्रशंसा करूं लागले असतां दृष्टींनीं त्याला वाहूनच नेत आहेत कीं काय अशा रीतीनें ते त्याच्याकडे एकसारिखे पाहूं लागले ४. रामाची कार्यसिद्धि करण्याचा आणि पराकाष्ठेची कीर्ति गाजविण्याचा निश्चय करून चाललेले ते वानर सीतादर्शन, लंकादहन वगैरे कर्मांनीं आनंदित झाले होते आणि पुढें काय करावयाचें हेंही त्यांनीं ठरविलें होतें ५. प्रिय वार्ता सांगण्याविषयीं सर्वही उत्सुक झाले होते; सर्वही युद्धाचें अभिनंदन करणारे होते आणि रामाच्या हातून रावणाचा प्रतीकार व्हावा ह्याविषयीं त्या सर्वही विचारी वानरांचा निश्चय झालेला होता ६. असो. आकाश व्याप्त करून ते वानर उड्या टाकीत टाकीत जाऊं लागले असतां शेंकडों वृक्षांनीं युक्त असलेल्या एका नंदनतुल्य वनामध्ये ते येऊन पोचले ७. तें सुग्रीवाचें रक्षण करून ठेविलेलें मधुवन होय. तें मधुवन प्राणि-मात्राच्या मनाला आल्हाद देणारें होतें आणि आज्ञेशिवाय कोणत्याही प्राण्याचा त्यांत प्रवेश होणें शक्य नव्हतें ८. वानरश्रेष्ठ महात्म्या सुग्रीवाचा मातुल दधिमुखना-मक महावीर वानर त्याचें सर्वदां रक्षण करीत असे ९. वानरराज सुग्रीवाचे मनाला

मनःकान्तं महावनम् १० ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् ।
 कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ११ ततः कुमारस्तान्वृद्धाञ्जाम्ब-
 वत्प्रभुस्वान्कपीन् । अनुमान्य ददौ तेषां निमर्गं मधुभक्षणे १२ तं निसृष्टाः
 कुमारेण धीमता वालिसूनुना । हरयः समपद्यन्त द्रुमान्मधुकराकुलान् १३
 भक्षयन्त सुगन्धीनि मूलानि च फलानि च । जग्मुः प्रहर्षं ते सर्वे बभू-
 वुश्च मदोत्कटाः १४ ततश्चानुमताः सर्वे सुमंहृष्टा वनौकसः । मुदिताश्च
 ततस्ते च प्रनृत्यन्ति ततस्ततः १५ गायन्ति केचित्प्रहसन्ति केचिन्नृत्यन्ति
 केचित्प्रणमन्ति केचित् । पठन्ति केचित्प्रचरन्ति केचित्पुवन्ति केचित्प्र-
 लपन्ति केचित् १६ परस्परं केचिदुपाश्रयन्ति परस्परं केचिदतिब्रुवन्ति ।
 द्रुमाद्द्रुमं केचिदभिद्रवन्ति क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् १७ मही-
 तलात्केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्रान्यभिसंपतन्ति । गायन्तमन्यः प्रहसन्नु-
 पैति रुदन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति १८ तुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति समाकुलं

आनंद देणारें जें महावन त्याच्यासमीप गेल्यानंतर ते वानर मधुपान करण्याविषयी
 अतिशय उत्सुक झाले १०. सारांश, मोठें मधुवन अवलोकन करून ते वानर आनं-
 दित झाले आणि मधासारख्या पिंगटवर्णानें युक्त असलेल्या त्या वानरांनीं मधुपान
 करण्याला अनुज्ञा देण्याविषयीं कुमार अंगदाची प्रार्थना केली ११. तदनंतर कुमार
 अंगदानें त्या जांबवान् वगैरे वृद्ध कपींचें अनुमोदन घेऊन मधुपान करण्याविषयीं त्यांना
 अनुज्ञा दिली १२. तेव्हां वालिपुत्र विचारी कुमार अंगदाची आज्ञा झाली असतां
 मधुभक्षिकांनीं भरलेल्या वृक्षावर ते वानर गेले १३; सुगंधि मुळें व फळें त्यांनीं भक्षण
 केलीं आणि ते सर्वही आनंदित झाले व तर्र होऊन गेले १४. तात्पर्य, अंगदाचें
 अनुमोदन मिळाल्यावर सर्वही वानरांना अतिशय हर्ष झाला आणि आनंदित
 होऊन ते ठिकठिकाणीं नाचूं लागले १५. कांहींजण गाऊं लागले ;
 कांहीं हंसूं लागले; कांहीं नाचूं लागले; कांहीं प्रणाम करूं लागले;
 कांहीं पठण करूं लागले; कांहीं हिंडूं लागले; कांहीं उड्या मारूं लागले; कांहीं
 संभाषण करूं लागले १६; कांहीं एकमेकांकडे जाऊं लागले; कांहीं बोलण्यामध्ये
 एकमेकांवर ताण करूं लागले; कांहीं ह्या वृक्षावरून त्या वृक्षावर धांवाधांव करूं लागले;
 कांहीं वृक्षाग्रंवरून भूमीवर उड्या टाकूं लागले १७ आणि कांहीं महावेगवान् वानर
 भूतलावरून मोठ्या मोठ्या वृक्षांच्या अग्रांवर एकदम उड्या मारूं लागले. कोणी-
 गाऊं लागला असतां दुसरा हसत हंसत त्याच्याकडे जाऊं लागला; कोणी रडूं
 लागला असतां दुसराही थट्टेंनें रडत रडत त्याच्याकडे जाऊं लागला १८; कोणी

तत्कपिमैत्र्यमासीत् । न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न
 बभूव दृप्तः १९ ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पाञ्च ।
 समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कर्पीस्तान् २० स तैः
 प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवृद्धवीरः । चकार भूयो मति-
 मुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः २१ उवाच कांश्चित्परुषाण्यभीत-
 मसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान । समेत्य कैश्चित्कलहं चकार तथैव साम्ना-
 पजगाम कांश्चित् २२ स तैर्मदादप्रतिवार्यवेगैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः ।
 प्रधर्षणे त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यन्त चाप्यनवेक्ष्य दोषम् २३ नखैस्तुदन्तो
 दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः । मदात्कपिं ते कपयः समन्ता-
 न्महावनं निर्विषयं च चक्रुः २४ [२६२५] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
 वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्ड एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

कुचळी काढूं लागला असतां दुसराही त्याची कुचळी काढण्या करितां त्याच्याकडे
 जाऊं लागला आणि अशा रीतीने त्या वानरसेनेमध्ये एकच गोंधळ उडून गेला.
 मधुपान करून तर न झालेला आणि स्वसामर्थ्याचद्वल गर्व न चढलेला असा एकही
 वानर त्या सैन्यामध्ये नव्हता १९. ह्याप्रमाणे वानर सर्वप्रकारे त्या वनांतील पदार्थ भक्षण
 करून टाकीत आहेत आणि वृक्षांवरील पत्रांचा व पुष्पांचा त्यांनी विध्वंस केला आहे असे
 आढळून आल्यावर दधिमुखनामक वानर रागारागाने त्या वानरांचे निवारण करून
 लागला २०; परंतु, मदचढलेले ते वानरच उलट त्याची निर्भर्त्सना करून लागले असतां उग्र
 तेजाने युक्त असलेल्या त्या वानरक्षक वृद्ध वानरवीराने त्या वानरांपासून वनाचे संरक्षण
 करण्याचे आणखी एकदां मनामध्ये आणिले २१. कांहीं कांहीं वानरांना तो निर्भयपणे
 कठोर शब्द बोलू लागला; कांहींना, मुळीच उपेक्षा न करितां तो चपराका मारू लागला;
 कांहींच्या जवळ येऊन कलह करून लागला आणि कांहींशीं सामोपचारानेच बोलू
 लागला २२. परंतु, मद चढल्यामुळे ज्यांच्या वेगाचे निवारण होणे अशक्य झाले
 होते आणि आपल्याला जो आड येईल त्याच्यावर हल्ला करण्याविषयी ज्यांना मुळीच
 भय वाटेनासे झाले होते त्या वानरांचे तो बलात्काराने निवारण करून लागला असतां
 यत्किंचित्ही दोष मनामध्ये न आणितां ते वानर एकत्र जुळून त्याला ओढू लागले २३.
 कांहींजण नखांनी त्याचे बोचकारे काढू लागले; कांहींजण दातांनी त्याला चावू
 लागले आणि कांहींजण चपराकांनी व लाथांनी त्याला मृतप्राय करून लागले. असो.
 अशा रीतीने मद चढल्यामुळे त्या वानरांनी त्या सर्व महावनांतील यत्किंचित्ही भोग्य-
 वस्तु शिलक ठेविली नाही २४. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसं-
 ज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडांपैकीं एकसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६१ ॥

तानुवाच हरिश्रेष्ठां हनूमान्वानरर्षभः । अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत
 वानराः १ अहमावर्जयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः । श्रुत्वा हनुमतो
 वाक्यं हरीणां प्रवरोद्गदः २ प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ।
 अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया ३ अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग
 पुनरीदृशम् । अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः ४ साधुमाध्विति
 संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् । पूजयित्वाङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् ५
 जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेग इव द्रुमम् । ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य
 शक्तितः ६ अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् । पपुः सर्वे मधु
 तदा रसवत्फलमाददुः ७ उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान्समागतान् । ते
 ताडयन्तः शतशः सक्ता मधुवने तदा ८ मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः
 परिगृह्य ते । पिबन्ति कपयः केचित्सङ्घशाम्त्र हृष्टवत् ९ घ्नन्ति स्म
 सहिताः सर्वे भक्षयन्ति तथापरं । केचित्पीत्वापविध्यन्ति मधूनि
 मधुपिङ्गलाः १० मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः । अपरे

प्रथमतः कपिश्रेष्ठ वानरोत्तम हनुमान् त्यांना ह्णाला “ हे वानरहो, तुम्ही स्वस्थ
 मनानें मधु सेवन करा १. तुम्हांला आड येणाऱ्यांचें मी निवारण करीन ”. हे हनु-
 मानाचें भाषण श्रवण करून वानरश्रेष्ठ अंगद २ प्रसन्न मनानें ह्णाला “ वानरांना
 मधु सेवन करूं द्या. कार्य करून आलेल्या वानराचें ह्णणें अयोग्य जरी असलें तरी
 सुद्धां मला तें अवश्य शेवटास नेलें पाहिजे; मग अशा ह्णण्याची तर गाष्ट पाहिजे
 कशाला ? ” अंगदाच्या मुखांतून हें भाषण श्रवण करितांक्षणीं वानरश्रेष्ठ ३, ४
 आनंदित होऊन “ शाबास, शाबास ” ह्णून त्याची प्रशंसा करूं लागले आणि
 वानरश्रेष्ठ अंगदाची प्रशंसा केल्यावर ते सर्वही वानर ५ वृक्षाकडे जाणाऱ्या नदीच्या
 वेगाप्रमाणें मधुवनाच्या मार्गाला लागले व आपल्या सामर्थ्यानें रक्षकांना पादाक्रांत
 करून ते मधुवन मध्ये प्रविष्ट झाले ६; हनुमानाला सीतेचें दर्शन झाल्यामुळें आणि इत-
 राना तिची वार्ता समजल्यामुळें निर्भय झालेले ते सर्वही वानर अंगदाच्या अनुज्ञेनें मधु
 पिऊं लागले आणि रसानें भरलेलीं फळेंही तोडूं लागले ७. वनरक्षक त्यांच्याकडे
 आले आसतां उड्या मारून ते सर्वही वानर त्यांना ताडण करूं लागले आणि शंकडों टोळ्या
 करून ते मधुवनामध्ये मधु प्राशन करण्याकरितां दिकठिकाणीं विलगून राहूं लागले ८.
 शेर शेर मधु हातांमध्ये घेऊन कांहीं वानर आनंदानें पंक्ति पंक्ति करून पिऊं
 लागले ९; कांहींजण सर्व मिळून एकदम वनरक्षकांना मारूं लागले; कांहीं भक्षण
 करण्यामध्ये गुतले आणि मधासारख्या पिंगटवर्णानें युक्त असलेले कांहीं वानर मधु

सर्गः ६२]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

३०१

वृक्षमूलेषु शाखा गृह्य व्यवस्थिताः ११ अत्यर्थं च मदग्लानाः
पर्णान्यास्तीर्य शेरते । उन्मत्तवेगाः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् १२
क्षिपन्त्यपि तथान्योन्यं स्वलन्ति च तथापरे । केचित्क्ष्वेडान्प्रकुर्वन्ति
केचित्कूजन्ति हृष्टवत् १३ हरयो मधुना मत्ताः केचित्सुप्ता मही-
तले । धृष्टाः केचिद्धसन्त्यन्ये केचित्कुर्वन्ति चेतर्त् १४
कृत्वा केचिद्धदन्त्यन्ये केचिद्धुध्यन्ति चेतर्त् १५ येप्यत्र मधुपालाः स्युः
प्रेष्या दधिमुखस्य तु । तेपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः १६
जानुभिश्च प्रघृष्टाश्च देवमार्गं च दर्शिताः । अब्रुवन्परमोद्दिशा गत्वा
दधिमुखं वचः १७ हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् । वयं च जानु-
भिर्घृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः १८ तदा दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र
वानरः । हतं मधुवनं दृष्ट्वा मान्त्वयामास तान्हरीन् १९ एतागच्छत
गच्छामो वानरानतिदर्पितान् । बलेनावारयिष्यामि प्रभुञ्जानान्मधूत्त-

पिऊन पोळीं फेंकूनही देऊं लागले १०. मद चढल्यामुळें कित्येकजण एकमेकाला मधा-
नेच मारूं लागले आणि कांहींजण शाखा धरून वृक्षावर स्वस्थ बसूं लागले ११.
मदानें अतिशय ग्लानि आल्यानंतर कांहींजण पानें पसरून वर पडूं लागले आणि
मधु पिऊन मत्त झालेले कांहीं वानर उन्मत्त पुरुषाप्रमाणें हंसत हंसत दांडगाईं करूं
लागले १२. कांहींजण एकमेकाला ढकलूं लागले; कांहींजण चालतां चालतां अड-
खळूं लागले; कांहीं गर्जना करूं लागले आणि कांहीं आनदानें मंजुल शब्द करूं
लागले १३. मधानें मत्त झालेल्या कांहीं वानरांना भूतलावरच गाढ शोंप लागली;
कांहीं धीट होते ते हंसूं लागले आणि कांहीं रोदनही करूं लागले १४.
कांहींजण हातानें एक करून तोंडानें भलतेंच बोलूं लागले आणि कांहींजण एक सांगितलें
असतां भलतेंच समजूं लागले १५. दधिमुखाच्या हाताखालचे जे त्या वनामध्ये
मधुरक्षक होते त्यांचा त्या भयंकर वानरांनीं निषेध केला असतां ते वाट फुटेल तिकडे
निघून गेले १६. कांहींना गुडघे धरून वानरांनीं फरपटत फरपटत ओढून नेलें आणि
कांहींना धरून आकाशामध्ये उंच फेंकूनही दिलें. तेव्हां अतिशय भयभीत झालेले ते
वनरक्षक दधिमुखाकडे जाऊन ह्मणाले १७ “हनुमानानें अनुज्ञा दिलेल्या वानरांनीं बलात्का-
रांनं मधुवनाचा विध्वंस केला. आह्वांला गुडघे धरून त्यांनीं फरपटीत नेलें आणि उच
फेंकूनही दिलें” १८. हें ऐकून घेऊन वनरक्षक दधिमुख वानर क्रुद्ध झाला आणि मधुव-
नाचा विध्वंस झालेला पाहून त्यांना धीर देण्याकरितां तो ह्मणाला १९ “ चला या,
आपण तिकडे जाऊं. अतिशय चढून जाऊन अनुपम मध प्राशन करीत असलेल्या त्या

३०२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 मम् २० श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः । पुनर्वीरा मधुवनं तेनैव
 सहिता ययुः २१ मध्ये चैषां दधिमुखः सुप्रगृह्य महातरुम् । समभ्यधाव-
 न्वगेन सर्वे ते च प्लवङ्गमाः २२ ते शिलाः पादपांश्रैव पाषाणानपि
 वानराः । गृहीत्वाभ्यागमन्क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः २३ बलान्निवार-
 यन्तश्च आसेदुर्हरयो हरीन् । संदंष्ट्राष्टपुटाः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः २४
 अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त वेगेन हनुमत्प्रमु-
 खांस्तदा २५ सवृक्षं तं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् । वेगवन्तं विजग्राह
 बाहुभ्यां कुपितोङ्गदः २६ मदान्धो न कृपां चक्रे आर्यकोयं ममेति सः ।
 अथैनं निष्पिंपषाशु वेगेन वसुधातले २७ स भग्नबाहुरुमुखो विह्वलः
 शाणितोक्षितः । प्रमुमोह महावीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः २८ स कथंचि-
 द्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः । उवाचैकान्तमागत्य स्वान्भृत्यान्समुपाग-
 तान् २९ एतागच्छत गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः । सुग्रीवो विपुलग्रीवः

वानरांचें मी स्वतःच आपल्या सामर्थ्यानें निवारण करीन ” २०. हें दधिमुखाचें भाषण श्रवण केल्यावर ते वीर वानरश्रेष्ठ पुनरपि त्याच्याच बरोबर मधुवनामध्ये गेले २१; दधिमुख त्यांच्यामध्ये राहून व एक महावृक्ष हातांत घेऊन वेगानें तिकडे धावूं लागला व त्याच्याबरोबर ते सर्वही वानर धावूं लागले २२. ते वानरश्रेष्ठ तिकडे अवाडाव करीत होते तिकडे हे दधिमुखाबरोबर असलेले वानर शिळा, वृक्ष आणि पाषाण घेऊन रागा- रागानें गेले २३; आणि आपआपल्या सामर्थ्याप्रमाणें निवारण करण्याकरितां तेथील वानरांच्या समीप घेऊन पांचल्यावर रागानें दांत ओठ खाऊन ते वारंवार त्यांची निर्भ- र्त्सना करूं लागले २४. तदनंतर क्रुद्ध झालेल्या दधिमुखाला अवलोकन करून हनु- मत्प्रभृति वानरश्रेष्ठ वेगानें त्याच्या अंगावर धावून गेले २५. तो महाबलाढ्य व महा- पराक्रमी वेगवान् दधिमुख वृक्ष घेऊन अंगावर घेऊ लागला असतां क्रुद्ध झालेल्या अंगदानें हातांनींच त्याला आवळून धरिलें २६. इतकेंच नव्हे परंतु, मदान्ध झाल्या- मुळें “ हा मला पूज्य आहे ” असा विचार मनामध्ये न आल्या कारणानें त्याच्यावर दया न करितां अंगदानें त्याला वेगानें एकदम भूतलावर हपटून टाकिलें २७. तेव्हां हात, पाय व मुख हीं भग्न होऊन रक्तानें भरून गेलेला तो वानरश्रेष्ठ महावीर दधि- मुख विह्वल झाला आणि एक मुहूर्तपर्यंत त्याला भूच्छाही आली २८. नंतर कसा तरी त्या वानरांच्या हातून सुटल्यावर तो वानरश्रेष्ठ दधिमुख एकीकडे घेऊन जवळ आलेल्या आपल्या सेवकांना ह्मणाला २९ “ चला या, विशाल कंठानें युक्त असलेला आपला अधिपति सुग्रीव वानर रामासह-

सह रामेण तिष्ठति ३० सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्याम पार्थिवे ।
 अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ३१ इष्टं मधुवनं हेतत्सुग्रीवस्य
 महात्मनः । पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ३२ स वानरानिमान्स-
 वान्मधुलुब्धान्गतायुषः । घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहज्जनान् ३३
 बद्ध्वा ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिपन्थिनः । अमर्षप्रभवो रोषः सफलो मे
 भविष्यति ३४ एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान्महाबलः । जगाम सहसो-
 त्पत्य वनपालैः समन्वितः ३५ निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः ।
 सहस्रांशुसुतो धीमान्सुग्रीवो यत्र वानरः ३६ रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा
 सुग्रीवमेव च । समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ३७ स निपत्य महा-
 वीरः सर्वैस्तैः परिवारितः । हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ३८
 स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् । सुग्रीवस्याशु तौ मूर्ध्ना
 चरणौ प्रत्यपीडयत् ३९ [२६६४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय
 आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ६२ ॥

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः । दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच

वर्तमान जिकडे आहे तिकडे आपण जाऊं ३० आणि हा सर्व अंगदाचा दोष आहे असें
 आपण सजाला सांगूं. ह्मणजे हें भाषण ऐकून तो रागीट सुग्रीव वानरांचा वध करील ३१.
 कारण, देवांनाही मिळण्यास अशक्य असें हें वाडवडिलांपासून चालत आलेलें दिव्य
 मधुवन महात्म्या सुग्रीवाला प्रिय आहे ३२. ह्यास्तव, तो वानर सुहज्जनांसहवर्तमान
 ह्या सर्वही आसन्नमरण झालेल्या मधुलुब्ध वानरांना बांधून मृत्यूची शिक्षा देईल
 आणि असें झालें ह्मणजे असहिष्णुतेमुळे उत्पन्न झालेला माझा क्रोध सफल होईल.
 कारण, हे दुरात्मे राजाज्ञा अमान्य करणारे आहेत ” ३३, ३४. ह्याप्रमाणें वनपालांना
 सांगितल्यावर तो महाबलाढ्य दधिमुख वनपालांसहवर्तमान एकदम उड्डाण करून
 चालता झाला ३५; एका निमेषामध्ये तो दधिमुख वनचर सूर्यपुत्र विचारी सुग्रीव वा-
 नर जिकडे बसला होताना तिकडे गेला ३६. आणि राम, लक्ष्मण व सुग्रीव ह्यांना
 अवलोकन केल्यानंतर सपाट भूमीवर तो आकाशांतून खालीं उतरला ३७. त्या सर्व
 वनपाल वानरांनीं परिवेष्टित असलेला तो वनपालाधिपति महावीर दधिमुख वानर
 आकाशांतून खालीं उतरला ३८; दीन वदन होऊन त्यानें मस्तकीं हात जोडिले
 आणि सुग्रीवाच्या चरणांवर त्यानें सत्वर मस्तक ठेविलें ३९. ह्याप्रमाणें महामुनि-
 वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं वासष्टावा सर्ग
 समाप्त झाला ॥ ६२ ॥

३०४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
ह १ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात्त्वं पादयोः पतितो मम । अभयं ते प्रदा-
स्यामि सत्यमेवाभिधीयताम् २ किं संभ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तु-
मर्हामि । कच्चिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ३ स समाश्वासित-
स्तेन सुग्रीवेण महात्मना । उत्थाय स महाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखो ब्र-
वीत् ४ नैवर्क्षजरता राजन्न त्वया न च वालिना । वनं निसृष्टपूर्वं ते
नाशितं तत्तु वानरैः ५ न्यवारयमहं सर्वान्सहैभिर्वनचारिभिः । अचिन्त-
यित्वा मां हृष्टा भक्षयन्ति पिवन्ति च ६ एभिः प्रधर्षणायां च वारितं
वनपालकैः । मामप्यचिन्तयन्देव भक्षयन्ति वनौकसः ७ शिष्टमत्रापवि-
ध्यन्ति भक्षयन्ति तथापरे । निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुकुटिं दर्शयन्ति हि ८ इमे
हि मरुब्धतराम्तदातैः संप्रधर्षिताः । निवार्यन्ते वनात्तस्मात्क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः ९
ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभाः । संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः संप्रधर्षिताः १०

तदनंतर चरणीं मस्तक ठेविलेल्या दधिमुख वानराला अवलोकन करिताक्षणीं वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाचें हृदय उद्विग्न झालें व तो त्याला ह्मणाला १ “ ऊठ, ऊठ; तूं कशाकरितां माझ्या पायां पडला आहेस? जें सत्य असेल तें सांग; ह्मणजे मी तुला अभय देईन २. कसल्या भीतीमुळें तूं येथें आला आहेस? हितावह असें जें कांहीं असेल तें सर्व तूं मला सांग. हे वानरा, तुझ्यापासून तिकडील हकीकत श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे. मधुवनामध्ये सर्व यथास्थित आहे नां? ३. ह्याप्रमाणें त्या महात्म्या सुग्रीवानें आश्वासन दिल्यावर तो महाबुद्धिमान् दधिमुख उठला आणि ह्मणाला ४ “ हे राजा, जांबवानानें, आपण अथवा वालीनें वानरांना यथेच्छ उपभोग घेण्याकरितां आजपर्यंत मधुवनकधीही देऊन टाकिलेलें नाहीं; परंतु, त्या वनाचा आज वानरांनीं विध्वंस केला ५ ह्या वनचरांसहवर्तमान मीं त्या सर्वांचें निवारण केलें; परंतु, मला न जुमानितां ते आनंदानें मधु प्राशन करीत आहेत व फलें भक्षण करीत आहेत ६. ह्याप्रमाणें त्यांनीं विध्वंस आरंभिला असतां वनपालांनीं त्यांचें निवारण केलें; परंतु, माझीही खिजगणती न करितां, हे राजा, त्या वानरांनीं खाण्याचा सपाटा चालविलाच आहे ७. खाऊन अवशिष्ट राहिलेला मध कांहीं फेंकून देत आहेत; कांहीं फलें भक्षण करीत आहेत आणि कोणी आडकाठी करूं लागला असतां ते सर्वही क्रोधानें आपल्या भिवया चढवून दाखवीत आहेत ८. ह्या वनपालांनीं त्यांचें निवारण करण्याची अगदीं शिकस्त केली आणि त्यांनीं ह्यांच्यावर हल्ला केला असतां हे क्रुद्ध वानरश्रेष्ठ त्यांना त्या वनांतून हाकूनही देऊं लागले ९. परंतु, क्रोधानें ज्यांचे नेत्र आरक्तवर्ण झालेले आहेत अशा त्या असंख्य वीर वानरांनीं वनरक्षक वानरश्रेष्ठांचा पराभव केला १०.

पाणिभिर्निहताः केचित्केचिज्जानुभिराहताः । प्रकृष्टाश्च तदा कामं देव-
मार्गं च दर्शिताः ११ एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि । कृत्स्नं
मधुवनं चैव प्रकामं तैश्च भक्ष्यते १२ एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वान-
रर्षभम् । अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा १३ किमयं वानरो
राजन्वनपः प्रत्युपस्थितः । किं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्र-
वीत् १४ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं
वाक्यं वाक्यविशारदः १५ आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः।
अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः १६ नैषामकृतकार्याणामीदृशः
स्याद्व्यतिक्रमः । वनं यदभिपन्नास्ते साधितं कर्म तद्भ्रुवम् १७ वारयन्तां
भृशं प्राप्ताः पाला जानुभिराहताः । तथा न गणितश्चायं कपिर्दधिमुखो
बली १८ पतिर्मम वनस्यायमस्माभिः स्थापितः स्वयम् । दृष्टा देवी न
संदेहो न चान्येन हनूमता १९ न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोस्य हनूमतः।

कांहींना चपराका बसल्या; कांहींना जानूंचे प्रहार झाले; कांहींना त्यांनीं फरफर ओढीत
नेलें आणि कांहींना (आकाशामध्ये यथेष्ट फेंकून देऊन) देव मार्गाचेही त्यांनीं
दर्शन करविलें ११. सारांश, आपण अधिपति विद्यमान असतांना ह्याप्रमाणें
ह्या शूरांना मार बसला आहे आणि सर्व मधुवन ते यथेष्ट भक्षण करीत
आहेत ” १२. ह्याप्रमाणें दधिमुख त्या वानरश्रेष्ठ सुग्रीवाला सांगू लागला
असतां शत्रुवीरनाशक महाबुद्धिमान् लक्ष्मण सुग्रीवाला विचारू लागला १३ “ हे
राजा, हा वनपाल वानर कशाकरितां येथें आला आहे ? आणि कशाकरितां हा
दुःखित होऊन भाषण करीत आहे ? ” १४. ह्याप्रमाणें महात्म्या लक्ष्मणानें सुग्री-
वाला विचारिलें असतां संभाषण करण्यामध्ये निपुण असलेला तो सुग्रीव लक्ष्मणाला
ह्मणाला १५ “ आर्या लक्ष्मणा, अंगदप्रभृति वीरवानरांनीं मधु भक्षण करून टाकि-
ल्याचें वीर दधिमुखवानरानें सांगितलें १६. तस्मात्, कार्यसिद्धि झाल्यावांचून त्यांच्या
हातून असा अतिक्रम होणार नाही. त्यांनीं ज्याअर्थी वनावर धाड घातली आहे
त्याअर्थी हातीं प्रेतलेलें तें कार्य त्यांनीं निःसंशय पार पाडिलें आहे १७. अहो,
निवारण करण्याकरितां हे वनपाल त्यांच्याकडे गेले असतां त्यांनीं ह्यांना जानूंनीं
अतिशयच ताडण केलें आणि ह्या बलाढ्य दधिमुख वानरालाही त्यांनीं जुमानिलें
नाहीं १८. आह्मी स्वतः वनाचा अधिपति ह्यागून ह्याला नेमिलें आहे. असो. तेव्हां
सीता देवी दृष्टीं पडली ह्यांत संदेहच नाही. परंतु, हनुमानावांचून ती दुसऱ्या कोणाच्या
दृष्टीं पडली नाही १९. कारण, हे कार्य सिद्धीस नण्यासारखा हनुमानावांचून

३०६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
कार्यसिद्धिर्हनुमति मतिश्च हरिपुङ्गवे २० व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि
प्रतिष्ठितम् । जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः २१ हनूमांश्चाप्य-
धिष्ठाता न तत्र गतिरन्यथा । अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल २२
विचित्य दक्षिणामाशामगतैर्हरिपुङ्गवैः । आगतैश्च प्रहृष्टं तद्यथा मधुवनं
हि तैः २३ धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं तु वानरैः । पातिता वनपा-
लास्ते तदा जानुभिराहताः २४ एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह ।
नाम्ना दधिमुखां नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः २५ दृष्ट्वा सीता महाबाहो
मौमित्रे पश्य तत्त्वतः । अभिगम्य यथा सर्वे पिवन्ति मधु वानराः २६
न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ । वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयत्युर्वनौ-
कमः २७ ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः । श्रुत्वा कर्णसुखां
वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् ॥ प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महायशाः २८
श्रुत्वा दधिमुखस्यैवं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च । वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः
प्रत्यभाषत २९ प्रीतोस्मि सोहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः । धर्षितं

दुसरा कांणीही नाही. वानरश्रेष्ठ हनुमानाच ठिकाणी कार्यसिद्धि, बुद्धि २०,
उद्योग, सामर्थ्य आणि विद्या हे सर्व कांणी आहे. जांबवान्, महाबलाढ्य अंगद २१
आणि हनुमान् हे जेथे पुढारी आहेत तेथे(कार्यसिद्धीवांचून)दुसरं कांणी हांणे शक्यच
नाहीं. अंगदप्रभृति वीर वानरांनी खरोखर मधुवनाचा फडशा पाडिला २२. दक्षिण-
दिशा शोधून ते वानरश्रेष्ठ परत आले आणि आनदाने मधुवनामध्ये त परत आल्या-
वर २३ त्यांनी वनावर हल्ला करून ते सर्व खाऊनही टाकिले. त्यांनी वनपालांना फेंकून
दिले आणि त्यांना जानूनीही प्रहार केले २४. हे सांगण्याकरितां हा मधुर भाषण
करणारा व पराक्रमाविषयी प्रख्यात असलेला दधिमुखनामक वानर येथे आला आहे २५.
हे महापराक्रमी सुमित्रानंदना, सीता खराखर दृष्टी पडली. कारण, पहा हे सर्वही
वानर इकडे येऊन मधुपान करीत आहेत २६. हे पुरुषश्रेष्ठा, प्रख्यात वानर वैदेही
दृष्टी पडल्यावांचून देवांनी आह्वाला वर ह्मणून अर्पण केलेल्या ह्या दिव्य वनावर धाड
घालणार नाहीत ” २७. तदनंतर कर्णेद्रियाला सुखावह अशी सुग्रीवाच्या मुखातून
निघालेली वाणी श्रवण करून रामासहवर्तमान धर्मात्म्या लक्ष्मणाला आनंद झाला
आणि त्या उभयतां महाकीर्तिमान् रामलक्ष्मणांना अत्यंत हर्षही झाला २८. दधिमु-
खाचं ह्याप्रमाणे भाषण श्रवण केल्यावर सुग्रीव आनंदित झाला आणि त्या वनपालाला
पुनरपि ह्मणाला २९ “ कामगिरी बजावलेल्या त्या वानरांनी वन फस्त करून टाकिले
ह्याबद्दल मी प्रसन्न झालो आहे. कारण, काम करून आलेल्या वानरांचे ते अमर्याद

मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ३० गच्छ शीघ्रं मधुवनं संरक्षस्व त्वमेव हि । शीघ्रं प्रेषय मर्षीस्तान्हनुमत्प्रमुखान्कपीन् ३१ इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानाञ्छास्वामृगांस्तान्मृगराजदर्पान् । प्रष्टुं कृतार्थान्सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ३२ प्रीतिस्फीताक्षौ संप्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा । अङ्गैः प्रहृष्टैः कार्यसिद्धिं विदित्वा बाह्वो-
रासन्नामतिमात्रं ननन्द ३३ [२६९७] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः । राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् १ स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ । वानरैः सहितः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह २ स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः । निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ३ स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरि-
यूथपान् । विमदानुद्धतान्सर्वान्महमानान्मधुदकम् ४ स तानुपागमद्वीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् । उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ५ सौम्य

वर्तन सहन करणं भाग आहे ३०. ह्यास्तव, तूं सत्वर जा; तूंच मधुवनाचें संरक्षण कर आणि हनुमान् आदिकरून आलेल्या त्या सर्व वानरांना तूं लवकर इकडे पाठवून दे ३१. त्या सिंहतुल्य मानी असलेल्या मारुतिप्रभृति कृतकृत्य वानरांना राघवंशज राम-लक्ष्मणांसहवर्तमान सत्वर प्रश्न करण्याची आणि सीतेच्या प्राप्तीविषयीं त्यांनीं केलेला प्रयत्न श्रवण करण्याची माझी इच्छा आहे ” ३२. आनंदाने ज्यांचे नेत्र विकसित झाले आहेत असे राजकुमार रामलक्ष्मण मनोरथ सिद्धीस गेल्याप्रमाणे आनंदित झालेले पाहून आणि आपल्या शरीरावर आनंदाने उठलेल्या रोमांचांवरून कार्यसिद्धि अगदीं जवळच आल्याचें जाणून वानरराज सुग्रीवाला अतिशय हर्ष झाला ३३. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतलि सुंदरकांडापैकीं त्रेसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६३ ॥

सुग्रीवाने असे सांगितल्यानंतर आनंदित झालेल्या दधिमुख वानराने राम, लक्ष्मण व सुग्रीव ह्यांना अभिवंदन केले १ आणि ह्याप्रमाणे महाबलाढ्य रामलक्ष्मणांना व सुग्रीवाला अभिवंदन केल्यावर त्या दधिमुखाने शूरवानरांसहवर्तमान आकाशामध्येच उड्डाण केले २. जशा त्वरेने तो पूर्वी आला होता तशाच त्वरेने परत गेला आणि गगनांतून भूमीवर उतरून त्या वनामध्ये प्रविष्ट झाला ३. मधुवनामध्ये प्रविष्ट झाल्यावर ते सर्वही वानरसेनाधिपति अमर्याद व मदरहित असून मधुच मुतत असल्याचें त्याने अवलोकन केलें ४. नंतर तो वीर त्यांच्याजवळ गेला आणि हात जोडून आनंदाने अंगदाशीं असे

रोषो न कर्तव्यो यदभिः परिवारणम् । अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः
 प्रतिषेधिताः ६ श्रान्तो दूगदनुप्राप्तो भक्षयस्व स्वकं मधु । युवराजस्त्व-
 मीशश्च वनस्यास्य महाबल ७ मूर्ख्यात्पूर्वं कृतो रोषस्तद्भवान्क्षन्तुमर्हति ।
 यथैव हि पिता तेभूत्पूर्वं हरिगणेश्वरः ८ तथा त्वमपि सुग्रीवो नान्यस्तु
 हरिसत्तम । आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ ९ इहोपयानं
 सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् । भवदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्वनचारिभिः १०
 प्रहृष्टो न तु रुष्टोसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् । प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो
 वानरेश्वरः ११ शीघ्रं प्रेषय सर्वास्तानिति होवाच पार्थिवः । श्रुत्वा
 दधिमुखस्यैतद्वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः १२ अब्रवीत्तान्हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्य-
 विशारदः । शङ्के श्रुतोयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः १३ अयं च हर्षा-
 दाख्याति तेन जानामि हेतुना । तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये पर-
 न्तपाः १४ पीत्वा मधु यथाकामं विक्रान्ता वनचारिणः । किं शेषं गमनं

मृदु भाषण करुं लागला कीं ५ “ हे सौम्य, ह्यानीं तुह्यांला अडथळा केला ह्यावदल तुह्नीं राग मानूं नका. अज्ञानामुळें वनरक्षकांनीं तुह्यांला निषेध केला आहे ६. हे महाबलाढ्य अंगदा, लांबून आल्यामुळें तूं श्रांत झाला आहेस. ह्यास्तव, स्वतःचा मध तूं भक्षण कर. कारण, तूं युवराज असल्यामुळें ह्या वनाचा अधिपतिच आहेस ७. मूर्खपणामुळें पूर्वीं आह्मीं तुमच्यावर राग केला त्याची तूं आह्मांला क्षमा कर. पूर्वीं ज्याप्रमाणें तुझा पिता वानरसमुदायांचा अधिपति होता ८ तसा तूंही वानरसमुदायांचा अधिपतिच आहेस. हे वानरश्रेष्ठा, तूं सुग्रीवच आहेस; कोणी परका नाहीस. हे निष्पापा अंगदा, मीं तुझ्या पितृव्याकडे जाऊन हे सर्व वानर येथें आल्याचें त्याला सांगितलें असतां ह्या वानरांसहवर्तमान तुझें आगमन झाल्याचें श्रवण करून ९, १० तो रुष्ट न होता हर्षयुक्तच झालेला आहे. वनाची तुह्नीं नासाडी केल्याचें श्रवण केल्यावरही तुझा पितृव्य वानराधिपति राजा सुग्रीव आनंदित होऊन मला ह्याला “ त्या सर्वांना इकडे पाठवून दे ”. दधिमुखाचें हें मधुर भाषण श्रवण केल्यावर संभाषण करण्यामध्ये निपुण असलेला तो वानरश्रेष्ठ अंगदा त्या वानरांना ह्याला “ हे वानरसेनाधिपतींनों, रामाच्याही कानावर हा वृत्तांत गेला असावा अशी मला शंका वाटत आहे ११, १२, १३. कारण, हा दधिमुख हर्षानें असें आपल्याशीं बोलत आहे ह्यावरून असें माझें अनुमान आहे. ह्यास्तव, हे शत्रुतापन वानरहो, कार्यसिद्धि झाल्यावर येथें राहणें आपणांला योग्य नाही १४ पराक्रमी वानरांनीं यथेष्ट मधुपान केल्यानंतर मग शिलक काय राहिलें?

तत्र सुग्रीवो यत्र वानरः १५ सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरिपुङ्गवाः ।
 तथास्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् १६ नाज्ञापयितुमीशोहं
 युवराजास्मि यद्यपि । अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं बलात् १७ ब्रुवत-
 श्चाङ्गदस्वैवं श्रुत्वा वचनमुत्तमम् । प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः १८
 एवं वक्ष्यति को राजन्प्रभुः सन्वानरर्षभ । ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोह-
 मिति मन्यते १९ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् । सन्न-
 तिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् २० सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र
 गन्तुं कृतक्षणाः । स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः २१ त्वया
 ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् । क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु
 ते २२ एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत । साधु गच्छाम इत्युक्त्वा
 खमुत्पेतुर्महाबलाः २३ उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः । कृत्वाकाशं
 निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवोपलाः २४ अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च
 वानरम् । तेम्बरं सहस्रोत्पत्य वेगवन्तः पुवङ्गमाः २५ विनदन्तो महानादं

सुग्रीव वानर जिकडे आहे तिकडे जाणें एवढंच आतां अवशिष्ट कार्य राहिलेले आहे १५. सर्व वानरश्रेष्ठ एकत्र जुळून जसें मला सांगतील तसें मी करीन. कारण, पुढें काय करावयाचें ह्याविषयीं मी तुमच्यावर अवलंबून आहे १६. मी जरी युवराज आहे तरी तुझाला आज्ञा करण्यास समर्थ नाहीं. काम शेवटास नेलेल्या तुझाला सत्तच्या जोरावर वांकविणें योग्य नाहीं ” १७. अशाप्रकारें बोलत असलेल्या अंग-
 दाचें ह्याप्रमाणें उत्कृष्ट भाषण श्रवण करून वानर मनामध्ये आनंदित झाले आणि ह्मणाले १८ “ हे वानरश्रेष्ठा राजा, प्रभु असतांना असें कोण बरें ह्मणणारा आहे ? कोणीही झाला तरी ऐश्वर्यमदानें मत्त होऊन मी मीच ह्मणत असतो १९. हें भाषण तुलाच योग्य आहे, दुसऱ्या कोणालाही योग्य नाहीं. तुझा हा विनयच पुढें तुला मोठी योग्यता प्राप्त होण्याचें सुचवीत आहे २०. जेथें तो वानरवीरांचा अक्षय अधि-
 पति सुग्रीव आहे तेथें जाण्याविषयीं आह्मीही सर्व येथें आलेले उत्सुक आहोंत २१. हे वानरश्रेष्ठा, तुझ्या आज्ञेवांचून कोठेंही एक पाऊल देखील टाक-
 ण्यास वानर समर्थ नाहीत, हें आह्मी तुला सत्य सांगतो ” २२. ह्याप्रमाणें ते बोलत असतांना अंगदानेही त्यांना उत्तर दिलें आणि नंतर “ ठीक आहे, आपण तिकडे जाऊं ” असें ह्मणून त्या महाबलाढ्य वानरांनीं आकाशामध्ये उड्डाण केलें २३. अंगद उड्डाण करून जाऊं लागला असतां ते सर्वही वानरसेनाधिपति आकाश व्याप्त करून तोफेंतून सुटलेल्या पाषाणाप्रमाणें सत्वर उड्डाण करून निघाले २४. अंगद

३१० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
घना वातेरिता यथा । अङ्गदे समनुप्राप्तं सुग्रीवो वानरेश्वरः २६ उवाच
शोकसंतप्तं रामं कमललोचनम् । समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्ट्वा देवी न
संशयः २७ नागन्तुमिह शक्यं तैरतीतसमयैरिह । अङ्गदस्य प्रहर्षाच्च
जानामि शुभदर्शनं २८ न मत्सकाशमागच्छेत्कृत्ये हि विनिपातिते ।
युवराजो महाबाहुः प्लवतामङ्गदो वरः २९ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः
स्यादुपक्रमः । भवेत्तु दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः ३० पितृपैतामहं
चैतत्पूर्वकैरभिरक्षितम् । न मे मधुवनं हन्याददृष्ट्वा जनकात्मजाम् ३१
कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत । दृष्ट्वा देवी न संदेहो न चान्येन
हनूमता ३२ न ह्यस्य कर्मणा हेतुः साधने तद्विधो भवेत् । हनूमतीह
सिद्धिश्च मतिश्च मतिस्तम ३३ व्यवमायश्च शौर्यं च श्रुतं चापि प्रति-
ष्ठितम् । जाम्बवान्यत्र नेता स्यादङ्गदश्च हरीश्वरः ३४ हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता

आणि हनुमान् वानर ह्यांना पुढें करून त्या वेगवान् वानरांनीं आकाशामध्ये एकदम उड्डाण केलें २५ आणि वायूचा तडाका बसलेल्या मेघाप्रमाणें ते उच्च स्वरांनीं गर्जन करूं लागलें. नंतर अंगद आल्यावर वानराधिपति सुग्रीव २६शाकाकुल झालेल्या कमलनयन रामाला ह्मणाला “ तुझे कल्याण असो; धीर धर. दृष्टी पडली देवी ह्यांत संशय नाही २७. कालमर्यादेचें उल्लंघन झालें असल्यामुळें त्यांच्या हातून जर कार्य झालें नसतें तर त्यांचें यथे यथेच शक्य झालें नसतें. परंतु, हे शुभदर्शना, अंगदाला झालेल्या आनंदावरून कार्य शेवटास गेलें असावें असें माझे अनुमान आहे २८. कारण, वानरांमध्ये श्रेष्ठ असलेला हा महापराक्रमी युवराज अंगद कार्य शेवटास गेलें नसतांना माझ्या समीप येणार नाही २९. हातून कार्यसिद्धि झाली नसतांनाही इतर वानरांनीं कदाचित् अशा प्रकारचे चाळे आरंभिले असत; परंतु, अंगद तर दीनवदन होऊन मनामध्ये अगदीं गोंधळून गेला असता ३० वाडवडिलांपासून चालत आलेल्या आणि पूर्वजांनीं रक्षण करून ठेविलेल्या ह्या मधुवनाचा, जनककन्या दृष्टी पडल्याशिवाय तो नाश करणारच नाही ३१. हे सुव्रता रामा, कौसल्या सुपुत्रवती आहे. तूं धीर धर. दृष्टी पडली देवी ह्यांत संशयच नाही; आणि ती एका हनुमानाच्याच दृष्टी पडली आहे ह्यांतही संदेह नाही ३२. हें कार्य सिद्धीस नेणारा त्याच्यासारखा दुसरा कोणीही नाही. हे श्रेष्ठ बुद्धिमाना, ह्या वानरसैन्यांमध्ये हनुमानाचेच ठिकाणीं बुद्धि, सिद्धि ३३, उद्योग, शौर्य आणि ज्ञान हीं वास्तव्य करीत आहेत. अरे, जांबवान् आणि वानराधिपति अंगद हे जेथें पुढारी आहेत ३४ आणि

न तत्र गतिरन्यथा । मा भूश्चिन्तासमायुक्तः संप्रत्यमितविक्रम ३५ यदा
 हि दर्पितोद्ग्राः संगताः काननौकमः । नैषामकृतकार्याणामीदृशः स्यादुप-
 क्रमः ३६ वनभङ्गेन जानामि मधूनां भक्षणं चानतः किलकिलाशब्दं शुश्रा-
 वासन्नमम्बरे ३७ हनूमत्कर्मदत्तानां नदतां काननौकसाम् । किष्किन्धा-
 मुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ३८ ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां
 कपिसत्तमः । आयताञ्चितलाङ्गूलः सोभवद्दृष्टमानसः ३९ आजग्मु-
 स्तेपि हरयो रामदर्शनकाङ्क्षिणः । अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वान-
 रम् ४० तेङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मदान्विताः । निपतुर्हरिराजस्य
 समीपं राघवस्य च ४१ हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।
 नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ४२ दृष्ट्वा देवीति हनूमद्ददनादमृ-
 तापमम् । आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ४३ निश्चितार्थं
 ततस्तस्मिन्सुग्रीवं पवनात्मजे । लक्ष्मणः प्रीतिमान्प्रीतो बहुमानादवै-
 क्षत ४४ प्रीत्या च परमोपेतो राघवः परवीरहा । बहुमानेन महता

हनुमान् जेथें मुख्य आहे तेथें कार्यसिद्धीवांचून भलताच प्रकार कधींही व्हावयाचा
 नाही. ह्यास्तव, हे अतुलपराक्रमी रामा, सांप्रत तुला काळजी करण्याचें प्रयोजन
 नाही ३५. ज्याअर्थी वानर गर्वांनं चढून एकत्र जुळलेले आहेत त्याअर्थी कार्यसिद्धि
 झाल्याशिवाय त्यांच्या हातून असा प्रकार कधीं घडणार नाही ३६. वनभंग
 आणि मधुभक्षण ह्यांवरून कार्यसिद्धि झाली असावी असं मी समजत
 आहं ” ३७. इतक्यांत हनुमानाच्या पराक्रमामुळे गर्वयुक्त झालेल्या
 आणि कार्यसिद्धि झाली हें समजाविण्याकरितांच कीं काय गर्जना करित करित
 किष्किंधेजवळ आलेल्या अरण्यवासी ३८ वानरांचा शब्द श्रवण केल्याबरोबर
 सुग्रीव मनामध्ये आनंदित झाला आणि त्याचें पुच्छ दीर्घ व रोमांचयुक्त झालें ३९.
 इतक्यांत अंगद आणि हनुमान् वानर ह्यांना पुढें करून रामदर्शनाकरितां ते कपिही
 आले ४०. ते अंगदप्रभृति बफाम व आनंदित झालेले वीर वानरराज सुग्रीव आणि
 राघव ह्यांच्याजवळ येऊन पांचल्यावर ४१ महापराक्रमी हनुमानानें मस्तकानें प्रणाम
 करून सीतादेवी शुद्ध आणि क्षतरहित असल्याचें रामाला निवेदन केलें ४२. “ दृष्टीं
 षडली देवी ” हें अमृततुल्य वाक्य हनुमानाच्या मुखांतून श्रवण करितांक्षणीं लक्ष्मा-
 णासहवर्तमान रामाला हर्ष झाला ४३ तदनंतर त्या वायुपुत्र हनुमानाविषयीं ज्यानें
 निश्चयपूर्वक सांगितलें होतें त्या सुग्रीवाकडे आनंदित झालेल्या लक्ष्मणानें बहुमानानें प्रेमपूर्वक
 अवलोकन केलें ४४; आणि शत्रुपक्षीयवीरनाशकरामही अतिशय संतुष्ट होऊन माठ्या

३१२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
हनुमन्तमवैक्षत ४५ [२७४२] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदि-
काव्ये सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् । प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं
च महाबलम् १ युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च । प्रवृत्तिमथ सीताया
प्रवक्तुमुपचक्रमे २ रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् । रामे समनुरागं
च यथा च नियमः कृतः ३ एतदाख्याय ते सर्वे हरयो रामसंनिधौ । वैदेही-
मक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ४ क सीता वर्तते देवी कथं च मयि
वर्तते । एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ५ रामस्य गदिनं श्रुत्वा
हरयो रामसंनिधौ । चोदयन्ति हनुमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ६ श्रुत्वा
तु वचनं तेषां हनुमान्मारुतात्मजः । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां
दिशं प्रति ७ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा । तं मणिं
काञ्चनं दिव्यं दीप्यमानं स्वतेजसा ८ दत्त्वा रामाय हनुमांस्ततः प्राञ्ज-
लिरब्रवीत् । समुद्रं लङ्घयित्वाहं शतयोजनमायतम् ९ अगच्छं जानकीं

बहुमानाने हनुमानाकडे पाहूं लागला ४५ ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रा-
मायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकी चौसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६४ ॥

तदनंतर चित्रविचित्र वनांनी युक्त असलेल्या प्रस्रवणपर्वतावर जाऊन त्या वानरांनी
महाबलाढ्य रामलक्ष्मणांना मस्तकाने प्रणाम केला १ आणि युवराज अंगदाला पुढे
करून व सुग्रीवाला अभिवंदन करून त्यांनी सीतेचा वृत्तांत कथन करण्यास आरंभ
केला २. रावणाच्या अंतःपुरामध्ये सीतेचा निरोध, राक्षसींकडून तिला मिळत अस-
लेली धमकी, रामाचे ठिकाणी असलेले तिचे प्रेम आणि रावणाने केलेली मुदत ३ हे
सर्व निवेदन करून ते वानर रामाचे संनिध उभे राहिले. तेव्हां सीता बिनधोक आहे
अने ऐकून राम त्यांना ह्मणाला ४ “ हे वानरहो, सीता देवी आहे कोठे ? आणि
माझ्याविषयी तिचे आचरण कसे आहे ? हे सर्व सीतेसंबंधाने तुम्ही मला कथन करा ” ५
रामाचे भाषण श्रवण केल्यावर त्याचे संनिध असलेल्या वानरांनी सीतेचा वृत्तांत
जाणणाऱ्या हनुमानाला ता निवेदन करण्याची विनंती केली ६. तेव्हां त्यांची विनंती
ऐकून घेऊन वापुपुत्र हनुमानाने प्रथम त्या दक्षिणदिशेकडे सीता दवीला मस्तकाने प्रणाम
केला ७; आणि सीतेचे दर्शन कसे झाले ह्याविषयी ता वक्ता हनुमान् रामाशी संभाषण
करून लागला. प्रथमतः स्वतःच्या तेजाने झळकत असलेले ते दिव्य सुवर्णयुक्त रत्न ८ रामाला
दिल्यावर हनुमान् हात जाडून ह्मणाला “ शंभर योजने विस्तीर्ण असलेल्या समुद्राचे
उलंघन करून मी ९ जनककन्या सीतेचे दर्शन घेण्याच्या उद्देशाने पहात पहात

सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया । तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः १०
 दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे । तत्र सीता मया दृष्टा रावणा-
 न्तःपुरे सती ११ त्वयि संन्यस्य जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ।
 दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः १२ राक्षसीभिर्विरू-
 पाभी रक्षिता प्रमदावने । दुःखमापद्यते देवी त्वया वीर सुखा-
 चिता १३ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता । एकवे-
 णीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा १४ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मि-
 नीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतानिश्रया १५ देवी कथं-
 चित्काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया । इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्त-
 यतानघ १६ सा मया नरशार्दूल शनैर्विश्वासिता तदा । ततः संभाषिता
 देवी सर्वमर्थं च दर्शिता १७ रामसुग्रीवमुख्यं च श्रुत्वा हर्षमुपागता ।
 नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्याः सदा त्वयि १८ एवं मया महाभाग

तिच्यासमीप गेली. त्या ठिकाणीं दुरात्मा रावणाची समुद्राच्या दक्षिणतीरावर लंका
 ह्मणून एक नगरी आहे. तेथें रावणाच्या अंतःपुरांत साध्वी सीता माझ्या दृष्टीं
 पडली १०, ११. हे राम, ती सुंदरी सीता आपल्या मनोरथाचा भार तुझ्यावर ठेवून
 जिवंत राहिली आहे. मीं जेव्हां तिला पाहिलें तेव्हां ती राक्षसींमध्ये होती व तिला
 वारंवार त्या दयावीत होत्या १२. अक्राळविक्राळ राक्षसींनीं प्रमदावनामध्ये सीतेला
 बंदोबस्तांत ठेविलें असल्यामुळें, हे वीर, सुख भोगण्यासच योग्य असलेल्या त्या
 देवीला दुःख हात आहे १३. रावणाच्या अंतःपुरामध्ये तिला अडकवून ठेविलें
 आहे. राक्षसींनीं तिचा फारच बंदोबस्त ठेविला आहे आणि त्या दीन सीतेनें आपल्या
 केंसांचा अंबाडा बांधला असून ती एकसारखें तुझेंच चिंतन करीत आहे १४. ती
 भूमीवर पडली आहे, थंडीचे दिवस आले असतां निस्तेज होऊन जाणाऱ्या कमलिनी-
 प्रमाणें ती निस्तेज झाली आहे आणि रावणापासून पराङ्मुख असलेली ती
 सीता मरणाचाच निश्चय करून बसलेली आहे १५. हे कुकुत्स्थकुलोत्पन्ना निष्पापा
 रामा, इक्ष्वाकुवंशाची कीर्ति मी हळू हळू गाऊ लागलों असतां मोठ्या प्रयत्नानें
 तुझे ठिकाणींच मनाचें लय लावून राहिलेली सीता देवी मोठ्या प्रयासानें माझ्या
 दृष्टीं पडली १६. हे पुरुषश्रेष्ठा, दृष्टीं पडल्यानंतर मीं तिला हळू हळू धीर दिला
 आणि तिच्याशीं संभाषण करून सर्व उद्देश मां तिला कळविला १७. राम आणि
 सुग्रीव ह्यांमध्ये सख्य झाल्याचें श्रवण केल्यावर तिला हर्ष झाला. तिचें सदाचरण
 अगदीं एकसारखें चाललें असून तिची भक्ति सर्वदां तुझेंच ठिकाणीं आहे १८. हे

३१४ महाभुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
दृष्ट्वा जनकनन्दिनी । उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ १९ अभि-
ज्ञानं च मे दत्तं यथावृत्तं तवान्तिके । चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रनि-
राघव २० विज्ञाप्यः पुनरप्येष रामो वायुसुत त्वया । अखिलेन यथा
दृष्टमिति मामाह जानकी २१ अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात्सुपरिरक्षितः।
ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः २२ एष चूडामणिः श्रीमान्मया
ते यत्नरक्षितः। मनःगिलायास्तिलकं तस्मिन्वेति चाब्रवीत् २३ एष निर्या-
तितः श्रीमान्मया ते वारिमंभवः। एनं दृष्ट्वा प्रमादिष्ये व्यमने त्वामिवानघ २४
जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मजा ऊर्ध्वं मामान्न जीवेयं रक्षसां वशमा-
गता २५ इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी । रावणान्तःपुरे रुद्धा
मृगीवोत्फुल्ललोचना २६ एतदेव मयाख्यातं सर्वं राघव यद्यथा । सर्वथा
सागरजलं संतारः प्रविधीयताम् २७ तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा

महाभाग्यवान् पुरुषश्रेष्ठा रामा, ह्याप्रमाणे तुझ्याविषयीं प्रेम आणि उग्र तपश्चर्या ह्यांनीं
युक्त असलेली जनकनंदिनी सीता माझ्या दृष्टीं पडली १९. शिवाय, हे महाप्राज्ञ
रघुवंशज रामा, चित्रकूटपर्वतावर तुझ्यासमीप काकपक्ष्यासंबंधाने घडलेला एक वृत्तां-
तर्हा खण पटण्याकरितां तिनें मला सांगितला आहे २०; आणि ' हे वायुपुत्रा, तू
ज्याप्रमाणे माझी स्थिति अवलोकन केली आहेस त्याप्रमाणेच ह्या रामाला तू
पूर्णपणे निवेदन कर ' असेही मला तिनें सांगितलें आहे " २१. सुग्रीव
ऐकत असतांना असें बोलतां बोलतांच हनुमान् ह्याणाला " यत्नाने संरक्षण
करून ठेविलेला हा मणि ह्याला द्यावयाचा आहे " २२ ह्यानंतर तो
ह्याणाला " सीतेनें सांगितलें आहे कीं, ' हा भव्य चूडामणि मीं आपणांकरितां यत्नाने
रक्षण करून ठेविला आहे हा आपण पहा आणि मनःशिलेचा तिलक आपण मला
कला होनात त्याचीही आठवण करा २३. उदकामध्ये उत्पन्न झालेला हा भव्य चूडा-
मणि मीं आपणाकड परत पाठविला आहे ही आपण पाठविलेली अंगठी पाहून संक-
टामध्ये आपलेंच दर्शन झाल्याप्रमाणे, हे निष्पाप, मी आपल्या मनाला आनंद
मानीन २४. हे दशरथनंदन, एक महिनापर्यंत मी जीव ठेवीन. राक्षसांच्या अधीन
होऊन राहिलेली मी एक महिन्यानंतर जीव ठवणार नाहीं ' २५. ह्याप्रमाणे शरी-
राने कृश, धर्माने वागणारी आणि हरिणीप्रमाणे विकसित नेत्रांनीं युक्त असून सांप्रत
रावणाच्या अंतःपुरामध्ये अडकून राहिलेली सीता मला ह्याणाली २६. असो.
हे राघव, हे जसें हातें तसें सर्व मीं तुला निवेदन केले आहे. आतां हरप्रयत्नाने
समुद्राच्या उदकातून तरून जाण्याचा विचार कर " २७. सारांश, त्या राजकुमार

तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय । देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा
संपूर्णं वायुपुत्रः शशंभ २८ [२८०४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः । तं मणिं हृदये कृत्वा रुरोद
सहलक्ष्मणः १ तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्षितः । नेत्राभ्याम-
श्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् २ यथैव धेनुः स्रवति स्निहाद्वत्मस्य
वत्सला । तथा ममापि हृदयं मणिश्रेष्ठस्य दर्शनात् ३ मणिरत्नमिदं दत्तं
वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ४ अयं
हि जलसंभृतो मणिः प्रवरपूजितः । यज्ञे परमतुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ५
इयं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं तथा तातस्य दर्शनम् । अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य
तथा विभाः ६ अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः । अद्यास्य
दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये ७ किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य
पुनः पुनः । परासुमिव तोयेन मिश्रन्ती वाक्यवारिणा ८ इतस्तु किं

रामलक्ष्मणांना धीर आला आहे असें समजून व राघवाला ती खूण देऊन वायुपुत्र
हनुमानानें सीता देवीनें सांगितलेलें सर्वकांहीं पूर्णपणें अनुक्रमें मनुष्यवाचनें रामाला
कथन केलें २८. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिका-
व्यांतील सुंदरकांडापैकीं पासष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६५ ॥

ह्याप्रमाणें हनुमानानें सांगितलें असतां लक्ष्मणासहवर्तमान असलेला दशरथपुत्र
राम तो मणि हृदयावर ठेऊन रडूं लागला १. ह्याप्रमाणें तो श्रेष्ठ मणि अवलोकन
केल्यावर शोकाकुल झालेला राम अश्रूंनीं नेत्र भरून आले असतांना सुग्रीवाला
ह्मणाला २ “ ज्याप्रमाणें वत्साच्या प्रेमांमुळें दयाळु गाईला पान्हा फुटतो त्याप्रमाणें
ह्या श्रेष्ठ रत्नाच्या दर्शनानें माझ्या हृदयाला पाझर फुटूं लागले आहेत ३. माझ्या श्वशु-
रानें हा श्रेष्ठ मणि विवाहसमयीं वैदेहीला दिलेला आहे आणि हा त्यावेळीं जेव्हां
तिनें मस्तकीं धारण केला होता तेव्हां फारच शोभत होता ४. उदकामध्यें उत्पन्न
झालेला व देवांनाही पूज्य असलेला हा मणि यज्ञामध्यें अतिशय संतुष्ट झालेल्या
विचारी इंद्रानें दिला आहे ५. हा श्रेष्ठ मणि अवलोकन केल्यानें आज मला, हे
विनयसंपन्न सुग्रीवा, पित्याचें आणि त्याचप्रमाणें प्रभु विदेहाधिपति जनकाचें स्मरण
झालें ६. त्या माझ्या प्रियेच्या मस्तकीं हा मणि शोभत असतो आणि ह्याचें आज
दर्शन झाल्यामुळें ती प्रियाच प्राप्त झाल्यासारखें मला वाटत आहे ७. हे सौम्य, मृत-
प्राय झालेल्या मला संभाषणरूप उदकानें सिंचन करणारी विदेहराजकन्या सीता

२१६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
दुःखतरं यमिमं वारिसंभवम् । मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना ९
चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति । क्षणं वीर न जीवेयं विना ताम-
भिनक्षणात् १० नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया । न तिष्ठेयं क्षणमपि
प्रवृत्तिमुपलभ्य च ११ कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती तदा ।
भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् १२ शारदस्तिमिरान्मुक्तां
नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः । आवृतो वदनं तस्या न विराजति सांप्रतम् १३ किमाह
माता हनुमस्तत्त्वतः कथयस्व मे । एतेन खलु जीविष्ये भेषजनातुरो यथा १४
मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी । मद्विहीना वरारोहा हनुम-
न्कथयस्व मे १५ दुःखाद्दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी १६
[२८२०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

एवमुक्तस्तु हनुमन्प्राघवेण महात्मना । सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत

काय ह्यणाली तें तूं मला फिरून फिरून सांग. हे लक्ष्मणा, सीतेवांचून हा उदकामध्यं
उत्पन्न झालेला मणि आज माझ्या दृष्टीं पडत आहे ह्यापेक्षां अधिक दुःखावह तें काय अस-
णार! ९. सीता एक महिनाभर जिवंत राहिल तर ती चिरजीविनीच आहे असें मी समजतो.
करण, हे वीरा, कृष्णवर्ण नेत्रांनी युक्त असलेल्या त्या सीतेवांचून एक क्षणभरही
जिवंत रहाण्यास मी समर्थ नाहीं १०. जेथें माझी प्रिया दृष्टीं पडली त्या ठिकाणीं
मलाही घेऊन जा. तिची वार्ता समजल्यावर एक क्षणभरही मला तिच्यावांचून
रहावणार नाहीं ११. भयावह आणि घोर अशा राक्षसांमध्ये भिड्यांतली भित्री अस-
लेली ती माझी सुंदरी कशी बरें राहिली आहे ? १२. अंधकारापासून मुक्त झालेला
शब्दतूतील चंद्र मेघांनी व्याप्त झाला असतां ज्याप्रमाणें प्रकाशत नाहीं त्याप्रमाणें
सांप्रत तिचें मुख खरोखरच प्रकाशत नसेल १३. हे हनुमाना, सीता काय ह्यणाली
हें तूं मला खरं खरें सांग. कारण, रोगग्रस्त पुरुष ज्याप्रमाणें औषधाच्या योगानें जिवंत
रहाण्याची इच्छा धरीत असतो त्याप्रमाणें ह्याच्याच योगानें खरोखर मला जग-
ण्याची आशा आहे १४. हे हनुमाना, रूपानें मनोहर आणि मधुर भाषण करणारी
ती माझा वियोग झालेली सुंदरी स्त्री मला काय ह्यणाली, हें तूं मला सांग १५.
वनवासाच्या दुःखाहून अधिक दुःसह दुःख प्राप्त झालें असतां ती जानकी जिवंत
तरी कशी राहिली आहे ? १६ ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामा-
यणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं सहासष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६६ ॥
ह्याप्रमाणें महात्मा राम हनुमानाला ह्यणाला असतां सीतेचें सर्व कांहीं भाषण हनुमानानें

सर्गः ६७]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

३१७

राघवे १ इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ । पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्र-
कूटे यथातथम् २ सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता । वायसः
सहस्रोत्पत्य विददार स्तनान्तरम् ३ पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्गे भरता-
ग्रजः । पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ४ ततः पुनरुपा-
गम्य विददार भृशं किल । ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ५
वायसेन च तेनैवं सुततं बाध्यमानया । बोधितः किल देव्या त्वं सुख-
सुप्तः परन्तप ६ तां च दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे । आशी-
विष इव क्रुद्धस्ततो वाक्यं त्वमूचिवान् ७ नखाग्रैः केन ते
भीरु रादितं वै स्तनान्तरम् । कः क्रीडनि सरोषेण पञ्चवक्त्रेण
भोगिना ८ निरीक्षमाणः सहसा वायसं समुदैक्षथाः । नखैः सरुधिरै-
स्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ९ सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां
वरः । धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ यमः १० ततस्तस्मिन्महाबाहो
कोपसंवर्तिनेक्षणः । वायसे त्वं व्यथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ११ स

रामाला कथन केलें १. (तो हणाला) “ हे पुरुषश्रष्टा, चित्रकूटपर्वतावर पूर्वी
घडलेली ही एक गोष्ट खुणेकारितां देवी जानकीने अगदीं हुंबहुब सांगितली आहे २.
तुझ्यासहवर्तमान गाढ निद्रिस्थ झालेली जानकी पूर्वी उठून पाहू लागली तों काक-
पक्ष्याने एकाएकीं झडप घालून तिचें वक्षस्थल विदीर्ण केलें ३. नंतर तूही भरताग्रज
पाळीप्रमाणें सीतादेवीच्या अंकावर निद्रिस्थ झालास. तेव्हां पुनरपि तो पक्षी देवीला
पीडा देऊं लागला ४. सारांश, पुनरपि तिनं झडप घालून खरोखर तिचें वक्षःस्थल
अतिशय ओरखाडिलें असतां तिचें रक्त अंगावर पडल्यामुळें तूं जागा झालास ५.
सारांश, हे शत्रुतापना रामा, तो काकपक्षी ह्याप्रमाणें एकसारखा तिला पीडा देऊं
लागला असतां गाढ निद्रिस्थ असलेल्या तुला त्या देवीनें उठविलें ६ नंतर,
हे महापराक्रमी रामा, वक्षःस्थलाचे ठिकाणीं तिला ओरखडलेली पाहून तूं
सर्पाप्रमाणें क्रुद्ध झालास आणि तिला हणालास ७ ‘ हे भीरु, नखांच्या
अग्रानीं तुझ्या वक्षःस्थलावर ओरखडे कोणीं केले आहेत ? अरे, क्रुद्ध
झालेल्या पंचमुखी नागाबरोबर कोण अतिप्रसंग करीत आहे ? ’ ८. असं
हणून तूं जेव्हां इकडे तिकडे पाहू लागलास तेव्हां रक्तानें तीक्ष्ण नखें भरलीं
असतांना तिच्याच संमुखस्थित असलेला काकपक्षी एकाएकीं तुझ्या दृष्टीं पडला ९
इंद्राचा पुत्र असलेला तो पक्षिश्रेष्ठ वायस गतीमध्ये वायूची बरोबरी करणारा अस-
ल्यामुळें सत्वर पातालांत गेला १० तेव्हां, हे बुद्धिमानामध्ये श्रेष्ठ महापराक्रमी

३१८ महासुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 दर्भमंस्तराद्ब्रह्म ब्रह्मास्त्रेण न्ययोजयः । स दीप्त इव कालाग्निर्ज्वालाभि-
 मुखं स्वगम् १२ स त्वं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तु वायसं
 दीप्तः स दर्भोनुजगाम ह १३ भीतैश्च संपरित्यक्तः सुरैः सर्वैश्च वायसः ।
 त्रील्लोकान्संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति १४ पुनरप्यागतस्तत्र त्वत्स-
 काशमरिन्दम । त्वं तं निपतितं भूमौ धरण्यां शरणागतम् १५ वधार्ह-
 मपि काकुत्स्थ कृपया परिपालयः । मांघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव
 राघव १६ ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् । वाय-
 सस्त्वां नमस्कृत्य राज्ञो दशरथस्य च १७ विसृष्टस्तु तदा काकः प्रति-
 पेदे स्वमालयम् । एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीलवानपि १८ किमर्थ-
 मस्त्रं रक्षःसु न योजयसि राघव । न दानवा न गन्धर्वा नासुरा न मरु-
 द्गणाः १९ तव राम रणे शक्तास्तथा प्रतिभयासितुम् । तव वीर्यवतः
 कञ्चिन्मयि यद्यस्ति संभ्रमः २० क्षिप्रं सुनियतैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ।

रामा, त्या काकपक्ष्यासंबंधानें तुझ्या मनामध्ये कूर विचार आला असतां ११
 दर्भाच्या आस्तरणांतील एक दर्भ घेऊन तूं तो ब्रह्मास्त्रानें अभिमंत्रित केलास व तो
 प्रलयकालच्या प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें संमुख असलेल्या पक्ष्याला अनुलक्षून जळूं
 लागला १२. तूं तो प्रदीप्त दर्भ त्या काकपक्ष्याला उद्देशून टाकिलास तेव्हां तो
 त्या पक्ष्याच्या मागांमाग जाऊं लागला १३. सर्व देवांनीही भयभीत
 होऊन त्या काकपक्ष्याचा त्याग केला आणि अशा रीतीने त्रैलोक्यामध्ये हिंडूनही
 त्या काकपक्ष्याला कोणी त्राता आढळेनासा झाला १४. तेव्हां, हे शत्रुदमना,
 पुनरपि तो तिकडे तुझ्याजवळ आला असतां भूमीवर पडून लोटांगणें
 घालीत असलेल्या त्या १५ वधालाही योग्य असलेल्या काकपक्ष्याचें,
 हे ककुत्स्थकुलोत्पन्ना रामा, तूं कृपेनें परिपालन केलेंस. हे राघवा, अस्त्र
 सोडिलेलें व्यर्थ होणें शक्य नाही. एवढ्याच करितां १६ त्या काकपक्ष्याचा उजवा
 डोळा त्या बाणानें नहीसा केला. नंतर तूं सोडून दिल्यावर तुला व दशरथराजाला
 नमस्कार करून तो काकपक्षी आपल्या निवासस्थानाकडे निघून गेला. सारांश, ह्याप्र-
 माणें तूं अस्त्रवेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ, धैर्यवान् आणि सुशील असूनही १७, १८, हे राघवा,
 राक्षसांवर तूं अस्त्रप्रयोग कां करीत नाहीस ? दानव, गंधर्व, असुर आणि मरुद्गण
 ह्यांपैकीं १९ कोणीही, हे रामा, संग्रामामध्ये तुझ्याशीं युद्ध करण्यास समर्थ नाहीत.
 ह्यास्तव, माझेविषयीं जर तुज वीर्यवानाला कांहीं काळजी असेल २० तर चांगल्या
 निश्चित बाणांनीं संग्रामामध्ये तूं रावणाचा सत्वर वध कर. भ्रात्याची आज्ञा आहे

सर्गः ६७]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

३१९

भ्रातुरांशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः २१ स किमर्थं नरवरो न मां
रक्षति राघवः । शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निमतेजसौ २२ सुरा-
णामपि दुर्धरौ किमर्थं मामुपेक्षतः । ममैव दुष्कृतं किञ्चिन्महदस्ति
न संशयः २३ समर्थो सहितौ यन्मां न रक्षते परन्तपौ । वैदेह्या वचनं
श्रुत्वा करुणं साधुभाषितम् २४ पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ।
त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे २५ रामे दुःखाभिभूते च
लक्ष्मणः परितप्यते । कथंचिद्भवती दृष्ट्वा न कालः परिशोचितुम् २६
इदं मुहूर्ते दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि । तावुभौ नरशार्दूलौ राजपुत्रौ
परन्तपौ २७ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः । इत्वा च समरे
रौद्रं रावणं सहवान्धवम् २८ राघवस्त्वां वरारोहे स्वपुरीं नयिता
भ्रुवम् । यत्तु रामो विज्ञानीयादभिज्ञानमनिन्दिते २९ प्रीतिसंजननं तस्य
प्रदातुं तत्त्वमर्हसि । साभिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेणुद्रथनमुत्तमम् ३०
मुक्त्वा वस्त्राद्ददौ मह्यं मणिमेतं महाबल । प्रतिगृह्य मणिं दोर्भ्यां तव

असें समजून तो पुरुषश्रेष्ठ व रघुवंशज शत्रुतापन लक्ष्मण तरी कशाकरितां माझे
रक्षण करीत नाही ? तेजामध्ये वायु आणि अग्नि ह्यांची बरोबरी करणारे
ते उभयतां पुरुषश्रेष्ठ माझे रक्षण करण्यास समर्थ असून २१, २२
देवांनाही अजिंक्य आहेत. मग कशाकरितां बरे ते माझी उपेक्षा
करीत आहेत ? ज्याअर्थी ते दांघेही शत्रुतापन भ्राते समर्थ असूनही
माझे रक्षण करीत नाहीत त्याअर्थी माझेच कांहींतरी पाप आड आले आहे ह्यांत
संशय नाही. दीनपणाने केलेले हे उत्कृष्ट भाषण ऐकून घेऊन २३, २४ मी त्या
साध्वीला पुनरपि असें ह्मणालो कीं, ' हे देवि, तुझ्या शोकामुळे रामाला दुसरें कांहीं
सुचेनासें झालें आहे हे मी तुला शपथपूर्वक खरें सांगतो २५. (रामच नुसता दुःखा-
कुल होऊन राहिला आहे असें नाही; परंतु,) राम दुःखाकुल झाल्यामुळे लक्ष्मणही
शोकग्रस्त झाला आहे. परंतु, आतां शोक करण्याची वेळ राहिली नाही. कारण,
कसें तरी तुझे दर्शन झालें आहे २६. आतां, हे भामिनि, ह्या घटकेलाच तुझी इच्छा
असल्यास सर्व दुःखांचा अंत झाल्याचें तूं अवलोकन करशील. ते उभयतां शत्रुतापन
व पुरुषश्रेष्ठ राजपुत्र २७ तुझ्या दर्शनाविषयी उत्सुक झाल्यामुळे लंका भस्म करून ठाकि-
तील. इतकेच नव्हे परंतु, संग्रामामध्ये क्रूर रावणाचा बांधवांसहवर्तमान वध करून २८,
हे सुंदरि, राघव निःसंशय तुला आपल्या राजधानीला घेऊन जाईल. ह्यास्तव, हे
हे सुंदरि, राघव निःसंशय तुला आपल्या राजधानीला घेऊन जाईल. ह्यास्तव, हे
अनिन्दिते, रामाला पटेल अशी एकादी त्याला आनंद देणारी खूण तूं माझ्यापाशीं

३२० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
हेतो रघुप्रिय ३१ शिरसा संप्रणम्यैनामहमागमने त्वरे । गमने च कृतो-
त्साहमवेक्ष्य वरवर्णिनी ३२ विवर्धमानं च हि मामुवाच जनकात्मजा ।
अश्रुपूर्णमुखी दीना बाष्पगद्गद्भाषिणी ३३ ममोत्पतनसंभ्रान्ता शोक-
वेगसमाहता । मामुवाच ततः सीता सभाग्योसि महाकपे ३४ यद्दृक्ष्यसि
महाबाहुं रामं कमललोचनम् । लक्ष्मणं च महाबाहुं देवरं मे यशस्वि-
नम् ३५ सीतयाप्येवमुक्तोहमब्रुवं मैथिलीं तथा । पृष्ठमारोह मे देवि
क्षिप्रं जनकनन्दिनि ३६ यावत्ते दर्शयाम्यद्य ससुग्रीवं सलक्ष्मणम् ।
राघवं च महाभागे भर्तारिमसितेक्षणे ३७ साव्रवीन्मां ततो देवी
नैष धर्मो महाकपे । यत्ते पृष्ठं भिषवेहं स्ववशा हरिपुङ्गव ३८
पुरा च यदहं वीर स्पृष्ट्वा गात्रेषु रक्षणा । तत्राहं किं करिष्यामि काले-
नोपनिषीडिता ३९ गच्छ त्वं कपिशार्दूल यत्र तौ नृपतेः सुतौ । इत्येवं
सा समाभाष्य भूयः संद्रेष्टुमास्थिता ४० हनूमन्मिहमंकाशौ तावुभौ

दे. ' असें मीं ह्मटल्यावर चोहांकडे पाहून वेणीमध्येच गुंफण्यास योग्य असा हा उत्कृष्ट
मणि वस्त्रांतून सोडून, हे महाबलाढ्य रामा, तिनें मला दिला; आणि, हे रघुप्रिय,
तुझ्याकरितां तो मणि हातांत घेऊन २९, ३०, ३१ व तिला मस्तकानें प्रणाम करून
मी इकडे येण्याविषयीं त्वरा करूं लागलों. तेव्हां जाण्याविषयीं उत्सुक होऊन वृद्धिंगत
होऊं लागलेल्या माझ्याशीं ती सुंदरी दीनजनककन्या बोलूं लागली. तिचे मुख अश्रूंनीं
मरून गेलें होतें आणि अश्रूंनीं कंठ दाटून आला अल्यामुळे तिच्या मुखांतून शब्दही
कंपयुक्तच निघत होते ३२, ३३. असो. प्रचंड शोकामुळे व्याप्त झालेली आणि मी
इतक्यांत उड्डाण करून जाईन कीं काय ह्मणून गोंधळून गेलेली ती सीता मला
ह्मणाली ' हे महाकपे, तूं भाग्यवान् आहेस ३४; कारण, कमलनयन राम आणि
माझा यशस्वी दीर महापराक्रमी लक्ष्मण तूं आतां अवलोकन करिशील ' ३५. ह्याप्र-
माणें सीता बोलली असतां मी त्या मैथिलीला ह्मणालों ' हे देवि, हे जनकनन्दिनि,
तूं सत्वर माझ्या पाठीवर बस कशी ३६. ह्मणजे, हे कृष्णनयने महाभाग्यवति सीते,
मी आजच्या आजच सुग्रीव आणि लक्ष्मण ह्यांसहवर्तमान तुला रामाचें दर्शन कर-
वितों ' ३७. ह्यानंतर ती देवी मला ह्मणाली ' हे महावानरा, हे वानरश्रेष्ठा, मी स्वतंत्र
होऊन तुझ्या पृष्ठभागावर आरोहण करणें हा धर्म नव्हे ३८. हे वीरा पूर्वीं माझ्या
शरीराला राक्षसाचा स्पर्श झाला आहे खरा; परंतु, काळाच्या तावडींत सांपडल्यामुळे
माझा तेथें काय उपाय आहे? ३९. ह्यास्तव, हे वानरश्रेष्ठा, जिकडे ते राजकुमार
आहेत तिकडे तूं जा ' ह्याप्रमाणें मला सांगून ती पुनरपि निरोप सांगण्यास तयार

रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवं च सहामात्यं सर्वान्ब्रूया अनामयम् ४१ यथा च स
महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुभंरोधात्तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ४२
इदं च तीव्रं मम शोकवेगं रक्षाभिरेभिः परिभर्त्सनं च । ब्रूयास्तु रामस्य
गतः समीपं शिवश्च तेध्वास्तु हरिप्रवीर ४३ एतत्तवार्या नृप संयता सा
सीता वचः प्राह विषादपूर्वम् । एतच्च बुद्ध्वा गदितो यथा त्वं श्रद्धस्व
सीतां कुशलां समग्राम् ४४ [२८६४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मी-
कीय आदिकाव्ये सुन्दरकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अथाहमुत्तरं देव्या पुनरुक्तः ससंभ्रमम् । तव स्नेहाञ्जरव्याघ्र सौहार्दा-
दनुमान्य च १ एवं बहुविधं वाच्यो रामो दाशरथिस्त्वया । यथा मां
प्राप्नुयाच्छीघ्रं हत्वा रावणमाहवे २ यदि वा मन्यसे वीर वमैकाहमरि-
न्दम । कस्मिंश्चित्संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ३ मम चाप्यल्प-
भाग्यायाः सांनिध्यात्तव वानर । अस्य शोकविपाकस्य मुहूर्तं स्याद्वि-

ज्ञाली आणि ह्यणाली ४० ' हे हनुमाना, हे सिंहतुल्य उभयतां रामलक्ष्मण आणि
अमात्यांसहवर्तमान सुग्रीव ह्या सर्वांना तूं माझ्या वर्तीनें कुशल प्रश्न कर ४१ आणि
ज्यारीतीनें तो महापराक्रमी रघुवंशज राम ह्या दुःखसागराच्या कचाट्यांतून मला
तारील त्यारीतीनें तूं त्याला माझा वृत्तांत निवेदन कर ४२. हे वानरश्रेष्ठा, हा
माझा अति तीव्र शोकवेग आणि ह्या राक्षसांकडून होत असलेली ही माझी निर्भर्त्सना
तूं रामासर्माप गेल्यावर सांग. तुला मार्ग सुखावह होवो' ४३. हे राजा, शुद्ध आच-
रणानें असलेल्या त्या साध्वी सीतेनें खेदपूर्वक तुला हा निरोप सांगितला आहे.
ह्यास्तव, तूं ह्याचा विचार कर आणि मीं तुला सांगितल्याप्रमाणे सीता अगदीं
सर्वस्वीं कुशल आहे असा माझ्या बोलण्यावर तूं विश्वास ठेव ४४. ह्याप्रमाणे महामु-
निवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं सदुसष्टावा सर्ग
समाप्त झाला ॥६७॥

तदनंतर, हे पुरुषश्रेष्ठा, मला इकडे येण्याला अनुज्ञा दिल्यावर तुझे ठिकाणीं प्रेम
असल्यामुळे ती देवी पुनरपि घाई घाईनें मला ह्यणाली १ " ह्याप्रमाणे दाशरथि
रामाला पुष्कळ प्रकारानें तूं सांग आणि संग्रामामध्ये. रावणाचा वध करून ज्यारीतीनें
तो सत्वर मला भेटेल अशी तजवीज कर २. अथवा, हे शत्रुदमना वीरा, येथे रहा-
ण्याचा मानस असेल तर एक दिवस येथे कां राहीनास ? एकाद्या गुप्त प्रदेशामध्ये
विश्रान्ति घेऊन उद्यां जा ह्यणजे झालें ३. हे वानरा, असें झालें असतां तुझ्या सांनि-
ध्यामुळे मज भाग्यहीन स्त्रीची एक घटकाभर तरी ह्या प्रचंड शोकापासून मुक्तता

३२२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
मोक्षणम् ४ गते हि त्वयि विक्रान्त पुनरागमनाय वै । प्राणानामपि संदेहो
मम स्यान्नात्र संशयः ५ तवादर्शनजं चापि भयं मां परितापयेत् । दुःखा-
दुःखपराभूतां दुर्गतां दुःखभागिनीम् ६ अयं च वीर संदेहस्तिष्ठतीव ममा-
ग्रतः । सुमहांस्त्वत्सहायेन हर्यृक्षेषु असंशयः ७ कथं नु खलु दुष्पारं
तरिष्यन्ति महोदधिम् । तानि हर्यृक्षसैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ८
त्रयाणामेव भूतानां सागरस्थेह लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य वायोर्वा
तव चानघ ९ तदस्मिन्कार्यनिर्योगे वीरैवं दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समा-
धानं ब्रूहि वाक्यविदां वर १० काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने ।
पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलादयः ११ बलैः समग्रैर्यदि मां हत्वा
रावणमाहवे । विजयी स्वपुरीं रामो नयेत्तस्याद्यशस्करम् १२ यथाहं
तस्य वीरस्य वनादुपधिना हता । रक्षसा तद्भयादेव तथा नार्हति राघवः १३
बलैस्तु संकुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य

होईल ४. नाहीतर, हे महापराक्रमी हनुमाना, आतां तू एकदां येथून निघून गेलास
ह्मणजे फिरून येईतोपर्यंत माझे प्राण रहाण्याचाही संदेहच आहे; ह्यांत संशय
नाहीं ५. हे वीरा, तू दृष्टीआड झालास ह्मणजे एका दुःखांतून सुटून दुसऱ्या
दुःखांत पडल्यामुळे दुर्दशेस पांचलेल्या मज दुःखभागिनीला फारच भीति वाटू
लागेल ६. हे वीरा, तू जरी साहाय्यकर्ता आहेस तरी वानर आणि ऋक्ष ह्यांविषयी
एक फारच मोठी शंका माझ्या डोळ्यापुढे जशी कांहीं अगदी दत्त उभी आहे
आणि ती शंका निःसंशय मला खरीही दिसत आहे ७. तीं ऋक्षवानरांचीं सैन्ये अथवा ते
राजपुत्र खरोखर दुस्तर महाभागर कसे तरून येतील? ८ हे निष्पापा, गरुड, वायु आणि
तू ह्या तीनच प्राण्यांचे ठिकाणी ह्या जगतामध्ये समुद्र उल्लंघन करण्याचें सामर्थ्य
आहे ९. तस्मात्, हे वीरा, पुढे येऊन पडलेल्या ह्या दुस्तर कार्यातून पार पडण्याला,
हे उपायवेच्यांमध्ये श्रेष्ठ, तुला काय उपाय दिसत आहे तो तू मला सांग १०. हे
शत्रुपक्षीवरीरघातका, हे कार्य पार पाडण्यास तूच एकटा खरोखर समर्थ आहेस व
तुझे बल प्रशंसनीय आहे ११ परंतु, संपूर्ण सैन्यांसहवर्तमान संग्रामामध्ये रावणाचा
वध करून आणि ह्मणूनच विजयी होऊन जर राम मला आपल्या राजधानीमध्ये घेऊन
जाईल तर तें करणें त्याला यशस्कर होईल १२. ज्याप्रमाणें राक्षसानें कपट करून त्या
वीराच्या वनांतून मला हरण करून आणिलें त्याप्रमाणें त्याच्या भीतीनें मला तशाच
रीतीनें येथून परत नेणें रामाला योग्य नाही १३. शत्रुसैन्याचा नाश करणारा तो
काकुत्स्थकुलात्पन्न राम सैन्यांच्या योगानें लंका ग्रस्त करून जर मला घेऊन जाईल

सदृशं भवेत् १४ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहव-
शूरस्य तथा त्वमुपपादय १५ तदर्थोपहितं वाक्यं प्रश्रितं हेतु-
संहितम् । निशम्याहं ततः शेषं वाक्यमुत्तरमब्रुवम् १६ देवि
हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः पृवतां वरः । सुग्रीवः सत्त्वमंपन्नस्त्वदर्थे कृत-
निश्चयः १७ तस्य विक्रमसंपन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः । मनःमंकल्पस-
दृशा. निदेशे हरयः स्थिताः १८ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक्सज्जते
गतिः । न च कर्मसु मीदन्ति महत्स्वमिततेजसः १९ अमकृतैर्महाभागै-
र्वानरैर्बलसंयुतैः । प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः २० मद्दिशि-
ष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तन्न वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति
सुग्रीवसंनिधौ २१ अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः । न हि
प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरं जनाः २२ तदलं परितापेन देवि मन्युर-
पैतु ते । एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः २३ मम पृष्ठगतौ तौ
च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः २४

तर तें त्याच्या योग्यतेला शोभेल १४. ह्यास्तव, त्या रणशूर महात्म्याला अनुरूप असा
पराक्रम त्याच्या हातून होईल अशी तूं व्यवस्था कर " १५. अर्थ
आणि हेतु ह्यांनीं भरलेलें तें विनय युक्तभाषण श्रवण करून मीं शेवटचं
उत्तर सांगितलें कीं १६ " हे देवि, वानर आणि ऋक्ष ह्यांच्या
सैन्यांचा अधिपति वानरश्रेष्ठ सुग्रीव धैर्यवान् असून तुला नेण्याविषयीं त्याचा निश्चय
झालेला आहे १७. पराक्रमी, धैर्यवान्, महाबलाढ्य आणि मनोरथाप्रमाणें वेगवान्
असे वानर त्याच्या आज्ञेत आहेत १८. उर्ध्वभागीं, अधोभागीं अथवा आजूबाजूंस
त्यांची गति कुठित हात नाही आणि मोठीं मोठीं कार्ये पुढें येऊन पडलीं असतां-
नाही त्या अतुलंतजस्वी वानरांचें कधीं धैर्य खचत नाही १९. आकाशमार्गानें
गमन करणाऱ्या त्या बलाढ्य महाभाग्यवान् वानरांनीं अनेक वेळां पृथ्वीला प्रदक्षिणा
केली आहे २०. माझ्यापेक्षां अधिक आणि माझ्याबरोबरीचे असेच वानर तेथें
आहेत. माझ्याहून कमी असा कोणीही सुग्रीवाजवळ नाही २१. आतां यःकश्चित्
मी सुद्धां जर येथें आलों आहे तर त्या महाबलाढ्य वानरांची गाष्ट पाहिजे
कशाला ? हलक्यासलक्या कामाकरितां मोठ्यामोठ्यांना पाठविणें योग्य नाही;
साधारणच सेवक क्षुल्लक कामाला पाठवीत असतात (ह्मणून मी यःकश्चित् येथें
आलों आहे) २२ तस्मात्, हे देवि, तुला काळजी करण्याचें कारण नाही. तूं चिंता
करून नको. ते वानरसेनाधिपति एका उडीबरोबर लंकेमध्ये येतील २३. हे महाभाग्यवति,

३२४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [सुन्दरकाण्डम् ।
 अरिघ्नं सिंहसंकाशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्मन्तं लङ्का-
 द्वारमुपागतम् २५ नखदंष्ट्रायुधान्वीरान्सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान्वा-
 रणेन्द्राभान्क्षिप्रं द्रक्ष्यसि संगतान् २६ शैलाश्वुदनिकाशानां लङ्कामलय-
 सानुषु । नर्दतां कपिमुख्यानां न चिराच्छ्रोष्यसे स्वनम् २७ निवृत्तवन-
 वासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् । अभिषिक्तमयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि
 राघवम् २८ ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणी शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसा-
 दिता । उवाह शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवानिशोकंन तथातिपीडिता २९
 [२८९३] [१४४९७]* इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
 सुन्दरकाण्डेष्टपद्यितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

॥ इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डं समाप्तम् ॥ ५ ॥

उदय पावलेल्या चंद्रसूयप्रमाणे ते पुरुषश्रेष्ठ माझ्या पाठीवर बसून तुझ्यासमीप
 येतील २४. शत्रुघातक सिंहतुल्य राम आणि धनुर्धारी लक्ष्मण लंकेच्या द्वाराशीं
 आल्याचें तूं सत्वर अवलोकन करशील २५; नखें आणि दांत हींच ज्यांचीं आयुर्वे
 आहेत, सिंह आणि व्याघ्र ह्यांप्रमाणें ज्यांचे पराक्रम आहेत आणि गजेंद्रांप्रमाणें जे
 धिप्पाड आहेत असे वानरवीर एकत्र जुळलेले लवकरच तुझ्या दृष्टी पडतील २६;
 पर्वतांप्रमाणें आणि मेघांप्रमाणें असलेले वानरश्रेष्ठ लंकेतील मलयपर्वताच्या शिखरांवर
 गर्जना करूं लागले असतां लवकरच त्यांचा ध्वनि तुझ्या कानीं येईल २७ आणि
 तुझ्यासहवर्तमान शत्रुदमन रघुवंशज रामाला वनवास संपून अयोध्येमध्ये राज्याभिषेक
 झाल्याचें तुझ्या सत्वरच दृष्टोत्पत्तीस येईल ” २८. ह्याप्रमाणें शुभ व इष्ट अशा
 शब्दांनीं मीं तिचें सांत्वन केलें असतां तुझ्या शोकामुळें अतिशय व्याकुळ झालेलींही
 ती मिथिलराजकन्या सीता दैन्यरहित भाषण करूं लागली आणि माझे भाषण ऐकून
 तिनें दुःख करण्याचें सोडून दिलें २९. ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामा-
 यणसंज्ञक आदिकाव्यांतील सुंदरकांडापैकीं अडुसष्टावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६८ ॥

॥ ह्या ठिकाणीं सुंदरकांडही संपूर्ण झालें ५ ॥

* अयोध्याकांडांतील १९ व्या सर्गाचे शेवटीं दिलेली बेरीज एकानें कमी आहे; अरण्यकांडांतील
 ९ व्या सर्गाचे शेवटीं दिलेल्या बेरीजेंत प्रथम अंक दोन पाहिजे तो पांच पडला आहे व तीच
 चूक ५५ व्या सर्गापर्यंत होत गेली आहे. ५६ व्या सर्गाचे शेवटीं ती चूक सुधारून बेरीज दिली
 आहे. तथापि ती बेरीज दोहोनीं कमी आहे; किष्किंधाकांडांतील ३५ व्या सर्गाचे शेवटीं दिलेलीं
 बेरीज तिहींनीं जास्त आहे आणि सुंदरकांडांत ४२ व्या सर्गापासून बेरीज चुकली आहे ती ६५
 व्या सर्गाला बरोबर करून घेतली आहे व पांचही कांडांतील श्लोकांची एकंदर बरोबर बेरीज
 १४४९७ होते ती येथें दिली आहे.